

Станіслав Кульчицький

ЧЕРВОНИЙ ВИКЛИК

Книга 3

Станіслав Кульчицький

ЧЕРВОНИЙ ВИКЛИК

Історія комунізму в Україні
від його народження до загибелі

Книга 3

УДК 94 (477) «18/19»

ББК 63.3 (2 Ук) 6

К 90

Редактор: Юлія Олійник

Коректор: Ірина Давидко

Дизайн та верстка: Микола Койдан

Кульчицький Станіслав

К 90 Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. – Темпора, К., – 388 с.

ISBN 978-617-569-166-3

ISBN 978-617-569-169-4

Книга професора Станіслава Кульчицького досліджує витоки та постання комуністичної доктрини в Європі та Росії XIX ст., природу радянської влади в СРСР, а також соціально-економічні й суспільно-політичні процеси в Україні у XX ст. Автор встановлює зовнішні та внутрішні причини трансформації демократичної революції в комуністичну, аналізує природу національної радянської державності, вивчає здобутки й провали першого комуністичного штурму, замаскованого більшовиками під концепт «воєнного комунізму», а також подає цікаву інтерпретацію причинно-наслідкових зв'язків у подіях, пов'язаних із запровадженням непу.

Центральне місце в книзі відведене другому комуністичному штурму 1929–1938 рр., який призвів до кардинальних зрушень у соціальній структурі та економічному базисі українського суспільства й супроводжувався жахливими репресіями, спрямованими на придушення національно-визвольного руху й опору комуністичним перетворенням. Як підкреслює автор, ці перетворення зупинилися на півдорозі внаслідок об'єктивної неможливості втілити ідею ленінської держави-комуні в реальне життя. Але навіть утіленого було досить, щоб поставити Україну разом з усім «соціалістичним табором» поза рамками світового цивілізаційного процесу.

Завершальні розділи книги містять аналіз кризи командної економіки, нездатної протистояти викликам постіндустріальної революції. Політика «перебудови», якою в Кремлі сподівалися призупинити кризу радянського ладу, призвела до результатів, протилежних очікуваним. Після розпаду Радянського Союзу Україна отримала другий у XX ст. шанс на здобуття реальної незалежності. Однак питання про те, як розпорядитися цим шансом, залишається актуальним і в наші дні.

УДК 94 (477) «18/19»

ББК 63.3 (2 Ук) 6

ISBN 978-617-569-166-3

ISBN 978-617-569-169-4

© Кульчицький С., 2013

© Темпора, 2013

ЗМІСТ

Розділ 9. Друга світова війна	
9.1. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період	5
9.2. «Визвольний похід»	23
9.3. Напередодні вторгнення	35
9.4. Смуга катастрофічних поразок	42
9.5. Окупаційний режим	51
9.6. Партизанський рух	57
9.7. Націоналістичний рух	61
9.8. Битва за Україну	67
9.9. Утворення і дії Української повстанської армії	72
9.10. Початок відбудовного процесу	78
9.11. Возз'єднання українських земель	81
9.12. Влада і суспільство в роки війни	91
9.13. Ціна перемоги	102
Розділ 10. Перше повоєнне десятиріччя (1945–1955)	
10.1. Міжнародне становище	108
10.2. Сталінська диктатура	111
10.3. Повоєнна відбудова промисловості. Грошова реформа	114
10.4. Становище в сільському господарстві. Голод 1946–1947 рр.	117
10.5. Останній фронт УПА	124
10.6. Політична ситуація напередодні і після смерті Сталіна	129
10.7. Передача Кримської області Україні	139
10.8. Церковна політика влади	145
10.9. Культурне життя	147
Розділ 11. Україна в добу М. Хрущова (1956–1964 рр.)	
11.1. Доба М. Хрущова	154
11.2. XX з'їзд КПРС. Ліквідація ГУЛАГу	156
11.3. Криза влади	162
11.4. Міжнародне становище. Зовнішньополітична діяльність УРСР	168

11.5. Реформи у промисловості	173
11.6. Індустріальний розвиток України	179
11.7. Розвиток сільського господарства	182
11.8. Здобутки соціальної політики	186
11.9. Шістдесятники	191
11.10. Національно-визвольний рух у добу відлиги	194
11.11. Церковна політика М. Хрущова	197
11.12. Повний комунізм – у 1980 році	200
11.13. Культурне життя суспільства	203
11.14. Жовтневий переворот	212
Розділ 12. Наростання системної кризи комуністичного ладу (1965–1985 рр.)	
12.1. Системна криза	220
12.2. Міжнародне становище	221
12.3. Комуністична диктатура в добу Л. Брежнєва	227
12.4. Відносини Кремля з українським субцентром влади	237
12.5. Дисидентський рух	243
12.6. Наростання економічної кризи	252
12.7. Демографічний розвиток	261
12.8. Життєвий рівень населення	266
12.9. Розвиток науки	270
12.10. Розвиток культури	273
Розділ 13. Крах комунізму	
13.1. «Перебудовна» політика Кремля	283
13.2. Розпад зовнішньої оболонки радянської імперії	286
13.3. Інформаційна революція	290
13.4. Крах командної економіки	298
13.5. Поява неформальних організацій	306
13.6. Народження Народного руху	313
13.7. Політичне структурування суспільства	321
13.8. Держава і церква	328
13.9. Суверенізація УРСР	333
13.10. Утвердження незалежності України	340
Післямова	353
Іменний покажчик	377

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

9.1

Західноукраїнські землі у міжвоєнний період

Перебіг подій у Європі після Першої світової війни виявився вкрай несприятливим для українського народу. Українські землі були поділені між чотирма державами – Росією, Польщею, Чехословаччиною і Румунією.

Третина українських земель перебувала поза межами СРСР, основна частина з них входила до складу Польщі після виграних нею двох воєн – польсько-української 1918–1919 рр. і польсько-радянської 1920 р. Друга Річпосполита складалася після I Світової війни як багатонаціональна держава. Масив земель, на яких українці були більшістю, становив 33,5% і дорівнював 130 тис. кв. км (при загальній площі країни 388 тис. кв. км). Українські етнічні землі склалися з територій, які мали різну історичну долю: Східна Галичина з Лемківщиною, Холмщина з Підляшшям, Західна Волинь і Полісся.

Галичина («Королівство Галіції і Лодомерії» у складі Австро-Угорщини) поділялася на Західну з центром у Кракові й Східну з головним містом Львів. Західна Галичина була польською етнічною територією, в якій на початку XX ст. проживало лише 87 тис. українців. У Східній Галичині налічувалося 3 293 тис. українців. Холмщина розташовувалася на лівому березі Західного Бугу. Центром цієї історичної області був Холм (нині – Хелм), заснований князем Данилом Галицьким. На північ від Холмщини знаходилося Підляшшя (Підлісся). За переписом 1931 р. серед населення основної частини Холмщини та Підляшшя (за винятком населеної майже повністю поляками західної частини) українці становили 32%, «латинники» (українці за мовою та римо-католики за віросповіданням) – 26, поляки – 30, євреї – 10%¹.

За Ризьким мирним договором 1921 р. колишня Волинська губернія була поділена: Західна Волинь і Полісся відійшли до Польщі, Східна Волинь (Житомирщина)

¹ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 268.

залишилася в межах УСРР. За переписом 1926 р. в радянській Волині польське населення не перевищувало 12%, єврейське – 9%, а німецьке – 7%. За переписом 1931 р., в польській частині колишньої Волинської губернії поляки разом із «латинниками» становили 15% населення, а євреї – до 10%. В обох частинах колишньої губернії переважали українці².

За розрахунками С. Макарчука, на території сучасних п'яти областей (Львівської, Рівненської, Волинської, Івано-Франківської і Тернопільської) у 1921 р. перебувало 3 920 тис. українців, що становило 66,2% їх населення. На землях, які знаходилися на захід від сучасного українсько-польського кордону, перебувало тоді 366 тис. українців. У цілому в Другій Річпосполитій налічувалося 4 686 тис. українців, що становило 17,2% її населення³. Українці Східної Галичини з Лемківщиною, які раніше перебували під скіпетром Габсбургів, належали переважно до греко-католицької церкви. Українці, які населяли землі, що входили раніше в Російську імперію, сповідували, як правило, православ'я.

Закарпатська Україна багато століть перебувала під угорською владою і разом з Угорщиною опинилася в складі Австрійської імперії. Паризька мирна конференція санкціонувала передачу Закарпатської України Чехо-Словаччині. Назва «Закарпатська Україна» (земля за Карпатами) вказувала на її приналежність Україні з центром у Києві, а тому в Чехо-Словаччині не використовувалася. Край площею в 11,4 тис. кв. км назвали Підкарпатською Руссю. За переписом 1930 р. його населення дорівнювало 616 тис. осіб. Українців налічувалося 439 тис. (71,3%), євреїв – 85 тис. (13%), угорців – 42 тис. (7%)⁴. У Словаччині знаходився Пряшівський український анклав, де проживало 118 тис. осіб, з них 87 тис. українців (74%) Ще понад 10 тис. українців перебувало в Східній Словаччині за межами анклаву. Велика українська колонія емігрантського походження була в Празі. Всього у Чехо-Словаччині перебувало 549 тис. українців⁵.

У Румунії офіційні джерела обчислювали загальну кількість українців цифрою в 582 тис. Натомість тогочасні українські демографи (В. Кубійович та ін.) оцінювали кількість своїх співвітчизників у цій країні в мільйон осіб. Мабуть, вони все ж таки мали рацію: всіх, хто не виявляв наполегливості, під час переписів записували румунами. Українці поділялися на три громади, не пов'язані одна з одною. Найбільша з них проживала на Буковині. Ця історична область входила до Галицько-Волинського, згодом до Молдавського князівств, і разом з ним була по-

² Там само.

³ Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 128.

⁴ Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. – Львів, 1992. – С. 142.

⁵ Грицак Ярослав. Нариси історії України. – К., 1996. – С. 187.

глинута Османською, а в 1774 р. – Австрійською імперіями. Другу за чисельністю громаду становили українці анексованої у Росії у 1918 р. Бессарабської губернії. Північна Бессарабія (Хотинський повіт) у попередні століття становила одне ціле з Буковиною, тож тут переважало автохтонне українське населення. Шість центральних повітів Бессарабії являли собою етнічну територію молдаван. Південна Бессарабія (Придунайський край) складалася з двох повітів – Аккерманського та Ізмаїльського. Українці були тут найчисленнішою національною групою, хоча й не становили більшості населення. Третя, найменша громада складалася з українців Мараморощини. Сюди, де проходив кордон із Закарпатською Україною, вклинювалася смуга розселення карпатоукраїнців. У жовтні 1918 р. угорський уряд об'єднав гірські комітати (повіти) Закарпаття й Марамороша в автономну «Угорську Русь», але українців ані кордони цієї автономії, ані перебування її у складі Угорщини не влаштовували. Представники Марамороша взяли участь у Хустському соборі (січень 1919 р.), де ухвалювалося історичне рішення про возз'єднання з Україною. Однак румунська армія окупувала Мараморош, а держави Антанти у вересні 1919 р. санкціонували окупацію.

Ставлення радянського керівництва до своїх сусідів – Польщі та Румунії – вряховувало наявність у складі цих держав українських земель. До Закарпатської України, яка перебувала під чехо-словацькою владою, в Кремлі залишалися байдужими, бо Чехо-Словаччина не мала тоді спільного кордону з СРСР.

За Ризьким мирним договором Польща і радянські республіки зобов'язувалися надавати сприяння і матеріальну допомогу своїм громадянам, які опинилися за межами країни, або переселенцям, які бажали жити серед одноплемінників. У листопаді 1921 р. ВУЦВК оголосив амністію рядовому складу Армії УНР. Загальну кількість тих, хто повернувся, визначити важко.

Окрім дипломатичних каналів, за допомогою яких українська, передусім галицька, інтелігенція найчастіше контактувала з УСРР, був ще один шлях – нелегальний. У такий спосіб перетинала кордон переважно молодь, яка намагалася отримати працю або фахову підготовку в радянській школі. Зрозуміло, що чекісти й комінтернівці не могли не використовувати нелегальні канали переходу в обох напрямках. До запровадження в другій половині 20-х років таких суто радянських винаходів, як контрольна-слідова смуга й цілковите очищення прикордонної зони від постійних жителів, польсько-радянський кордон устигли перейти десятки тисяч осіб.

У 20-х роках уряди УСРР, БСРР і СРСР неодноразово робили різні заяви на захист українського та білоруського населення Другої Речіпосполитої. Проте самими заявами компартійно-радянське керівництво не обмежувалося. Кремль організував масштабну підтримку політичних страйків та інших антиурядових

виступів у Західній Україні. У 1921–1922 рр. тут навіть стимулювався партизанський рух – мобільні загони нападали на маєтки місцевих поміщиків і господарства переселенців з Польщі, вступали у збройні сутички з поліцією, руйнували телеграфні лінії зв'язку, висаджували у повітря мости. Найбільше диверсійних груп перекидалося з-за радянського кордону на Волинь – українські етнічні землі, що з кінця XVIII ст. входили в Росію.

Польський уряд досить швидко упорався з партизанськими диверсіями, до яких місцеве населення ставилося без ентузіазму. Тоді Кремль змінив акценти у протистоянні з Польщею, яка після поразки 1920 р. вважалася головним ворогом. Комінтерн активно підтримав боротьбу національних меншин у цій країні, надаючи їй потрібне Москві ідеологічне і політичне спрямування. З Москви і Харкова надходила матеріальна допомога навіть українським організаціям некомуністичного характеру. Наприклад, фінансування Наукового товариства ім. Т. Шевченка в ЦК КП(б)У обґрунтовувалося в такий спосіб: «НТШ і наш зв'язок з ним мають величезне значення для завоювання симпатій висококваліфікованої української інтелігенції, яка гуртується навколо нього. Допомога йому є в очах галицької інтелігенції ніби нашим природним обов'язком щодо молодшої сестри ВУАН, яка позбавилася після польської окупації всілякої державної допомоги. Цілоком ясно: якщо воно почне субсидуватися з інших джерел, то не збереже сучасного обличчя. А теперішнє обличчя товариства таке, що воно при всій ворожості значної частини його членів до “більшовицьких експериментів” і т. ін. об'єктивно не може не визнавати того, що сучасним центром зростання і розвитку української культури є саме УСРР. Це для нас – велике політичне досягнення, яке є також результатом нашої допомоги, наших субсидій»⁶.

Усе змінилось у 30-х роках, коли стало зрозумілим, що радянська Україна, яка опинилася в епіцентрі сталінських репресій, втратила привабливість в очах зарубіжних українців. Матеріальна підтримка українських установ і організацій за межами СРСР припинилася. Урвалося також регулярне висвітлення подій на західноукраїнських землях у засобах масової інформації. Зійшли нанівець контакти між діячами науки і культури обох частин України. Перестало вживатися означення «Всеукраїнська» у назвах радянських організацій (наприклад, ВУАН), які претендували представляти інтереси українців на всій території їх розселення. Після самогубства М. Скрипника в УСРР почалося справжнє полювання на вихідців із Західної України. Десятки тисяч галичан, які потрапили в поле зору чекістів, були ув'язнені або знищені.

Генеральна лінія радянської політики щодо Румунії була одна: змусити королівський уряд відступитися від захопленої у 1918 р. Бессарабії. Для цього вико-

⁶ Див.: Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – С. 277.

ристовувався етнічний чинник – наявність мільйонної української громади. Бессарабська комуністична організація спочатку була частиною РКП(б), але у 1922 р. увійшла до складу Компартії Румунії (КПР) на автономних засадах. Компартія Буковини, своєю чергою, перейшла в підпорядкування КПР у 1926 р.

У першій половині 20-х років місцеві та відряджені з СРСР комуністи робили основну ставку на силові дії. Диверсійні загони нападали на поліцейські пости і приміщення органів державної безпеки (сигуранци), палили поміщицькі маєтки, знищували засоби зв'язку. У квітні 1924 р. у Відні безрезультатно закінчилася чергова радянсько-румунська конференція, присвячена бессарабській проблемі, і радянські дипломати потребували додаткового тиску на Румунію у вигляді збройного повстання. Бессарабські комуністи зробили спробу скористатися глибоким невдоволенням населення Придунайського краю економічною і соціальною політикою уряду, щоб підняти маси під гаслами встановлення радянської влади. Повстання спалахнуло 16 вересня 1924 р. в Татарбунарах. У збройних виступах взяло участь до 6 тис. осіб – українці, болгари, гагаузи, росіяни, навіть молдавани. На боці влади виступили німецькі колоністи. Нерівна боротьба з регулярними військами тривала до 22 вересня. Повстанці даремно сподівалися на допомогу з-за Дністра – Москва не збиралася починати війну з Румунією.

Щоб створити джерело постійного тиску на Румунію, яка не повертала Бессарабію, в ЦК РКП(б) вирішили скористатися в 1924 р. засобом, уперше випробуваним навесні 1919 р. Тоді радянські війська підійшли до Дністра і зупинились, тому що В. Ленін не бажав прямої конфронтації з Румунією. У зоні розташування радянських військ була проголошена Бессарабська Соціалістична Радянська Республіка, і подальше вторгнення в Бессарабію планувалося здійснити вже від її імені. Однак у 1919 р. більшовики під тиском білогвардійців змушені були залишити Україну, і Бессарабська СРР зникла майже одразу після появи. Й. Сталін, звісно, не забув ту недавню ідею і доручив командувачеві Збройних сил України і Криму М. Фрунзе «організувати» молдавську автономію на території УСРР. М. Фрунзе дав розпорядження Г. Котовському визначити межі майбутньої автономії. Котовський підійшов до справи по-військовому – він просто змусив жителів багатьох українських сіл визнати себе молдаванами, щоб запланована автономія набула розмірів середньостатистичного українського округу.

У жовтні 1924 р. Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка була створена. М. Скрипник і деякі інші члени керівництва УСРР до її появи поставилися прохолодно. Вони пам'ятали про претензії утвореної в 1917 р. Молдавської Народної Республіки на задністровські райони Херсонської губернії, де проживали десятки тисяч переселенців-молдаван. У разі входження Бессарабії до Радянського Союзу територія АМСРР повинна була вийти з УСРР і об'єднатися

з Бессарабією. Всесоюзний перепис населення 1926 р. показав, що в АМСРР проживало до половини українців і менше третини молдаван.

У 30-х роках через очевидну безперспективність радянський уряд припинив спроби розв'язати бессарабське питання дипломатичними засобами. Однак пропагандистська активність з приводу румунської агресії 1918 р. не спадала. На географічних картах Бессарабія завжди включалася в радянські кордони і заштриховувалася, щоб показати її відторгнення від СРСР. Штриховка супроводжувалася приміткою: «окуповано Румунією».

Внутрішня політика Другої Річсполитої була спрямована на поглинення східних «кресів» – земель із переважно непольським складом населення. Поглинення мало бути поетапним: спочатку державним, потім – етнічним. Політична колонізація означала підпорядкування непольського населення загальнопольській культурній та освітній політиці, а також витіснення на периферію суспільного життя українських громадських і культурно-освітніх організацій. Етнічна колонізація була розрахована на тривалий період і передбачала передусім вплив на дітей.

Певний час Східна Галичина зберігала адміністративний статус, успадкований від Австро-Угорщини. Незабаром, однак, польська влада ліквідувала інститут намісництва і запровадила тут єдиний для всієї держави поділ на воєводства. Були створені три воєводства – Львівське, Станіславівське й Тернопільське. Увесь край у складі трьох воєводств назвали Східною Малопольщею. 1921 р. польський уряд вирішив провести перепис населення. Емігрантський уряд ЗУНР і українські політичні партії розглядали цей крок як спробу спотворити етнічну картину регіону. Президент Української Національної Ради Є. Петрушевич подав офіційний протест, мотивуючи його тим, що Східна Галичина перебуває під протекторатом Антанти. Населення здебільшого підтримало бойкот перепису.

На відміну від українців Східної Галичини населення територій, які раніше входили до складу Російської імперії, не могло розраховувати на захист Антанти. За умовами Ризького миру ці землі стали частиною Польської держави. У лютому 1921 р. тут були створені три воєводства: Волинське з центром у Луцьку, Поліське з центром у Бресті й Новогородське. Щоб не допустити впливу політично розвинутої галицької інтелігенції на населення Волинського воєводства, влада штучно зберігала так званий сокальський кордон між Східною Галичиною й північно-західними землями – у минулому це був державний кордон між Російською та Австро-Угорською імперіями.

Конституція Польщі 1921 р. обіцяла: «Окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі цілковитий та вільний розвиток їхніх національних властивостей шляхом діяльності органів автономних меншин публічно-пра-

вового характеру, зокрема органів загального самоврядування»⁷. Однак ця норма конституції затверджувалася передусім для уваги міжнародної громадськості. Замість ухвалення відповідних законів розпочався наступ на права українців.

На листопад 1922 р. були призначені вибори в сейм і сенат. Уряд розраховував, що вони стануть своєрідним референдумом, який засвідчить приналежність Східної Галичини Польській державі. Є. Петрушевич звернувся до держав Антанти з протестом і заявив, що рішенням Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. Польщі була дозволена тільки військова окупація Східної Галичини до вирішення Антантою статусу цієї території. Статус її як міжнародної території підтверджувався Сен-Жерменським і Севрським мирними договорами. Проведення виборів, указував Є. Петрушевич, рівноцінне анексії.

На відміну від українців Східної Галичини, їхні співвітчизники на північно-західних землях (Волинь, Холмщина, Полісся, Підляшшя) взяли участь у виборах. Від них було обрано 20 послів і 6 сенаторів, які створили Українську парламентську репрезентацію. Визнаючи реальний стан, вона погоджувалася на співпрацю з парламентом Польщі на певних умовах. Польська держава мусила забезпечити кожному народу, який входив до її складу й посідав окреслену територію, вільний розвиток усіх галузей життя.

У 87-й статті Версальського мирного договору вказувалося, що східні кордони Польщі держави Антанти встановлять пізніше. Саме тоді, коли цей договір було підписано (червень 1919 р.), Верховна рада Антанти дозволила Польщі провадити збройні операції аж до річки Збруч. Цей дозвіл, як спеціально підкреслювалося, не міг вплинути на визначення в майбутньому кордонів Польщі на сході. У грудні 1919 р. держави Антанти визнали право Польщі встановлювати власну адміністрацію лише до східного кордону Польського (так званого конгресового) королівства, утвореного Віденським конгресом 1815 р., разом із колишньою Білостоцькою областю. Цей кордон потім увійшов в історію як «лінія Керзона». Він в основному обмежував територію відроджуваної держави польськими етнографічними землями. Антанта схилилася до того, щоб передати Польщі мандат на управління Східною Галичиною терміном на 25 років. Однак формальної передачі мандата так не відбулося. Після ліквідації ЗУНР Польща здійснювала управління на правах окупації. Одночасно вона домоглася відмови УНР від Східної Галичини на свою користь за Варшавським договором (квітень 1920 р.), а згодом – такої ж відмови УСРР і РСФРР за Ризьким договором (березень 1921 р.).

Польська дипломатія домагалася офіційної передачі Східної Галичини в управління як інтегральної частини Польщі. Цьому опирався англійський уряд лібералів,

⁷ Див.: Зашкільняк Леонід, Крикун Микола. Історія Польщі. – Львів, 2002. – С. 457–458.

очолований Д. Ллойд Джорджем. У листопаді 1922 р. у Великобританії до влади прийшли консерватори, які ставилися до Польщі з більшою прихильністю. Польський прем'єр-міністр В. Сікорський переконав Лондон у необхідності зміцнення «санітарного кордону» в протистоянні з більшовиками. Незабаром англійський посол у Варшаві дав зрозуміти, що його країна разом з Італією погодиться визнати східні кордони Польщі.

У лютому 1923 р. польський сейм звернувся до Антанти з проханням затвердити положення Ризького договору як «неодмінної умови» стабільності в Європі. Услід за цим у Львові відбулася 20-тисячна українська демонстрація. На площі біля собору Св. Юра її учасники повторили вслід за патріархом українського національного руху Юліаном Романчуком слова присяги: «Ми, український нарід, клянемося, що ніколи не погодимось на панованє Польщі над нами й кожду нагоду використаємо, щоби ненависне нам ярмо неволі зі себе скинути та злучитися з цілим українським народом в одній соборній державі»⁸.

14 березня 1923 р. Рада послів Антанти в Парижі надала Польщі всі юридичні права на володіння Східною Галичиною. Це рішення стало трагедією для населення Східної Галичини. Негативно його зустріли і в радянській Україні. Виступаючи 17 березня в Харкові, Х. Раковський підкреслив, що УСРР протестує проти насильства над населенням Східної Галичини, яке більш ніж на три чверті складається з українців. Указавши на те, що підписанням Ризького мирного договору уряди Росії та України визнали існуючі кордони й не претендують на Східну Галичину, Раковський одночасно заявив, що право вирішувати долю цієї території належить тільки людям, які в ній проживають. Він назвав анексію Східної Галичини Польщею актом насильства і додав: історія свідчить, що жоден акт насильства не буває довгочасним⁹.

Провідною силою національно-визвольного руху в Східній Галичині була Українська народно-трудова партія (УНТП). Таку назву вона дістала на надзвичайному з'їзді в Станіславові в березні 1919 р. Раніше вона називалася Українською національно-демократичною партією (УНДП) – ще від утворення в 1899 р. Поступово в партії набрали силу діячі, які прагнули порозуміння з Варшавою. Після офіційної ліквідації статусу міжнародної території, який мала Східна Галичина, виникла цілком нова ситуація.

21 травня 1923 р. у Львові пройшов з'їзд трудовиків. Голова партії В. Охримович виголосив реферат, одноставно підтриманий делегатами. У ньому йшло

⁸ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Т. II. – Мюнхен, 1983. – С. 52.

⁹ Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990. – С. 177.

ся про докорінну зміну тактики – замість побудови в найближчому майбутньому незалежної Української держави Охримович ставив іншу мету: «Мусимо домагатися повної територіальної одноцілої автономії для всіх українських земель під Польщею»¹⁰. Це означало відмову від визнання Польщі окупаційною державою і початок діалогу з владою про надання українцям автономії. Зрештою, автономія передбачалася рішенням Ради послів Антанти.

Українська партія національної роботи (УПНР), яку в квітні 1924 р. заснувала частина трудовиків на чолі з С. Підгірським, Д. Палівом і Д. Донцовим, запропонувала створити Українську національну партію. Трудовики від ідеї не відмовились, але змінили назву на іншу – «Українське національно-демократичне об'єднання» (УНДО). Йшлося про повернення до традиційної, ще довоєнної назви. На установчому з'їзді в липні 1925 р. головою УНДО було обрано Д. Левицького. Для польських правлячих кіл об'єднання національно-демократичних сил краю стало неприємною несподіванкою: в одній політичній партії стали діяти галичани й волиняни. Відтворення «сокальського кордону» не спрацювало. В кордонах Другої Річпосполитої утворився новий географічний регіон – Західна Україна.

У політичній платформі націонал-демократів висловлювалося прагнення боротися за єднання всіх українців, щоб протидіяти асиміляторській політиці Варшави. Програма проголошувала: «Східна Галичина з Лемківщиною, Холмщина з Підляшшям і Волинь з Поліссям мають відвічний український характер. Українське населення супроти чужинного напливового елементу являється тут подавляючою більшістю. Тому УНДО змагатиме, щоб західноукраїнські землі супроти Польщі виступали разом як цілість і в своїй участі головну вагу прикладатиме до вдержання і розбудови одноцілого національного фронту»¹¹.

Від 1925 до 1939 рр. УНДО було провідною політичною силою серед українців у Польській державі. Об'єднання змінювало тактику, але залишало незмінними основні цілі: утвердження державних прав українського народу, забезпечення його права жити власним життям. У відозві до українського громадянства від 12 липня 1925 р., ухваленій установчим партійним з'їздом, націонал-демократи висловилися з питання, яке залишалося спірним для них до об'єднання: ставлення до радянської України. Вони заявляли: «УНДО не може дати своєї апробати на існуючий на Радянській Україні перехідний диктаторський режим і однокласовий устрій, одначе признає сучасну Радянську Україну поважним і далекосяглим станом державності українського народу та вірить, що під напором свідомих

¹⁰ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – С. 293.

¹¹ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Т. II. – С. 114.

українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації»¹².

Політична орієнтація на радянську Україну, яку націонал-демократи схвалили в установчих документах партії, мала умовний характер. Умовність простежується навіть лексично: в орієнтації не на офіційну столицю УСРР Харків, а на «золотоверхий Київ». Вони сподівалися на те, що українізація, яка почалася в УСРР, сприятиме переродженню політичного режиму й утвердить справжню державність на Великій Україні. Така позиція щодо УСРР, з якою погодилися всі, була розроблена лідером партії Д. Левицьким. За півроку до з'їзду в газеті «Діло» він писав: «Відкидаючи орієнтацію на Москву, відкидаємо й на Харків, який став символом столиці більшовицької влади, що йшла й подекуди нині йде в хвості Москви. Орієнтуючись на Київ, орієнтуємося на символ українства і на реальний центр усього українського духовного життя, у вірі, що той центр у свій час стане знову і політичним центром»¹³.

Польща не була тоталітарною державою, хоч у тогочасній радянській пресі її інакше, як фашистською, не називали. Діяльність політичних партій не заборонялася, якщо не суперечила законам. Створення УНДО як партії демократичного європейського типу змінило ситуацію в Західній Україні. Раніше тут панувала партія польської національної меншини, яка мала таку саму назву – «націонал-демократи» («ендеки»). Маючи підтримку в сеймі та уряді, ендеки на чолі з Р. Дмовським і С. Грабським вели наступальну політику на «східних кресах».

Авантюристична політика польських ендеків розхитувала самі основи відродженої польської держави. У польському суспільстві нагромадилося незадоволення парламентським безладдям, чим скористався Ю. Пілсудський. У травні 1926 р. стався державний переворот. Істотне обмеження парламентської демократії маскувалося терміном «санация» (оздоровлення). Пілсудський, який був популярний у суспільних колах з часів боротьби за незалежність, справді зумів налагодити функціонування державного апарату. Однак «санацийному» режимові не вдалося головне: зменшити напруження в міжнаціональних відносинах. Варшава не була готова йти на поступки національним меншинам.

Обмеження парламентської демократії в Польщі зросло після приходу до влади націонал-соціалістів у сусідній Німеччині. Затиснута між двома могутніми й агресивними державами, Польща мала всі підстави побоюватися за своє майбутнє. За конституцією 1935 р. маршал Ю. Пілсудський набув майже диктаторських повноважень. Законодавчі права сейму були істотно урізані. Однак

.....
¹² Там само.

¹³ Діло (Львів), 1925, 14 лютого.

того ж року маршала не стало і фактична влада зосередилась у руках вищого генералітету.

Під тиском загрози з боку гітлерівської Німеччини панівні кола Польщі дозріли до компромісу в національному питанні. Польський уряд пообіцяв припинити антиукраїнську, а УНДО – антиурядову політику. В такій ситуації у вересні 1935 р. в Польщі пройшли чергові парламентські вибори. На них УНДО здобуло 13 мандатів до сейму і 4 – до сенату. Віце-маршалком сейму став новий лідер партії В. Мудрий. Українські делегати сейму підтримали внесені урядом законопроекти щодо зміцнення національної безпеки. Уряд, зі свого боку, підготував закон про амністію політичних в'язнів. Українські кооперативи «Маслосоюз», «Сільський господар» та інші, існування яких опинилося під загрозою через руйнівну економічну політику уряду, отримали урядові кредити.

Від нормалізації відносин вигравали обидві сторони, але доброї волі національних лідерів для успіху справи було замало. Місцеві чиновники керувалися не стільки інструкціями з Варшави, скільки власними міркуваннями. Під гаслами «зміцнення польськості на кресах» вони поводитися на українських землях як окупанти. Підтримувана польським населенням, особливо колоністами-осадниками, влада чинила насильство над українцями.

Західноукраїнська комуністична опозиція мала підтримку ззовні, але була породжена місцевими умовами. Популярність ліворадикальних гасел пояснювалася соціальним протистоянням у суспільстві. Соціальні за змістом конфлікти нерідко набували форми міжнаціональних суперечностей. Наприклад, розбіжності між поміщиками та селянами сприймалися як польсько-українське протистояння. Об'єктивно складалося так, що поміщики були поляками, а селяни – переважно українцями.

Утворення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) відбулося в лютому 1919 р. на конференції у Станіславові. ЦК КПСГ очолив уродженець с. Кукільники Рогатинського повіту К. Саврич (Максимович). Тривалий час він перебував у Наддніпрянській Україні і був одним із засновників партії боротьбистів.

Після захоплення Польщею Західної України Комінтерн підпорядкував місцевих комуністів Комуністичній робітничій партії Польщі (КРПП). У грудні 1920 р. представники керівництва КПСГ і КРПП підписали угоду про те, що галицькі комуністи матимуть у складі єдиної організації територіально-обласну автономію, однак ЦК КРПП не визнав автономних прав галичан. Це спричинило розкол у КПСГ: частина галицьких комуністів підкорилася ЦК КРПП й утворила «КПСГ-офіційну», а група на чолі з Й. Кріликом (Васильківим), К. Савричем (Максимовичем) та іншими утворила «КПСГ-опозиційну». У грудні 1922 р. Комінтерн у категоричній формі зобов'язав обидві КПСГ об'єднатися.

Об'єднавча конференція в червні 1923 р. прийняла нову назву – «Комуністична партія Західної України» (КПЗУ). На той момент Східна Галичина вже втратила статус міжнародної території, тож діяльність КПЗУ поширилася на всі українські землі Другої Річпосполитої.

Галицькі комуністи, особливо «васильківці», на початку 20-х років були сповнені повстанських настроїв. Вони були переконані, що в Галичині та на Волині існує революційна ситуація, яка завершиться загальним повстанням і приєднанням краю до УСРР. «Васильківці» нерідко очолювали партизанські загони, які провадили збройну боротьбу з польською поліцією. В другій половині 20-х років комуністи відмовились від збройної боротьби з режимом і стали звертати більшу увагу на пропагандистську та культурницьку роботу в масах. У жовтні 1926 р. шляхом злиття двох організацій – «Народної волі» (Східна Галичина) й «Селянського союзу» (Волинь) комуністи створили собі легальне прикриття у вигляді «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання» («Сельробу»). За допомогою «Сельробу» КПЗУ активно працювала в «Просвіті», «Рідній школі» та інших масових культурно-просвітніх організаціях українців.

У радянській пресі КПЗУ згадувалася постійно. Тому за межами Польщі виникало враження, нібито це серйозна політична сила. Насправді ж вплив КПЗУ на суспільство був мінімальним, хоча наявність зовнішньої підтримки дозволяла цій партії здійснювати певну роботу. На жовтень 1934 р., коли відбувся IV з'їзд КПЗУ, в ній налічувалося 4,3 тис. осіб. Значна їх частина була відкликана в СРСР і репресована в зв'язку зі справами «УВО» та «ПОВ» (Польська організація військова). У серпні 1938 р. Комінтерн розпустив Комуністичну партію Польщі разом з комуністичними організаціями Західної України і Західної Білорусії.

Українські націоналісти цієї доби, як і комуністи, не бачили можливостей для існування в суспільстві політичних партій, крім власної. «Передавальними пасами» від організації націоналістів до мас оголошувалися коаліції й виробничі ради, створювані за місцем роботи, а також профспілки. На відміну від комуністів, вони докладали зусиль для підвищення ролі релігійних організацій у суспільстві.

Організаційне оформлення націоналістичної течії в українському визвольному русі започаткували січові стрільці – найбільш боєздатна формація Армії УНР. У липні 1920 р. було ухвалено рішення про продовження боротьби безпосередньо в Україні. Через місяць М. Магчак і Я. Чиж утворили у Львові перший осередок Військової організації. Згодом її перейменували в Українську військову організацію (УВО).

У Чехословаччині, де осіли десятки тисяч українських емігрантів, від початку 20-х років стали утворюватися осередки націоналістично налаштованої молоді. Перше об'єднання постало 1921 р. в таборі інтернованих бійців Української га-

лицької армії в місті Ліберець. Восени 1922 р. в Празі виник центральний штаб організації, яка прибрала назву «Група української національної молоді». У 1925–1926 рр. у Львові сформувався «Союз української націоналістичної молоді». У Подєбрадах (Чехословаччина) в 1925 р. утворилася «Легія українських націоналістів» на чолі з М. Сціборським. Улітку 1927 р. обидві організації об'єдналися, а восени в Берліні була скликана конференція націоналістів, яка висловилася за злиття всіх націоналістичних організацій, включно з УВО, в одну – Організацію українських націоналістів (ОУН). Остаточне рішення в цій справі залишалось за конгресом, який мав відбутися через рік. 28 січня–3 лютого 1929 р. у Відні відбувся Перший конгрес (великий збір) ОУН. Він ухвалив постанови про створення та устрій ОУН, обрав керівні органи. Провід ОУН очолив Є. Коновалець, його заступником став М. Сціборський.

Велика депресія 1929–1933 рр. загострила соціальне напруження, особливо на селі. Як завжди, соціальні суперечності набули форми міжнаціональних. Ліві- та праворадикальна опозиції активізували свою роботу на селі, піднімаючи селян на боротьбу з поміщиками. Восени 1930 р. ОУН здійснила близько 2200 актів саботажу. Нападів зазнавали маєтки польських поміщиків і осадників, державні об'єкти. Ю. Пілсудський розпорядився провести масову репресивно-відплатну акцію, яку назвали *пацифікацією* (умиротворенням). Вона тривала з другої половини вересня до кінця листопада 1930 р. Поряд із поліцією в акції брали участь війська.

Оунівці не переоцінювали індивідуального терору й дотримувалися думки, що шлях до самостійності України прокладуть тільки дії мас, спрямовані на розкитвання та знищення окупаційних структур. Водночас Є. Коновалець та його однодумці вважали терор прийнятним для досягнення поставлених цілей. Найбільш гучною акцією стало вбивство у Варшаві в червні 1934 р. міністра внутрішніх справ Б. Перацького, якого знищили у відплату за пацифікацію 1930 р. Упродовж 1935–1936 рр. у Варшаві та Львові відбулися гучні процеси над учасниками замаху і членами крайової екзекутиви ОУН в Західній Україні. На лаві підсудних країна побачила молодих революціонерів, переконаних у правоті своєї справи.

Варшавський і львівський процеси сприяли популяризації ОУН серед української молоді. Організація швидко компенсувала втрати. Характерно, що Л. Ребет, який заступив заарештованого С. Бандеру на посаді провідника крайової екзекутиви ОУН, виступив за обмеження бойових акцій, щоб зберегти кадри. З цією тактикою не погоджувалися Р. Шухевич та деякі інші провідні діячі підпілля.

Між закордонним проводом націоналістів (ПУН) і крайовою екзекутивою від початку склалися напружені стосунки. За визнанням А. Мельника, чимало терористичних актів у Західній Україні здійснювалося без згоди або без відома керівництва ОУН. У концтаборі Береза Картузька опинилися сотні оунівців, у тому

числі весь галицький провід – С. Бандера, І. Климів, М. Климшин. М. Лебідь, Я. Стецько, Р. Шухевич. Після цього поширилися чутки, що польська дефензива діставала інформацію від деяких членів закордонного проводу ОУН. Відчуженість між молодими бойовиками і старшими за віком функціонерами в еміграції почала стрімко наростати. Поки на чолі ОУН стояв Є. Коновалець, це не дуже відбивалося на діях націоналістів. Загибель Є. Коновальця у травні 1938 р. в Роттердамі дестабілізувала націоналістичний рух. Терористичний акт здійснив агент НКВС П. Валюх (Судоплатов). Організація українських націоналістів залишилася без керівництва і незабаром розкололася.

Чехо-Словаччина була задумана як федеративна держава. Сен-Жерменський мирний договір у вересні 1919 р. санкціонував приєднання до неї «території південнокарпатських русинів» і зобов'язав Прагу утворити для них сейм з правами законодавчої влади у справах мовних, шкільних, релігійних і в питаннях місцевого самоуправління. Однак чеські правлячі кола відмовилися давати автономні права словакам і русинам. Чехо-Словаччина перетворилася на Чехословаччину.

Попри економічну і культурну відсталість, політичне життя Закарпаття було активним. На виборах, що відбувалися регулярно, місця в чехословацький парламент виборювали до 30 партій. Однією з впливових політичних сил були українофіли. Українофільський рух ґрунтувався на традиціях народовців XIX ст. Його підтримувала національна інтелігенція, яка швидко зростала у сприятливих умовах демократичного ладу. Українофіли боролися за пробудження національної свідомості русинів, використовуючи осередки заснованого ними товариства «Просвіта», скаутської організації «Пласт», Асоціації українських вчителів тощо. Авторитетним лідером українофілів був доктор теології і педагог отець Августин Волошин.

З українофілами конкурували русофіли (карпатороси), які походили від москвофілів XIX ст. Після більшовицької революції в Росії вони почали орієнтуватися на Прагу. Їхній лідер А. Бескид за призначенням президента Чехословаччини Т. Масарика став у 1923 р. губернатором Підкарпатської Русі й залишався ним до смерті в 1933 р. У 1932 р. Бескид звернувся до Масарика з меморандумом про надання краю автономії, але празький уряд, як і раніше, ухилився від реалізації свого зобов'язання, посилаючись на незгоди серед місцевих політичних сил. Частина карпаторосів почала орієнтуватися не на Прагу, а на Будапешт, внаслідок чого здобула назву «мадярони». У 1924 р. в Хусті виникло політичне об'єднання «Автономний землеробський союз», яке поставило своєю метою приєднання Закарпаття до Угорщини з наданням йому автономного устрою.

Впливовою політичною силою на Закарпатті були комуністи. Крайовий комітет Компартії Чехословаччини активно боровся за вплив на маси. В умовах господарської занедбаності краю і зuboжіння основної частини населення ця бороть-

ба нерідко мала успіх. Де тільки міг, крайком КПЧ організував комсомольські осередки і групи «революційних профспілок». На виборах у парламент у 1924 р. за комуністів віддали голоси 40% виборців. Через п'ять років, коли економічне становище стабілізувалося, лише 15%. На виборах 1935 р., які відбувалися після Великої депресії, комуністи дістали підтримку більшу, ніж будь-яка інша партія – 26% голосів.

За два міжвоєнних десятиліття на Закарпатті не було побудовано жодного великого промислового підприємства. Частка промислової продукції в сукупному суспільному продукті краю не перевищувала двох відсотків. Іноземних і вітчизняних підприємців цікавила тільки сировина, яку можна було вивезти. Уряд не бажав фінансувати промислові об'єкти в місцевості, де не існувало кваліфікованої робочої сили. Аграрна реформа розтягнулася в часі й мало вплинула на характер землеволодіння. Наприкінці 30-х років 708 великих землевласників мали землеволодіння удвічі більші, ніж 110 тис. селянських господарств¹⁴. Через перенаселеність, дефіцит ріллі у цьому гірському краї та примітивну агрокультуру селяни дуже бідували.

Наприкінці вересня 1938 р. в Мюнхені відбулася конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великої Британії, яка розглянула претензії А. Гітлера до Чехословаччини. Франція і Велика Британія погодилися на приєднання до Німеччини високорозвинутої у промисловому відношенні Судетської області, де проживало 3,2 млн німців. Чехословаччина втрачала п'яту частину території і майже чверть населення. Після задоволення німецьких претензій Польща й Угорщина також висунули свої вимоги про приєднання чехословацьких територій, компактно населених поляками й угорцями. На початку жовтня 1938 р. Польща одержала Тешинську Сілезію – територію в 1 тис. кв. км з 230 тис. жителів.

7 жовтня, коли за умовами Мюнхенської угоди почалася демобілізація чехословацької армії, Словаччина сформувала власний уряд. Скориставшись цим прикладом, лідери закарпатських партій домовилися між собою і звернулися до Праги з вимогою надати автономію Підкарпатському краю, як це було передбачено Сен-Жерменським мирним договором і конституцією країни. 11 жовтня 1938 р. празький уряд затвердив автономну адміністрацію на чолі з русофілом А. Бродієм. Так виникла Карпаторуська держава, що перебувала у федерації з Чехією і Словаччиною. Чехословаччина знову стала Чехо-Словаччиною.

Угорщина настирливо добивалася від Гітлера санкції на захоплення Закарпаття. Гітлер порадив звернутися з цим питанням безпосередньо до Праги, але чеський

¹⁴ Віднянський С. В. Українські землі у складі Чехословаччини // Економічна історія України. – Т. 2. – К., 2011. – С. 306.

уряд не йшов на поступки. Тоді угорські спецслужби доручили новопризначеному главі уряду Карпаторуської держави А. Бродію запросити їхні війська – ніхто з закарпатських політичних кіл не здогадувався, що успішний політик, який очолював досить впливову в краї політичну силу – Автономний землеробський союз, багато років за сумісництвом працював на угорські спецслужби під псевдо «Берталон». Проте виконати це доручення Бродій не встиг: 27 жовтня чехословацька контррозвідка ідентифікувала його з відомим їй Берталоном і заарештувала¹⁵.

Напередодні цього арешту празький уряд призупинив діяльність закарпатських політичних партій і призначив головою уряду лідера українофілів А. Волошина. Тим часом Угорщина звернулася до чотирьох держав, які уклали Мюнхенську угоду, з проханням про арбітраж. Франція і Велика Британія заявили про свою незацікавленість проблемою, і арбітрами виступили тільки Німеччина та Італія. Арбітраж відбувся 2 листопада 1938 р. у Відні. Чехо-Словаччина змушена була віддати Угорщині населені переважно угорцями південні райони Словаччини і Карпаторуської держави. Територія Словаччини зменшилася на 21%, а Закарпаття – на 12%. До Угорщини відійшли землі площею в 12 тис. кв. км і населенням 172 тис. осіб, у тому числі 82 тис. угорців, 33 тис. українців, 17 тис. чехів і словаків¹⁶. Карпаторуська держава, яку після приходу до влади А. Волошина назвали Карпатською Україною, втратила Ужгород, Мукачеве і Берегове з прилеглими районами. Столицю держави довелось перевести в Хуст.

Президент Чехо-Словаччини Е. Бенеш емігрував у Лондон одразу після Мюнхенської угоди, яка пересунула німецько-чехословацький кордон на відстань у 40 км. від Праги. Деморалізований празький уряд утратив контроль над Словаччиною і Карпатською Україною. А. Волошин скористався фактичною незалежністю, щоб розпустити в січні 1939 р. всі політичні партії. Він сформував вищий законодавчий орган держави – Українську Народну Раду і створив Українське національне об'єднання (УНО). Підконтрольна йому преса повідомляла: «Політичне керівництво і провід Карпатської України належать Українській Народній Раді. Це є орган політичної консолідації і концентрації національних сил Карпатської України. Це не є політична партія, хоч і складається з активних людей всіх бувших національно-українських партій. В цьому органі не панує жодна доктрина, тут панує лише українська державотворча ідея»¹⁷. Радикальні зміни в політичному ладі не мали нічого спільного з демократичною конституцією Чехо-Словацької

¹⁵ Вегеш Микола. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. Т. 2. – Ужгород, 1997. – С. 81–82.

¹⁶ Там само. – Т. 1. – С. 143.

¹⁷ Цит. за: Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ч. 2. – Ужгород, 1996. – С. 93.

республіки, хоча Карпатська Україна вважалася, як і раніше, складовою частиною федеративної держави.

Заборону політичних партій Волошин скасував уже в лютому 1939 р., але відновити свою діяльність змогли лише аграрна, соціал-демократична, народно-соціалістична і християнсько-народна партії, які погодилися увійти в УНО і Українську Народну Раду. 12 лютого відбулися вибори до сейму Карпатської України. Кандидатів у депутати могло висувати тільки УНО. За них проголосувало 92,4% громадян, які взяли участь у голосуванні¹⁸.

Столицею будованої держави став Хуст. Адміністративні органи, система освіти й видавнича справа переводилися на українську мову. У розбудові держави закарпатцям допомагали співвітчизники із Західної України, Північної Буковини і заокеанської діаспори.

Одразу після приходу до влади А. Волошин зайнявся розбудовою збройних сил. У листопаді 1938 р. була створена організація народної оборони – Карпатська Січ. Перші січові загони почав формувати ще на початку 30-х років Д. Климуш. Це були протипожежні та культурно-просвітні товариства, подібні створюваним у сусідній Галичині. Тепер слід було на їхній основі створювати збройні сили. Команди Карпатської Січі виникли в кожному великому населеному пункті. Однак кількість вишколених січовиків не перевищувала 2 тис. Остерігаючись ускладнень із празьким урядом, А. Волошин не наважувався їх озброювати.

На початку березня 1939 р. А. Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехо-Словаччину. Чехія і Моравія повинні були увійти в Третій рейх, а Словаччина мусила одержати примарну незалежність. Аналізуючи наступні події, можна дійти висновку, що нацисти вирішили віддати Карпатську Україну Угорщині, щоб надійніше прив'язати Будапешт до себе. Проте в обіг було запущено інший варіант імовірного розвитку подій, щоб добитися невтручання Радянського Союзу у справу ліквідації Чехо-Словаччини.

Німецькі дипломати пустили поголос про доцільність гарантування рейхом незалежності Карпатської України. Останню, мовляв, можна розглядати як своєрідний П'ємонт: навколо неї мали об'єднатися всі інші українські землі. За поголос ухопилися англійські і французькі дипломати. У грудні 1938 р. Д. Ллойд Джордж у розмові з радянським послом І. Майським висловив думку, що план Гітлера полягає у відторгненні від Польщі її української частини, приєднанні Західної України до Карпатської України і створенні з цих двох територій васальної Української держави. Наступним елементом у реалізації плану, запевняв посла авторитетний

¹⁸ Вегеш Микола. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. – Т. 2. – С. 92.

політичний діяч, могла бути радянська Україна. Посол Франції в Німеччині Р. Кулондр тими ж днями писав міністру закордонних справ Ж. Бонне, що в оточенні Гітлера розглядають умови надання Польщею, Румунією і Радянським Союзом незалежності українським землям, щоб вони могли об'єднатися навколо Карпатської України¹⁹.

Нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов проаналізував проблему і зробив такий висновок: «Галас навколо української проблеми створений не так німецькою пресою, як пресою інших країн, зокрема, Англії і Франції. Цілковито можливо, що всім цим керували з Берліна»²⁰. Сталін заковтнув гачок й у доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. він натужно висміяв ідею приєднання країни з населенням у 30 млн осіб (УРСР) до регіону з населенням у 700 тис. осіб (Карпатська Україна). Це переконало Гітлера в тому, що Радянський Союз не має жодних планів щодо Карпатської України. 15 березня німецькі війська зайняли Чехію і Моравію, поклавши край існуванню Чехо-Словаччини.

В умовах, що склалися, А. Волошин проголосив 14 березня 1939 р. незалежність Карпатської України. Наступного дня в Хусті зібрався сейм, який ухвалив відповідні документи. Зокрема, підтверджувалось, що Карпатська Україна є незалежною державою. Таємним голосуванням А. Волошин був обраний її президентом. Державною мовою Карпатської України проголошувалася українська. Державним прапором затверджувався синьо-жовтий прапор, а гербом – сполучення крайового герба (ведмідь у лівому червоному колі й чотири сині та три жовті смуги у правому півколі) з національним (тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України оголошувався національний гімн «Ще не вмерла України...»²¹.

Угорська армія розпочала вторгнення невеликими силами ще в ніч на 14 березня. 15 березня 40 тис. угорських солдатів стали просуватися на всіх напрямках, придушуючи опір малочисельної Карпатської Січі і кількох сотень оунівців, які прийшли на допомогу. Останні захисники незалежної Карпатської України залишили її територію або перейшли до партизанської боротьби.

¹⁹ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) – С. 317.

²⁰ Там само.

²¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки, – Т. VII. – К., 2001. – С. 376.

9.2

«Визвольний похід»

17 вересня 1939 р. Червона армія перетнула радянсько-польський кордон і розпочала «визвольний похід». Сталінський уряд приступив до реалізації пакту Ріббентропа–Молотова.

Цей пакт постає радше живим, аніж мертвим навіть після розпаду СРСР. Аж до червня 1997 р. Румунія висувала територіальні претензії до України, пов'язані з анексією Радянським Союзом Бессарабії і Північної Буковини. Із заяви президента Румунії Траяна Бесеску, яку він зробив у травні 2009 р., випливає, що румунсько-молдовський кордон не є державним²². Цим ставиться під сумнів існування держави Молдови.

Коли йдеться про возз'єднання українських земель у єдиній державі – Українській РСР – історики змішують два несумісні за змістом твердження. Перше: з правової точки зору возз'єднання було наслідком злочинної змови двох диктаторів; друге: історичне значення досягнутої соборності українських земель применшувати не можна²³. Автор у різні часи робив спроби відокремити тінь пакту Ріббентропа–Молотова від ідеї української соборності²⁴. Публікації останніх років дозволяють більш повно обґрунтувати ці спроби. Треба показати, що **ідея соборності є незалежною від зовнішньої політики Кремля як за змістом вересневих подій 1939 р., так і у хронологічному вимірі.**

Обставини, пов'язані з укладенням пакту Ріббентропа–Молотова, добре відомі. Щоб виявити в них щось нове, треба уникнути «накладання» наступних подій на попередні, тобто під іншим кутом зору подивитися на причинно-наслідкові зв'язки.

Друга світова війна стала своєрідним рімейком першої. Країни, які здобули перемогу в 1918 р., бажали відстояти версальсько-вашингтонську систему мирних договорів. Поставлена у становище країни-ізгоя, Німеччина прагнула скинути з себе «версальське ярмо». Не дивно, що вона порозумілася з іншою країною-ізгоєм – радянською Росією. Обидві країни з 1922 р. налагодили співробітництво,

²² День (Київ), 2009, 16 травня.

²³ Див., наприклад: Козловський Іван. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. – Львів, 1998. – С. 11.

²⁴ Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство (Київ), 1991. – №11. – С. 6–13; Його ж: Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина, 1999. – № 6. – С. 80–96.

в тому числі у військовій сфері. Після приходу до влади нацистів співробітництво було згорнуте через ідеологічні причини. Однак радянські вожді ставилися до ідеології прагматично.

У другій половині 30-х років ситуація в Європі нагадувала літо 1914 р. Відмінність полягала в тому, що склалося не два, а три центри протистояння. Розстановка сил за цих умов могла непередбачувано змінюватися.

У жовтні 1936 р. Німеччина та Італія підписали протокол про співробітництво, тим самим утворивши «вісь» Берлін–Рим. Місяцем пізніше Німеччина та Японія уклали Анतिकомінтернівський пакт. У листопаді 1937 р. до пакту приєдналася й Італія. Так утворилася військово-політична коаліція – «трикутник» Берлін–Рим–Токіо.

Наприкінці 30-х років Кремль уже завершував «революцію згори», яка дала можливість вождям більшовиків вільно розпоряджатися ресурсами величезної країни. Сталінський короткий курс «Історії ВКП(б)» дав відповідь на питання про те, як цими ресурсами розпорядитися: «Для знищення небезпеки капіталістичної інтервенції необхідно знищити капіталістичне оточення»²⁵. Роз'яснюючи положення короткого курсу, начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс підкреслив і те, що читалося між рядками: «Якщо друга імперіалістична війна обернеться своїм вістрям проти першої в світі соціалістичної держави, то ми зобов'язані будемо перенести воєнні дії на територію противника, виконати свої інтернаціональні зобов'язання і примножити число радянських республік в усьому світі». Свою промову-лекцію на зібранні партійного активу Київського особливого військового округу Мехліс закінчив словами: «Соціалістичний корабель потужний, всесильний, непереможний. Не страшні йому негоди і бурі. Великий керманіч Сталін веде корабель на останній і рішучий бій, на штурм капіталізму, до світової Комуни»²⁶.

Німеччина раніше від інших держав підготувалася до війни. Франція і Велика Британія, як і в 1914-му, відставали. Маневруючи, вони робили спроби «каналізувати» агресію нацистів у бік СРСР. Сталіна не запросили у вересні 1938 р. до Мюнхена, де західні держави задовольнили вимоги Гітлера щодо Чехословаччини, щоб здобути від нього гарантії «вічного миру». Гітлер проковтнув Чехословаччину, як перед тим Австрію. Однак цим він не обмежився і звернув увагу на Польщу.

²⁵ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. – М., 1946. – С. 318, 261.

²⁶ На штурм капитализма – к мировой Коммуне. Стенограмма доклада Л. З. Мехлиса на собрании партийного актива Киевского особого военного округа 4 апреля 1939 г. // Исторический архив, 2005. – № 2. – С. 84.

Від березня 1939 р. в Москві тривали переговори з представниками Великої Британії і Франції про створення системи колективної безпеки проти країни-агресора. Однак керівники демократичних країн побоювалися, що радянська сторона не виконає взятих на себе зобов'язань. Зі свого боку, Сталін відчував себе в ізоляції після Мюнхена. У промові на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. він зробив заяву, що була справедливо інтерпретована політиками та пресою Великої Британії і Франції як *відмова Радянського Союзу тягати каштани з вогню* для цих країн. Сам Сталін так сформулював завдання партії в галузі зовнішньої політики: «Соблюдать осторожность и не давать втянуть в конфликты нашу страну провокаторам войны, привыкшим загребать жар чужими руками»²⁷. «Каштанова» промова привернула увагу в Берліні, як і відставка прибічника зміцнення контактів з Великою Британією та Францією М. Литвинова з посади наркома закордонних справ. Цю посаду зайняв голова Раднаркому В. Молотов.

3 квітня 1939 р. Гітлер затвердив директиву «Операція “Вайс”», яка передбачала поглинення Польщі. Перед тим, 31 березня прем'єр-міністр Великої Британії Н. Чемберлен заявив у палаті громад про те, що його країна і Франція нададуть Польщі всю можливу допомогу, якщо вона стане жертвою агресії. Отже, напад на Польщу загрожував європейською війною. Однак у директиві «Операція “Вайс”» ми знаходимо таку тезу: «Політичне керівництво вважає своїм завданням добитися по можливості ізольованого вирішення польського питання, тобто обмежити війну виключно польською територією»²⁸.

Враховуючи відносини США з Великою Британією, а Японії – з Німеччиною, і також те, що Британія була імперією, розкиданою на всіх континентах, європейська війна автоматично ставала світовою. Гітлер мусив потурбуватися про надійний тил на Сході, тим більше, що окупація Польщі означала появу спільного кордону між Третім рейхом і СРСР. Не дивно, що він побажав використати для цього прагнення Сталіна «примножити, – як висловлювався Л. Мехліс, – число радянських республік в усьому світі».

З ініціативи німецьких дипломатів Німеччина і СРСР почали переговори про активізацію економічних зв'язків. 20 травня 1939 р. новий наркомзаксправ Молотов у бесіді з послом Німеччини в Москві Фрідріхом фон дер Шуленбургом зауважив, що для успіху економічних переговорів треба створити політичну базу²⁹. Німці зайняли вичікувальну позицію, побоюючись, що радянська сторона прагне використати їхню готовність до порозуміння тільки з метою шантажу представників Великої Британії і Франції, які провадили переговори в Москві. 5 червня

²⁷ Сталин И. Вопросы ленинизма. Изд. 11. – М., 1952. – С. 614.

²⁸ Ширер Уильям. Взлет и падение Третьего рейха. – Том 1. – М., 1991. – С. 503.

²⁹ Год кризиса. 1938–1939. Документы и материалы. – Т. 1. – М., 1990. – С. 482–483.

Шуленбург доповів у Берлін, що Молотов запропонував розпочати політичний діалог³⁰. 29 липня статс-секретар МЗС Німеччини Е. Вайцзеккер доручив Шуленбургові передати Молотову таке: «За будь-якого розвитку польського питання, чи мирним шляхом, як ми цього хочемо, чи будь-яким іншим шляхом, тобто із застосуванням нами сили, ми готові гарантувати всі радянські інтереси і досягти порозуміння з московським урядом»³¹.

1 серпня в МЗС Німеччини надійшло повідомлення про прихильне ставлення Кремля до такої угоди. Глава зовнішньополітичного відомства Й. фон Ріббентроп зустрівся в Берліні з повіреним у справах СРСР Г. Астаховим і заявив: «З усіх проблем, які стосуються території від Чорного до Балтійського моря, ми могли б домовитися без будь-яких утруднень»³².

Серпневі переговори між Німеччиною і Радянським Союзом відстежені істориками по днях і годинах. Тут досить зауважити, що 23 серпня Ріббентроп з'явився в Москві. Пізно вночі, а точніше – рано-вранці, німецько-радянський договір про ненапад був підписаний і негайно опублікований. До нього прикладався секретний додатковий протокол, у якому розмежовувалася сфера «обопільних інтересів» – пакт Ріббентропа–Молотова. У статті 1 пакту йшлося про країни Балтії. До радянської сфери інтересів відносилися Фінляндія, Естонія і Латвія. Литва входила до сфери інтересів Німеччини. Стаття 2 визначала, як розділити Польщу: «У разі територіально-політичного переваштування областей, які входять до складу польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарев, Вісла і Сян». Це означало, що більша частина Польщі в її тогочасних кордонах опинялася в сфері інтересів СРСР. Варшавське передмістя Прага, яке було розташоване на правому березі Вісли, теж потрапляло до радянської сфери. Стаття 3 визначала «інтереси СРСР щодо Бессарабії»³³.

1 вересня 1939 р. Гітлер вторгся у Польщу. Маючи з нею договірні зобов'язання, Велика Британія і Франція 3 вересня оголосили війну Німеччині. Друга світова війна стала фактом.

У день оголошення війни Ріббентроп через посла в Москві передав Молотову, що розгром польської армії завершиться через кілька тижнів, після чого доведеться покінчити з тими військовими з'єднаннями, які опиняться в сфері інтересів СРСР. Послу доручалося з'ясувати, чи може Радянський Союз ввести свою армію

³⁰ Лебедева Н. С. Четвертый раздел Польши и катынская трагедия // Другая война. 1939–1945. Под редакцией Ю. Н. Афанасьева. – М., 1996. – С. 238.

³¹ Там само. – С. 239.

³² Документы внешней политики. – Т. XXII. Кн. 1. – М., 1992. – С. 568.

³³ Год кризиса. 1938–1939. Документы и материалы. – Т. 2. – М., 1990. – С. 321.

в ці райони. Нарком відповів 5 вересня, що необхідно почати конкретні дії, але цей час ще не настав³⁴.

У літературі утвердилася хибна думка про те, що Сталін чекав, поки польський уряд капітулює або емігрує. Таке судження прямо випливає з причини, названої В. Молотовим польському послу в Москві В. Гжибовському в день вторгнення радянських військ – 17 вересня. Молотов зазначив, що Польська держава та її уряд фактично перестали існувати. Саме через це, підкреслювалося в офіційній ноті, радянське керівництво дало наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя та майно населення Західної України і Західної Білорусії. У промові по радіо, негайно передрукованій у газетах, Молотов повідомив, що Червона армія перейшла кордон з метою подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу.

У 30-х роках СРСР брав активну участь у переговорах, пов'язаних з утворенням системи колективної відсічі агресору. Однією з ключових тем переговорів було визначення агресії. Виступаючи в лютому 1933 р. на конференції, присвяченій проблемі роззброєння, М. Литвинов від імені свого уряду заявив, що збройний напад на будь-яку країну без оголошення війни не може бути виправданий її внутрішнім становищем, можливою небезпекою життю або майну іноземців, запереченням за цією країною ознак її державної організації тощо³⁵. Під таким кутом зору «визвольний похід» Червоної армії був безсумнівним актом агресії. Однак українці і білоруси, на землю яких з заходу прийшла війна, вітали червоноармійців, покликаних захистити їхнє життя та майно. Ця цілком природна реакція простих людей подавалася як моральне виправдання діям сталінського уряду. Приєднання до Радянського Союзу території, на якій українці і білоруси становили більшість населення, давало можливість оголосити про возз'єднання братніх народів.

Важливо з'ясувати, чому і коли виник концепт возз'єднання. Треба пам'ятати, що саме внаслідок концепту возз'єднання Сталін відмовився від частки своїх територіальних надбань (Люблінського і частини Варшавського воєводств), гарантованих 23 серпня 1939 р. пактом Ріббентропа–Молотова.

Відповідь на запитання «чому?» лежить на поверхні. Досить згадати, що трапилося між 23 серпня і 17 вересня: 3 вересня німецько-польська війна раптом перетворилася на світову. В цій війні вихід Червоної армії на Віслу перетворював Сталіна на союзника Гітлера.

³⁴ Лебедева Н. С. Четвертый раздел Польши и катынская трагедия // Другая война. 1939–1945. – С. 241.

³⁵ Документы внешней политики. Т. XVI. – М., 1970. – С. 80–82.

Гітлер і Сталін знали, що напад на Польщу загрожує світовою війною. Однак пасивна реакція демократичних країн Європи на поглинення Австрії та Чехо-Словаччини давала підстави сподіватися, що Велика Британія і Франція так само відреагують і на вторгнення Німеччини в Польщу. 25 серпня Палата громад ратифікувала укладений 6 квітня англо-польський договір про військову допомогу Польщі в разі агресії проти неї. Попри це, як зазначав Ріббентроп у своїх спогадах, «на той момент Гітлер ще не очікував, що Англія втрутиться і почне через Польщу війну»³⁶. Судження Гітлера, як і Сталіна, мали під собою об'єктивну основу: обом диктаторам було добре відомо, що Велика Британія і Франція не готові розгорнути воєнні дії. Вони їх і не розгорнули, але війна все-таки почалася.

Відповідь на запитання «коли?» встановлюється за рішеннями політбюро ЦК ВКП(б) у першій половині вересня 1939 р. 1 вересня політбюро ЦК прийняло рішення створити додатково 76 стрілецьких дивізій з тим, щоб довести їхню загальну кількість до 173. 6 вересня радянським керівництвом було ухвалено рішення про підготовку військової операції у Польщі. У ньому містився пункт, яким наркоматам внутрішніх і закордонних справ доручалося терміново систематизувати відомості про Польщу і надати їх А. Жданову. Зі змісту підготовлених довідок випливало, що Жданова особливо цікавило те, у яких воєводствах поляки були етнічною меншиною³⁷.

Співробітниця Інституту загальної історії РАН Н. Лебедева, якій належить нарис про поділ Польщі в книзі «Другая война. 1939–1945», перераховує події день за днем, не ставлячи питання про те, коли вторгнення в Польщу набуло вигляду «визвольного походу», тобто коли ж виник концепт «возз'єднання». Але зміст доповідних записок НКВС і НКЗС СРСР не залишає сумніву в тому, що це сталося тоді, коли виникла потреба у згаданих записках для Жданова.

Дату 6 вересня підтверджуємо й на підставі інших даних, які також наводяться в нарисі Лебедевої. У перші дні війни керівництво Комінтерну схвально ставилося до заяв компартій із засудженням німецької агресії. У ряді країн компартії почали створювати військові підрозділи на допомогу Польщі. Але 7 вересня Сталін викликав до себе генерального секретаря виконкому Комінтерну Г. Димитрова і роз'яснив йому, що Польща є фашистською державою, яка пригноблює українців, білорусів та інші національні меншини. Інформуючи Димитрова про крутий поворот у зовнішній політиці Кремля, генсек заявив: «Знищення цієї держави в сучасних умовах означало б однією буржуазною фашистською державою мен-

³⁶ Йоахим фон Риббентроп. Мемуари нацистського дипломата. – Смоленск, 1998. – С. 193.

³⁷ Лебедева Н. С. Четвертый раздел Польши и катынская трагедия // Другая война. 1939–1945. – С. 241–243.

ше! Що поганого було б, якби в результаті розгрому Польщі ми поширили б соціалістичну систему на нові території і населення?» Наступного дня ВККІ розіслав компартіям обіжник з директивою: «Міжнародний пролетаріат не може в жодному разі захищати фашистську Польщу, яка відкинула допомогу Радянського Союзу і пригнічує інші національності»³⁸.

Прийняте 6 вересня рішення треба було довести до відома Берліна. Молотов зважився на це тільки 10 вересня. Він повідомив німецького посла, що вступ Червоної армії в Польщу мотивуватиметься необхідністю захистити від війни братні народи – українців і білорусів. Таке мотивування, виправдовувався Молотов, необхідне, щоб Радянський Союз зміг пояснити своє втручання широким масам і не виявився б у їхніх очах агресором³⁹.

Шуленбург назвав це повідомлення Молотова справою «найбільш терміною» і «цілком секретною». Мабуть, він сподівався, що Гітлер здатний перекопати Сталіна відмовитися від наміру замаскувати вторгнення в Польщу під «визвольний похід», що додатково підкреслювало агресію з боку Німеччини. Гітлер, однак, тривалий час не реагував. Можна гадати, що він не знав, як реагувати. Німеччина вже втягнулася у війну з найбільш потужною в Європі французькою армією. На континент готувався прибути англійський експедиційний корпус. У більш віддаленій перспективі слід було чекати вступу у війну американців з їх невечерпними людськими і матеріальними ресурсами. У такій ситуації сваритися з Радянським Союзом не було резону.

Тим часом 14 вересня газета «Правда» виступила з редакційною статтею «Про внутрішні причини поразки Польщі». У цій статті (її підготував А. Жданов) підкреслювалося, що поразка польської армії була викликана не лише перевагою німецької військової техніки та організації і не тільки відсутністю ефективної допомоги з боку Великої Британії і Франції. Поразка, твердила газета, значною мірою пояснювалася внутрішніми суперечностями Польської держави, яка мала багатонаціональний характер і в якій придушувалися національні меншини.

У статті використовувалися дані, запозичені з доповідних записок НКЗС і НКВС СРСР. Указувалося, зокрема, що поляки становили тільки 60% населення Польщі, а представники національних меншин – 40%. Ці дані являли собою розрахунок радянських фахівців. Перепис 1931 р. зареєстрував у країні 69% поляків, але він проходив у ситуації безсумнівного тиску, і тому немало представників нацменшин записувалися поляками. Повідомлялося далі, що в 1938 р. в Польщі проживало до 8 млн українців і 3 млн білорусів. Газета підкреслювала, що правлячі

³⁸ Там само. – С. 244.

³⁹ Ширер Уильям. Взлет и падение Третьего рейха. – Т. 2. – М., 1991. – С. 5.

кола цієї держави «зробили все, щоб перетворити Західну Україну і Західну Білорусію в безправну колонію, віддану польським панам на пограбування».

Становище населення «східних кресів» Польської держави у міжвоєнний період справді було важким. Тут поляки, будучи меншістю, залишалися привілейованою державною нацією. Українці й білоруси зазнавали не тільки соціального гноблення (життя переважної більшості місцевих поляків теж було нелегким), вони піддавалися переслідуванням і в національному, і в релігійному відношеннях. Становище особливо загострилося після смерті Ю. Пілсудського, коли до влади прийшла генеральська кліка. Проте тоді Кремль не турбувало те, що відбувалося в сусідній країні.

Увечері 15 вересня Ріббентроп адресував Молотову депешу, в якій повідомляв, що Варшава буде здобута найближчими днями, і вони чекають, коли почнуться радянські військові операції. Міністр зауважив при цьому, що обтяження Німеччини виною за вторгнення росіян у Польщу суперечило б домовленостям, досягнутим у Москві, бо це твердження представляло дві держави перед усім світом як противників. Наступного дня з Молотовим зустрівся Шуленбург. Депеша Ріббентропа (Гітлер, як бачимо, ухилився від втручання) не мала ефекту. Послу вказали, що головний мотив буде таким: радянський уряд вважає своїм обов'язком утритися, щоб узяти під захист українських і білоруських братів і дати можливість цим нещасним людям жити в умовах миру. Коли Шуленбург запротестував, Молотов пояснив свої мотиви цілком відверто. У викладі Шуленбурга це звучало так: «Молотов погодився з тим, що запропонований мотив радянського уряду містить у собі посилення, яке вражає німецьку чутливість, але просив нас, враховуючи скрутне становище радянського уряду, не надавати значення цьому мотиву. У радянського уряду, на жаль, нема можливості висунути які-небудь інші мотиви, оскільки раніше Радянський Союз ніколи не турбувався про становище національних меншин у Польщі і змушений так або інакше виправдовувати своє теперішнє втручання перед закордоном»⁴⁰.

Логіка концепту «визвольного походу» вимагала об'єднання західноукраїнських і західнобілоруських земель із відповідними союзними республіками у складі СРСР. Іншими словами, вона вимагала ліквідації Польської держави в її довоєнних кордонах. Такий висновок Сталін зробив уже 7 вересня у згадуваній бесіді з Г. Димитровим. А 19 вересня Молотов натякнув Шуленбургу, що радянський уряд схильний ліквідувати Польщу як державу і поділити польські землі між Німеччиною та СРСР по узгодженій в серпні лінії чотирьох річок (Піса–Нарев–Вісла–Сян). Ні-

⁴⁰ Там само. – С. 6.

мецьке керівництво не заперечило, у зв'язку з чим з'явилася необхідність укласти договір про кордон між Німеччиною і СРСР.

25 вересня до переговорів підключився Сталін. Зустрівшись із німецьким послом, він приголомшив його новою пропозицією, яка у викладі Шуленбурга звучала так: «Він запропонував територію на схід від демаркаційної лінії – всю Варшавську провінцію, яка простягається до самого Бугу, додати до нашої частки. За це ми повинні відмовитися від наших домагань Литви»⁴¹. Логіка концепту «визвольного походу» вимагала відмови від загарбання польських етнічних земель, але Сталін вимагав компенсації. Гітлер мусив погодитися і з цією вимогою.

Територіальна «рокіровка» засвідчує, що у своїй «шаховій партії» з Гітлером Сталін розраховував події на кілька ходів наперед. Рано чи пізно Гітлер мусив програти війну з країнами Заходу. Генсек не міг у цьому сумніватися, у зручний для себе час, тобто після взаємного ослаблення противників, він би обов'язково втрутився в хід подій своєю велетенською армією. А потім у переговорах про повоєнний світовий порядок Радянському Союзу довелося б мати справу з країнами Заходу. Ті були невідготовленими до воєнних дій, а війну розпочали формально, щоб виконати свої зобов'язання щодо захисту Польщі від агресора, тож майбутнє польського народу турбувало б їх незрівнянно більше, ніж литовці.

Такий хід майбутніх подій Сталін спрогнозував у конфіденційній бесіді з Г. Дмитровим 7 вересня, коли заявив, що війна між гітлерівською Німеччиною та її союзниками і західними демократіями буде тривалою, але СРСР залишиться поза нею і, можливо, на заключному етапі підтримає Англію і Францію⁴². Вождь уважав, що перебуває у значно вигіднішому становищі, ніж німецький рейхсфюрер, який уже поставив долю Німеччини на карту. Наступний постріл у дуелі, яка розігрувалася на німецько-радянському кордоні, що з'явився після поглинення Польщі, належав, як здавалося Сталіну, тільки йому і аж ніяк не Гітлеру.

Повернемося, однак, до ситуації, що складалася восени 1939 р. Сталіну треба було показати, що його турбує тільки одне: доля українців і білорусів у охопленій війною Польщі. Він домігся свого: «проковтнув» половину Польщі, але залишився в позиції нейтралітету. Тепер він міг дозволити собі виказати дружнє ставлення до однієї з воюючих сторін, на чому наполягав Гітлер. Укладений 28 вересня в Москві документ дістав офіційну назву «Договір про дружбу і кордон». Відповідно до нього на частку Німеччини припали польські землі площею 188 тис. кв. км, на

⁴¹ Там само. – С. 8.

⁴² Коминтерн и Вторая мировая война. Часть 1. До 22 июня 1941 г. – М., 1994. – С. 11.

яких проживало 23 млн осіб. До Радянського Союзу перейшла територія площею близько 200 тис. кв. км з населенням 12 млн осіб⁴³.

Заключним акордом злочинної змови двох диктаторів стала доповідь В. Молотова про радянську зовнішню політику, яку він проголосив у Верховній Раді СРСР 31 жовтня 1939 р. Критикуючи правлячі кола Великої Британії і Франції за те, що вони зображають війну проти Німеччини як ідеологічну битву за демократію і повалення гітлеризму, голова радянського уряду заявив: «Не тільки безглуздо, але й злочинно провадити таку війну, як війна за “знищення гітлеризму”, прикриваючись фальшивим прапором боротьби за “демократію”»⁴⁴.

Чи стала переконливою версія «визвольного походу» для населення УРСР? Навесні 2009 р. до наукового обігу увійшов збірник документів із Галузевого державного архіву СБ України «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.». У 18 повідомленнях показано, як населення реагувало на звістку про перехід радянсько-польського кордону Червоною армією. Це – чотири друковані аркуші безцінної інформації, близько 300 висловлювань, зафіксованих сексотами чекістської мережі так, як вони звучали між 17 і 28 вересня 1939 р. Вражає, що відверто висловлювалися навіть ті, хто знав, що перебуває під пильним наглядом. Необережність пояснювалася просто: сексотами були ті, кому вони безмежно довіряли.

Як у радянській Україні люди реагували на ейфорію, що охопила західноукраїнське населення? Робітник Полтавського цегельного заводу Козій прокоментував це так: «Зустрічають з квітами, а проведжатимуть камінням»⁴⁵. Викладач курсів Вукоопспілки Баас сказав: «Вони там тепер в омані і не знають ще усіх тих принад, які довелося нам витримати за ці двадцять років»⁴⁶. Київський художник Середа характеризувався чекістами так: «український націоналіст, під наглядом». Він знав, очевидно, що перебуває в полі зору чекістів, і попередив свого співбесідника-сексота: «Я тепер удостоєний честі ілюструвати книгу, яка буде піднесена тов. Сталіну від українського народу в день його 60-річчя». Політичні наслідки «визвольного походу» Середа визначив досить обережно: «Скільки століть боролися кращі люди за об'єднання українського народу, скільки крові пролито за це, і тільки тепер, так неочікувано для всіх нас і так безболісно все це вийшло»⁴⁷.

⁴³ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 32.

⁴⁴ Правда. – 1939, 1 ноябрь.

⁴⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. Документи ГДА СБ України. – К., 2009. – С. 1028.

⁴⁶ Там само. – С. 1056.

⁴⁷ Там само. – С. 1029.

Здавалося б, Максим Рильський мав відчутти непідробну радість, коли дізнався, що втрачена у 1919 р. соборність українських земель починає реалізуватися. Але співбесіднику, якому довіряв, він зізнався: «Я все-таки не бачу вагомих причин, які спонукали нас кинутися на Польщу. Це суперечить тій гуманності і справедливості, про які ми стільки завжди кричали. Ось я пишу кожний день вірші, що вихваляють доблесть радянських військ і мудрість нашої політики, а в серці нема будь-якого ентузіазму»⁴⁸. У письменника А. Любченка, якого чекісти називали «колишнім активним петлюрівцем», «визвольний похід» теж не асоціювався з соборністю. «Щоб зжерти беззахисну країну, у нас вистачило совісті», – заявив він⁴⁹.

Академік АН УРСР М. Ротмістров оцінював вторгнення в Польщу під кутом зору «збирання земель російських»: «Наші законні російські землі Галіції і Білорусії відійдуть до СРСР. Це буде поворотний хід Росії на Захід»⁵⁰.

Представники інтелігенції, які знали, як Річ Посполита була поглинута сусідами в три прийоми у XVIII ст., не змовляючись, назвали поточну подію четвертим поділом. Старший інженер заводу ім. Леніна в Дніпропетровську Праздніков сказав: «Тепер ми присутні при четвертому поділі Польщі»⁵¹. Син Михайла Драгоманова, який працював перекладачем у видавництві «Мистецтво», заявив: «По суті, це – четвертий поділ Польщі, здійснений за домовленістю між Сталіним і Гітлером»⁵².

Думку про існування таємної домовленості висловлювали й інші. Студент Індустріального інституту в Києві Биск вказав: «Червона армія вступила на територію Західної України і Білорусії не на прохання пригноблених народів, а по завчасно обдуманому плану Радянського Союзу з Німеччиною»⁵³.

Ті, хто добре орієнтувався в міжнародному становищі, одразу побачили, які можливості відкриваються у Москві після порозуміння з Берліном. Коректор видавництва «Радянська Україна» Степняк зазначив: «Червоний імперіалізм є і дає про себе знати. Якщо це так, то я за те, щоб забрати ще Буковину і Бессарабію. Тепер якраз зручний момент для цього»⁵⁴.

Міркуючи про ставлення Великої Британії і Франції до радянської акції, академік АН УРСР М. Крилов передбачав, що ці країни обмежаться протестом і активно не виступатимуть проти СРСР⁵⁵. Науковий співробітник Інституту історії України

⁴⁸ Там само. – С. 1030.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – С. 1007.

⁵¹ Там само. – С. 1041.

⁵² Там само. – С. 999.

⁵³ Там само. – С. 1055.

⁵⁴ Там само. – С. 1025.

⁵⁵ Там само. – С. 1023.

АН УРСР П. Білик зробив припущення про те, що країни Заходу припинять війну з Німеччиною, якщо виявиться, що на її боці стоїть Радянський Союз⁵⁶.

Серед громадян України знайшлося немало людей, які бездумно повторювали тези радянської пропаганди. Проте зріз думок, присутніх у солідному масиві висловлювань з приводу переходу радянсько-польського кордону Червоною армією, дозволяє зробити два висновки. **По-перше, покоління громадян, яке пройшло через випробування ленінсько-сталінської «революції згори», було надзвичайно критично налаштоване до радянської влади. По-друге, приєднання західноукраїнських земель до СРСР сприймалося як четвертий поділ Польщі, а не досягнення соборності українських земель.**

Не гаючи часу, Кремль після «визвольного походу» розв'язав у кінці 1939 р. війну з Фінляндією, щоб перетворити цю країну на ще одну радянську республіку. Проте фіни вчинили героїчний опір агресії, тому СРСР здобув лише деякі територіальні прирощення. У червні 1940 р. СРСР окупував Литву, Латвію та Естонію і змусив Румунію відмовитися від Бессарабії та Північної Буковини. З шести центральних повітів Бессарабії і районів МАРСР з переважно молдавським населенням була створена Молдавська РСР. Хотинський повіт разом з Північною Буковиною утворили Чернівецьку область у складі УРСР. До УРСР увійшли також два південні повіти Бессарабії, перетворені на Ізмаїльську область.

Унаслідок приєднання західноукраїнських земель чисельність населення УРСР у червні 1941 р. досягла 41 657 тис. осіб, а територія – 560 тис. кв. км. Однак нові кордони радянської України сформувалися внаслідок реалізації пакту Ріббентропа–Молотова, тобто залишалися нелегітимними. Лише тоді, коли б вони були визнані міжнародними договорами, можна було б говорити про формальне возз'єднання українських земель.

Територія Західної України була поділена на шість областей – Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську. В них, як і в приєднаних пізніше Чернівецькій та Ізмаїльській областях, розпочалася прискорена радянська суспільно-політичного і економічного життя. На підприємствах, які стали державними, були створені профспілки радянського типу. З їхньою участю визначалося, що було необхідним для відновлення виробничого процесу. Заявки негайно задовольнялися промисловими центрами східних областей України та інших союзних республік. Заробітна плата робітників і службовців істотно зросла, безробіття зникло за кілька місяців.

Болючою проблемою західноукраїнського села завжди було малоземелля. До кінця 1939 р. поміщицькі маєтки були поділені, і 474 тис. селян одержали у корис-

.....
⁵⁶ Там само.

тування понад мільйон гектарів землі. Були організовані 182 машинно-тракторні станції і велика мережа ветеринарних пунктів. Третину селянських господарств звільнили від податків⁵⁷.

Разом з тим Сталін прийняв рішення видалити з краю всіх осіб небажаного соціального походження, національності та поглядів. Для здійснення репресивної політики створювалися потужні відділення наркоматів внутрішніх справ і державної безпеки. В обласних управліннях Наркомату внутрішніх справ УРСР виникли відділи для боротьби з бандитизмом, які спеціалізувалися головним чином на придушенні підпільної діяльності ОУН.

Від грудня 1939 р. почалася підготовка до депортації «небажаних елементів» у віддалені регіони СРСР. Усього з території Західної України і Західної Білорусії було депортовано чотирма хвилями з лютого 1940 до червня 1941 р. 320 тис. осіб. Кількість заарештованих дійшла до 108 тис., у тому числі в шести західних областях УРСР – 65 тис. осіб. Польських військовополонених на офіцерських посадах ізолювали в терміново створених таборах. За рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 14 587 ув'язнених офіцерів, поліцейських і чиновників були розстріляні без суду в Катині, Харкові і Твері⁵⁸.

Сталінські репресії, як завжди, мали превентивний характер: розстрілювали, ув'язнювали або депортували всіх, хто міг би організувати в майбутньому опір владі. Ілюзії «золотого вересня» швидко розвіялися. Хоч у першу чергу від репресій постраждали польські службовці, українське населення західних областей гостро відчуло ту несвободу, якою огорнув комуністичний режим кожну людину, даючи їй гарантований мінімум засобів існування.

9.3

Напередодні вторгнення

Коли А. Гітлер став господарем континентальної Європи, союзницькі відносини зі Сталіним втратили для нього цінність. Восени 1940 р. Німеччина уклала з Румунією низку економічних та військових угод і на прохання фінського уряду розмістила свої війська у Фінляндії. Разом з Угорщиною ці країни стали союзниками Третього рейху в майбутній війні з СРСР.

⁵⁷ Кульчицький Станіслав. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. 1999. – №6. – С. 91.

⁵⁸ Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. Ministerstwo sprawiedliwości RP. – Warszawa, 2000. – S. 26.

Сталін не дозволив втягнути свою країну у війну в 1939 р., але посилив підготовку до війни, яка тоді здавалася неминучою і справді була такою. У січні 1939 р. Наркомат оборонної промисловості був розукрупнений на чотири – авіаційної, суднобудівної промисловості, озброєнь, боєприпасів. За рахунок будівництва нових і переорієнтації профілю існуючих підприємств оборонна промисловість швидко нарощувала обсяги виробництва. Витрати на армію в 1941 р. зросли до 43% видаткової частини державного бюджету (в другій п'ятирічці – 16,4%, у 1939 р. – 25, 6%, у 1940 – 38, 6%)⁵⁹. У Червону армію почали надходити зразки нової техніки: реактивні міномети БМ-13 («Катюші»), середні танки Т-34, винищувачі ЯК-1 і МІГ-3, підводні крейсери «К» тощо. 1 вересня 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про загальний військовий обов'язок». Завдяки цьому без оголошення загальної мобілізації особовий склад армії вдалося збільшити від 1 943 тис. бійців і командирів у 1939 р. до 5 710 тис. у червні 1941 р.⁶⁰

Аби максимально посилити *наступальний* потенціал армії, Й. Сталін розпорядився створювати в ній потужні механізовані корпуси. Після завершення розрахованої на ряд років реорганізації армія повинна була мати на озброєнні 22,6 тис. танків різних типів, що перевищувало їх чисельність у всіх країнах світу, разом узятих. Не менш грандіозною виявилася ухвалена в 1937 р. кораблебудівна програма. У 1938–1939 рр. були закладені три з 15 запланованих лінкорів. Передбачалася також побудова 15 важких крейсерів⁶¹. Отже, *задовго до початку Світової війни Кремль різко прискорив нарощування військового потенціалу для наступальної війни.*

Більшовицькі вожді з моменту приходу до влади прогнозували неминучість майбутнього воєнного зіткнення з капіталістичним світом. У другій половині 30-х років пропаганда майбутньої війни посилилася. Якщо в більш-менш вузькому колі однодумців вожді дозволяли собі висловлювання про можливість першого удару, який мав попередити напад «імперіалістів» з будь-якої країни «капіталістичного оточення», то в широких масах пропагувалася тільки ідея оборонної війни, щоправда, неминучої за будь-яких умов. Щоб заспокоїти населення, засоби масової інформації стверджували, що перемога першої у світі «Країни Рад» буде досягнута «малою кров'ю, могутим ударом», а сама війна, незважаючи на напад, розгортатиметься на території противника. У 1938 р. на екрани вийшов художній

⁵⁹ Друга світова війна в історичній пам'яті України. – К., Ніжин, 2010. – С. 56.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Кокошин А. А. Армия и политика. Советская военно-историческая и военно-стратегическая мысль. 1918–1991. – М., 1995. – С. 195–198.

фільм «Если завтра война», для якого композитори, брати Дмитро і Данило По-
краси, та поет Василь Лебедев-Кумач написали пісню:

Если завтра война,
Если враг нападёт,
Если темная сила нагрянет,
Как один человек,
Весь советский народ
За свободную Родину встанет.

Жорсткі заходи були здійснені на виробництві. 28 грудня 1938 р. Раднарком СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС прийняли спільну постанову «Про заходи упорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьби із зловживаннями в цій справі». Робітник міг бути звільнений з роботи за запізнення на 20 хвилин. Звільнені з роботи підлягали виселенню з комунальних будинків разом із сім'єю в адміністративному порядку. 26 вересня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний тиждень і заборону самовільного залишення робітниками та службовцями підприємств та закладів».

Напередодні вторгнення Сталін не раз одержував різноманітні попередження про запланований Гітлером напад на Радянський Союз. 1 липня 1940 р. новопризначений британський посол у Москві С. Кріппс за дорученням В. Черчілля три години безрезультатно переконував Сталіна і Молотова припинити союзницькі відносини з Німеччиною і нормалізувати відносини з Великою Британією. Молотов за дорученням Сталіна передав Шуленбургу пам'ятну записку з викладом змісту цієї бесіди⁶². Майже через рік, 14 червня 1941 р., газета «Известия ВЦІК» надрукувала повідомлення Телеграфного агентства Радянського Союзу. Воно починалося з твердження, що після приїзду Кріппса в Москву в іноземній пресі почали поширюватися «провокаційні чутки про близькість війни між СРСР і Німеччиною». Посилаючись на «відповідальні кола в Москві», ТАРС заявляв, що подібні твердження є безглуздими, а здійснювана останнім часом передислокація німецьких військ у східні і північно-східні райони Німеччини пояснюється мотивами, які не мають стосунку до радянсько-німецьких взаємин.

Невідомо, чи переконав Гітлер Сталіна (а він переконував), що передислокація військ викликана недоступністю східних регіонів Німеччини для британських бомбардувальників. Однак у Кремлі брали до уваги не стільки факт концентрації

.....
⁶² Ширер Уильям. Взлет и падение Третьего рейха. – Т. 2. – С. 181.

німецьких дивізій уздовж німецько-радянського кордону, скільки об'єктивну неможливість для Німеччини воювати на два фронти. Сталін вважав, що німецький диктатор не зважиться на таку авантюру.

Гітлер, як і Сталін, розумів смертельну небезпеку війни на два фронти. Проігнорувавши попередження О. фон Бісмарка, кайзер Вільгельм II і його генерали зазнали краху в Першій світовій війні. Однак небезпека війни на два фронти прямо не пов'язувалася з планованим нападом на Радянський Союз, чого не спромігся усвідомити Сталін.

З огляду на панування британського флоту на морі негайне вторгнення в Англію через Ла-Манш для Німеччини було неможливим. Досягти паритету в кількості і якості військово-морського флоту Німеччина могла тільки через 2–3 роки. Для Британської імперії і США цей строк був достатнім, щоб підготуватися до висадки у Франції. Отже, припинення активних воєнних дій на європейському континенті загрожувало Гітлеру в перспективі неприємною зустрічю з відмобілізованими арміями противника, який багатократно переважав Німеччину за людськими і матеріальними ресурсами. На додаток, Гітлер мав би у своєму тилу Червону армію, яка стрімко набирала силу. **Щоб усунути загрозу реальної війни на два фронти, Вермахту треба було знищити Червону армію раніше, ніж країни Заходу перебудують свою економіку на воєнний лад і відмобілізують армії. Тоді гітлерівська Німеччина ставала господарем Євразії і зрівнювалася за матеріальними ресурсами з країнами Заходу.**

Так звана «дивна війна» з Францією і Англією тривала з вересня 1939 р. до травня 1940 р. 10 травня німецькі війська вторглися на територію Франції в обхід з півночі лінії Мажино, тобто через Бельгію, прорвали оборону союзників поблизу Седана і відтіснили їх армії до Дюнкерка. 14 червня частини Вермахту вступили до Парижа, а 22 червня в Комп'єні було підписано німецько-французьку угоду про припинення боїв. Угода передбачала окупацію німецькими та італійськими військами двох третин території Франції. Ельзас і частина Лотарингії передавалися до складу Третього рейху.

Через місяць, 21 липня, А. Гітлер наказав головнокомандувачу сухопутних військ генерал-фельдмаршалу В. фон Браухічу розпочати підготовку до Східної кампанії. Наступного дня начальник генерального штабу сухопутних військ Ф. Гальдер одержав від Браухіча завдання конкретизувати вказівки фюрера⁶³. 22 липня у Берггофі відбулася нарада, на якій начальник штабу оперативного керівництва верховного командування Вермахту А. Йодль повідомив присутнім, що фюрер має намір усунути постійну більшовицьку загрозу для Німеччини, щоб

⁶³ Гальдер Ф. Военный дневник. – Т. 2. – М., 1969. – С. 58–62.

створити кращі умови для ведення глобальної війни. Можливим часом вторгнення в Радянський Союз Йодль назвав весну 1941 р.⁶⁴

31 липня вже сам А. Гітлер на нараді вищого керівництва рейху в Берггофі озвучив деталі запланованого вторгнення. Йшлося про бліцкриг – блискавичну війну. Лише за таких умов Німеччина могла усунути небезпеку війни на два фронти. Радянський Союз мав бути розгромлений одним нищівним ударом, як Франція, до зими 1941–1942 рр. Вермахт мав за кілька місяців захопити територію Європейської частини СРСР до лінії Астрахань–Волга–Архангельськ, просуваючись у напрямі Києва і через республіки Балтії на Москву⁶⁵.

На нараді 5 грудня 1940 р. генерал Гальдер запропонував інший варіант бліцкригу: наступ трьома групами армій: на Ленінград, через Мінськ на Смоленськ і на Київ. Розгром радянських військ планувалося здійснити впродовж восьми тижнів і забезпечити в цей строк вихід до Волги на півдні й у район Архангельська на півночі. Цей план Гітлер затвердив 18 грудня як директиву №21. Трохи пізніше директива №21 стала відома як «план Барбаросса».

Перегрупування військ для війни на Східному фронті почалося вже з липня 1940 р. До кінця року в Польщу було перебазовано з Франції найбільш боєздатні підрозділи Вермахту загальною чисельністю до 500 тис. чоловік. Але основна передислокація здійснювалася в період від лютого до червня 1941 р. Від Володави до гирла Дунаю була розгорнута група армій «Південь». Вона налічувала 57 дивізій і 13 бригад загальною чисельністю 992 тис. чоловік особового складу, які повинні були наступати на фронті 1 250 км. Група армій «Центр» майже не поступалася чисельністю (820 тис. чоловік), але мала перед собою фронт лише в 500 км. Це означало, що південний напрям не розглядався командуванням Вермахту як основний⁶⁶.

Підготовку до вторгнення мільйонних мас війська було неможливо довго тримати в таємниці. 2 травня 1941 р. Ф. Шуленбург надіслав у міністерство закордонних справ рейху досить красномовну депешу: «Я і вищі чини мого посольства постійно боремося з чутками про неминучий німецько-російський військовий конфлікт. Майте на увазі, що спроби заперечити ці чутки тут, у Москві, залишаються наперед неефективними, якщо вони безперервно надходять сюди з Німеччини»⁶⁷. Сталін, однак, розглядав повідомлення своїх численних агентів про війну, що наближалася, як дезінформацію, спровоковану англійськими спецслужбами. Його не

⁶⁴ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – Кн. перша. – К., 2011. – С. 208.

⁶⁵ Там само. – С. 209.

⁶⁶ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М., 1961. – С. 46.

⁶⁷ Мировые войны XX века. Кн. 4. – М., 2002. – С. 133.

стривожило навіть те, що Гітлер проігнорував опубліковану 14 червня 1941 р. заяву ТАРС. Він був переконаний, що радянсько-німецький двобій стане можливим тільки після того, як Гітлер тим або іншим способом покінчить з англо-німецькою війною, а тому діяльно готувався, щоб зустріти цей виклик. Уздовж нового радянського кордону – тепер уже з Німеччиною – будувалися оборонні споруди, названі «лінією Молотова». Щоб прискорити їх будівництво, у тому числі силами червоноармійців, радянський уряд розмістив на території, здобутій після пакту Ріббентропа–Молотова, понад 2 млн солдатів і командирів⁶⁸. З укріплень на старому кордоні («лінії Сталіна») демонтувалося озброєння, щоб посилити «лінію Молотова».

З легкої руки колишнього офіцера-розвідника Володимира Різуна, який прибрав собі епатажний псевдонім Віктора Суворова, у пострадянській історіографії з 1992 р. точиться малопродуктивна суперечка з приводу того, хто напав першим? Йдеться про те, що Гітлер нібито зробив 22 червня 1941 р. вимушений крок, тільки щоб попередити призначений на початок липня напад Радянського Союзу на Німеччину. Суперечка є малопродуктивною через те, що *затверджений план стратегічного розгортання Червоної армії для війни з Німеччиною з якихось причин і досі є засекреченим*. Не підлягає сумніву лише одне: Гітлер розглядав існування Радянського Союзу як найбільшу загрозу для Німеччини ще в ті часи, коли сидів у тюрмі і писав свою книгу «Моя боротьба». А Сталін, зі свого боку, розпочав масштабну підготовку до майбутньої європейської війни ще в 1927 р. Тож обидва диктатори встигли чимало зробити до 1941 р., щоб наблизити реалізацію давніх задумів. Але закритість архівних матеріалів не підтверджує і не заперечує висновків Суворова про заплановане вторгнення Червоної армії в Німеччину у липні 1941 р. Крапку в дискусії поставить лише відкриття засекречених архівів.

Визнаючи факт недоступності для дослідників затвердженого плану стратегічного розгортання Червоної армії для війни з Німеччиною (говорити про відсутність такого плану ніхто з учасників дискусії не наважується), акад. РАН Чубар'ян указує: «Зіставляючи найбільш різноманітні факти й узгоджуючи їх з подіями, що трапилися пізніше, уважно вчитуючись у виступи і зауваги діячів найбільш різноманітного калібру, можна прийти до обґрунтованого висновку про те, що в кінці 1940 – на початку 1941 р. в Москві прийняли рішення розпочати безпосередню підготовку до великої війни»⁶⁹.

⁶⁸ Там само. – Кн. 3. – С. 134.

⁶⁹ Чубар'ян А. О. Канун трагедии. Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 – июнь 1941 года. – М., 2009. – С. 439.

О. Чубар'ян посилається, зокрема, на російського історика В. Невежина. Досліджуючи політику Кремля у сфері агітації і пропаганди, Невежин виявив, що відповідні структури, які «законсервували» свою антигітлерівську спрямованість після укладення німецько-радянського пакту про ненапад, уже з літа 1940 р. активізувалися у справі видобування «негативу», спрямованого проти Німеччини⁷⁰. Зокрема, він згадав прийняту 28 серпня 1940 р. директиву Головного політичного управління Червоної армії про перебудову партійно-політичної роботи. «Кожний військовослужбовець, – говорилося в директиві, – повинен бути внутрішньо відмобілізований, із врахуванням воєнної обстановки, коли і на Заході, і на Сході палає пожежа світової війни»⁷¹.

Мабуть, більше значення для визначення намірів Кремля стосовно Німеччини мають давно відомі незатверджені варіанти плану стратегічного розгортання. У середині 1940 р. (О. Чубар'ян датує початок безпосередньої підготовки до війни кінцем року) вже існував перший варіант плану стратегічного розгортання⁷². Тоді виявилася недостатня боєдатність військ, підтверджена двома об'єктивними свідченнями. По-перше, невдачами у війні з Фінляндією, яка закінчилась у березні 1940 р. По-друге, висновками комісії, утвореної у зв'язку з передачею справ Наркомату оборони С. Тимошенку від К. Ворошилова⁷³.

Новий нарком оборони С. Тимошенко і начальник генерального штабу РСЧА К. Мерецков надіслали 18 вересня 1940 р. в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Міркування про основи стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на Заході і Сході на 1940–1941 рр.». У документі вказувалося, що найбільш імовірними супротивниками є Німеччина і Японія. Автори підкреслювали, що вони не мали перевіреної інформації щодо планів Німеччини, але припускали, що головний удар буде завданий зі Східної Пруссії на Мінськ, одночасно з ударом на Дубно і Броди з метою оволодіння Західною Україною. Не виключався і варіант удару з району Любліна на Київ як головного, а допоміжного – зі Східної Пруссії. Після обговорення в керівництві країни Наркомат оборони 14 жовтня 1940 р. подав доопрацьовані пропозиції, згідно з якими основні сили для наступу планувалося зосередити не на Західному, а на Південно-Західному фронті. Детальний план війни з Німеччиною мав бути закінчений до 1 травня 1941 р.⁷⁴

⁷⁰ Невежин В. А. Синдром наступательной войны. Советская пропаганда в преддверии «священных боев». 1939–1941. – М., 1997. – С. 130.

⁷¹ Там само. – С. 135–136.

⁷² Захаров М. В. Накануне великих испытаний. – М., 1968. – С. 69–85.

⁷³ Акт о приеме Наркомата обороны Союза ССР тов. Тимошенко С. К. от тов. Ворошилова К. Е. // Известия ЦК КПСС. – 1990, № 4. – С. 193–209.

⁷⁴ Захаров М. В. Накануне великих испытаний. – С. 85–101.

Уже півстоліття в науковому обороті використовується документ «Міркування щодо плану стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками», розроблений у травні 1941 р. О. Василевським і М. Вагутіним. Як і документ С. Тимошенка й К. Мерецкова, він був наступальним за своїм характером. Нападник мав бути розгромлений на його території малою кров'ю⁷⁵. Істотна перевага в живій силі і техніці над противником заколисувала радянських воєначальників.

Підписуючи 18 грудня 1940 р. директиву №21 Верховного командування німецької армії (операція «Барбаросса»), Гітлер підкреслив основне завдання: німецькі збройні сили повинні бути готові розгромити Червону армію в ході короткочасної кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії. На розгром відводилося від 4 до 6 тижнів. Початок бліцкригу призначався на 15 травня 1941 р. Однак у зв'язку з незапланованою раніше кампанією на Балканах (проти Югославії і Греції) строк нападу на СРСР довелося перенести на 22 червня 1941 р.

9.4

Смуга катастрофічних поразок

Вторгнення німецьких військ та їх союзників почалося 22 червня о 3 годині 15 хвилин за московським часом. Група армій «Північ» повинна була розгромити радянські війська в республіках Балтії і зайняти Ленінград. Група армій «Центр» мусила завдати поразки військам, розміщеним у Білорусії, і захопити Москву. Група армій «Південь» мала своїм завданням розгромити війська, розміщені в Правобережній Україні, після чого оволодіти Києвом і Донбасом. У складі цієї групи були три німецькі армії, окрема танкова група, дві румунські армії, а також словацький та угорський корпуси.

У перший день війни удар було завдано силами 117 дивізій, а на 10 липня їх кількість на радянсько-німецькому фронті зросла до 182. 23 червня берлінське радіо повідомило, що концентрація військ на кордоні з СРСР – найбільша за всю історію людства. Це була правда, але німці не мали суттєвої кількісної переваги. До складу радянських прикордонних округів входило 168 дивізій і 14 окремих бригад⁷⁶. У перший день війни Київський особливий військовий округ був перетворений на Південно-Західний фронт, а Одеський військовий округ – на Пів-

⁷⁵ Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – Т. 1. – М., 1962. – С. 103–161.

⁷⁶ Мировые войны XX века. – М., 2002. – Кн. 3. – С. 136

денний фронт. Ці фронти поступалися кількісно арміям вторгнення, але мали перевагу в авіації й танках.

22 червня В. Молотов у виступі по радіо заявив: «Червона армія і весь наш народ поведуть переможну вітчизняну війну за батьківщину, за честь, за свободу». 23 червня газета «Правда» надала цілу сторінку під статтю О. Ярославського «Велика вітчизняна війна». Так, на другий день війни, з'явилася ідеологема, співзвучна з війною 1812 р. проти Наполеона Бонапарта. 30 червня був утворений надзвичайний орган – Державний Комітет Оборони (ДКО), в руках якого зосередилася вся повнота влади в країні.

Співвідношення в живій силі між воюючими сторонами від першого і до останнього дня війни було на користь радянських військ. У перші дні після вторгнення Червона армія мала перевагу також у кількості гармат, літаків, особливо велику – в танках. На південному напрямі німецького наступу в радянської сторони налічувалося 5 625 танків проти 850 німецьких⁷⁷. Ця перевага, однак, виявилася примарною: радянські танки застарілих конструкцій не могли протистояти більш досконалим німецьким. Танкова битва під Бродами у червні 1941 р. закінчилася розгромом восьми мотомеханізованих корпусів Південно-Західного фронту.

У перші три тижні війни боєздатність втратили 100 дивізій Червоної армії з числа тих 170, котрі увійшли в безпосередній контакт з ворогом. Німецькі втрати в живій силі були десятикратно меншими. Ставка Верховного головнокомандування (ВГК) з великим запізненням дозволила військам покинути західні області України, щоб закріпитися на «лінії Сталіна», тому закріпитися їм там не вдалося. 10 липня німецькі танкові й моторизовані частини вийшли на далекі підступи до Києва.

У серпні противник прорвав оборону Південного фронту і оточив дві радянські армії. За німецькими даними, в полон під Уманню потрапили понад 100 тис. червоноармійців. Розвиваючи успіх, командування Вермахту зняло з московського напрямку польову армію і танкову групу, щоб спрямувати їх у тили Південно-Західного фронту. 15 вересня танкові дивізії Гудеріана і Клейста замкнули кільце оточення в районі Бахмача, Лохвиці і Лубен. У «котлі» опинилися чотири армії й командування Південно-Західного фронту. Вирватися з оточення вдалося небагатьом. Радянська статистика військовополонених була закритою аж до кінця 80-х років, а коли її відкрили, то виявилось, що у вересневі «котли» потрапили 453 тис. бійців і командирів. Німецька статистика подає іншу цифру (від 650 до 665 тис.), але різниця пояснюється тільки тим, що багатьох червоноармійців

⁷⁷ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 58.

брали в полон кілька разів. Вони вислизали з місцевих «котлів», бо противник не міг упоратися з такою масою полонених⁷⁸.

Червона армія залишила Київ у ніч на 18 вересня. 30 вересня Ставка ВГК розпорядилася евакуювати в Крим війська Одеського оборонного району. Заново створений у складі чотирьох армій Південно-Західний фронт тривалий час спромігся захищати збудовану переважно цивільним населенням оборонну смугу від Полтави до Харкова – з траншеями, протитанковими ровами, вогневими позиціями для артилерії і мінними полями. Відновлений Південний фронт захищав Донбас і узбережжя Азовського моря.

Але перекрити важкі втрати перших місяців війни у живій силі й особливо в техніці радянським військам не вдалося. Противник зберігав стратегічну ініціативу. У жовтні 1941 р. він зайняв Харків і Сталіно. Тоді ж у «котлі» опинилися дві армії Південного фронту, після чого німці захопили Маріуполь і пішли на Таганрог і Ростов.

На центральному напрямі наступу командування Вермахту зосередило у вересні угруповання в 75 дивізій і розпочало операцію під кодовою назвою «Тайфун» з метою захоплення Москви. Зосередження ударної групи військ небаченої потужності було досягнуто головним чином за рахунок послаблення групи армій «Північ». Унаслідок цього наступальний потенціал ворога на північному напрямі був істотно послаблений, і він обмежився облогою Ленінграда. Тим часом група армій «Центр» зав'язла в боях, втрачаючи здатність діяти концентрованими силами внаслідок розтікання на величезних російських просторах. Постійно поповнюючись живою силою, радянські війська 5 грудня перейшли у контрнаступ і відкинули противника на відстань від 150 до 400 км. Ця поразка була першою в історії Вермахту. Вона засвідчила провал бліцкригу – головного завдання операції «Барбаросса». Як і в Першій світовій війні, Німеччина опинялася перед жаливою реальністю – війною на Сході і Заході.

У радянській і російській пострадянській історіографіях створення антигітлерівської коаліції датується 1941-м роком. Але факти свідчать, що вона виникла у вересні 1939 р. Напавши на СРСР, Німеччина «заштовхнула» його в табір нової Антанти, відродженої перед тим завдяки узгодженим діям Гітлера і Сталіна. З червня 1941 р. Сталіну довелось шукати спільну мову з тими союзниками, яких обрав для нього рейхсфюрер.

Один із організаторів інтервенції в радянську Росію під час громадянської війни, а в 1941 р. – прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль виступив по радіо ввечері того дня, коли нацистська Німеччина вторглася в СРСР. У цій промові він

⁷⁸ Литвин Володимир. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С. 117.

не робив якісної різниці між націонал-соціалізмом і комунізмом, але переконував співвітчизників у необхідності підтримати Радянський Союз, доля якого відтоді стала пов'язуватися з долею їхньої вітчизни і всієї європейської цивілізації. «Нацистському режиму властиві найгірші риси комунізму, – підкреслював він. – У нього нема будь-яких підвалин і принципів, крім зажерливості і прагнення до расового панування. За своєю жорстокістю і шаленою агресивністю він переважає всі форми людської зіпсованості. За останні 25 років ніхто не був більш послідовним противником комунізму, ніж я. Не візьму назад жодного слова, яке сказав про нього... Проте, – продовжував він, – коли кілька хвилин назад я говорив про кровожерливість і пожадливість Гітлера, які спокусили і штовхнули його на авантюру в Росії, я сказав, що за його злочином приховується один глибший мотив. Він хоче знищити російську державу тому, що в разі успіху сподівається відкликати зі Сходу головні сили своєї армії та авіації і кинути їх на наш острів, який, як йому відомо, він повинен завоювати, бо інакше йому доведеться зазнати кари за свої злочини. Його вторгнення в Росію – це лише прелюдія до спроби вторгнення на Британські острови... Тому небезпека, що загрожує Росії, – це небезпека, яка загрожує нам і Сполученим Штатам»⁷⁹.

Президент США Ф. Д. Рузвельт висловив своє ставлення до вторгнення Вермахту в СРСР 24 червня. Виступаючи перед журналістами, він вказав, що США нададуть Радянському Союзу ту допомогу, якої він потребуватиме. Після цього виступу стало зрозумілим, що американський уряд готовий включити в програму ленд-лізу радянські заявки. Прийнятий у березні 1941 р. Конгресом США закон про ленд-ліз надавав президентові право передавати, давати в оренду та позичати оборонні матеріали, воєнну інформацію і послуги, необхідні для ведення війни, будь-якій країні, оборона якої мала життєве значення для США.

Виступи В. Черчилля і Ф. Д. Рузвельта підготували ґрунт для письмових домовленостей. 12 липня 1941 р. була підписана «Угода між урядами СРСР і Великої Британії про спільні дії у війні проти Німеччини». Цим самим СРСР формально приєднався до антигітлерівської коаліції. 18 липня в Лондоні була укладена угода про спільні дії у війні з чехословацьким урядом в еміграції. Вона передбачала відновлення Чехословацької республіки в кордонах, які існували до Мюнхенської угоди чотирьох держав, а також створення в СРСР чехословацьких збройних сил для боротьби з Вермахтом. Нарешті, 30 липня посол СРСР у Лондоні І. Майський і голова польського еміграційного уряду генерал В. Сікорський підписали угоду про співпрацю, перший пункт якої проголошував: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі,

⁷⁹ Черчилль Уинстон. Вторая мировая война. – Кн. 2, т. 3–4. – М., 1991. – С. 170, 172.

що втратили чинність»⁸⁰. Цією угодою передбачалося також створення Війська Польського на території СРСР. Радянський уряд зобов'язувався амністувати всіх громадян Другої Річпосполитої, що перебували на території СРСР в ув'язненні або були депортовані.

У серпні 1941 р. Ф. Д. Рузвельт і В. Черчилль зустрілися на борту англійського військового корабля «Принц Уельський» біля острова Ньюфаундленд і проголосили декларацію з восьми пунктів. Першим із них оголошувалося про відмову від територіальних надбань після перемоги, яку було нескладно прогнозувати, – внаслідок цього Друга світова війна мала позбутися імперіалістичних рис. Наступним пунктом декларації була заява про незгоду двох держав з територіальними змінами, які суперечили б вільно виявленому бажанню зацікавлених народів. 24 вересня з цією декларацією, що увійшла в історію як Атлантична хартія, солідаризувався Радянський Союз. 1 січня 1942 р. представники 26 країн, які погодилися з принципами Атлантичної хартії, підписали у Вашингтоні відповідний документ. Під ним стояв підпис – *Об'єднані Нації*. Відтоді цією назвою стала позначатися коаліція держав, яка поставила своєю метою досягнення капітуляції гітлерівської Німеччини та її союзників.

Протягом перших місяців 1942 р. радянські війська вели важкі бої в Донбасі. Незважаючи на перевагу противника в живій силі і техніці, Ставка ВГК дала дозвіл у травні на наступальну операцію під Харковом. У результаті в «котлі» опинилися дві радянські армії. У полон потрапило 240 тис. бійців Південно-Західного і Південного фронтів, загинула 171 тис. Втрати німців становили 20 тис.⁸¹

Одночасно Вермахт перейшов у наступ в Криму. З 250 тис. військ Кримського фронту загинуло 162 тис. бійців, понад 10 тис. сховалися в Аджимушкайських катакомбах, де марно чекали на допомогу, решта потрапила в полон. Оборону тримали тільки захисники Севастополя. Опір, який тривав 250 днів, закінчився на початку липня. Загальні втрати севастопольців за цей період становили 157 тис., у полон потрапили 95 тис.⁸²

Аналізуючи становище, Г. Гудеріан занотував у своїх спогадах: «1942 рік був останнім роком, у якому, не побоюючись негайного втручання західних держав, основні сили німецької армії могли бути використані у наступі на Східному фронті. Залишалося вирішити, що слід зробити на фронті довжиною 3 тис. км, аби забезпечити успіх наступу, який проводився порівняно невеликими сила-

⁸⁰ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Том VII. – 1939–1943 гг. – М., 1973. – С. 208.

⁸¹ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 88–89.

⁸² Там само. – С. 89–91.

ми. Було ясно, що на більшій частині фронту війська повинні були перейти до оборони»⁸³.

На відміну від 1941 р., коли основні сили противника зосереджувалися на центральному напрямі, у 1942 р. план літнього наступу полягав у прориві великими силами в район Донбасу з наступним виходом на Північний Кавказ. Генеральний наступ розпочався наприкінці червня. 22 липня відступаючі радянські війська залишили останнє українське місто – Свердловськ Ворошиловградської області, а 27 липня вони відступили з селища міського типу і залізничної станції Шотове тієї ж області. Після 13 місяців боїв німецькі війська повністю окупували територію України.

Відступу передувала евакуація матеріальних цінностей і фахівців. Нею керувала Рада з евакуації, утворена на третій день після вторгнення. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ще 27 червня 1941 р. затвердили постанову «Про порядок вивозу та розміщення людських контингентів і цінного майна». Усього з України вивезли устаткування 550 підприємств. Було евакуйовано 3,5 млн інженерно-технічних працівників, діячів науки і культури, кваліфікованих робітників, викладачів і студентів вищих навчальних закладів⁸⁴.

Партійно-урядова директива від 29 червня 1941 р. вимагала знищувати все, що не можна було евакуювати, – по суті, це означало застосування тактики «випаленої землі». Зокрема, була підірвана гребля Дніпрогесу, після чого потік води з водосховища знищив невідому кількість цивільного населення і червоноармійців. Було затоплено всі кам'яновугільні шахти, знищено радіокерованими мінами кілометри вулиць у Києві, Харкові та інших містах, випалено урожай на полях, якщо його не вдалося зібрати. Тактика «випаленої землі» тяжко позначилася на долі населення, яке залишилося на окупованій ворогом території.

Чим пояснити причини катастрофічних поразок 1941–1942 рр.? 16 серпня 1941 р. з'явився наказ Ставки ВГК Червоної армії №270, який пояснював ці поразки тільки одним: боягузством бійців і командирів, зловмисним дезертирством. «Зобов'язати кожного військовослужбовця, незалежно від його службового становища, вимагати від вищого начальника, якщо його частина перебуває в оточенні, битися до останньої можливості, щоб пробитися до своїх, – говорилося в наказі. – І якщо такий начальник або частина червоноармійців замість організованої відсічі ворогові виберуть задачу в полон – знищувати їх усіма засобами, як наземними, так і повітряними, а сім'ї червоноармійців, що здалися в полон, позбавляти

⁸³ Гудериан Г. Опыт войны с Россией // Итоги Второй мировой войны. – М., 1957, – С. 126.

⁸⁴ Литвин Володимир. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – С. 136.

державної допомоги»⁸⁵. Слідом за цим наказом 12 вересня 1941 р. з'явився наказ Й. Сталіна про створення у прифронтовому тилу *загороджувальних загонів*. При кожній стрілецькій дивізії вимагалось створювати загороджувальний батальйон, призначений для «встановлення твердої дисципліни та припинення втечі охоплених панікою військ»⁸⁶.

Однак ці накази не подіяли, червоноармійці здавалися в полон, коли потрапляли в «котли». А першопричиною постійного утворення великих і маленьких «котлів» був не страх перед могутнім противником, а небажання воювати – *дефетизм*. Тема дефетизму в радянській історіографії була забороненою, а в пострадянській залишається небажаною, бо затьмарює перемогу, одержану в 1945 р. Розкрити її поки що можна лише на рівні спогадів і статистики військовополонених.

Ось спогади десятирічного восени 1941 р. Юрія Білодіда, який проживав у селі Лиман Зміївського району на Харківщині: «До хати зайшов капітан Червоної армії і дізнавшись, що в ній мешкає вчительська сім'я, вибачився і попросив поїсти. Розмова, що зав'язалась між капітаном і батьками, точилась навколо незрозумілого для домочадців відступу. Тут я й почув вперше: “Красноармейцы воевать не хотят. В разведку пошлют никого нельзя, даже с командиром. Как уйдут в сторону противника, так и не возвращаются, в плен сдаются”». Далі він згадував про події, коли гітлерівці вже прийшли в Лиман: «У школі розмістився німецький штаб. Щоранку до нього з передової приходило кілька червоноармійців, що здавалися в полон. Вони сиділи на шкільних садових лавках без охорони, німці їм навіть давали їжу, а після обіду вантажівка, що йшла у німецький тил, забирала полонених. Одного разу вранці перед штабом з'явився цілий підрозділ червоноармійців зі зброєю: знамениті мосінські трьохлінійки з примкнутими тригранними штиками, кулемет “максим” і кілька “дегтярів”. По обіді під командою своїх червоних командирів й у супроводі лише двох німецьких автоматників чимала колона строем пішла до німецького тилу. Хлопчаки проводжали цю процесію до околиці села. До комендатури в райцентрі Змієва рушив цілий піхотний батальйон зі зброєю і командирами. Що сталося з цими нещасними потім?»⁸⁷

Відомості про загальну кількість і динаміку зростання радянських полонених досить суперечливі. За опублікованими німецькими джерелами, до 20 грудня 1941 р. в полон було взято 3,4 млн солдатів і командирів Червоної армії⁸⁸. Професор В. Косик, який вивчав німецькі архіви, подає значно меншу цифру на кінець 1941 р. – 2,4 млн по-

⁸⁵ 1941 год. В 2-х кн.. – Кн. 2. – М., 1998. – С. 479.

⁸⁶ Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія: політичний портрет Й. В. Сталіна. – Кн. 2. – К., 1990. – С. 211.

⁸⁷ Дві Русі. Бібліотека газети «День». – К., 2003. – С. 312.

⁸⁸ Левикін В., Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – Книга друга. – К., 2011. – С. 349.

лонених⁸⁹. Невідповідність у цифрах пояснюється як різною методикою підрахунків, так і, мабуть, практикою переведення військовополонених у цивільний стан.

Гітлерівці справді розпускали по домівках полонених місцевого походження, що могло видатися ліберальним заходом. Фактично ж вони мали прагматичну мету – послабити опір противника (про такі факти повідомлялося в німецьких листівках). Але в ході стрімкого наступу німці часто й розстрілювали полонених прямо на полі бою⁹⁰. І розпуск, і розстріли пояснювалися одним – відсутністю тилових підрозділів, здатних зібрати і підрахувати військовополонених.

Переведення військовополонених у цивільний стан було припинене в листопаді 1941 р. Пізніше з полону звільнялися лише фахівці за заявками окупаційних організацій або ті, хто виявляв бажання вступити до німецьких воєнізованих формувань чи в армію генерала А. Власова⁹¹.

Розглянемо динаміку полону, обраховану зростаючим підсумком за єдиною методикою В. Косиком (у млн осіб)⁹²:

грудень 1941 р.	2,4
квітень 1942 р.	3,6
листопад 1942 р.	5,2
квітень 1943 р.	5,3
жовтень 1943 р.	5,5
січень 1944 р.	5,6
листопад 1944 р.	5,7

Після переломного листопада 1942 р. кількість захоплених у полон радянських військовослужбовців збільшувалася незначною мірою. З листопада 1942 р. до листопада 1944 р., тобто за 24 місяці воєнних дій, число військовополонених зросло на 0,5 млн. Але за перші 16 місяців війни (до листопада 1942 р.) сумарна кількість військовополонених становила 5,2 млн – тобто вдвітьє більше за короткий термін. Ця динаміка вимагає пояснення.

Загородзагони були запроваджені в перші місяці війни, але немало червоноармійців воліли не воювати і не потрапляти під їхній вогонь, тому йшли назустріч ворогу і здавалися. Вони погано воювали не тому, що не вміли воювати. **Вони не бажали воювати за той лад, при якому були можливі депортації, голодомори і масові репресії.**

⁸⁹ Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 427.

⁹⁰ Верт Никола. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – С. 313–314.

⁹¹ Левикін В., Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХ ст. – Книга друга. – С. 351.

⁹² Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 427.

Ситуація почала змінюватися тільки тоді, коли населення зрозуміло, що окупаційний режим виявився набагато жорстокішим, аніж радянський. У Дарницькому таборі загинуло до 200 тис. червоноармійців, у грос-лазареті №301 біля Славути Кам'янець-Подільської області – понад 160 тис., у таборах смерті Доманівського району на Одещині – 115 тис., на території військового містечка Ракове біля Проскурова – 65 тис., у Хоролі на Полтавщині – понад 57 тис. (тільки до осені 1942 р.) тощо⁹³. За даними управління у справах військовополонених Верховного командування Вермахту (ОКВ), до 31 грудня 1944 р. на Східному фронті було взято в полон 5 231 057 осіб, з них загинуло 3 226 237 (62%), лишилося живими 1 054 820, було звільнено 816 230. За іншими, теж німецькими даними, в полон потрапило 5,7 млн червоноармійців, з них загинуло близько 3,8 млн, тобто дві третини⁹⁴.

Вихована радянською школою молодь, мобілізована в Червону армію, героїчно боролася з ворогом у ситуації катастрофічних поразок. Вона виконала основне завдання першого року війни: не допустити бліцкригу. Але багатьох мобілізованих в армію громадян старшого покоління тільки нацисти змусили так само боротися з ворогом – своєю нелюдською політикою на окупованих землях. Люди старшого віку пам'ятали жорстоко-визискувальний режим «перших німців» 1918 р., але тепер мова йшла не про хліб, який конфіскували окупанти, а про виживання народу. Так само, як у наказі Ставки ВГК №240 від 16 серпня 1941 р., знаменитий наказ наркома оборони СРСР Й. Сталіна за №227 від 28 липня 1942 р. (неофіційна назва «Ані кроку назад!») звинувачував у невдачах Червоної армії боягузів і панікерів. Та на відміну від першого, цей наказ більше вплинув на свідомість тих, хто воював. Звичайно, бійці і командири звернули увагу на погрози: розстріл на місці, штрафні батальйони і роти, загородзагони. Але вони почули й інше: «Наші можливості не безмежні. Територія Радянської держави – це не пустеля, а люди – робітники, селяни, інтелігенція, наші батьки, матері, дружини, брати, діти. Територія СРСР, яку захопив і намагається захопити ворог, – це хліб та інші продукти для армії і тилу, метал і паливо для промисловості, фабрики, заводи, які забезпечують армію озброєнням і боеприпасами, залізниці. Після втрати України, Білорусії, Прибалтики, Донбасу та інших областей у нас стало набагато менше території, отже, стало набагато менше людей, хліба, металу, заводів, фабрик. Ми втратили понад 70 мільйонів населення, понад 800 мільйонів пудів хліба на рік і понад 10 мільйонів тонн металу на рік. У нас немає вже тепер переваги над німцями ні

⁹³ Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К., 2002. – С. 67–95.

⁹⁴ Литвин Володимир. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – С. 141, 142.

в людських резервах, ні в запасах хліба. Відступати далі – значить знищити себе і знищити разом із тим нашу Батьківщину. Кожний новий шматок залишеної нами території буде всіляко посилювати ворога і всебічно ослаблювати нашу оборону, нашу Батьківщину»⁹⁵.

Осінь 1942 р. стала переломною.

9.5

Окупаційний режим

16 липня 1941 р. А. Гітлер скликав нараду у вузькому колі і поставив питання про освоєння завойовуваних на Сході територій. Секретаря на нараді не було. М. Борман записав такі висловлювання рейхсфюрера стосовно України: «Крим повинен бути звільнений від усіх чужоземців і заселений німцями. Також староавстрійська Галичина стане територією Рейху»; «Крим разом із тилом повинен стати територією Рейху». Під тилом слід розуміти Південну і Правобережну Україну. Мав бути включений у кордони Німеччини Балтенаанд (країни Балтії). Отже, Велика Німеччина мала простягатися від Північного і Балтійського до Чорного морів⁹⁶. На нараді підкреслювалося, що ці плани мають зберігатися в таємниці (звідси – відсутність секретаря) до остаточної перемоги.

Гітлер не сказав нічого нового порівняно з рішеннями, вже опрацьованими в надрах Імперського управління державної безпеки під керівництвом Г. Гімmlера. Розроблений останнім генеральний план «Ост» передбачав поглинення Німеччиною території Польщі, країн Балтії, Білорусії, України і частини європейської Росії. Йшлося про ліквідацію, депортацію або германізацію місцевого населення. На родючих українських чорноземах колонізатори мали намір розмістити після війни поміщицькі і фермерські господарства ветеранів Вермахту – офіцерів і солдатів. Гітлер захоплювався щедрістю української землі. Датований 22-м вересня 1941 р. запис доніс таке його судження: «Ми з трудом вириваємо у моря кілька метрів землі, ми мучимося, освоюючи болота, тоді як на Україні безмежно родюча земля, гумус якої місцями має товщину в десять метрів, і ця земля чекає на нас»⁹⁷.

Частину українських земель за угодою від 19 липня 1941 р. Гітлер віддав диктатору Румунії І. Антонеску як винагороду за надання в розпорядження Вермахту

⁹⁵ Живая память. Великая Отечественная: правда о войне. – Т. 1. – М., 1995. – С. 303–304.

⁹⁶ Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 512–515.

⁹⁷ Там само. – С. 534.

мільйонної армії. З Одеської області, південних районів Вінницької і західних районів Миколаївської областей була сформована нова румунська провінція Трансністрія (Задністров'я) площею в 40 тис. кв. км. Чернівецька та Ізмаїльська області теж були передані Румунії.

Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області адміністративно підпорядковувалися так званому Генерал-губернаторству (яке об'єднувало також більшу частину польських земель). Правобережжя, більша частина Лівобережжя і південні райони, що прилягали до Криму, утворили рейхскомісаріат «Україна» з цивільною адміністрацією. Східні райони України до узбережжя Азовського моря, як і Кримський півострів, перебували під військовою адміністрацією.

Ще перед вторгненням у СРСР Гітлер розпорядився створити чотири айнзацгрупи (А, В, С, Д) по 1200 осіб кожна. Вони повинні були йти за армією і знищувати «ідеологічних і расових ворогів». 29 і 30 вересня 1941 р. айнзацгрупа С в урочищі Бабин Яр розстріляла 34 тис. київських євреїв. Після цієї акції, яка не мала прецедентів навіть у практиці нацистів, Бабин Яр став місцем регулярних розстрілів радянських партизанів, членів ОУН, заручників тощо.

За останніми підрахунками, у роки війни нацисти знищили в межах сучасної України – 1 554 тис. євреїв: на довоєнній території УРСР – 602 тис. (39,3% від передвоєнної кількості єврейського населення), у Східній Галичині – 553 тис. (96,9%), у Західній Волині – 204 тис. (93,2%), у Північній Буковині – 66 тис. (77,2%), у Криму – 25 тис. (38,2%), на Закарпатті – 104 тис. (94,6%). Усього в Європі Голокост погинув 5 867 тис. жертв. Отже, на українських землях кількість знищених євреїв дорівнювала чверті від загальноєвропейської⁹⁸.

Плануючи напад на СРСР, штаб Верховного головнокомандування Вермахту затвердив «Керівні вказівки про поведінку військ у Росії». У них наголошувалося на необхідності нещадних і рішучих дій проти «більшовицьких підбурювачів, партизанів, саботажників, євреїв і повного придушення будь-яких спроб активного або пасивного опору»⁹⁹. Це був документ, який *фактично знімав з солдатів та офіцерів відповідальність за вбивство цивільного населення на території СРСР.*

Громадяни окупованих радянських республік і Польщі не знали, що живуть на території, яка стала німецьким «життєвим простором» (лебенсраум). Про генеральний план «Ост» не знали й пересічні німці. З німецькими службовця-

⁹⁸ Нахманович В. Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – Книга друга. – С. 837.

⁹⁹ Кучер В. І. Рух Опору в окупованій Україні // Політична історія України. Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2003. – С. 379.

ми на Сході нацисти були відвертіші. Навесні 1943 р. під грифом бандерівської ОУН з'явилася брошура І. Коваленка «Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах». У ній цитувався документ, поширюваний на навчальних курсах для німецьких службовців окупаційних установ: «Тут Україна, батьківщина германців, колись – держава готів і варягів. І тут, на Сході Європи, в урожайній, безмежній Україні наша будучність. Це свята земля майбутнього німецького народу! І тут ми розживемось у добробуті і достатках та скоро і розмножимося. Нас тепер сто мільйонів. Коли ж здобудемо Україну і Східну Європу та будемо мати ці хлібодайні землі, тоді за сто років зростемо до чотирьохсот, а то й п'ятисот мільйонів та заселимо самі цілу Європу»¹⁰⁰.

Доля радянських військовополонених за перші шість місяців після вторгнення гітлерівців у СРСР свідчала про те, що *нацисти не розглядали їх як трудовий ресурс*: з 3 350 тис. військових, які опинилися в таборах, 60% загинули до кінця року внаслідок голоду, епідемій, розстрілів¹⁰¹. Але після того, як бліцкриг провалився, в Німеччині через постійні мобілізації стала відчуватися гостра нестача робочих рук. Нацистські керівники, що відповідали за стан економіки, знайшли вихід у масовому завезенні робочої сили з окупованих територій Радянського Союзу.

У березні 1942 р. в німецькому уряді була запроваджена посада головного уповноваженого з використання робочої сили, яку посів гауляйтер Тюрінгії Ф. Заукель. Уже в липні того ж року він рапортував, що в рейх доставлено 1,6 млн іноземних робітників, з яких 108 тис. – з Галичини і майже мільйон – з інших окупованих регіонів СРСР¹⁰². Найбільшим постачальником людей на примусову працю в Німеччину була Україна.

У 1943 р. ситуація з трудовими ресурсами в Німеччині настільки загострилася, що на окупованій території були запроваджені обмеження на масові винищувальні акції. Рейхсфюрер СС Г. Гімлер інструктував своїх підлеглих в Україні: «Під час обшуку сіл, особливо у тих випадках, коли виникає необхідність спалити все село, місцеве населення повинно бути примусово передано в розпорядження уповноваженого Заукеля. Як правило, дітей більше не треба розстрілювати. Якщо ми тимчасово обмежуємо наші суворі заходи..., то це робиться з таких міркувань: нашою найголовнішою метою є мобілізація робочої сили»¹⁰³.

¹⁰⁰ Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 427.

¹⁰¹ Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – Книга друга. – С. 45.

¹⁰² Там само. – С. 50.

¹⁰³ Коваль В. С. Злодеяння фашистських окупантів на Україні // История Украинской ССР. – Т. 8. – К., 1984. – С. 344.

Остарбайтери, які працювали на заводах, проживали у спеціальних таборах і мали на собі пришитий до одягу розпізнавальний знак «Ост». Малокалорійна їжа, непосильна праця і відсутність медичної допомоги руйнували їхнє здоров'я. Багато хто гинув під бомбами англо-американської авіації. За дуже приблизними цифрами (зведеної статистики не існує), загальна чисельність і доля остарбайтерів з Радянського Союзу були такими (в тис.)¹⁰⁴:

	Україна	Інші регіони СРСР	СРСР у цілому
Всього вивезено до Німеччини	2 400	2 870	5 270
З них:			
Повернулося на Батьківщину	1 800	854	2 654
Загинуло	450	1 715	2 165
Залишилося на Заході	150	301	451

Примусова праця іноземних робітників у Третьюму рейху була наймасштабнішою від часів античності: на території Німеччини й окупованих земель працювало, за дуже приблизними оцінками, 13,5 млн чоловіків, жінок і дітей з 26 країн Європи, у тому числі 4,5 млн військовополонених і до 8,5 млн цивільних робітників та в'язнів концентраційних таборів¹⁰⁵. Нюрнберзький військовий трибунал кваліфікував цю практику як воєнний злочин і злочин проти людяності. Організатори системи трудового рабства Ф. Заукель і А. Розенберг були засуджені до страти шляхом повішення.

Задовго до вторгнення, у лютому 1941 р. керівництво Третьюго рейху почало розробляти плани вивезення промислової техніки і матеріальних ресурсів з окупованої території. Тоді А. Гітлер розпорядився централізувати цю роботу в економічному штабі особливого призначення «Ольденбург», яким керував Г. Герінг. 2 травня 1941 р. Герінг затвердив документ під назвою «Принципи економічної політики на Сході», яким повинна була керуватися майбутня окупаційна адміністрація. Підписуючи його, він зробив такий висновок: «Безумовно, десятки мільйонів людей загинуть від голоду, коли ми візьмемо з цієї країни все, що нам треба»¹⁰⁶.

Нацисти поставили на потік вивезення устаткування українських заводів і фабрик. Передбачалося, що Україна буде переважно сільськогосподарським регіо-

¹⁰⁴ Політична історія України ХХ століття. – Т. 4. – С. 356; Мировые войны ХХ века. – Кн. 3. – С. 398.

¹⁰⁵ Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – Книга друга. – С. 44.

¹⁰⁶ Коваль В. С. Немецко-фашистський окупаційний режим на Україні // История Украинской ССР. – Т. 8. – С. 89.

ном Великої Німеччини. Учасникам воєнної кампанії на Східному фронті були обіцяні після війни земельні наділи. Щоб солдати й офіцери Вермахту краще воювали, геббельсівська пропаганда постійно нагадувала, які перспективи чекають їх після війни. Німецький інженер з міністерства озброєнь і боєприпасів, який споруджував військові об'єкти на території західних областей України, розповідав своїм колегам: «Схід, і насамперед Україна, має стати базою постачання Німеччини продовольством і сировиною. Вся земля тут буде розділена між німцями, передусім між учасниками війни. Кожен німець володітиме не менш як 50 гектарами землі й десятьма працездатними рабами з місцевого населення. Схід повинен також стати базою постачання рейху дармовою робочою силою. Все інше місцеве населення, як зайве, треба фізично знищити»¹⁰⁷.

Окупанти наклали на сільських жителів важку продовольчу данину («контингент»). **Сподівання селян на те, що нова влада розпустить колгоспи і відновить приватну власність, не справдилася. Колгоспи виявилися надто зручним інструментом для експлуатації селянської праці державою.** У наказі військового інтенданта ОКВ «Про постачання військ» від 16 червня 1941 р. вказувалося: «Загальне напружене продовольче становище в Німеччині більше не дозволяє поновлювати склад обозів і постачання за її рахунок. Про це має пам'ятати кожний командир і начальник під час окупації у країні ворога. Для збереження запасів у Німеччині війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства»¹⁰⁸.

Вичаплювання «контингенту» з селянських господарств здійснювалося неймовірно жорстокими засобами. Генерал-лейтенант поліції П. Шеер, який керував охоронною поліцією і жандармерією на території Київської і Полтавської областей, на суді свідчив: «З метою реквізиції продуктів харчування і худоби оточувалися села, і всі наявні там продукти і худоба забиралися поліцією і жандармерією. Жителі, які чинили опір, тут же арештовувалися і згодом відправлялися до Німеччини. Якщо опір був активним, то ці особи розстрілювалися на місці. Приховування продуктів розглядалося як вияв опору. У випадку виявлення продуктів осіб, що ховали їх, розстрілювали»¹⁰⁹.

Розподіл награваного продовольства здійснювався на підставі принципів, визначених в інструктивному листі ОКВ від 2 грудня 1941 р. У ньому

¹⁰⁷ Коваль В. С. Злодеяння фашистських окупантів на Україні // История Украинской ССР. – Т. 8. – С. 340.

¹⁰⁸ Немайтій В. Н. В боротьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982. – С. 122–123.

¹⁰⁹ Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – Книга перша. – С. 500.

говорилося: «Вилучення з України продовольчих надлишків в інтересах постачання Рейху можливе за умови, якщо внутрішнє споживання на Україні буде доведене до мінімуму. Цього можна досягти такими засобами: 1) знищенням зайвих їдців (євреїв, населення великих українських міст; Київ взагалі не одержує ніякого продовольства; 2) шляхом граничного скорочення продовольчої норми українцям – жителям інших міст; 3) зменшення продовольчого постачання селянського населення»¹¹⁰.

Продовольче становище в містах стало жахливим з перших місяців окупації. «Доводиться дивуватися, з якою байдужістю продовжують чинитися труднощі з постачання населення продовольством, – відзначалося у звіті військової адміністрації групи армій “Південь” за вересень 1941 р. – Продовольче постачання у великих містах є надзвичайно критичним... Особливо гостро стоїть питання в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Полтаві»¹¹¹.

Рятуючись від голодної смерті, міські жителі змушені були продавати, а точніше, обмінювати на продовольство, бо гроші втратили всяку цінність, те, що мали, і передусім одяг. Поширювалися так звані мінки, тобто ходіння городян у села з метою обміну речей на продукти. У спогадах очевидця, які були опубліковані проф. М. Ковалем, з цього приводу говорилося: «На дорогах, що вели до сіл, можна було зустріти робітників, лікарів, інженерів, чоловіків та жінок. Іноді йшли в 3–4 шеренги. Усі йшли на село, везли речі на обмін. І часто на дорогах доводилося бачити померлих. Йшли жінки з дітьми на руках, везли дітей у тачках»¹¹².

Кінцева мета економічної політики нацистів була така ж, як і політики фізичного терору. Начальник одного з главків в імперському міністерстві окупованих східних територій сенатор фон Альверден назвав цю політику «знищенням населення України з метою забезпечити простір для заселення німцями»¹¹³. Його шеф, Альфред Розенберг у 1942 р. змушений був констатувати, що політика тотального вилучення людей і матеріальних ресурсів з України призводить до посилення партизанського руху¹¹⁴.

.....
¹¹⁰ Коваль В. С. Злодеяння фашистських окупантів на Україні // История Украинской ССР. – Т. 8. – С. 99–100.

¹¹¹ Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С. 114.

¹¹² Там само. – С. 115.

¹¹³ Там само. – С. 117.

¹¹⁴ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 188.

9.6

Партизанський рух

29 червня 1941 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) схвалили директиву, яка вимагала від місцевих партійних і радянських органів налагодити всенародний партизанський рух. «У зайнятих ворогом районах, – зазначалося в директиві, – створювати партизанські загони і диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни всюди і скрізь, для руйнування мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалу складів і т. п.»¹¹⁵

Директива обмежувалась відірваними від реальності деклараціями, ніби мова йшла про розгортання стахановського, а не партизанського руху. Нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко доповідав у березні 1942 р. секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку, що з серпня 1941 р. до початку березня 1942 р. НКВС УРСР сформував 1874 партизанські загони сукупною чисельністю 29 307 осіб¹¹⁶. Однак ця мережа існувала тільки у звітах. Начальник створеного в травні 1942 р. при Ставці ВГК Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) П. Пономаренко у спогадах, написаних у 60-х роках, згадував: «У передвоєнні роки мало хто думав про підготовку до підпільної і партизанської боротьби, а та підготовка до такої боротьби, що здійснювалася в середині 30-х рр., припинилася, запаси зброї і продовольства були ліквідовані. Причиною цього була, без сумніву, відірвана від реального ґрунту наша воєнна доктрина, яка трактувала: коли імперіалісти розв'яжуть війну проти Радянського Союзу, то вона буде вестись тільки на ворожій території»¹¹⁷.

Через кілька тижнів після утворення ЦШПР був організований його український аналог – УШПР, який очолив Т. Строкач. Усі партизанські загони, підпорядковані раніше органам внутрішніх справ, перейшли у розпорядження цих штабів. У червні 1942 р. на зв'язку з УШПР було тільки 22 загони, в яких числилося 3 310 осіб¹¹⁸.

Середину 1942 р. можна визначити як переломну дату в розгортанні партизанського руху в Україні. Ситуація на радянсько-німецькому фронті в цей час була

¹¹⁵ Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1977. – С. 504.

¹¹⁶ Гогун Александр, Кентий Анатолий. Красные партизаны Украины. 1941 – 1944. К., 2006. – С. 11.

¹¹⁷ Пономаренко П. Борьба советского народа в тылу врага // Военно-исторический журнал. – 1965, №4. – С. 33, 34.

¹¹⁸ Гогун Александр, Кентий Анатолий. Красные партизаны Украины. 1941–1944. – С. 11.

критичною: німці розгортали наступ у напрямку Волги й Кавказу. Але визначальним чинником для партизанського руху було не становище на фронті, яке, здавалося б, паралізувало волю до боротьби в тилу ворога, а народна підтримка партизан. **Українське суспільство почало розуміти, що німецькі окупанти загрожують його фізичному виживанню.** М. Коваль зробив такий висновок: «До середини 1942 р. визначилася політична позиція основної маси українського населення, і тому створилася сприятлива обстановка для посилення антифашистської боротьби та залучення до неї щораз нових сил»¹¹⁹.

Однак у взаємовідносинах партизанів з місцевим населенням не все складалося так, як це описувалося в радянській історіографії. Партизани потребували харчів і одягу, внаслідок чого мусили контактувати з місцевим населенням. У листуванні між командирами І. Федоровим (Рівненське партизанське з'єднання) і О. Федоровим (Чернігівсько-Волинське з'єднання), яке відбулося в грудні 1943 р., говорилося про необхідність домовитися між собою про поділ сіл, бо непродумана практика самопостачання псує стосунки партизанів з селянами. У радіограмі партизанських радистів О. Хабла і М. Вовчок-Блакитної, надісланої 26 квітня 1944 р. начальнику УШПР Т. Строкачу, повідомлялося: «Мародерство досягло вищих меж, і населення вважає нас безжалісними бандитами. Зараз з'єднання (мова йде про партизанське з'єднання Л. Іванова. – С. К.) майже не шкідливе для німців, є великим паразитом для населення і завдає шкоди, озлоблюючи населення проти радянських партизанів»¹²⁰.

Під час наради партизанських командирів у Москві 4–5 вересня 1942 р. перед з'єднаннями С. Ковпака, О. Сабурова і О. Федорова були поставлені завдання здійснювати рейди на Правобережну Україну, де існували сприятливі природні умови для партизанської діяльності. За підсумками наради Наркомат оборони СРСР видав наказ «Про завдання партизанського руху». В наказі передбачалася активізація диверсійної діяльності на комунікаціях шляхом підриву ешелонів з військами та озброєнням і залізничних мостів, дезорганізації рейдами тилів противника, нищення засобів зв'язку, складів і баз. Ставилася завдання налагодити розвідувальну діяльність. Створювалися умови для регулярного постачання партизан зброєю, портативними радіостанціями, друкарнями, мінопідривною технікою. У розпорядження УШПР надавався авіаполк під командуванням В. Гризодубової.

Операції партизанських загонів і з'єднань почали враховуватися в тактичних і навіть стратегічних планах командування Червоної армії. Зокрема, під час Курської битви ЦШПР затвердив план одночасного масового знищення рейок на

¹¹⁹ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. – С. 264.

¹²⁰ Гогун Александр, Кентий Анатолий. Красные партизаны Украины. 1941–1944. – С. 17–18.

залізницях окупованої території, щоб паралізувати постачання ворога. До операції були підключені 167 партизанських загонів, які діяли на території Білорусії, Росії та України. Підрив рейок розпочався одночасно – з 3 серпня 1943 р. на території в 1 000 км по фронті і до 750 км у глибину. Рух поїздів на основних магістралях був зупинений на період від трьох днів до двох тижнів¹²¹. 26 серпня 1943 р. командувач військ оперативного тилового району групи армій «Південь» генерал Фрідерічі змушений був доповісти у Берлін: «Постійно зростаюча кількість диверсій, які здійснюються на залізничних магістралях, призводить до надзвичайного стану всієї транспортної обстановки і катастрофічного становища з постачанням військ»¹²².

Ефективність партизанських операцій підтримувалася досить-таки регулярним авіазв'язком з радянським тилом. За даними УШПР, у 1942–1944 рр. літаками було перекинуто в партизанські зони 12 622 автомати і понад 12 млн автоматних патронів, майже 15 тонн толу, продовольство і медикаменти¹²³. Протягом усієї бойової діяльності українських партизанів було надіслано в центр 3 625 розвідінформацій з переліком військових, політичних, економічних заходів противника на окупованій території, пересування військ, розташування резервів тощо¹²⁴.

Після війни під керівництвом І. Слинька (який пізніше працював в Інституті історії АН УРСР) була зроблена спроба підрахувати учасників партизанського руху в Україні – як тих, хто мав зв'язок з УШПР, так і діючих ізольовано. Визначена І. Слиньком цифра (до 200 тис. осіб у 2 145 загонах і підпільних групах) була озвучена М. Хрущовим на XVI з'їзді КП(б)У¹²⁵. Коли білоруси назвали більшу цифру бійців у партизанських загонах і в підпіллі (до 360 тис. осіб), М. Хрущов дав вказівку підійти до підрахунку учасників партизанського руху в Україні «більш відповідально». Вказівку партійного вождя було прийнято до виконання, і в Інституті історії партії при ЦК Компартії України «нараховали» півмільйона осіб у 60 з'єднаннях і 2 тис. партизанських загонах та групах, а також понад 100 тис. осіб у 3,5 тис. організацій і груп комуністичного підпілля¹²⁶. Підрахунки І. Слинька, які були зроблені одразу після війни, теж не можна вважати вірогідними. Вчений спирався на первинну статистику, а місцеві партійні працівники, що займалися опитуванням партизан, мусили покладатися на їхні свідчення, в яких за

¹²¹ Литвин Володимир. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – С. 224.

¹²² Кучер В. І. Рух Опору в окупованій Україні // Політична історія України ХХ ст. – Т. 4. – С. 404.

¹²³ Там само. – С. 408.

¹²⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945. – Т. 1. – К., 1968. – С. 416.

¹²⁵ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 270.

¹²⁶ Нариси історії Комуністичної партії України. – С. 542–543.

визначенням не могла панувати тенденція до зниження чисельності загонів і результатів їхніх операцій.

У наш час у публікаціях фігурують різноманітні оцінки кількісного складу українських партизанів. Наприклад, 22 вересня 2004 р. в газеті «Урядовий кур'єр» було опубліковане повідомлення про зустріч голови Верховної Ради України В. Литвина (до речі, професійного історика й академіка НАН України) з членами Комісії у справах колишніх партизанів. У ході зустрічі В. Литвин указав, що «у воєнні роки на території України діяла майже стотисячна партизанська армія». А газета «Голос України» цього дня опублікувала зовсім іншу цифру, яку назвав голова Комітету у справах колишніх партизанів В. Коньков – 517 тис. осіб. Мають, в оцінках треба спиратися на статистику Українського штабу партизанського руху, хоча не всі діючі в Україні партизанські загони налагодили з ним зв'язок.

За даними оперативного відділу УШПР динаміка чисельності реально діючих партизанських формувань була такою¹²⁷:

грудень 1942 р. – 6 954
вересень 1943 р. – 34 170
січень 1944 р. – 43 291.

У середині серпня 1944 р., коли завершилася Львівсько-Сандомирська наступальна операція 1-го Українського фронту, більшість діючих партизанських формувань опинилися в тилу Червоної армії. УШПР перекинув найбільш боєздатні загони в Словаччину. Певна кількість партизанів була передана військовим частинам, а інші переведені на цивільне становище. Цим наказом УШПР партизанська боротьба в Україні була припинена.

Період з початку 1944 р. був найбільш активним у боротьбі українських партизан з ворогом. Вони тоді підірвали понад тисячу ешелонів противника, зруйнували 464 залізничних і шосейних мости, розгромили 52 гарнізони. Втрати окупаційних сил у живій силі оцінювалися в 120 тис. загиблих і поранених¹²⁸.

Оцінюючи партизанський рух на завершальній стадії воєнних дій, генерал-полковник Г. Гудеріан згадував у своїх повоєнних спогадах: «Дії партизанів наприкінці війни особливо активізувалися й охоплювали всі райони бойових дій. Це примушувало використовувати для боротьби з партизанами цілі з'єднання, які були вкрай необхідні на фронті»¹²⁹. Отже, прославлений німецький воєначальник високо оцінював партизанський фактор у поразці Вермахту на Східному фронті.

¹²⁷ Курас И. Ф., Кентий А. В. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988. – С. 309.

¹²⁸ Кентий Анатолий, Лозицкий Владимир. Война без пощады и милосердя. – С. 201.

¹²⁹ Гудериан Г. Танки – вперед! – М., 1957. – С. 169.

Партизанський рух у війні з гітлерівською Німеччиною справді став фактором оперативно-стратегічного значення. Особливо успішними були диверсійні дії на комунікаціях ворога. Свій вклад у перемогу внесли рейди партизанських з'єднань С. Ковпака, С. Маликова, Я. Мельника, М. Наумова, О. Сабурова, О. Федорова по глибоких тилах окупантів.

У поширенні партизанського руху істотну роль відіграла допомога ЦШПР і УШПР з-за лінії фронту кадрами фахівців, зброєю і спорядженням. Однак партизанська боротьба розгорталася передусім як реакція населення на людиноненависницьку політику окупантів, які бачили в Україні лише територію для розміщення своєї «вищої раси» після перемоги у війні. Слід визнати, що вихована радянською владою молодь нерідко відстоювала у боротьбі з окупантами її ідеологічні цінності. Проте переважна більшість людей, які залишилися за лінією фронту, чекали повернення Червоної армії і своїми активними діями наближали перемогу над Вермахтом зовсім не тому, що бажали жити при комунізмі. Вони бажали жити – просто жити, і цим сказано все.

9.7

Націоналістичний рух

На конференції ОУН, скликаній у лютому 1940 р., «стара генерація» підтримала А. Мельника, а молодь пішла за С. Бандерою. Бандерівці провели в Кракові у квітні 1941 р. великий збір ОУН, на якому виключили А. Мельника з організації. Після цього оформилися дві організації: ОУН(м) – мельниківська, і ОУН(б) – бандерівська. Стратегічні цілі обох організацій були спільними: здобуття незалежності України, розрахунок на підтримку Німеччини в цій справі, заперечення демократії і вождизм, визнання принципу націократії, тобто влади етнічної нації в державі. Розходження мали тактичний характер. Значною мірою вони вичерпувалися персональним протистоянням вождів – Мельника і Бандери.

У західних областях УРСР діяли осередки обох ОУН, але перевага бандерівців була безперечною. У документі НКДБ СРСР від 31 травня 1941 р. вказувалося, що С. Бандера «спромігся підпорядкувати своєму впливу значну частину Організації, яка складається в основному з молодих»¹³⁰. Чисельність бандерівських

.....
¹³⁰ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том 1, Кн. 2. – М., 1995. – С. 189.

бойовиків після відступу Червоної армії з території західних областей перевищувала 12 тис. осіб¹³¹.

Напад гітлерівців на СРСР не змінив суті протистояння ОУН і радянської влади. Воно мало власне коріння, не пов'язане з Німеччиною, і власні хронологічні рамки: від «визвольного походу» у вересні 1939 р. до середини 50-х років. Однак цей напад несприятливо позначився на перспективах національно-визвольного руху в тій частині України, яка ще не була остаточно упокорена масовим терором, Голодомором й депортаціями. У протистоянні з радянською владою західноукраїнські націоналісти змушені були шукати підтримку в нацистів – ворогів свого головного ворога. Заявами про солідарність із Третім рейхом вони не здобули, як виявилось згодом, підтримки з боку нацистів. Однак ці заяви в кінцевому підсумку відштовхнули від них ту силу, яка в Другій світовій війні була приречена на перемогу – Об'єднані Нації. Сталінський режим здобув можливість представити своє протистояння з націоналістами як невід'ємну частину війни з Німеччиною та її союзниками.

Між вереснем 1939 р. і червнем 1941 р. відносини між нацистами й українськими націоналістами були майже безхмарними. Оунівці були ворогами Польщі і внаслідок цього – друзями Німеччини. Нацисти потурбувалися про те, щоб ті з них, котрі були в'язнями польських тюрем, поправили своє здоров'я в санаторіях Генерального губернаторства і Словаччини¹³². Було дозволено створити у Кракові громадський комітет, який мав опікуватись українцями на території губернаторства. Попри формальну заборону політичної діяльності, яка торкалася у Третьюму рейху всіх ненімецьких організацій, обидві ОУН розгорнули у Кракові підготовчу роботу зі створення в Україні майбутніх державних структур. Бандерівці створили Державну комісію ОУН, а мельниківці – Комісію державного планування. Не контактуючи одна з одною, обидві комісії розробляли структуру державних органів, а також функції й повноваження окремих установ після утворення самостійної держави¹³³.

Стратегія оунівців полягала в тому, щоб визволити Україну від більшовиків «в тіні німецького походу на Схід». Хоч ніхто з керівників Німеччини не виказував наміру після завоювання України передати її в розпорядження ОУН для створення самостійної держави, серед українських емігрантів існувала переконаність у можливості саме такого розвитку подій.

.....
¹³¹ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – С. 158.

¹³² Паньківський Кость. Роки німецької окупації. – Нью-Йорк, Торонто, 1965. – С. 145.

¹³³ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – С. 124.

Начальник абверу – управління розвідки і контррозвідки Вермахту – адмірал Фрідріх-Вільгельм Канаріс покладав надії на українських націоналістів у справі диверсійно-розвідувальної роботи на території СРСР. Оунівці проходили підготовку в навчальних центрах абверу і поліцейських школах. ОУН(б) планувала організувати з вишколених військовиків «Дружину українських націоналістів» як основу збройних сил Української держави. Навесні 1941 р. у складі спецпідрозділів абверу були створені два українських батальйони. Як стверджував проф. Косик, рішення про створення батальйонів стало наслідком неформальної угоди, укладеної з українськими націоналістами без санкції і навіть без відома вищого керівництва Третього рейху. Генерал фон Браухіч і адмірал Канаріс, які уклали угоду, діяли в рамках власних повноважень. Абвер не приєднав українські батальйони до інших військових частин. Вони мали замість порядкового номера тільки кодові назви («Роланд» і «Нахтігаль»)¹³⁴.

14 квітня 1941 р. А. Мельник надіслав в імперську канцелярію меморандум «Про цілі українського націоналістичного руху». Головною метою проголошувалося «відновлення незалежної і суверенної української держави на заселеній українцями території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем». Створення етнічно однорідної держави в таких кордонах передбачало «далекойдуче переселення». У меморандумі вказувалося: «Землі, що звільнятимуться у Південній Україні, на Середньому Доні і на Нижній Волзі, будуть заселені не тільки селянами з аграрно перенаселених частин Галичини і Центральної України, але й, в основному, примусовими переселенцями, які повертатимуться із Півночі Росії, та колоністами із Сибіру»¹³⁵. Контролюючи державу, ОУН(м) не зупинялася б перед депортаціями українців, щоб наповнити ними якомога більшу територію, й відповідно – депортаціями неукраїнців, щоб очистити від них цю територію. Невдячна операція депортування покладалася Мельником на нацистів.

Провід ОУН(б) теж підготував 15 червня і передав 23 червня 1941 р. у рейхсканцелярію меморандум, але іншого змісту. На відміну від мельниківців, Бандера не просив, а попереджав: «Навіть якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку вітатимуть як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави»¹³⁶. У меморандумі підкреслювалося, що мова повинна йти саме про самостійну державу. Бандерівців не влаштовувала державність радянського зразка, хоча вони визнавали,

¹³⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 147.

¹³⁵ Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Упорядник В. Косик. – Т. 1. – Львів, 1997. – С. 19.

¹³⁶ Там само. – С. 58.

що вона є великим кроком уперед порівняно зі становищем українців у Російській імперії. Посилаючись на те, що Німеччина утворила в Центрально-Східній Європі дві держави – Словаччину (в 1939 р.) і Хорватію (в 1941 р.), Бандера давав зрозуміти, що подібний статус українців теж не влаштує¹³⁷.

Зберігся цікавий висновок німецького чиновника щодо бандерівського документа, зроблений для відомства Й. фон Ріббентропа: «Німеччині адресуються вказівки, місцями остерігаючим тоном, що новий порядок може бути впроваджений у Східній Європі не тривалою військовою окупацією, а завдяки створенню незалежної Української держави. Ця держава повинна бути незалежною також і економічно, а не мати свій економічний центр в Берліні. Вона мусить, крім того, мати власні збройні сили, які стануть “гарантом німецько-українського союзу” й зможуть зменшити тиск Росії. Щоб підкреслити вимогу мати для України цю важливу і сильну позицію, меморандум стверджує, що приклад новостворених держав, таких як Словаччина і Хорватія, не може служити моделлю для Великої України»¹³⁸.

Рейхсканцелярія підтвердила факт одержання меморандумів, але не більше. Замість того, щоб ознайомити з ними вище керівництво Німеччини, їх відправили в архів. Оунівці не могли знати, що 28 червня 1941 р. Розенберг і Канаріс дійшли згоди «не вступати в переговори з будь-якими представниками народів східнослов'янського простору, не визнавати жодних політичних груп серед емігрантів»¹³⁹. Велика Німеччина аж ніяк не сполучалася з «Великою Україною» від Дунаю до Волги, але нацисти не збиралися ділитися своїми планами з українськими націоналістами.

29 червня оунівці підняли повстання у Львові, яке прискорило відхід радянських військ. Вранці наступного дня в місто увійшло кілька частин Вермахту, підрозділи військової розвідки з полку «Бранденбург-800» і приписаний до цього полку батальйон «Нахтігаль». Похідна група ОУН(б) на чолі з Я. Стецьком зібрала певну кількість місцевої інтелігенції, надавши цьому зібранню статус «законодавчих зборів західноукраїнських земель». Увечері 30 червня цими зборами було проголошено Акт відновлення Української держави. На чолі державного правління став Я. Стецько. Присутнім на церемонії німецьким офіцерам навіть не спало на думку, що «законодавчі збори» діють без санкції Берліна. Кілька днів уряд Я. Стецька діяв легально.

2 липня у Львів прибула спецгрупа гестапо, яка розібралася в ситуації і повідомила по начальству, що ОУН(б) прагне «поставити берлінську владу перед доко-

¹³⁷ Там само. – С. 70.

¹³⁸ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 505.

¹³⁹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 1. – С. 90.

наним фактом»¹⁴⁰. Коментуючи Акт відновлення, один із керівних діячів ОУН(м) О. Ольжич зауважив: «Тепер, нарешті, німці відкриють свої карти»¹⁴¹.

Німці справді відкрили карти. Акцію бандерівців вони назвали спробою державного перевороту й узурпацією влади. «Політичних анархістів» заарештували і зажадали від них відкликання Акту. Однак 21 липня Бандера офіційно заявив: «Державна самостійність України для обох сторін не підлягає дискусії»¹⁴².

15 вересня 1941 р. німецька поліція провела арешти активістів бандерівської організації і припинила діяльність похідних груп. Усього було взято під варту 1 500 осіб. С. Бандера, Я. Стецько та інші чільні діячі ОУН(б) спочатку були переведені до тюрми гестапо в Берліні, а звідти в 1942 р. переміщені в концтабір Заксенхаузен. Українські батальйони «Роланд» і «Нахтігаль» були розформовані¹⁴³. 25 листопада 1941 р. з'явилася таємна інструкція німецьких спецслужб, у якій містилася директива: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Рейхскомісаріаті ("Україна". – С. К.), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники»¹⁴⁴.

Чи можна вважати Акт 30 червня 1941 р. одним із епізодів державотворчої діяльності українського народу в ХХ ст.? Така думка нерідко висловлюється в літературі.

Учасник II Великого збору ОУН у квітні 1941 р. «Ікар» (А. Кентій вважав, що це міг бути І. Мітринга) у листі до С. Бандери називав проголошення Української держави «сміховарним державним будівництвом». Перебуваючи в складі похідної групи у Василькові під Києвом, він спостерігав за реакцією українського населення на жорстоку поведінку окупантів і передавав у листі такі розмови: «Кажуть, що ОУН прямо обманує український народ, бо от говорить одне, а виходить друге». Розвиваючи цю тему, «Ікар» робив такий висновок: «Чого варте проголошення Української держави, коли на захист її не можемо поставити не то одного озброєного полку, але навіть потужної демонстрації»¹⁴⁵.

Справді, не варто розглядати Акт 30 червня 1941 р. як одну з форм державотворчої діяльності українського народу. Не варто увінчувати С. Бандеру лавра-

¹⁴⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 114.

¹⁴¹ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – С. 19.

¹⁴² Україна в Другій світовій війні у документах. – Т. 1. – С. 271.

¹⁴³ Кентій А. В. Перехід ОУН(б) на антинімецькі позиції (1941–1942) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К., 2005. – С. 91.

¹⁴⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 545.

¹⁴⁵ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – С. 19.

ми, подібними до лаврів президента маріонеткової Словаччини Й. Тисо або глави Хорватії А. Павелича. Він сам не виявляв такого бажання. Усім своїм життям, безкомпромісною і водночас безнадійною боротьбою бандерівці довели, що високі посади і сите життя не для них, якщо народ уярмлений.

У світлі сказаного слід переглянути поширені твердження про колабораціонізм українських націоналістів. Колабораціонізм – це відносини двох сторін, одна з яких служить іншій всупереч інтересам своєї держави і власного народу. Щоб колабораціонізм мав місце, не досить готовності підлеглої сторони співробітничати. Потрібна і готовність панівної сторони прийняти цю співпрацю. *Такої готовності в нацистів не було аж до Сталінграда.*

Якщо в останньому твердженні не можна сумніватись, то не варто думати над тим, як повели б себе українські націоналісти в альтернативній реальності: чи стали б служити німецьким окупантам, чи спробували б (як і розраховували від початку) використати їх для боротьби з іншими окупантами – польськими і радянськими. Життя саме дало відповідь на ці питання: українські націоналісти обрали боротьбу на три фронти – одночасно проти німецьких окупантів, проти польської Армії Крайової, яка діяла в підпіллі, і проти радянських партизан, а пізніше – проти каральних загонів двох наркоматів-монстрів – НКВС і НКДБ (а не Радянської армії, яка сама була під наглядом особистів). Як і наркомати, це були загони-монстри. У військах НКВС СРСР у 1944 р. налічувалося 907 тис. осіб, авіа- і танкові частини, які боролися з повстанськими формуваннями в республіках Балтії, Білорусії та Україні¹⁴⁶.

Ті, хто називає оунівців колабораціоністами, не може звинуватити їх у державній зраді. Вони були громадянами Польської держави, хоча боролися з нею від її народження до загибелі. Встановлену в Західній Україні радянську державність вони не визнали, маючи для цього всі підстави.

Ідейна близькість німецьких нацистів і українських націоналістів часто абсолютизується. Самі оунівці, інколи визнаючи цю близькість, ще не знали, що турбота про інтереси власного народу перетвориться в гітлерівців на хворобливу ненависть до інших народів, особливо тих, хто населяв територію майбутньої, як вони сподівалися, Великої Німеччини.

Виходячи з того, що нацисти не бажали створювати у Східній Європі національні держави і дозволяти існування місцевих політичних організацій, тим більше – з бойовиками при них, співробітництво українських націоналістів із Третім рейхом на інституційному (державному або партійному) рів-

¹⁴⁶ «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. – Львів, 2010. – С. 7.

ні було неможливим за визначенням. А тільки таке співробітництво можна назвати колабораціонізмом. Озброєння людей місцевих національностей допускалося в окупованій Україні лише в разі, якщо вони ставали на службу в німецькі установи, органи або військові підрозділи.

9.8

Битва за Україну

Восени 1942 р., коли в районі Сталінграда йшли важкі оборонні бої, Ставка ВГК почала готувати контрнаступ. Він мав здійснюватися силами трьох фронтів – Південно-Західного (М. Ватутін), Донського (К. Рокосовський) і Сталінградського (А. Єременко).

19 листопада 1942 р. після інтенсивної артпідготовки радянські війська зламали німецьку оборону і рушили в напрямі на Калач у тилу противника. 23 листопада, вийшовши на Калач, вони замкнули кільце, в якому опинилися 22 дивізії загальною кількістю близько 330 тис. осіб. Більша частина радянських військ пішла далі на Ростов, залишивши в тилу оточеного противника. Незабаром у контрнаступ перейшли й війська на Північному Кавказі. Командування Вермахту почало терміново відводити війська з Кубані, щоб вони не потрапили в ще більший котел. Операція по деблокуванню сталінградського угруповання, яку очолив Е. Манштейн, зазнала невдачі, і в січні 1943 р. воно здалося в полон.

Перемога під Сталінградом створила умови для визволення України. 18 грудня 1942 р. бійці 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту звільнили перший населений пункт на території України – село Півнівку Міловського району. В лютому 1943 р. були звільнені Ворошиловград, Ростов і Новочеркаськ, після чого наступ вичерпався. На рубежі ріки Міус почалися позиційні бої, які тривали до осені.

Наступ на харківському напрямі був зупинений німецькими військами у березні 1943 р., після чого тут розгорнулися позиційні бої. Сторони почали готуватися до літньої кампанії.

У 1943 р. радянська промисловість випустила більше літаків, танків, гармат, стрілецької зброї та боеприпасів, ніж промисловість Німеччини і всієї окупованої Європи. Різко зріс обсяг поставок по ленд-лізу. Головною ударною силою Червоної армії стали танкові війська. Ставка ВГК улітку 1943 р. накопичила в резерві 10 армій¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Литвин Володимир. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – С. 357.

Після тотальної мобілізації чисельність Вермахту перевищила 10 млн солдатів та офіцерів. Німецька промисловість почала поставляти фронту нові танки – «Пантери» і «Тигри» з надзвичайно міцною бронею і далекобійною потужною гарматою, а також досконалі літаки. З цими силами противник розраховував переломити хід війни на Східному фронті, поки союзники не відкрили фронт на західних кордонах Німеччини.

Між Орлом і Белгородом на лінії фронту з радянського боку утворився виступ (з німецького боку – виїмка). Як повідомили Ставці ВГК англійці, Генеральний штаб Вермахту почав планувати операцію «Цитадель». У ході операції планувалося ліквідувати виступ разом з розташованими в ньому військами Центрального і Воронежського фронтів, після чого завдати удару по тилах Південно-Західного фронту. В районі виступу з центром у Курську німецьке командування зосередило 50 найбільш боєздатних дивізій, у тому числі 16 танкових і моторизованих, понад 900 тис. солдатів та офіцерів¹⁴⁸.

Маючи дані про суть і початок (5 липня о 3-й годині) операції «Цитадель», Ставка ВГК вирішила прийняти удар, знищити в ході оборонних боїв ударні сили противника, і тільки після цього розпочати контрнаступ. У тилу Курського виступу як резерв Ставки був розгорнутий Степовий військовий округ (з 9 липня – фронт). За годину до наступу по районах зосередження ударних угруповань противника було нанесено артилерійський удар, який послабив його наступальний потенціал.

Та все ж 9 липня противник прорвав оборону Воронежського фронту і просувався на відстань до 35 км, після чого переніс напрям головного удару на залізничну станцію Прохоровка з метою захопити Курськ. 12–13 липня тут розгорнувся бій за участю 1 200 танків з обох сторін. Головною ударною силою Вермахту був танковий корпус СС у складі трьох дивізій – «Рейх», «Мертва голова» і «Адольф Гітлер». У ході бою радянські війська втратили 500 танків з 800, німці – 300 з 400. Бойовище під Прохоровкою стало переломним. З 12 липня почався контрнаступ військ Західного і Брянського фронтів. У ході Курської битви, яка тривала до 17 липня, Вермахт втратив до півмільйона солдатів і 1,5 тис. танків. Утрати радянських військ, незважаючи на кількісну перевагу, були більшими – до 860 тис. солдатів, понад 6 тис. танків і мобільних артилерійських установок¹⁴⁹.

Маючи свіжі резерви, Ставка ВГК 3 серпня почала наступальну Белгород-Харківську операцію силами Воронежського і Степового фронтів. 23 серпня радянські війська оволоділи Харковом, що створило сприятливі умови для звільнення Лівобережної України і виходу на Дніпро.

¹⁴⁸ Клоков В. И. Курская битва. Освобождение Харькова // История Украинской ССР. – Т. 8. – С. 294.

¹⁴⁹ Великая Отечественная война 1941–1945. Исторические очерки. – Кн. 2. – М., 1998. – С. 284.

Під час Курської битви командування Вермахту переbazувало на Східний фронт 14 дивізій. Це створило сприятливі умови для союзників, які 10 липня висадилися в Сицилії, а 3 вересня – на узбережжі Апеннінського півострова. **Зазнавши на Східному фронті колосальних втрат, Вермахт змушений був перейти до стратегічної оборони на всіх фронтах Світової війни.**

У серпні 1943 р. війська Південного фронту прорвали добре укріплений оборонний рубіж противника на річці Міус і оволоділи Таганрогом. Це відкрило шлях углиб Донецького басейну. У вересні були звільнені Сталіно й Маріуполь.

Війська Центрального фронту теж перейшли в наступ наприкінці серпня 1943 р., просуваючись у напрямі Гомеля. Армія під командуванням І. Черняхівського увійшла в північні райони України і звільнила Конотоп, Бахмач та Ніжин. 21 вересня війська фронту зайняли Чернігів і вийшли до Дніпра. У ніч на 20 вересня танкова армія генерала П. Рибалка, яка діяла у складі Воронежського фронту, почала наступ на Переяслав і теж вийшла до Дніпра.

15 вересня А. Гітлер віддав розпорядження військам, що перебували на Лівобережній Україні, відійти за Дніпро, щоб уникнути оточення. У Південній Україні Вермахт мусив закріпитися на річці Молочній і тримати оборону. Не зустрічаючи опору, частини Червоної армії стрімко просувалися до Дніпра, щоб з ходу переправитися на правий берег. Розрекламований Геббельсом «Східний вал» на правому березі ріки виявився фікцією, в німців не було часу і засобів, щоб створити суцільні укріплення на водній перепоні довжиною в 750 км. До того ж вони вважали, що таку широку водну перепону можна обороняти без інженерних укріплень того типу, які споруджуються на суходолі.

У ніч на 22 вересня війська Воронежського фронту форсували Дніпро на південь від Києва, біля села Великий Букрин. У ніч на 26 вересня почалася переправа радянських військ у районі Лютіжа і Вишгорода. Ці переправи з наступним розширення плацдармів (Букринського – до кілометра по фронті і 6 км у глибину, Лютізького – до 15 км. по фронті і 10 км углиб) супроводжувалися величезними жертвами.

Ставка ВГК зобов'язала армію звільнити Київ до 7 листопада. Всупереч пропозиції К. Рокосовського атаки на Київ ішли з букринського плацдарму. Створення цього плацдарму й атаки з нього коштували життя 250 тис. червоноармійцям, але не принесли успіху. У жовтні основна маса військ була переbazована на Лютізький плацдарм, і 3 листопада звідти почався наступ. На світанку 6 листопада Червона армія увійшла в Київ. За здобуття столиці України до червоної дати в календарі заплатили життям 417 тис. бійців і командирів Червоної армії.

Переbazування фронтів на територію України (як і Білорусії) викликало необхідність зміни їх назв. 20 жовтня Ставка ВГК перейменувала Воронежський

фронт (у складі восьми армій) на 1-й Український, Степовий (дев'ять армій) – на 2-й Український, Південно-Західний (шість армій) – на 3-й Український, Південний (сім армій) – на 4-й Український.

На початку 1944 р. Вермахт іще мав велику силу. На Східному фронті воювало майже 5 млн. солдатів та офіцерів. У їхньому розпорядженні було майже 55 тис. гармат та мінометів, 5,4 тис. танків і штурмових гармат, понад 3 тис. літаків. Однак у цей час Червона армія стала набагато сильнішою, ніж противник: 6,4 млн солдатів та офіцерів, майже 96 тис. гармат і мінометів, понад 5 200 танків і САУ, 10 200 бойових літаків¹⁵⁰. Перевагу треба було використати, і цьому сприяли три чинники: зростаюча майстерність командування, представників якого війна висунула на чільні позиції в армії, досвід і воля червоноармійців, для яких війна стала вітчизняною, і зневіра у власних перспективах з боку противника. Ця зневіра охопила всі ешелони Вермахту, нацистської державної машини і німецького населення, яке пам'ятало уроки Першої світової війни. У травні 1944 р. Г. Гімлер потішив німецький генералітет тільки однією перспективою: можливістю розвалу коаліції держав, які оголосили себе Об'єднаними Націями і зобов'язалися воювати до беззастережної капітуляції противника¹⁵¹. Між ключовими гравцями в Об'єднаних Націях справді існували непереборні суперечності, але кожен із них, зі своїх причин, був зацікавлений в тому, щоб знищити нацистську Німеччину. Отже, сподівання на розвал коаліції були примарними.

З кінця грудня 1943 р. Ставка ВГК розпочала грандіозну стратегічну операцію, в якій були задіяні всі чотири Українські фронти. Операція на фронті довжиною в 1 400 км тривала до початку травня 1944 р. і складалася з десяти тактичних операцій: Житомирсько-Бердичівської, Кіровоградської, Корсунь-Шевченківської, Нікопольсько-Криворізької, Ровенсько-Луцької, Проскурово-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнегувато-Снігурівської, Поліської та Одеської.

Найбільші результати дала Корсунь-Шевченківська операція, яка тривала з 24 січня по 17 лютого 1944 р. За рахунок перегрупувань на напрямках головних ударів 1-го Українського (М. Ватутін) і 2-го Українського (І. Конєв) фронтів була створена майже двократна перевага в живій силі і 2,5-кратна – в танках та артилерії. Ідучи назустріч один одному, фронти зімкнули кільце, в якому опинилися сім дивізій і одна бригада Вермахту, понад 80 тис. солдатів і офіцерів. Командувач групи армій «Південь» Е. Манштейн кинув на допомогу оточеним усі резерви і зміг врятувати 32 тис. солдат і офіцерів, але решта загинули або потрапили в по-

¹⁵⁰ История Второй мировой войны. 1939–1945. – М., 1977. – Т. 8. – С. 22.

¹⁵¹ Мировые войны XX века. – Кн. 3. – С. 168.

лон. Утрати ворога на зовнішньому фронті і фронті оточення становили не менше 70 тис. осіб, радянські втрати – понад 80 тис. осіб.

У результаті Нікопольсько-Криворізької операції силами 3-го і 4-го Українських фронтів були створені умови для зайняття всієї Правобережної України. Війська 4-го Українського фронту (Ф. Толбухін) форсували Дніпро в його нижній течії і закріпилися на правому березі.

У березні 1944 р. 1-й Український фронт узяв Вінницю, Проскурів і Чернівці. Війська 2-го Українського фронту форсували Прут і закріпилися на місцевості по той бік державного кордону. 3-й Український фронт зайняв Миколаїв, а 10 квітня – Одесу. 4-й Український фронт у квітні здобув Крим і зайняв 9 травня Севастополь, після чого був ліквідований.

6 червня 1944 р. сталася знаменна подія – висадка союзників у Нормандії, на північному заході Франції.

10 червня розпочався новий наступ Червоної армії. Чотири фронти розгорнули операцію «Багратіон», метою якої була ліквідація потужного угруповання ворога в Білорусії. Рятуючи його, Генеральний штаб німецьких збройних сил зняв шість дивізій, які обороняли західні області України. Це дозволило військам 1-го Українського фронту розгорнути наступ на рава-руському і львівському напрямках. 17 липня танкова армія генерала М. Катюкова форсувала Західний Буг і продовжила наступ уже на території Польщі. Швидко просуваючись, війська 1-го Українського і 1-го Білоруського фронтів підійшли до Вісли і форсували її в районі Сандомира.

1-й Український фронт розвивав наступ у двох різних напрямках – до Вісли і в Карпатах, що створювало труднощі в управлінні військами. Тому Ставка ВГК відновила 6 серпня 4-й Український фронт у складі трьох армій під командуванням І. Петрова. Його війська зайняли Дрогобич і підійшли до кордонів Чехословаччини.

20–29 серпня 1944 р. силами 2-го Українського (Р. Малиновський) і 3-го Українського (Ф. Толбухін) фронтів була проведена операція, яка завершилася зайняттям Молдавської РСР. У ході Ясссько-Кишинівської операції було розгромлене угруповання Вермахту «Південна Україна» загальною чисельністю 900 тис. осіб (дві румунських і дві німецьких армії, окремий німецький армійський корпус). Були знищені 22 німецькі і майже всі румунські дивізії. Румунія вийшла з війни і 24 серпня оголосила війну Німеччині.

Завершальною в битві за Україну стала Східно-Карпатська операція військ 1-го і 4-го Українських фронтів, яка тривала з 8 вересня до 28 жовтня 1944 р. У ході її німецькі війська залишили західні області УРСР, Закарпатську Україну і частину Східної Словаччини, були створені умови для зайняття радянськими військами Чехословаччини та виходу на південно-східні кордони Німеччини.

Битва за Україну тривала 680 діб, від січня 1943 до жовтня 1944 р. Червона армія провела за цей час 11 стратегічних і 28 фронтових операцій. Під час найбільшого напруження в боях її середньодобові втрати загиблими, пораненими і пропалими без вісті становили 68 тис. осіб¹⁵². Такою була ціна визволення від німецької окупації.

9.9

Утворення і дії Української повстанської армії

У роки війни керівники УПА датували утворення організації весною 1943 р. У повоєнні часи провід ОУН(б) вирішив, що днем народження УПА слід вважати 14 жовтня 1942 р. Різної у датуванні вимагає пояснень.

В. Косик стверджував, що процес утворення УПА розтягнувся на півроку. У жовтні 1942 р. тільки почалося об'єднання загонів бійців-націоналістів у більші формування, які стали іменуватися повстанською армією¹⁵³. Однак постанова військової конференції, яку провід ОУН(б) провів у Львові в грудні 1942 р., заперечує це твердження. Наприкінці 1942 р. мова йшла про створення у найближчому майбутньому збройних сил ОУН. Ювілеї, які відзначала УПА під час війни, відштовхувалися саме від весни 1943 р. як дати її утворення. Мотив для ревізії перших ювілеїв був цілком очевидним. Доводячи, що українські націоналісти почали боротьбу з німецькими окупантами раніше, ніж переконалися в кінцевій перемозі Об'єднаних Націй, тобто до Сталінградської битви, повоєнні керівники УПА рятували її репутацію в очах представників західних демократій.

Учасники III конференції ОУН(б), що відбулася 17–21 лютого 1943 р. біля Олеська (Львівська обл.), остаточно визначилися з необхідністю збройного виступу. Крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях М. Степаняк пропонував розгорнути проти німців збройне повстання, вигнати окупаційну адміністрацію, створити національний уряд і домогтися його визнання західними союзниками СРСР. Крайовий провідник ОУН на північно-західних українських землях Д. Клячківський і військовий референт проводу ОУН Р. Шухевич вважали, що збройна боротьба повинна спрямовуватися не проти німців, котрі вже зазнають поразки на фронтах, а проти радянських партизанів і поляків.

Тим часом боротьба з німецькими окупантами вже стала фактом. 7 лютого 1943 р. сотня І. Перегійняка напала на бараки німецької поліції у містечку Воло-

¹⁵² Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 96.

¹⁵³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 276.

димирець (Рівненська обл.). У середині березня українці, які служили в німецькій поліції, покинули казарми за розпорядженням проводу ОУН(б) і зі зброєю відійшли в лісові масиви. Провід створив Головну команду УПА, яку з травня 1943 р. очолив Д. Клячківський.

Зрозуміло, що в умовах окупації Головній команді не вдалося перетворити повстанську армію на регулярну збройну силу. Не маючи важкої зброї, повстанці не могли провадити відкриті бої і застосовували переважно партизанську тактику. Чисельність УПА досягла максимуму в 1944 р. (до 30 тис. бійців). І раніше, і пізніше вона була істотно меншою. Однак сила УПА корінилася не в її чисельності. Вона спиралася на народну підтримку і на розгалужену, глибоко законспіровану організаційну мережу ОУН(б).

З лютого 1943 р. радянський УШПР розпочав переміщення в район білорусько-українського Полісся з'єднань сумських і чернігівських партизанів. Незабаром тут зосередилися сили, здатні виконувати оперативно-стратегічні завдання. Одночасно емігрантський польський уряд почав розбудовувати в Західній Україні і Західній Білорусії збройні структури, щоб після поразки Німеччини самостійно відновити територіальну цілісність довоєнної Польщі. Нарешті, загони УПА почали планомірно опановувати північно-західний регіон України. У німецьких зведеннях вони розглядалися як «заражені бандитами райони».

Партизанська тактика, якої дотримувалися комуністи і націоналісти, мала різне концептуальне наповнення. Керівництво СРСР розглядало бойові дії партизанів у тилу німецьких військ як форму допомоги Червоній армії, тому головним завданням радянських партизанів вважалися диверсії на комунікаціях противника. Для націоналістів партизанська боротьба була формою збройного спротиву українського населення на окупованій території. Метою її був захист запілля, нагромадження сил і ресурсів для підготовки збройного повстання в слушний час, тобто після виснаження Вермахту і Червоної армії у взаємній боротьбі. Тому поза увагою повстанців залишалися, як правило, залізниці, військові комендатури, штаби, місця базування бойової техніки. 24 квітня 1943 р. командир радянського партизанського з'єднання І. Шитов доповідав в УШПР: «Диверсійною діяльністю націоналісти не займаються, в бій з німцями вступають тільки там, де німці знущаються з українського населення, і коли німці нападають на них»¹⁵⁴.

Подібної тактики дотримувалися й польські військово-політичні кола. Після нападу Німеччини на СРСР головне командування «Союзу збройної боротьби» (від 1942 р. – Армії Крайової) видало наказ, за яким усі поляки на окупованих

¹⁵⁴ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – С. 183–184.

територіях зобов'язувалися дотримуватися нейтралітету стосовно воюючих сторін і не допомагати жодній з них, «стоячи зі зброєю при нозі». У січні 1943 р. начальник ЦШПР П. Пономаренко інформував Й. Сталіна, що польський емігрантський уряд з огляду на неминучість розгрому союзниками Німеччини не збирається витратити свої людські резерви на боротьбу з німцями, і робив висновок: «Польські сили зберігаються і організовуються значною мірою проти Радянського Союзу»¹⁵⁵.

Керівництву УПА вдалося істотно ускладнити бойову діяльність радянських партизанів на Волині і в Поліссі, перешкодити їм у диверсіях – адже кожна така диверсія оберталася трагедією для місцевого населення. Німецькі карателі здійснювали «відплатні акції» – спалювали села і нищили їх мешканців.

Восени 1943 р. в ОУН(б) виникла ідея створення представницького органу, покликаного здійснювати політичне керівництво визвольною боротьбою в Україні. *Концепції вождизму і націократії почали поступатися місцем ідеям національно-визвольної боротьби, застосованій на демократичних засадах.* Після тривалої підготовчої роботи у липні 1944 р. неподалік від Самбора, на території, що перебувала під владою УПА, відбувся установчий великий збір Української головної визвольної ради. Головою президії УГВР став К. Осмак, головою генерального секретаріату (уряду) УГВР – Р. Шухевич. УПА була формально підпорядкована УГВР. Представники ОУН(м) відмовилися увійти в УГВР, оскільки ОУН(б) зберігала фактичний контроль над повстанською армією.

У цей час боротьба з прийшлими військово-політичними силами (німецькою адміністрацією і радянськими партизанами) залишалася для українських націоналістів на другому-третьому планах порівняно з боротьбою проти польської адміністрації і створюваної нею збройної сили – Армії Крайової. Українсько-польське протистояння розгорнулося з 1918 р., коли польська політична еліта відроджувала Польщу в кордонах XVIII ст., позбавляючи українців права на державне самовизначення. ОУН народилася в ситуації міжнаціонального конфлікту. Після німецько-радянської окупації Польщі в 1939 р. і німецької окупації в 1941 р. українсько-польське протистояння набуло більш гострих форм, тому що окупаційні влади використовували його в своїх інтересах. Упродовж віків населення здебільшого мирно співіснувало, незважаючи на етнічні й конфесійні відмінності. У тяжких умовах окупації воно могло виживати лише тоді, коли спиралося на підтримку своїх одноплемінників, включно з політиками.

Коли німці дізналися, що українська допоміжна поліція (шущмани) була однією з форм конспіративної мережі ОУН(б), вони почали її роззброювати. Власне, цим

.....
¹⁵⁵ Там само. – С. 179.

була ініційована масова втеча поліцаїв у ліси, де формувалася УПА. Окупаційна адміністрація замінила всіх українців у своїх службах і в допоміжній поліції поляками, що одразу відчуло на собі українське населення Волині. Разом з тим це дало привід крайовому проводу ОУН(б) на північно-західних українських землях покласти всю відповідальність за загострення міжнаціональних відносин на поляків. У відозві-ультиматумі до польського населення від 18 травня 1943 р. Д. Клячківський писав: «У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу вилетиться на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, віді́б'ються на вас»¹⁵⁶.

Поляки не пішли з німецької служби. Ця служба була плацдармом, за наявності якого вони змогли б зберегти свій вплив у Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини. Була й побутова причина. Наміри поляків або українців знайти в складних воєнних умовах роботу в окупаційних адміністративних органах, якщо вона не пов'язувалася з каральними діями проти місцевого населення, були тільки прагненням вижити і допомогти своїм одноплемінникам. Але серед поляків, які йшли в німецьку допоміжну поліцію і одержували зброю, були й такі, що давали вихід почуттям міжнаціональної ненависті. У радіограмах з радянських партизанських загонів, які надходили до ЦК КП(б)У, сповіщалося, що у травні-червні 1943 р. польська допоміжна поліція разом з німецькими карателями знищила майже чверть українського населення Людвипольського району (Рівненська обл.), включаючи людей похилого віку, жінок і дітей¹⁵⁷.

У липні 1943 р. у відозвах ОУН(б) до польського населення перед кожним польським селом була поставлена вимога, щоб його мешканці «за 48 годин вибралися за Буг або Сян – інакше смерть!». Польське підпілля видало наказ: «Сидіти на місці, бо Польша втратить Волинь». 11 липня відбулися скоординовані напади загонів ОУН(б) одночасно на 167 польських поселень. Спричинена війною

¹⁵⁶ Ільющин І. І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – С. 246–247.

¹⁵⁷ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. 3-тє стереотипне видання. – К., 2005. – С. 32–33.

бруталізація поведінки населення накладалася на побутову ворожість, на одвічні суперечки сусідів за межу. Криваве протистояння було детерміноване обопільним екстремізмом, що знецінював людське життя, виправдовуючи масові вбивства патріотичними гаслами.

У матеріалах Делегатури польського уряду за 1943 р., коли йшлося про антипольські акції на Волині, фігурувала, як правило, не ОУН(б) і навіть не УПА, а «волинська ОУН». За цією назвою стояв провідник ОУН(б) на Волині і командувач УПА Д. Клячківський. Саме цей діяч українського повстанського руху доклав тоді найбільше зусиль до організації не стільки антинімецької й антирадянської, скільки антипольської боротьби¹⁵⁸. Польський дослідник В. Філяр знаходить підтвердження цієї думки і в українських тогочасних джерелах, наводячи полеміку між М. Лебедем (який очолював провід ОУН після арешту С. Бандери) і Д. Клячківським на III надзвичайному великому зборі ОУН(б), що відбувся в серпні 1943 р. у Тернопільській області. Лебідь заявив, що під керівництвом Клячківського «УПА скомпрометувала себе бандитською діяльністю проти польської людності»¹⁵⁹.

Учені української діаспори теж вважали, що в історії ОУН(б) і УПА волинська трагедія – це важка пляма, яку не можна ані виправдати, ані пояснити. Проте не можна було звинуватити Д. Клячківського, не звинувачуючи при цьому весь український повстанський рух. Цю трагедію можна було лише замовчати. Не випадково в «Енциклопедії українознавства», де подавалися короткі біографії діячів навіть зовсім невеликого масштабу, не знайшлося місця для Д. Клячківського (Клима Савура, Охріма). Мабуть, не випадково його під пристойним приводом у листопаді 1943 р. позбавили посади головнокомандувача УПА. В українському повстанському русі політичне і військове лідерство зосередилося в руках Р. Шухевича (Тараса Чупринки).

Коли виникла УПА, радянські партизани почали запитувати своїх керівників у ЦК КП(б)У і УШПР, як до неї ставитися. 23 березня 1943 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов написав на ім'я С. Ковпака і комісара С. Руднева лист, у якому виклав офіційну точку зору. Треба виходити з того, писав він, що «керівники українських буржуазних націоналістів – це німецькі агенти». Далі він роз'яснював: «Певна частина рядових учасників у цих загонах палко бажає боротися з німецькими окупантами, але вони обдурені буржуазними націоналістами». Тому він рекомендував: «Не вступати в контакт з цими загонами; не виступати

¹⁵⁸ Там само. – С. 33.

¹⁵⁹ Filar Władysław. Wydarzenia wołyńskie 1939–1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania. – Torun, 2008. – S. 385.

збройно, якщо вони самі не нападуть; пам'ятати, що головним і основним завданням є розгром фашистської Німеччини і вигнання німецьких окупантів з нашої території»¹⁶⁰. Отже, Хрущов діяв прагматично, коли радив не чіпати націоналістів: хай воюють з німцями, воювати доведеться, бо німці не потерплять чужих збройних формувань у власному тилу.

Після проходження фронту основним засобом боротьби сталінської держави з українським національно-визвольним рухом стали мобілізації місцевого населення в Червону армію. Секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма запропонував Хрущову «здійснити поголовну мобілізацію чоловіків від 17 до 50 років життя в області і відправити подалі в тил східних областей, де їх розсортувати: частину до армії, а частину – в робочі батальйони»¹⁶¹. Ідея була прийнята і реалізована Хрущовим і Сталіним. Мобілізаційна політика у Західній Україні набула особливого підтексту: поряд з поповненням радянських збройних сил ставилося завдання позбавити такої можливості УПА, тобто підірвати ресурсну базу національно-визвольного руху.

Первинна ідея В. Бегми була «вдосконалена». Польові військкомати вже напружували досвід мобілізації населення у східних областях України. Замість того, щоб відправляти мобілізованих «подає в тил», їх нерідко кидали в бій – ще не навчених, погано озброєних, іноді навіть не обмундированих.

Знаючи передвоєнний досвід радянізації західних областей, керівники ОУН(б) попереджали, що співчуваючі визвольному руху можуть влаштуватися на роботу в радянських органах, але не повинні йти в НКВС. Повідомлялося, що відділи НКВС узяли на озброєння тактику маскування під відділи УПА, які шукали зв'язку зі справжніми повстанськими підрозділами і таким способом виявляли їх. Єдино можливою «грою» з більшовицькими силовими структурами визнавалася «гра кулеметів». Для такого застереження були вагомі підстави. Перший заступник наркома внутрішніх справ УРСР, у минулому – начальник УШПР Т. Строкач поставив на потік використання в оперативних цілях полонених учасників повстанського руху. Наприклад, командир куреня УПА на Волині П. Власюк погодився на співпрацю з органами НКВС і керував діями спецгрупи. Маскуючись під повстанський відділ, ця група викрадала або вбивала учасників визвольного руху. У другій половині 1944 р. у Рівненській області діяло 47 таких спецгруп¹⁶².

¹⁶⁰ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – С. 201.

¹⁶¹ Лисенко О. Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – С. 304–305.

¹⁶² Там само. – С. 354.

9 жовтня 1944 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія і нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов підписали спільний наказ «Про заходи боротьби з оунівським підпіллям та ліквідацію збройних банд ОУН в західних областях УРСР». Ліквідація підпілля доручалася військам НКВС. Головна увага зверталася на виявлення ліній зв'язку, конспіративних квартир і явочних пунктів, упровадження агентури до районних, обласних і центрального проводів ОУН, виявлення складів зброї, продовольства і друкарської техніки. Рекомендувалося посилити репресивні заходи щодо родин активних учасників підпілля – заарештованих, убитих або тих, що перебували на нелегальному становищі¹⁶³.

За даними НКВС УРСР, у 1944–1945 рр. було проведено 39 778 чекістсько-військових операцій у західних областях, вбито 103 313, захоплено в полон 110 785, заарештовано 14 329 повстанців, з повинною з'явилося 50 058 осіб. У віддалені регіони СРСР було вислано в 1944 р. 4 744 родини (13 320 осіб), а в 1945 р. – 7 323 родини (17 497 осіб), пов'язаних із підпіллям¹⁶⁴.

Колосальні втрати, заподіяні репресивними органами радянської держави учасникам повстанського руху, наочно ілюструють його масштаби. Повстанці трималися мужньо. Це засвідчує співвідношення між кількістю репресованих і кількістю тих, хто з'явився з повинною після оголошення амністії.

9.10

Початок відбудовного процесу

Довоєнна індустріалізація УРСР мала своєю головною метою технічну реконструкцію створеного ще до революції вугільно-металургійного комплексу. Зважаючи на прикордонне розташування України та її вразливість для авіації вірогідного противника, підприємства ВПК в республіці будувалися в обмеженій кількості. Війна показала слушність такого підходу в розміщенні промисловості, але підприємства ВПК у Поволжі й на Уралі постійно відчували гострий дефіцит вугілля й металу після втрати Донецько-Придніпровського економічного району. Тому його відбудова в міру визволення від ворога ставала першочерговим завданням.

Економічна стратегія Кремля в умовах війни, що тривала, визначалася постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні за-

¹⁶³ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – С. 40.

¹⁶⁴ Там само. – С. 41.

ходи з відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації». Цією постановою **демонтаж евакуйованого в 1941–1942 рр. устаткування заборонявся. Зруйновані підприємства повинні були відроджуватися за рахунок союзного, республіканського або місцевого бюджетів, залежно від підпорядкованості.** Вони мали одержувати шефську допомогу матеріальними ресурсами і кадрами фахівців від споріднених підприємств. Для цього українські області й райони прикріплялися до тих областей і районів Російської Федерації, які не зазнали окупації. Допомога подавалася в газетах як прояв братерства, солідарності та співчуття трудових колективів. Але характер та інтенсивність шефських зв'язків, так само як постійні зв'язки між виробниками і споживачами продукції, директивно визначалися в Держплані СРСР і загальносоюзних наркоматах. Коли справа торкалася термінової відбудови унікальних підприємств, до неї підключалися обласні або республіканські партійні комітети, і таке підприємство діставало необхідну допомогу від десятків «донорів» у різних республіках країни. Наприклад, у відбудові заводу «Запоріжсталь» взяло участь 120 підприємств¹⁶⁵.

На ділянках, які мали особливо важливе значення, відбудовний процес координувався уповноваженими ДКО, ЦК ВКП(б), РНК і Держплану СРСР. Роботу уповноважених контролювало Головне економічне управління (ГЕУ) НКВС СРСР. П'ять відділів ГЕУ охоплювали відповідно оборонну промисловість, важку промисловість і машинобудування, легку і місцеву промисловість, сільське господарство і заготівельні організації, торгівлю, кооперацію і фінанси.

15 липня 1943 р., тобто ще до прориву німецьких укріплень на річці Міус, з'явилася постанова ЦК КП(б)У і РНК УРСР «Про організацію видобутку вугілля та відбудову шахт Донбасу». До закінчення війни із затоплених лав було викачано 200 млн кубометрів води. Поставлене ДКО у квітні 1945 р. завдання довести видобуток вугілля до 100 тис. тонн на добу повністю виконати не вдалося: наприкінці 1945 р. гірники добували 90 тис. тонн (38,5% довоєнного рівня). З метою якнайбільшого видобутку палива, гостро необхідного для залізниць і завантаження потужностей коксохімічної та металургійної промисловості, використовувалися всі резерви. У забах не вистачало чоловіків, і підземні професії падали на плечі жінок. У 1944 р. гірники видобули 17 млн тонн вугілля, а в цілому за 1943–1945 рр. – 64 млн тонн¹⁶⁶.

.....
¹⁶⁵ Денисенко П. Й. Борьба за восстановление промышленности и транспорта // История Украинской ССР. – Т. 8. – С. 460.

¹⁶⁶ Лисенко О. Є., Ветров І. Г. Відновлення індустріального потенціалу // Економічна історія України. – Т. 2. – К., 2011. – С. 355.

Першу плавку чавуну на Макіївському металургійному заводі було здійснено через місяць після визволення міста. Так само швидко, не втрачаючи жодного дня, здійснювалася відбудова всього металургійного комплексу. Ще до закінчення війни було введено в експлуатацію 14 доменних і 35 мартенівських печей, 38 прокатних і трубних станів. За 1943–1945 рр. галузь дала 2,2 млн тонн чавуну, понад 2,2 млн сталі, майже 2 млн прокату¹⁶⁷.

Особлива увага зверталася на відбудову електроенергетики. 9 січня 1944 р. дала перший струм Зуївська, а 2 травня – Штерівська ДРЕС. Постановою ДКО від 1 березня 1944 р. було створене спеціалізоване будівельно-монтажне управління по відбудові Дніпрогесу.

До 1 вересня 1945 р. відновили роботу 95 зі 108 об'єктів машинобудування і оборонної промисловості союзного підпорядкування. Була введена в дію чверть виробничих потужностей хімічної промисловості. У підсумку відновилися діяльність 3 тис. великих індустріальних об'єктів¹⁶⁸.

Для відновлення залізничного сполучення залучалися всі можливі трудові ресурси – залізничники, залізничні війська, жителі навколишніх населених пунктів, військовополонені. Тимчасовий низьководний міст через Дніпро в Києві був побудований за 13 діб, і 20 листопада 1943 р. в місто прибув перший поїзд.

Висоководні мости через Дніпро в Києві, Кременчуку і Дніпропетровську почали споруджувати поряд з биками висаджених у повітря старих мостів з кінця 1943 р. Кременчуцький міст був збудований у наймовірно короткий строк – за 93 дні, Дніпропетровський – за 95 днів.

Здійснений в умовах війни відбудовний процес заклав основу для повномасштабної, з елементами технічної реконструкції відбудови економічного потенціалу України у повоєнні часи.

.....
¹⁶⁷ Денисенко П. И. Восстановление сельского хозяйства // История Украинской ССР. – Т. 8. – С. 491.

¹⁶⁸ Лисенко О. Є., Ветров І. Г. Відновлення індустріального потенціалу // Економічна історія України. – Т. 2. – С. 357.

9.11

Воз'єднання українських земель

Східний польський кордон одночасно являв собою західний український. Отже, проблема кордону для української сторони перевтілювалася в проблему соборності. В українській історіографії вона добре висвітлена, але вчені, як правило, недооцінюють її важливості під кутом зору історії польського народу.

Конфігурація польських земель за сотні років зазнала істотних змін. Поляки поступово відступали зі своїх корінних земель на заході й населяли землі інших народів на сході. На західних і північних землях первинної території, тобто в Польщі П'ястів, відбувалася посилена німецька колонізація. Від XVI ст., коли виникла Річ Посполита, почалася польська колонізація Литви, Білорусії та України. Сюди переселилися або тут народилися мільйони поляків, хоча вони й залишалися етнічною меншиною серед місцевого населення. Кордони Польщі Ягеллонів істотно відрізнялися від кордонів середньовічної, тобто п'ястівської Польщі. У 1918 р. політичні лідери відроджуваної Польщі не погодилися з рекомендацією Антанти обмежитися територією з переважанням польського населення, бо вважали її недостатньою для нормальної життєдіяльності держави. Вони створили багатонаціональну державу, наближену за конфігурацією кордонів до Речі Посполитої XVI–XVIII ст. Не випадково ця держава була названа Другою Річпосполитою.

Польський уряд у Лондоні з 1939 р. відстоював кордони Другої Річпосполитої. Однак позиція Великої Британії і США залишалася безкомпромісною. Пояснюючи своє ставлення до територіального питання, В. Черчилль через багато років указував, що воно мусило врегулюватися так, аби «не була порушена єдність англо-російського воєнного союзу»¹⁶⁹. Не менш рішучу позицію займав Ф. Д. Рузвельт. Стурбований затягуванням у підписанні радянсько-польської угоди про відновлення дипломатичних відносин, він попередив англійців, щоб ті не брали на себе зобов'язань щодо кордонів будь-якої держави до мирної конференції¹⁷⁰.

На охарактеризовану тут позицію керівників Великої Британії і США потрібно звернути увагу під кутом зору Атлантичної хартії. Поляки з ентузіазмом сприйняли появу цього основоположного для повоєнного світоустрою докумен-

¹⁶⁹ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 2. – М., 1991. – С. 182.

¹⁷⁰ Козловський Іван. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. – Львів, 1998. – С. 43.

та, особливо коли його визнав Радянський Союз. Адаже хартія проголошувала принцип недоторканності території держав. Друга світова війна почалася внаслідок знищення Польської держави, і вони сподівалися, що перемога в ній відродить їхню батьківщину в попередніх кордонах. Але Черчилль і Рузвельт готові були розглянути територіальні домагання Сталіна. У повоєнних спогадах Черчилль писав, що англійський уряд був зобов'язаний підтримувати інтереси старого союзника (тобто Польщі), а тому не міг визнати законною окупацію росіянами польської території в 1939 р. Проте з літа 1941 р., писав далі Черчилль, «ми не могли змусити нашого нового союзника, який опинився у великій небезпеці, відмовитися хоча б на папері від прикордонних областей, які він протягом ряду поколінь вважав життєво важливими для своєї безпеки»¹⁷¹.

Територіальна проблема знову спонтанно постала під час радянсько-польських переговорів у Москві в грудні 1941 р. Польська сторона порушила питання про звільнення з таборів і призов до Війська Польського, що формувалося в СРСР, колишніх мешканців Західної України української та єврейської національностей. Радянська сторона, однак, визнавала польськими громадянами лише етнічних поляків, а українських і єврейських мешканців східних польських воєводств розглядала як радянських громадян. Після звільнення з таборів вони мали бути мобілізовані до Червоної армії. Під час прийому в Кремлі на честь В. Сікорського генерал В. Андерс у розмові зі Сталіним знову порушив тему визнання українців та євреїв Західної України польськими громадянами. Не бажаючи загострювати ситуацію, Сталін запропонував розглянути питання про кордони між обома зацікавленими сторонами ще до мирної конференції, «як тільки польська армія піде у бій». Завершуючи розмову, він підкреслив: «Заспокойтеся, ми вас не скривдимо»¹⁷².

Можна здогадуватися, що мав на увазі Сталін, обіцяючи не скривдити поляків. Зважаючи на те, що союзники по антигітлерівській коаліції були налаштовані захищати національні інтереси відроджуваної Польщі, а також на те, що кривдити самого себе він не збирався, задовольнити територіальні претензії поляків мали переможені німці. Проте в грудні 1941 р. думати про перемогу над Німеччиною було зарано.

Щоб добитися визнання кордону 1939 р. своїм англійським союзником, радянська дипломатія вирішила скористатися історичним прецедентом. Як уже згадувалося, коли війська М. Тухачевського у 1920 р. почали наступати, польське керівництво кинулося в бельгійське курортне містечко Спа, де відбувалася конфе-

¹⁷¹ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 2. – С. 182.

¹⁷² Див.: Козловський Іван. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. – С. 51–52.

ренція країн Антанти. Велика Британія і Франція погодилися допомогти, але на певних умовах. Поляки повинні були прийняти будь-яке рішення Верховної ради Антанти щодо майбутнього статусу Східної Галичини і погодитися з «Декларацією Верховної ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону» від 8 грудня 1919 р. За цим документом лінія кордону накреслювалася від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ, Устилуг, на схід від Грубешува через Крилів і далі західніше від Рави-Руської, східніше Перемишля до Карпат. Ця лінія в основному обмежувала територію відроджуваної держави польськими етнографічними землями. Однак у межах Польщі залишалися помітно колонізовані українські землі – Холмщина, Посяння, Підляшшя, Лемківщина. Польське керівництво погодилося з цими умовами, й 11 липня 1920 р. британський міністр закордонних справ лорд Дж. Керзон звернувся з нотою до Раднаркому. В ній пропонувалося, щоб Червона армія зупинилася за 50 км від лінії, яку Антанта визнала 8 грудня 1919 р. тимчасовим східним кордоном Польщі. Так лінія Верховної ради Антанти здобула назву – лінія Керзона.

Тим часом відносини між радянським і польським еміграційним урядами невпинно погіршувалися, особливо після виведення армії Андерса за межі СРСР. Причина була одна – нерозв'язане територіальне питання. 19 лютого 1943 р. газета «Радянська Україна» надрукувала статтю О. Корнійчука «Возз'єднання українського народу у власній державі». Наступного дня стаття була демонстративно передрукована на першій сторінці газети «Правда». Стаття була замовною, як визнав Сталін у бесіді з польським послом Т. Ромером¹⁷³. Український письменник у різних виразах звинувачував лондонських поляків у прагненні відірвати від Радянського Союзу західні області України.

Як і Ю. Пілсудський у 1918–1920 рр., генерал В. Сікорський не покладався у розв'язанні територіального питання на сприяння демократичних країн Заходу. Він вимагав зосередити у Вільні і Львові підпільні військові підрозділи, які «в момент безперечного зламу Східного фронту повинні виступити зі зброєю в руках, щоб роззброїти німців, узяти в свої руки службу безпеки в тих областях і забезпечити роботу адміністративних установ, призначених представником уряду»¹⁷⁴.

У квітні 1943 р. набула розголосу «катинська справа», що призвело до припинення дипломатичних відносин між радянським і польським урядами. У липні загинув генерал Сікорський, і на чолі лондонського еміграційного уряду став С. Миколайчик. Його позиція з територіального питання не відрізнялася від позиції В. Сікорського.

.....
¹⁷³ Там само. – С. 64.

¹⁷⁴ Там само. – С. 53.

Курська битва у липні 1943 р. та її безпосередній результат – звільнення Лівобережної України – цілком змінили розстановку сил у війні. Виникла потреба в координації стратегічних дій СРСР, США і Великої Британії на рівні глав держав. 28 листопада – 1 грудня 1943 р. в Тегерані відбулася зустріч Ф. Д. Рузвельта, В. Черчилля і Й. Сталіна.

Розуміючи, що після поразки Третього рейху першою на територію Польщі ступить Червона армія, В. Черчилль визнав за потрібне своєчасно розв'язати вузли польського питання. У неофіційній (після обіду у Сталіна) зустрічі з керівником Радянського Союзу 29 листопада він зазначив, що Польща багато важить для Великої Британії, яка через неї почала війну з Німеччиною. Разом з тим, підкреслив далі прем'єр-міністр, для нього нема нічого важливішого, ніж безпека західного кордону Росії. Тому він чекає відповіді на запитання, як його співбесідник розуміє цю безпеку. Сам він вважає, що Польща може просунутися на захід, як солдати по команді «два кроки вліво». Якщо Польща наступить при цьому на ногу Німеччині, то нічого не поробиш, сильна Польща є інструментом, потрібним для європейського оркестру¹⁷⁵.

У цьому короткому і назвній легковажному, але добре продуманому монолозі приховувалося розв'язання проблеми, яка народилася у 1918 р.: Черчилль пропонував Сталіну переформатувати Польщу, тобто перетворити її за рахунок переможеної Німеччини з ягеллонської на п'ястівську. Перейшовши далі на серйозний тон, прем'єр-міністр вказав: «У мене нема жодних повноважень від парламенту визначати кордони і, як я вважаю, їх нема й у президента. Однак ми можемо тут, у Тегерані, перевірити, чи зможуть глави трьох урядів, діючи в злагоді, накреслити певну політику, яку ми могли б рекомендувати полякам і порадити їм прийняти її»¹⁷⁶.

Присутній при розмові Е. Іден зауважив (так зазначав Черчилль у спогадах), що його дуже вразила заява Сталіна про можливість для поляків просунутися на захід аж до Одера. Цю репліку Сталіна в розмові з Черчиллем ми встановлюємо у викладенні Ідена. Вона показує, що Сталін «на ходу» ухопив пропозицію Черчил-

¹⁷⁵ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 3. – С. 203–204. Черчилль указує, що ця розмова відбулася 28 листопада після обіду в Рузвельта. В офіційному радянському виданні вона відсутня, але за іншими документами і примітками до них встановлюється, що розмова відбулася після обіду в Сталіна 29 листопада. Радянське видання документів Тегеранської конференції звірялося з американськими записами, опублікованими Державним департаментом у 1961 р., а також з архівними англійськими записами, відкритими для дослідників з початку 70-х років. XX ст. Див.: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). Сборник документов. – М., 1978. – С. 149, 186.

¹⁷⁶ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 3. – С. 204.

ля про реформатування Польщі і визначив її географічні координати. Польща повинна була відмовитися від західноукраїнських та західнобілоруських земель і як компенсацію здобути територію Німеччини, обмежувану на заході Одером. Однак у цій розмові радянський вождь зробив вигляд, що не знає, як діяти в подібній справі і чекає пояснень. «Тоді, – писав Черчилль, – я показав за допомогою трьох сірників, як я уявляю собі пересування Польщі на захід»¹⁷⁷. Усі сірники, якими позначалися СРСР, Польща і Німеччина, пересувалися у західному напрямі. Це була предметна ілюстрація висловлювання Черчилля про солдатів, які виконують команду «два кроки вліво».

Польське питання стало предметом обговорення на підготовчій зустрічі міністрів закордонних справ В. Молотова, Е. Ідена і спеціального помічника президента США Г. Гопкінса 30 листопада. Іден сказав, що його уряд бажає перешкодити тому, щоб це питання стало джерелом неприємностей між трьома країнами. Через це, продовжив він, було б добре, якби радянський уряд погодився з пропозицією Черчилля, яку він вчора проілюстрував на трьох сірниках. Молотов відповів, що це був би найкращий вихід зі становища. Тоді його англійський колега зобов'язався поінформувати поляків і попросити їхньої згоди на цю пропозицію. Потім учасники зустрічі вирішили винести польське питання на офіційний розгляд керівників трьох союзних держав¹⁷⁸.

1 грудня польське питання було розглянуте спочатку на неофіційній зустрічі Сталіна і Рузвельта. Рузвельт повідомив, що не має заперечень щодо пересування кордонів Польщі зі сходу на захід – аж до Одера, але попередив, що з політичних причин не зможе брати участь у розв'язанні цього питання. Він зізнався, що в 1944 р. збирається висувати свою кандидатуру на посаду президента, і не хотів би втратити голоси 6–7 млн американців польського походження¹⁷⁹. Президент передбачав, наскільки непопулярною стане у поляків ідея пересування кордонів.

Офіційне засідання за круглим столом, на якому розглядалося польське питання, почалося в другій половині дня. Рузвельт розпочав з тези про необхідність відновити радянсько-польські дипломатичні взаємини. Черчилль оприлюднив свою ідею пересування кордонів, проілюстровану трьома сірниками. Сталін висловив подив з приводу пропозиції Рузвельта розпочати переговори з польським урядом. «Учора розмовляли про те, що треба запропонувати

.....
¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С.149.

¹⁷⁹ Там само. – С. 168.

польському уряду те-то й те-то», – зауважив він. Чудово розуміючи суть питання, він завершив виступ словами: «Черчилль говорив про три сірники. Я хотів би спитати, що це означає».

Черчилль відповів дипломатично: «Було б добре тут, за круглим столом, ознайомитися з думками росіян відносно кордонів Польщі». І додав: «Ми вважаємо, що Польщу слід задовольнити за рахунок Німеччини. Ми були б готові сказати полякам, що це добрий план і що кращого плану вони не можуть чекати». Сталін відповів на ремарку Черчилля відверто: «Мова йде про те, що українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусії, тобто між нами і Польщею повинен існувати кордон 1939 року, встановлений радянською конституцією»¹⁸⁰. **Політикам, які вважають датою возз'єднання українських земель 1939-й рік, варто поглянути на цей документ. Датований 1943-м роком, він говорив про возз'єднання у майбутньому часі.**

Редакційна колегія на чолі з А. Громико, яка готувала до друку збірник документів Тегеранської конференції, зробила в цьому протоколі досить велику купюру, яка відновлюється за спогадами В. Черчилля, де використовувався цей же протокол. Отже, після згадки Сталіним кордону 1939 р. в розмову вступив Іден і запитав, чи означає цей кордон лінію Ріббентропа–Молотова? «Називайте її як хочете», – недбало відповів Сталін. Молотов знайшов інший варіант відповіді: «Цю лінію звичайно називають лінією Керзона»¹⁸¹. Після цього він показав карту з лінією Керзона і текст радіограми лорда. На цьому обговорення польського питання перервалося, але Черчилль незабаром знову повернувся до цієї теми. Цього разу він не став говорити про сірники, а запропонував цілком точну формулу такого змісту: «В принципі було прийнято, що осердя польської держави і народу повинне бути розташоване між так званою лінією Керзона і лінією ріки Одер, зі включенням до складу Польщі Східної Пруссії і Опельнської провінції. Але остаточне проведення кордону вимагає ретельного вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах»¹⁸².

Обґрунтовуючи формулу, Черчилль зауважив: «Я скажу полякам, що вони одержують чудове місце для існування – територію завдовжки понад 300 миль у будь-який кінець»¹⁸³. З цього випливає, що прем'єр-міністр чудово розумів «головний біль» усіх польських політиків ХХ ст.: старовинні західні землі були герма-

¹⁸⁰ Там само. – С. 165.

¹⁸¹ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 3. – С. 225–226.

¹⁸² Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С. 167. Опельн (Ополе) – порт на Одері (Одрі), заснований у Х ст., неподалік від Бреслава (Вроцлава).

¹⁸³ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 3. – С. 225–226.

нізовані, в Литві, Білорусії й Україні поляки залишалися національною меншиною, а центральна смуга корінних земель з Краковом і Варшавою була надто вузькою.

Сталін з формулою погодився, але «на ходу» зарезервував за Радянським Союзом два незамерзаючих порти на Балтійському морі – Мемель і Кенігсберг. Рузвельт, як попереджав раніше, не висловив офіційно свою позицію. На цьому обговорення польського питання завершилося.

Після Тегеранської конференції уряди СРСР і Великої Британії почали тиснути на еміграційний уряд у Лондоні, щоб змусити його визнати східний кордон Польщі 1939 р. Зокрема, 13 січня 1944 р. центральні радянські газети опублікували довідку ТАРС «Лінія Керзона» з географічною картою Західної України та Західної Білорусії та прилеглих районів Польщі. У ній містилися історія виникнення і докладні характеристики лінії Керзона. 22 лютого під час обговорення рішень Тегеранської конференції в парламенті В. Черчилль так роз'яснив свою позицію: «Уряд його величності ніколи не надавав Польщі гарантії щодо будь-якої прикордонної лінії. Ми не схвалювали захоплення Вільна Польщею в 1920 р. Англійська позиція знайшла свій вираз у так званій лінії Керзона, яка хоча б частково намагалася вирішити проблему... Я можу визнати, що російські вимоги у питанні забезпечення безпеки західних кордонів не виходять за межі розумного або законності. Маршал Сталін і я обговорювали ці питання і дійшли спільного висновку, що Польща повинна одержати компенсацію як на півночі, так і на заході за рахунок Німеччини»¹⁸⁴.

Тиск Черчилля на лондонських поляків мав вагомі причини. Після вступу на територію Польщі радянських військ Сталін сформував у Любліні свій кишеньковий уряд. Черчилль розумів, що в разі відходу уряду С. Миколайчика від конструктивної позиції у питанні про східний кордон Сталін вестиме справи тільки з люблінцями. Щоправда, люблінські поляки теж не були у захваті від кордону по лінії Керзона. Аби вплинути на них, Сталін використав керівництво УРСР. Голова уряду і перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов з трибуни Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. почав вимагати «включення до складу Української радянської держави прадавніх українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав»¹⁸⁵.

Проект М. Хрущова про створення у складі УРСР Холмської області і розпочата на його підтримку петиційна кампанія місцевого населення використовувалися виключно з пропагандистською метою. Керівники СРСР насправді не бажали підривати значення лінії Керзона вимогами про приєднання до УРСР

¹⁸⁴ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. VIII. – М., 1974. – С. 57.

¹⁸⁵ Козловський Іван. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. – С.105.

стародавніх українських земель на захід від неї. Питання про Закерзоння піднімалося як контраргумент у дискусіях з люблінськими поляками, які вимагали приєднання до Польщі Львова та нафтових районів. Після багатомісячних дискусій 26 липня 1944 р. з ними був підписаний таємний договір, за яким західні кордони Польщі пересувалися до лінії Одер–Нейссе, а східні визначалися по лінії Керзона з деякими відхиленнями на користь поляків.

Причини неприйняття поляками лінії Керзона були зрозумілі: втрачалася половина міжвоєнної території Польщі. У Тегерані Рузвельт не підтримав формулу Черчилля, хоча розумів, що тільки так можна розрубати сформований століттями польської історії гордіїв вузол. Як уже зазначалося, він боявся втратити на виборах голоси мільйонів американців польського походження. Представники еміграційного уряду в Лондоні так само боялися поставити хрест на своїй політичній кар'єрі. Люблінські поляки були більш піддатливі, бо залежали не від виборців, а від окупаційної влади.

Польщі пропонували інші землі як компенсацію територіальних втрат. Черчилль у Тегерані підкреслював, що промислово розвинуті німецькі території набагато цінніші, ніж пінські болота¹⁸⁶. Але поляки знали, що втрачали, і не мали впевненості в тому, що одержать. Одне знали напевно: впродовж п'яти-шести поколінь на цих землях жили німці, і вони продовжували там жити.

Коли в Тегерані обговорювалася формула Черчилля, Рузвельт поцікавився, чи буде можливим організувати в добровільному порядку переселення поляків з територій, які передавалися Радянському Союзу. Сталін запевнив, що це можна буде зробити¹⁸⁷. Нікому, однак, не спало на думку запитати, чи можливо організувати переселення німців з територій, які передавалися Польщі. Вважалося, мабуть, що ці території передаватимуться разом із населенням. У червні 1944 р. С. Миколайчик зустрівся з Рузвельтом у Вашингтоні. Останній указав, що вважає територіальні поступки невідворотними, але обіцяв переконати Сталіна залишити за Польщею Львів і нафтові родовища Дрогобицького району. Водночас президент повідомив, що Польща одержить Східну Пруссію, за винятком району Кенігсберга, і на захід від неї – все узбережжя Балтики до Одера включно зі Штеттіном (Щецином). Миколайчик відповів, що всяка надмірна окупація на заході створювала б непотрібне тертя з німецькою національною меншиною¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн. 3. – С. 226.

¹⁸⁷ Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С. 165.

¹⁸⁸ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. VIII. – С. 112–114.

Аналіз рішень Ялтинської конференції керівників трьох союзних держав (лютий 1945 р.) переконує в тому, що проблема польського східного кордону вже була розв'язана тегеранською формулою В. Черчилля. Після президентських виборів у США Ф. Д. Рузвельт дістав можливість офіційно приєднатися до цієї формули, внаслідок чого вона перетворилася на один з наріжних каменів повоєнного світового порядку. Щоправда, в Ялті Рузвельт зробив обережну спробу (згідно з обіцянкою, яку дав у Вашингтоні Миколайчику) залишити Львів за Польщею. У протоколі засідання глав урядів від 6 лютого 1945 р. це виглядало так: «Було б добре розглянути питання про поступки полякам на південній ділянці лінії Керзона. Він, Рузвельт, не наполягає на своїй пропозиції, але хоче, щоб радянський уряд прийняв це до уваги». Заперечуючи Рузвельту, Черчилль підкреслив, що він постійно і публічно заявляв у парламенті та в інших місцях про намір британського уряду визнати лінію Керзона в тому вигляді, як її тлумачить радянський уряд, тобто із залиценням Львова у Радянському Союзі. «Після тієї трагедії, яку перенесла Росія, захищаючи себе від німецької агресії, – додав прем'єр-міністр, – і після тих зусиль, які Росія доклала для визволення Польщі, претензії росіян на Львів і на лінію Керзона базуються не на силі, а на праві»¹⁸⁹.

Наступного дня радянській делегації були вручені письмові пропозиції США з польського питання, в яких визнавалося проходження східного кордону Польщі по лінії Керзона. Делегація одержала також британський документ – резюме з обговорюваного на попередньому засіданні питання під назвою «Переглянута формула для Польщі». У ньому був зафіксований консенсус з приводу східного кордону Польщі і перелічувалися німецькі райони, які вона мала одержати в компенсацію. Тут же формулювалося рішення величезної ваги: «Домовлено, що німці зі вказаних районів повинні бути репатрійовані в Німеччину, і що всі поляки в Німеччині повинні за своїм бажанням репатріюватися в Польщу»¹⁹⁰. Якщо для поляків переселення було справою добровільною, то німці, як випливало з документа, репатріювалися примусово. Як відомо, з територій, які перейшли до Польщі і Радянського Союзу, було виселено до 10 млн німців, а з Судетської області Чехословаччини – до 3 млн. Ці депортації за своїми масштабами були безпрецедентними.

Восени 1944 р. між Польським комітетом національного визволення та урядами УРСР, БРСР і Литовської РСР у Любліні були укладені угоди про обмін населенням. За два роки, до серпня 1946 р., з України в Польщу переселилися 810,4 тис.

¹⁸⁹ Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4–11 февраля 1945 г. Сборник документов. – М., 1979. – С. 97–98.

¹⁹⁰ Там само. – С. 159–160.

поляків, а з Польщі в Україну – 482,9 тис. українців¹⁹¹. Повоєнна Польща стала однією з найбільш етнічно однорідних країн.

Оскільки землі на захід від лінії Керзона були деукраїнізовані (як і Кубань після Голодомору), поза межами УРСР залишалася тільки одна українська етнічна територія – Закарпатська Україна. Ф. Д. Рузвельт і В. Черчилль не ставили питання про її долю на зустрічах Великої трійки, вважаючи його предметом двосторонніх радянсько-чехословацьких переговорів. На зустрічі Е. Бенеша зі Й. Сталіним у Москві була досягнута принципова згода президента на передачу Закарпаття Радянському Союзу в обмін на підтримку довоєнних кордонів Чехословаччини з Німеччиною і Польщею¹⁹².

Одразу після звільнення від німців у Закарпаття прибув М. Хрущов. У розмові з політичним радником чехословацького уповноваженого у справах Підкарпатської Русі Ф. Немеца, яким «за порадою» Москви був призначений один із керівників КПЧ І. Туряниця, секретар ЦК КП(б)У пересвідчився, що місцеве населення ставиться до возз'єднання з УРСР позитивно. Туряниця запевняв, що в нього вистачить сил і засобів «підняти маси»¹⁹³. Радянська військова адміністрація створила місцеві органи влади – тимчасові народні комітети. Ретельно профільтровані, члени народних комітетів організовували збори і мітинги, на яких лунали вимоги возз'єднати край з Україною.

26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів прийняв постанову про возз'єднання Закарпаття з радянською Україною і вихід зі складу Чехословаччини. Була утворена Народна рада – тимчасовий орган законодавчої і виконавчої влади на чолі з І. Туряницею. 5 грудня вона припинила зв'язки народних комітетів з уповноваженим уряду Чехословаччини Ф. Немецем і порадила йому залишити край. Виконуючи інструкції Е. Бенеша, той залишився в Закарпатті, але його адміністрація опинилася в ізоляції.

Місьцеве населення в основному висловлювалося за возз'єднання – ті, хто був проти, не могли висловити свою негативну думку, якщо бажали залишатися на свободі. 25 делегатів з'їзду народних комітетів, які свою думку все-таки висловили, були звинувачені в «антирадянській і антиколгоспній агітації», після чого заарештовані¹⁹⁴. У травні був заарештований (до речі, не в Ужгороді, а в столиці Чехословаччини – Празі) ще один громадянин цієї держави – колишній президент

¹⁹¹ Буцко О. В. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 62, 69.

¹⁹² Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород, 2000. – С. 153.

¹⁹³ Хрущев Н. С. Время, люди, власть. – Т. 3. – М., 1999. – С. 280.

¹⁹⁴ Лещенко Л. О. «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни (1939–1945) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 542.

Карпатської України А. Волошин. Чекісти поводитися у звільненій від нацистів країні як у себе вдома.

29 червня 1945 р. Радянський Союз і Чехословаччина підписали договір про включення Підкарпатської Русі до складу СРСР. У складі УРСР з'явилася Закарпатська область площею в 12,9 тис. кв. км. Площа всієї України стала дорівнювати 577 тис. кв. км.

9.12

Влада і суспільство в роки війни

З кінця 20-х років сталінський режим створював «під себе» соціально-економічний фундамент держави-комуни, користуючись переважно силовими методами. У тероризованому радянському суспільстві нагромадилася глибока відраза до влади. Це яскраво проявилось у перші півтора року війни, яку сталінські ідеологи поспішили назвати Великою Вітчизняною. Однак війна справді стала вітчизняною для українського і всіх інших народів СРСР після того, як нацисти поставили собі за мету створити на кістках населення окупованих територій Німеччину від Північного і Балтійського до Чорного морів. **Перемога у війні і вихід на історичну авансцену покоління, вихованого радянською владою, дали цій владі друге дихання.**

Сталінський режим змінив свій зовнішній вигляд ще до початку війни з Німеччиною. Після поразки Франції і посилення у зв'язку з цим загрози війни Сталін вирішив трансформувати систему влади в її центральному ешелоні. У березні 1941 р. діяльність РНК була реорганізована, а його права істотно розширені. Утворилося бюро РНК – орган влади, який мав усі права РНК, хоча не був передбачений Конституцією СРСР. Засідання бюро РНК мали проводитися раз на тиждень або частіше, тоді як засідання РНК – раз на місяць. До нового органу вищої влади увійшли В. Молотов, М. Вознесенський, А. Мікоян, М. Булганін, Л. Берія, Л. Каганович і А. Андреев. У травні 1941 р. керівником бюро РНК й відповідно главою уряду став Й. Сталін. **Реорганізація знаменувала собою фактичне злиття вищих органів компартійної і радянської вертикалі влади.**

Від 30 червня 1941 р. до 4 вересня 1945 р. надзвичайним органом, у якому зосередилася вся повнота влади, став Державний Комітет Оборони. Його персональний склад виявився майже таким, як склад колишнього бюро РНК: голова РНК СРСР Й. Сталін (голова), нарком закордонних справ В. Молотов (заступник голови), нарком внутрішніх справ і заступник голови РНК Л. Берія, заступник голови РНК К. Ворошилов, секретар ЦК ВКП(б) Г. Маленков. Пізніше членами ДКО

стали також заступник наркома оборони СРСР М. Булганін, голова Держплану СРСР М. Вознесенський, нарком шляхів сполучення Л. Каганович, нарком зовнішньої торгівлі А. Мікоян. Постанови ДКО мали силу законів воєнного часу. Всі партійні, радянські, військові, господарські та профспілкові органи мусили виконувати їх беззастережно.

ДКО здійснював стратегічне керівництво через Ставку Верховного головнокомандування. На останньому етапі війни до неї входили: Й. Сталін (голова), Г. Жуков (заступник голови), О. Василевський, О. Антонов, М. Булганін і М. Кузнецов. У ході війни зі складу Ставки випали діячі, які не показали себе з кращого боку: С. Тимошенко (голова у першому складі Ставки), К. Ворошилов, С. Будьонний. Через переважаність зі Ставки ВГК був звільнений В. Молотов, а через хворобу – Б. Шапошніков (він не дожив до кінця війни).

Для розгляду особливо важливих питань іноді скликалися спільні засідання політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і Ставки ВГК. Склад політбюро ЦК, сформованого після XVIII з'їзду ВКП(б), у роки війни не змінювався: Й. Сталін (стаж перебування у 1941 р. – 23 роки), М. Калінін (17), В. Молотов (17), К. Ворошилов (17), Л. Каганович (12), А. Андрєєв (10). А. Мікоян (7), А. Жданов (3), М. Хрущов (3 роки).

З початком війни сталінський режим уніс істотні зміни в ідеологію пролетарського інтернаціоналізму, яка виявилася відірваною від життя. Більшовицьке керівництво й раніше відійшло від марксової тези про відсутність вітчизни у робітничого класу, хоча залишило в ідеологічному арсеналі другу її частину: про необхідність міжнародної класової солідарності робітників усіх країн у боротьбі з імперіалістами. Аби режим вижив, радянських людей, які на початку війни чекали, що мобілізований А. Гітлером німецький пролетаріат поверне зброю проти імперіалістів, треба було озброювати іншою ідеологією.

Термін «націоналізм» так і не прижився в багатонаціональному Радянському Союзі, оскільки влада боялася трансформації місцевого націоналізму в сепаратизм. Однак змістове наповнення терміна «патріотизм» істотно змінилося. **Стишуючи фразеологію класової боротьби, керівники комуністичної партії і радянської держави почали апелювати до героїчного минулого російського народу і закликати радянських людей брати за взірць історичних діячів, які в боротьбі із зовнішніми ворогами створили Російську імперію.**

Апелювати до російської історії комуністичні ідеологи почали з перших днів війни. Звернулися до героїки попередніх поколінь і керівники радянської України. У зверненні ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР, яке 6 липня 1941 р. прозвучало по радіо і наступного дня було опубліковане в газетах, ця апеляція набула такої форми: «Німецьких псів-лицарів рубали мечі воїнів Данила Галицького, рубали їх і шаблі козаків Богдана Хмельницького». Поспіх, з яким готувалося звернення, і відверте

незнання історії, викладання якої у довоєнний час підмінялося вульгаризованими соціологічними схемами, яскраво позначилися на змісті цього документа: князь Данило ніколи не стикався з Тевтонським орденом, а в часи гетьмана Б. Хмельницького не було тих «псів-лицарів», з якими довелось зустрічатися Олександрю Невському.

Після приходу А. Гітлера до влади Й. Сталін заборонив як радянським пропагандистам, так і працівникам Комінтерну користуватися самоназвою гітлерівської партії, в якій був термін «соціалізм» (Націонал-соціалістична німецька робітничка партія, нім. аббревіатура – НСДАП). Відтоді термін «націонал-соціалізм» став фігурувати під ідеологічно неприйнятною йому оболонкою фашизму, а під час війни та й у повоєнні десятиліття нацистів звали називати німецько-фашистськими окупантами. А в перший, найбільш важкий і небезпечний для Радянського Союзу період війни відбувся поворот до цілком шовіністичної лексики часів Першої світової війни. Начальник Головного політичного управління Червоної армії Л. Мехліс 10 грудня 1941 р. розпорядився зняти з усіх військових газет гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і замінити його на таке: «Смерть німецьким окупантам!»¹⁹⁵. *Національна приналежність ворога стала використовуватися без прив'язки до його ідеологічних характеристик.*

Поверненням до шовінізму дореволюційної доби можна вважати й посилену увагу Кремля до ідеології панславизму. Користуючись тим, що всі слов'янські країни опинилися на боці антигітлерівської коаліції (винятком була Болгарія), агітпроп ЦК ВКП(б) з липня 1941 р. почав розгортати в усьому світі кампанію під девізом «слов'янської єдності у боротьбі з німецьким фашизмом». У жовтні 1941 р. був створений координаційний центр, у якому зосередилося керівництво цією кампанією – Всеслов'янський комітет¹⁹⁶. Сталін мав ту ж мету, що й царі: поставити слов'янські країни Східної і Південної Європи під контроль Кремля. «Можна сподіватися, – писав М. Калінін, – що після перемоги над гітлерівськими розбійниками слов'янські країни, їхні уряди налагодять дружні відносини з Радянським Союзом, з російським народом»¹⁹⁷.

Формула «дружні відносини» означала, що «визвольний похід» у Централь-но-Східну Європу був потрібний Кремлю не для безкорисливого звільнення цих країн від гітлерівського «нового порядку», а для силового насадження в них

¹⁹⁵ Гриневич В. А. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. // Політична історія України ХХ століття. – Т. 4. – К., 2003. – С. 163.

¹⁹⁶ Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Випробування: перевірка війною // Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 2. – Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 233.

¹⁹⁷ Калінін М. Славяне и война // Славяне. – 1944, № 1. – С. 9.

комуністичних диктатур за радянським взірцем. У липні 1944 р. Червона армія увійшла в Польщу, в серпні – в Румунію, у вересні – в Болгарію. Під заспокійливою риторикою «дружби народів» у цих країнах почалося придушення політичних сил, з якими радянська влада не могла ужитися. Натомість відбувалося штучне вирощування залежних від радянської військової адміністрації партій. Вони не обов'язково називалися комуністичними. Головним було те, що ці партії ґрунтувалися на засадах «демократичного централізму», тобто ставали залежними від Кремля через свою організаційну будову.

Зміна гасла «пролетарського інтернаціоналізму» ідеологією «дружба народів» у внутрішньому ужитку й у відносинах з країнами, які потрапляли під контроль Кремля в ході війни, була непевною і нестаточною. Політика вождів радянського комунізму не може оцінюватися за їхньою риторикою. В ній завжди ховався «сухий залишок» у вигляді силового впливу на національні відносини з метою надати їм прийнятний для радянської влади характер. Не можна вважати, спираючись тільки на риторіку, як це робить американський професор Девід Бранденбергер, що з середини 30-х років у Радянському Союзі почав відбуватися «великий відхід» від комунізму на користь російського націоналізму, а війна з гітлерівською Німеччиною стала кульмінацією «ідеологічного зсуву»¹⁹⁸. *Комунізм і націоналізм могли співіснувати.*

Так само не слід вважати, що розпуск Комінтерну у травні 1943 р. знаменував собою відмову більшовицького керівництва від намірів насаджувати комуністичні режими на всіх континентах. Опинившись в антигітлерівській коаліції, Й. Сталін мусив задекларувати невтручання Кремля у внутрішні справи своїх союзників. Проте він відмовлявся лише від структури, якою був Комінтерн. Виконувани цією структурою функції, а саме – робота за кордоном з комуністичною агентурою – переходила від виконавчого комітету Комінтерну до Відділу міжнародної інформації ЦК ВКП(б). Щоб приховати виконання обов'язків, які були невластиві партійному апарату, створювався спеціалізований орган – Комінформбюро.

Трагічна й виснажлива війна з гітлерівською Німеччиною викликала у всіх народів Радянського Союзу вибух релігійних почуттів. З початком війни масштабна атеїстична пропаганда була згорнута, хоч вона вважалася однією зі складових частин комуністичного виховання. На початку вересня 1943 р. Й. Сталін зробив ще один крок назустріч православній церкві: зустрівся з митрополитами, вислухав їхні побажання і потреби. У цьому ж місяці в Москві відбувся архієрейський

¹⁹⁸ Бранденбергер Д. Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания. 1931–1956. – СПб., 2009. – С. 7–9.

собор, деякі учасники якого доставлялися прямо з таборів. Собор відновив скасовану радянською владою посаду глави православної церкви – патріарха.

Комуніст Й. Сталін був реалістом і розумів вторинну роль пропаганди у піднесенні патріотичних почуттів. Відповідаючи на запитання посла США у Москві А. Гаррімана щодо настроїв радянських людей, він сказав цілком щиро, прагнучи, щоб йому повірили: «У нас нема жодних ілюзій, буцімто вони б'ються за нас. Вони б'ються за матір-Росію»¹⁹⁹. Однак газети, ретельно відслідковуючи й тиражуючи всі прояви патріотизму на фронті і в тилу, пояснювали їх відданістю громадян комуністичній ідеї, радянській державі й особисто – великому Сталіну. Дискусії про те, як часто дійсно лунав на передовій вигук «За Родину, за Сталина!» не припиняються й досі.

Апелювати до національних почуттів однієї лише державоутворюючої нації і забувати про всі інші було неможливо. Російський націоналізм негайно перетворився б на державний шовінізм, який загрожував підірвати країну зсередини. Щоб вітчизняна війна стала такою для всіх радянських народів, треба було визнати національні почуття кожного з них. Тому пропаганда почала використовувати *концепт дружби народів, об'єднаних великим російським народом*. «Народи СРСР вважають, – повчав політруків і пропагандистів “усесоюзний староста” М. Калінін, – і цілком правильно вважають російський народ своїм старшим братом. Героїчну минувшину російського народу, його національних героїв ви також повинні добре знати і розповідати про них бійцям неросійських національностей. Це ще дужче зв'яже всі народи нашої країни між собою, зміцнить їхню дружбу»²⁰⁰.

Коли складовою частиною радянського патріотизму був пролетарський інтернаціоналізм, його пропаганда могла здійснюватися тільки зусиллями державоутворюючої нації. Коли ж замість пролетарського інтернаціоналізму в основу патріотизму треба було покласти поряд з російським націоналізм інших «титульних націй», до його пропаганди слід було долучити національну інтелігенцію. Українська інтелігенція вперше була оточена в роки війни увагою влади.

24 червня 1941 р. «Правда» надрукувала українською мовою вірш Павла Тичини «Ми йдемо на бій» і вірш Максима Рильського «Слово гніву». Олександр Корнійчук, письменницька кар'єра якого тільки розгорталася, у статті в «Правді» 26 червня ц. р. послався на досвід спільної боротьби російського й українського народів проти наполеонівської армії в 1812 р. і висловив тверде переконання в тому, що об'єднані у великій сім'ї народи Радянського Союзу знищать «мерзенних фашистських варварів».

¹⁹⁹ Там само. – С. 330.

²⁰⁰ Калинин М. И. О воспитании советских воинов. – М., 1975. – С. 252.

Напередодні війни з газетного лексикуону випадали згадки про національну державність союзних республік. Але в 1941–1942 рр., коли Червона армія змушена була покинути Україну, всі ланки національної державності, починаючи від ЦК КП(б)У, Верховної Ради і Раднаркому УРСР, були відтворені в радянському тилу. Евакуйована гуманітарна інтелігенція розміщувалася переважно в Поволжі та Середній Азії. Зокрема, академічна і творча еліта дістала притулок у столиці Башкирської АРСР Уфі. Тут виходили газета «Література і мистецтво», журнал «Українська література», альманах «Україна в огні». У Саратові працювали редакції газет «Комуніст», «Советская Украина», «За Радянську Україну». Радіостанція «Радянська Україна» розгорнула свою діяльність у Москві, а радіостанція ім. Тараса Шевченка працювала в Саратові.

Після невдалого початку війни авторитет української компартійно-радянської номенклатури в українському соціумі сильно підупав, і в Кремлі вирішили «вмонтувати» у вищі щаблі державного управління знаних представників творчої еліти. Зокрема, М. Бажан став заступником голови РНК УРСР з питань культури, а безпартійний (!) поет П. Тичина – наркомом освіти. Восени 1943 р., як стверджує В. Гриневич, посилаючись на інтерв'ю з колишнім першим секретарем ЦК АКСМУ В. Костенком, М. Хрущов брав з собою на фронт українського кіномитця О. Довженка «з метою вивчення», оскільки планував висунути його на посаду голови Верховної Ради УРСР²⁰¹.

Восени 1941 р. у східні регіони СРСР були евакуйовані інститути АН УРСР. Основна їх частина зосередилася в Уфі. Інститут електрозварювання розмістився на виробничій базі Танкограду (Нижній Тагіл), створеного з евакуйованих на Урал українських підприємств. Інститут чорної металургії успішно працював у Свердловську, Фізико-технічний інститут – в Алма-Аті. За визначний вклад в оборонний потенціал СРСР 15 учених, інженерів і робітників українських підприємств в евакуації були нагороджені званням Героя Соціалістичної Праці²⁰².

У центрі уваги українських істориків опинилася не академічна, а історико-патріотична тематика. Науковці підготували в евакуації популярні брошури про видатних осіб української історії – Івана Гонта, Устима Кармалюка, Максима Кривоноса, Семена Палія, Петра Сагайдачного, Івана Сірка та ін. У 1942 р. вони надрукували в Уфі «Нарис історії України», який був перевиданий у 1943 р. в Канаді, а в 1944 р. – в Києві. В евакуації відновився випуск суспільно-політичних

²⁰¹ Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К., 2007. – С. 339.

²⁰² Коваль М. В. Академія наук у Другій світовій війні (1939–1945) // Історія Академії наук України. 1918–1993. – К., 1994. – С. 103.

журналів «Перець» та «Україна». Сукупний наклад публікацій Українського державного видавництва (Укрдержвидав), яке працювало спочатку в Саратові, а потім у Москві, дорівнював 20 млн примірників²⁰³.

Необхідність підкреслювання в ідеологічній роботі засад радянського патріотизму змусила можновладців Кремля потурбуватися про такий важливий елемент символіки, як державний гімн. Раніше державним гімном слугував міжнародний робітничий гімн «Інтернаціонал». Відмова від комуністичної риторики вимагала створити гімн, у якому перепліталися б мотиви патріотизму – російського та національних республік СРСР. Навесні 1942 р. була створена урядова комісія, яка залучила до виконання поставленого завдання поетів і композиторів. Після тривалої роботи була відібрана вузька група виконавців і влаштовано закритий конкурс. Перемогу здобув текст С. Михалкова і Г. Ель-Регістана. Усі варіанти мелодії гімну, серед них запропоновані А. Хачатуряном і Д. Шостаковичем, були відкинуті. Для радянського державного гімну, вперше виконаного по Всесоюзному радіо 1 січня 1944 р., була використана створена ще в 1939 р. музика О. Александрова до «Гімну партії більшовиків». Російський і національні патріотизми сполучалися в гімні озвученим М. Калініним концептом «старшого брата». У перекладі М. Бажана, здійсненому одразу ж у січні 1944 р., це звучало так:

Союзом незламним республіки вільні
Навік об'єднала Великая Русь.

Під час війни для відзначення героїзму бійців і командирів були засновані 11 нових орденів. Особливого значення набуло заснування солдатського ордена Слави трьох ступенів, скалькованого з царського ордена Святого Георгія. Для нагородження командирів і воєначальників були засновані ордени Олександра Невського, Суворова і Кутузова. За підказкою О. Довженка М. Хрущов звернувся в серпні 1943 р. до Сталіна з пропозицією заснувати орден на честь українського історичного діяча. «У зв'язку із початком визволення України, – зазначав він, – мені здається зараз доцільним заснувати військовий орден Богдана Хмельницького, що має видаватися офіцерам і генералам Червоної армії. Звістка про заснування такого ордена викличе піднесення серед воїнів Червоної армії, особливо серед української її частини. З особливим захопленням і піднесенням буде сприйняте повідомлення про заснування ордена Богдана Хмельницького серед українського народу, серед української інтелігенції»²⁰⁴.

²⁰³ Литвин Володимир. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – С. 352.

²⁰⁴ Див.: Гриневич В. А. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. // Політична історія України ХХ століття. – Т. 4. – С. 203.

Сталін прислухався до цієї поради, і 10 жовтня 1943 р. був заснований орден Богдана Хмельницького. Через два дні на честь гетьмана старовинний Переяслав був перейменований на Переяслав-Хмельницький. Газета «Красная звезда» так прокоментувала 12 жовтня 1943 р. ці кроки влади: «Життя Богдана Хмельницького – це приклад рішучої і самовідданої боротьби за братній союз та нерозривну дружбу українського народу зі своїм старшим братом – російським народом».

6 листопада 1944 р. Й. Сталін виступив з доповіддю на урочистому засіданні Московської ради спільно з партійними і громадськими організаціями міста. У цій доповіді він засудив сліпу ненависть, пропаговану засобами масової інформації щодо німецького народу, оскільки розраховував на комуністичну повоєнну Німеччину. «Радянські люди ненавидять німецьких загарбників не тому, що вони люди чужої нації, – підкреслив він, – а тому, що вони принесли нашо- му народу і всім волелюбним народам незчисленні бідування і страждання»²⁰⁵. У червні 1944 р. Червона армія вже вийшла на кордон з Польщею, а в серпні – на кордон з Румунією. Попри роз'яснювальну заяву Сталіна, визвольна місія армії супроводжувалася насильством проти цивільного населення, масштаби якого стають зрозумілими тільки тепер, коли цю болючу тему нарешті почали піднімати західні вчені.

У цій же доповіді Сталіна формулювалося узагальнююче визначення радянського патріотизму, яке складалося під впливом національної політики Кремля в період війни: «Сила радянського патріотизму полягає в тому, що він містить у своїй основі не расові або націоналістичні передумови, а глибоку відданість і вірність народу своїй Радянській Батьківщині, братерській співдружності трудящих усіх націй нашої країни. У радянському патріотизмі гармонійно поєднуються національні традиції народів і загальні життєві інтереси всіх трудящих Радянського Союзу. Радянський патріотизм не роз'єднує, а, навпаки, єднає всі нації і народності нашої країни в єдину братню сім'ю»²⁰⁶. У цих гладеньких фразах відчувалося прагнення уникнути лексики пролетарського інтернаціоналізму й водночас приховати за термінологією дружби народів концепт «старшого брата». Але в них не було живого життя. Натомість у кіноповісті «Україна в огні», яку написав у цей час О. Довженко, реальність настільки виходила за рамки дозволеного, що драматургу довелося вкласти відбиті у власному «Щоденнику» слова в уста ворога: «Ти знаєш, вони не вивчають історію, – каже німецький офіцер. – Дивно. Вони вже 25 років живуть запереченням Бога, власності, сім'ї, дружби. У них від слова

²⁰⁵ Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1998. – С. 161.

²⁰⁶ Там само.

“нація” лишився лише прийменник. У них нема вічних істин. Тому серед них так багато зрадників»²⁰⁷.

Компартійні експерти, які восени 1943 р. ознайомилися з твором у рукопису, оформили свій висновок у документі з характерною назвою: «Про антиленінські помилки і націоналістичні збочення в кіноповісті Довженка “Україна в огні”». Висновок був такий: кіноповість «є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народів»²⁰⁸. Дізнавшись, що Сталін був однієї думки з експертами, М. Хрущов негайно відцурався від людини з «неправильними» судженнями, яку він планував поставити на найвищу конституційну посаду в республіці.

Найбільш сенсаційною спробою влади налагодити діалог з багатонаціональним радянським суспільством в умовах війни були події, які передували утворенню Організації Об'єднаних Націй. Сталін, однак, національний чинник у цих подіях використовував як прикриття інших політичних розрахунків.

На Тегеранській конференції Ф. Д. Рузвельт запропонував створити після війни світову організацію, засновану на принципах Об'єднаних Націй. Така організація, на його думку, повинна була підтримувати колективну безпеку і, зокрема, не допустити нової агресії з боку Німеччини через півтора-два десятки років. Розмова торкнулася й суто технічного питання – представництва у виконавчому комітеті Організації. Було зрозуміло, що такий комітет мав складатися не тільки з великих держав (СРСР, США, Великої Британії і Китаю), але й з країн, які представляли б інтереси регіонів – Європи, Азії, Південної Америки, британських домініонів. Запропонований президентом США принцип представництва не сподобався В. Черчиллю, тому що Британська імперія мала б в ООН тільки два голоси: Великої Британії і одного з домініонів²⁰⁹. На цьому обговорення теми припинилося, але у внутрішньому житті СРСР вона знайшла через два місяці неочікуване продовження.

28 січня 1944 р. газета «Правда» опублікувала інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б) з порядком денним «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин». Сенсаційною була сама подія – скликання першого за роки війни пленуму ЦК ВКП(б). Не менш сенсаційним виявилось формулювання внесеної союзним урядом

²⁰⁷ Довженко О. Україна в огні. Щоденник. – К., 1990. – С. 28.

²⁰⁸ Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – С. 488.

²⁰⁹ Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 28 ноября – 1 декабря 1943 г. Сборник документов. – С. 116–118.

проблеми для розгляду на пленумі ЦК. Після схвалення цекістами висунутого урядом законопроекту його передали на розгляд чергової сесії Верховної Ради СРСР. Який зміст Раднарком вкладав у поняття «розширення прав», газета не повідомляла. Проте парламентська сесія відкрилася вже в день публікації інформаційного повідомлення. На третій день її роботи радянські люди дізналися, про що йдеться. 30 січня Верховна Рада СРСР ухвалила два закони конституційного значення: «Про утворення військових формувань союзних республік та про перетворення у зв'язку із цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський» і «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський народний комісаріат». Перший закон, як вказували законодавці, мусив посилити оборонну могутність СРСР, а другий задовольняв «зрослої потребу союзних республік у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами».

Верховна Рада внесла дві додаткові статті в Конституцію СРСР. У статті 18-а проголошувалося: «Кожна союзна республіка має право вступати у прямі зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами». Стаття 18-б стверджувала: «Кожна союзна республіка має свої збройні формування»²¹⁰.

За 20 років до цієї конституційної реформи, на нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік Сталін стверджував: «Де ж тут єдина союзна держава, якщо у кожній республіці лишається свій НКЗС та НКЗТ? ...Ми створюємо не конфедерацію, а федерацію республік – одну союзну державу, яка об'єднує військові, закордонні, зовнішньоторговельні та інші справи»²¹¹. А тут він погоджувався не тільки на зовнішні зносини республік, але й на утворення в них власних збройних сил. Природно, що це викликало щонайменше здивування в усьому світі. Посол США в Москві А. Гарріман доповідав Ф. Д. Рузвельту: «Насправді дивно, що оборонна і закордонна справи обрані для проведення децентралізації, тоді як, на наш погляд, саме ці дві функції розглядаються такими, завдяки яким центр зберігає свою владу»²¹².

Мета конституційної реформи стала зрозумілою тільки через півроку. У серпні 1944 р. в передмісті Вашингтона Думбартон-Окс відбулася конференція, на

.....
²¹⁰ Правда, 1944. – 2 февраля.

²¹¹ Сталін Й. Твори. – Т. 5. – С. 336.

²¹² Див.: Гриневич В. А. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. // Політична історія України ХХ століття. – Т. 4. – С. 247.

якій розглядалося питання про склад членів-засновників ООН. Голова радянської делегації А. Громико поставив вимогу включити до числа членів усі 16 республік СРСР. Ф. Д. Рузвельт запропонував відкласти питання про представництво СРСР в ООН до остаточного заснування цієї організації. Однак Сталін у відповіді президенту підтримав вимогу Громики і підкреслив: «Заяві радянської делегації з цього питання я надаю виключно важливого значення. Після відомих конституційних перетворень у нашій країні на початку року уряди союзних республік насторожено стежать за тим, як поставляться союзні держави до гарантованого в радянській Конституції розширення їхніх прав у сфері міжнародних відносин»²¹³. Будучи реалістом, Сталін у цьому ж листі виділив серед інших союзних республік тільки дві – Україну і Білорусію.

Зацікавленість Сталіна у максимальній кількості голосів в ООН (цим, власне, й пояснювався зовнішній радикалізм конституційної реформи) зникла після того, як на Кримській конференції в лютому 1945 р. була досягнута домовленість про право вето при голосуванні у виконавчому комітеті ООН, який став називатися Радою Безпеки. Однак пропозиція, що торкалася України і Білорусії, залишалася в силі, являючи собою істотну поступку порівняно з первинною пропозицією А. Громика. Тому 26 червня 1945 р. СРСР, УРСР і БРСР були запрошені до підписання Статуту ООН.

Радикалізм конституційної реформи справив враження не тільки на американського посла. В адресованій Центральному комітету КП(б)У інформації про вплив на західноукраїнське суспільство прийнятих у Москві рішень вказувалося: «З проникненням чуток про розширення прав союзних республік (а чутки поширюються швидко), особливо про наркомати Заксправ і НКО, з'явився серед повстанців розбід, особливо серед рядовиків. Дехто казав, за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротись?»²¹⁴

Нарком закордонних справ УРСР О. Корнійчук сприйняв своє призначення з відповідальністю. Він звернувся до М. Хрущова з доповідною запискою, в якій пропонував встановити дипломатичні відносини з США, Великою Британією і сусідніми з Україною державами. Проте з верхів не пролунав сигнал до дії, а в липні 1944 р. Корнійчука замінив на цій посаді давно перевірений Сталіним Д. Мануїльський. Перебуваючи в травні 1945 р. на установчій конференції ООН у Сан-Франциско як голова делегації УРСР, Мануїльський заявив, що його країна

²¹³ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т. 2. – М., 1989. – С. 166.

²¹⁴ Див.: Гриневич В. А. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. // Політична історія України ХХ століття. – Т. 4. – С. 250.

готова обмінятися дипломатичними і консульськими представництвами з будь-якою державою, але не зробив у цьому напрямі жодного практичного кроку.

У лютому 1944 р. Й. Сталін видав наказ по Червоній армії у зв'язку з 26-ю річницею її утворення. Реагуючи на перетворення Наркомату оборони з союзного на союзно-республіканський, Верховний головнокомандувач заявив: «Утворення нових військових формувань в союзних республіках, підготовлене бойовою співдружністю народів СРСР у Вітчизняній війні і всією історією нашої держави, ще більше зміцнить Червону армію і увіллє до її лав нові бойові сили»²¹⁵. Введений в оману такими заявами, А. Гарріман у донесенні президенту США назвав очікувану в СРСР військову реформу «чудовим методом підвищення інтересу до служби у Червоній армії та підтримки армії з боку місцевого населення»²¹⁶. Призначений у березні 1944 р. одночасно на дві посади – наркома оборони УРСР і командувача Київського військового округу, генерал-лейтенант Василь Герасименко спочатку був настроений так само оптимістично. Більше року він виступав з різноманітними пропозиціями, які мусили надати наркомату-привиду реальні риси, аж врешті дістав нове призначення – заступником командувача Прибалтійського військового округу по вузах. Канцелярія наркома оборони проіснувала до травня 1946 р., а сам наркомат (від 1946 р. – Військове міністерство УРСР) залишався існуючим на папері аж до прийняття Конституції СРСР 1977 р.

9.13

Ціна перемоги

Кожне чергове десятиріччя містить у собі дві круглі дати, пов'язані з початком і закінченням війни. Дата, пов'язана з нападом гітлерівської Німеччини та її союзників на Радянський Союз, змушує згадувати про незчисленні жертви війни. Дата, пов'язана з беззастережною капітуляцією нацистської верхівки – це свято. Ціна перемоги виявилася надто тяжкою для всіх тих, хто жив у ті часи.

Цифри і факти свідчать, що Східна Європа перетворилася на головний театр воєнних дій одразу після вторгнення Вермахту в Радянський Союз і залишалася ним до кінця війни.

Визначати вклад кожного народу в спільну перемогу над ворогом за кількістю військових і цивільних втраат методологічно неправильно. Будучи двома з трьох

²¹⁵ Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1952. – С. 138.

²¹⁶ Див.: Гриневич В. А. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. // Політична історія України ХХ століття. – Т. 4. – С. 266.

країн антигітлерівської коаліції, які завдали вирішальної поразки ворогу, США і Велика Британія зазнали найменших втрат. Не в останню чергу це пояснювалося тим, що на їхній території воєнні дії не велися. Пам'ятаючи про це, ми все-таки повинні аналізувати людські втрати як показник ступеня впливу Світової війни на ту або іншу країну. Так само важливо з'ясувати, які республіки Радянської Союзу найбільше постраждали від воєнних дій. Хоча й тут цілком зрозуміло, що мова повинна йти про республіки, розташовані на західних кордонах СРСР.

Демографічні втрати СРСР у Другій світовій війні в різні часи оцінювалися по-різному. У підготовленій до 65-річчя перемоги Інститутом загальної історії РАН енциклопедії подаються відомі розрахунки Управління статистики населення Держкомстату СРСР, уточнені Центром з вивчення проблем народонаселення при Московському університеті. Згідно з ними загальні втрати оцінені в 26,6 млн осіб. З них на окупованих нацистами та їхніми союзниками територіях, а також на примусових роботах у Німеччині загинуло 13 684 тис. цивільних громадян, понад 3 млн – у прифронтових районах і блокадних містах²¹⁷. Прийнято вважати, що країни світу втратили внаслідок війни 55 млн осіб. Це означає, що втрати СРСР наближаються до половини втрат усього людства.

Співвідношення наведених цифр указує на те, що втрати Збройних сил СРСР оцінюються за роки війни величиною в 9,9 млн осіб. Проте ця цифра не підтверджується розрахунками, здійсненими раніше в російському військовому відомстві. У 1995 р. були оприлюднені розрахунки Міністерства оборони РФ, здійснені дослідницькою групою під керівництвом генерал-полковника Г. Кривошеєва. З них виникало, що безповоротні втрати Збройних сил становили 11 944 тис., а фронтові – 8 668 тис. осіб. До безповоротних втрат включалися 5 059 тис. військовослужбовців, які пропали безвісти або потрапили в полон. З них загинуло або померло в полоні 2 300 тис.²¹⁸

Аналізуючи німецьку статистику радянських військовополонених, В. Литвин прийшов до висновку, що ця графа розрахунків Г. Кривошеєва не відповідає дійсності. За даними німецької статистики, сукупна кількість взятих у полон на Східному фронті червоноармійців до 31 грудня 1944 р. дорівнювала 5 231 057, з них загинуло 3 336 237, лишилося живими на цю дату – 1 054 820 і було звільнено з полону 816 230 осіб. Посилаючись на французького вченого українського походження В. Косика²¹⁹, В. Литвин зауважив, що від 800 тис. до 1 млн радянських військовополонених вступили до Російської визвольної армії генерала А. Власова, допоміжних

²¹⁷ Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия. – М., 2010. – С. 460.

²¹⁸ Мировые войны XX века. – Кн. 4. – М., 2002. – С. 528–529.

²¹⁹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів, 1993. – С. 453.

загонів охоронної поліції та інших німецьких збройних формувань. Очевидно, що розрахунки Г. Кривошеєва, в яких безповоротні втрати перевищувалися, мали на меті приховати цю обставину²²⁰. Цій же меті – приховуванню величезної кількості військовополонених за перші півтора року війни – слугував наказ по Народному комісаріату оборони СРСР від 17 листопада 1942 р. про ліквідацію солдатських медальйонів. Для його появи важко знайти будь-яку іншу причину.

Останні розрахунки дослідницької групи Генштабу Російської Федерації показали, що втрати Збройних сил СРСР за роки війни становили 9 168 тис. осіб²²¹. Ця цифра вже наближається до різниці між загальними втратами СРСР і втратами цивільного населення (9,9 млн), яка випливала з раніше названих даних.

Найбільш рання оцінка безповоротних бойових втрат СРСР була оприлюднена Й. Сталіним у лютому 1946 р. – 7 млн осіб. Ми бачимо, що втрати цивільного населення вождя зовсім не обходили. Однак сучасники подій усвідомлювали, що вони мусили бути величезними. Варто навести щоденниковий запис О. Довженка, який був присутній на Параді перемоги 24 червня 1945 р. в Москві: «Я учора був на параді перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій улюблений маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях у величезних, незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились у землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття»²²².

Підрахувати демографічні втрати по кожній з радянських республік надзвичайно важко за браком багатьох статистичних даних. У літературі, як правило, фігурують дуже показові дані про загальну кількість населення УРСР (без Криму і Закарпаття) на початок 1941 і 1945 рр. (у тис. осіб)²²³:

	1941 рік	1945 рік	1945 рік у % до 1941 р.
Східні області (16)	31 570	21 534	68,2
Західні області (8)	9 397	5 849	62,2
Українська РСР (24 області)	40 967	27 383	66,8

²²⁰ Литвин В. М. Україна у війнах і революціях ХХ століття. 1914–1945 роки. – К., 2012. – С. 376.

²²¹ Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия. – С. 460.

²²² Довженко Олександр. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. – К., 1995. – С. 381.

²²³ Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Книга друга. – К., 2011. – С. 772.

Ці дані вражають, але вони дають уявлення не про втрати, а про ступінь спустошення території, викликаного багатьма чинниками: депортацією радянських німців у перші місяці війни, мобілізаціями в Червону армію, евакуацією в радянський тил, вивезенням людей на примусові роботи в Німеччину, втечею на Захід під час відступу окупаційних військ і, в першу чергу, втратами від голоду, епідемій, бомбардувань, боїв у прифронтових районах, планомірного винищення євреїв, військовополонених, партизанських «пособників» тощо.

У перші повоєнні місяці населення України почало зростати за рахунок повернення демобілізованих військовослужбовців, репатріантів з країн Європи, евакуйованих зі східних регіонів. На 1 липня 1946 р. населення східних областей УРСР збільшилося до 25 429 тис. осіб, західних областей – до 6 670 тис., а всієї України – до 32 099 тис. (що становило 78,3% довоєнної кількості)²²⁴.

Протягом перших місяців війни за рахунок мобілізованих, добровольців і бійців народного ополчення в лавах Червоної армії опинилося 3 184 726 громадян України. Після окупації всієї території УРСР були мобілізовані десятки тисяч українців з числа тих, хто евакуювався у східні регіони СРСР. Упродовж 1943–1945 рр. в Червону армію пішло майже 4 млн українських громадян. Щоправда, певна частина мобілізованих (оточенці, відпущені німецькою адміністрацією з таборів для військовополонених місцеві жителі) призивалася до Радянської армії вже вдруге. Отже, загальну кількість громадян України, які воювали у складі Радянської армії, можна оцінити в 7 млн осіб²²⁵.

Яка частина з цієї кількості не дожила до Дня перемоги? За останніми даними, втрати військовослужбовців з числа українських громадян за роки війни становили близько 4,1 млн осіб. Тут рахуються вбиті, загиблі в полоні, зниклі безвісти, померлі у госпіталях²²⁶. Безпосередньо на фронтах війни загинуло, за даними української «Книги пам'яті», 3 млн громадян. Однак, як справедливо вказував М. Коваль, за достовірність цієї цифри, яка була встановлена через багато десятиліть після війни, ручитися не можна²²⁷.

Загальні втрати цивільного населення в період окупації вираховуються, за даними «Книги пам'яті», в 4,5 млн осіб (убиті, померлі з голоду, жертви епідемій, зниклі безвісти)²²⁸.

.....
²²⁴ Там само.

²²⁵ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С. 37, 401.

²²⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С. 561.

²²⁷ Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С. 18.

²²⁸ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 561.

На підставі наведених вище даних можна вважати, що сукупні втрати України сягають 8,6 млн осіб (з 26,6 млн по СРСР у цілому), тобто приблизно третину загальносоюзних втрат.

Ми не знаємо, однак, які підрахунки більше наближаються до істини – останні чи попередні. Тому треба зупинитись на попередніх розрахунках, які належать таким знаним в усьому світі фахівцям, як М. Коваль (Інститут історії України НАН України) і В. Косик (Сорбонна).

М. Коваль оцінював сукупну величину українських втрат у 8 млн осіб²²⁹. В. Косик вирахував таку ж саму цифру²³⁰. Щоправда, ці розрахунки збіглися тільки тому, що Косик на півмільйона зменшував фронтіві втрати порівняно з даними Ковалю, а Коваль збільшив на цю саму величину тилові втрати порівняно з даними Косика.

В. Косик не зміг обрахувати сукупні втрати союзних республік, тому що не мав у розпорядженні республіканського розрізу даних по військових втратах. Він опублікував підрахунки втрат серед цивільного населення та серед військовополонених у такій послідовності (в тис. осіб): Україна – 5 515, Білорусія – 2 198, Росія – 1 781, Литва – 666, Латвія – 644, Естонія – 125²³¹. Учений спробував порівняти втрати України зі втратами інших країн в абсолютному і відносному вимірах. За сукупними втратами у відсотках до всього населення перші півтора десятка країн розташувалися в його таблиці у такій послідовності (в тис. осіб)²³².

Країна	Військові втрати	Цивільні втрати	Сукупні втрати	Сукупні втрати у % до всього населення
Польща	123	4877	5000	19,6
Україна	2500	5500	8000	19,1
Югославія	300	1400	1700	10,6
Німеччина	4500	2000	6500	9,1
Греція	100	350	450	6,2
Австрія	270	104	374	5,6
Угорщина	136	294	430	4,6
Румунія	300	200	500	3,7
Японія	2 000	350	2350	3,4
Чехословаччина	46	294	340	3,0
Фінляндія	84	16	100	2,7

²²⁹ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 120.

²³⁰ Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 454.

²³¹ Там само. – С. 626.

²³² Там само. – С. 627.

Голландія	12	198	210	2,4
Франція	250	350	600	1,5
Бельгія	13	75	88	1,1
Італія	400	100	500	1,1

Звичайно, якби в розпорядженні В. Косика були сукупні дані по Росії і Білорусії, ці республіки розташувалися б наверху таблиці разом з Україною, Польщею і Югославією. Але серед національних республік СРСР Україна за втратами посідає перше місце.

Упродовж усієї війни українці зберігали за собою друге місце після росіян за кількістю військовослужбовців у Червоній армії – 33,93 % (росіяни – 51,78 %) ²³³. 2,5 млн українців з числа 7 млн, які брали участь у війні, були нагороджені орденами і медалями за хоробрість і відвагу.

²³³ Артемьев А. П. Братский боевой союз народов СССР в годы Великой Отечественной войны. – М., 1975. – С. 59.

ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ (1946–1955)

10.1

Міжнародне становище

Друга світова війна стала рубежем, який відділив індустріальне суспільство з його культом вугілля й сталі від якісно іншого, яке народилося на наших очах і постійно змінюється своїми барвами. Політологи дають йому різні назви залежно від конкретних здобутків науково-технічної революції, але з остаточним терміном ще не визначилися. Тому найчастіше сучасне суспільство називають *постіндустріальним*.

На стадії індустріального суспільства можливість максимальної мобілізації ресурсів країни для досягнення певної мети була єдиною, але вагомою перевагою комунізму над демократичними державами з ринковою економікою. Через це Радянський Союз став основним переможцем у війні, що дало друге дихання державі-комуні як у її внутрішньому житті, так і на міжнародній арені. Й. Сталіну, авторитет якого незмірно зріс у країні, ця перемога здавалася переконливим доказом життєздатності комуністичної імперії. «Війна показала, – говорив він у промові перед виборцями 9 лютого 1946 р., – що радянський суспільний лад є кращою формою організації суспільства, ніж будь-який нерадянський суспільний лад»¹. Не маючи уявлення про нові тенденції в цивілізаційному розвитку, вождь планував на перспективу («три нові п'ятирічки, якщо не більше») ті ж самі вугільно-сталеві параметри, які були притаманні довоєнній індустріалізації СРСР. І справді, Радянський Союз залишався на індустріальній стадії розвитку, натомість провідні країни Заходу вже входили в постіндустріальну епоху.

Здобуття Радянським Союзом статусу однієї з двох світових наддержав дозволили Сталіну продовжити розпочатий В. Леніним курс на радянізацію інших

¹ Сталін Й. В. Промова на передвиборних зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви 9 лютого 1946 р. – К., 1946. – С. 10.

держав. В. Черчилль, який після провалу на парламентських виборах 1945 р. зберіг свій міжнародний авторитет, першим оприлюднив загрозу, яка йшла від Кремля. Виступаючи у березні 1946 р. в Фултоні (США) у присутності президента Г. Трумена, він попередив, що треба подолати пов'язану з утворенням Об'єднаних Націй ейфорію і мобілізувати ресурси вільного світу для протидії радянському експансіонізму.

Мобілізація здійснювалася одночасно у двох напрямках: військово-політичному й економічному. У 1949 р. американська, англійська і французька зони окупації Німеччини були об'єднані в єдину країну – Федеративну Республіку Німеччину (ФРН). США і країни Західної Європи, включаючи ФРН, створили організацію колективної безпеки – Північноатлантичний пакт (НАТО). Ще раніше, у квітні 1948 р. Конгрес США схвалив закон про допомогу іноземним державам, який стали називати за прізвиськом державного секретаря Дж. Маршалла. Упродовж 1948–1952 рр. постраждалі від війни європейські країни одержали багатомільярдні доларові ресурси, які допомогли здійснити технічну реконструкцію господарства й закласти основу економічної інтеграції. План Маршалла зняв соціальну напруженість у суспільстві й усунув загрозу комуністичного перевороту в Західній Європі.

Кремль не допустив поширення плану Маршалла на країни, в яких насаджував, спираючись на присутність своїх військ, політичний режим «народної демократії». У 1949 р. в Москві була створена Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ), члени якої могли користуватися сировинними й паливними ресурсами СРСР за цінами, нижчими від світових. У 1955 р. економічний союз був доповнений військовим – Організацією Варшавського договору (ОВД). Він юридично закріпив присутність радянських військ у Центрально-Східній Європі.

Завдяки членству в ООН почала проявлятися присутність радянської України в міжнародних відносинах. На першій сесії Генеральної Асамблеї (ГА) ООН, яка працювала у січні 1946 р. в Лондоні, її було обрано членом Економічної і Соціальної рад терміном на один рік. Представники України почали працювати в численних органах і службах ООН – Статистичній комісії, Комітеті у справах біженців і переміщених осіб, Комісії з прав людини, Комісії з народонаселення тощо. На другій сесії ГА ООН, що відбулася в листопаді 1947 р., Україна після гострої конкуренції з Індією була обрана на дворічний термін (1948–1949 рр.) членом Ради Безпеки.

У липні 1946 р. в Парижі відкрилася міжнародна конференція, яка розглядала проекти мирних договорів Об'єднаних Націй з європейськими країнами, які брали участь у Другій світовій війні на боці гітлерівської Німеччини – Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. Після кількох місяців роботи конференція завершилася підписанням мирних договорів. Свій підпис під цими

договорами поставив міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський. Принципове значення договорів для України полягало в тому, що уряди Угорщини та Румунії відмовилися від претензій на українські землі, які раніше перебували в їх складі, – Закарпатську Україну, Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину.

Україна стала однією з держав-засновниць міжнародних організацій, які створювалися у повоєнний період. Зокрема, за її участю у липні 1946 р. була заснована Всесвітня організація охорони здоров'я. У 1948 р. Україна вступила до Всесвітньої метеорологічної організації, Всесвітнього поштового союзу, Міжнародного союзу електрозв'язку. У 1950 р. вона брала участь у роботі вже 20 міжнародних організацій.

На підставі українсько-польської угоди, укладеної у вересні 1944 р., за 1944–1947 рр. було здійснено масштабне переміщення населення: українців – з Польщі в УРСР, поляків – з УРСР у Польщу. Всього з території Жешувського, Люблінського і Краківського воєводств було виселено, здебільшого у південні області України, 122 622 родини (482 880 осіб). З території західних областей УРСР було відправлено в Польщу 283 499 родин (810 415 осіб)². Спочатку переселення здійснювалося на добровільних засадах. Обидві держави взяли на себе зобов'язання організаційно сприяти переселенцям і надати їм матеріальну допомогу.

Поляки, які мали право на виїзд у Польщу, будучи громадянами Другої Річсполитої, переселялися охоче, щоб позбутися загрози колгоспного рабства. Однак далеко не всі українці, які жили на своїй етнічній території упродовж багатьох поколінь, палали бажанням переселитися в Радянський Союз. Незважаючи на тиск офіційних представників обох держав, десятки тисяч українців рішуче відмовилися від переселення. Тоді польський уряд у цілковитій згоді з радянським організував їхню *примусову депортацію* з прикордонних повітів, але вже не в Україну, а на здобуті в Німеччині північні й західні воєводства.

О 4-й годині ранку 28 квітня 1947 р. польські війська разом із силами державної безпеки розпочали акцію під кодовою назвою «Вісла». З радянського боку кордон охороняли спеціальні протипартизанські загони і танкова дивізія. Празький уряд теж виставив на своїй ділянці чехословацько-польського кордону оперативні групи чисельністю в 13,6 тис. солдатів³. Отже, акція «Вісла» набула міжнародного характеру.

Було депортовано близько 150 тис. українців. Їх розселяли невеликими групами, по кілька сімей, щоб полегшити владі їхню асиміляцію. Тих, хто чинив опір,

² Буцко О. В. Україна–Польща: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 62, 69.

³ Литвин Володимир. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002. – С. 120.

ув'язнювали в концтаборі Явожно. Однаковою мірою репресувалися традиційні вороги – воїни УПА і Армії Крайової. Формально акція «Вісла» завершилася в липні, але переселення окремих господарств тривали до жовтня 1947 р.

У 1946–1947 рр. відбувся обмін населенням між Чехословаччиною і Україною. В Україну переселилося 2 679 сімей (11 672 особи), яких розселяли у Волинській та Рівненській областях. З Волинської, Житомирської, Кам'янець-Подільської та Рівненської областей у Чехословаччину виїхало 10 275 сімей (19 476 осіб)⁴.

Людам, які переселялися в Радянський Союз, не дозволяли контактувати з родичами, що залишалися за кордоном. Сама наявність іноземних родичів розглядалася кадровиками з чекістів та особистів у відставці як украй підозріла для радянської людини пляма в біографії.

Безпосередні контакти навіть з населенням країн «народної демократії» допускалися головним чином у формі обміну делегаціями. Не було й мови про налагодження масового туризму. У 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла безпрецедентний у світовій практиці закон про заборону шлюбів з іноземцями. Україна стала членом Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури (ЮНЕСКО) тільки після смерті Сталіна, у квітні 1954 р.

10.2

Сталінська диктатура

У повоєнні роки централізація влади досягла свого максимуму. Сталін керував країною, тримаючи в руках одночасно три вертикалі влади: радянську, партійну і чекістську. Внаслідок того, що з довоєнних часів він очолював Раду міністрів, радянська вертикаль вийшла на перший план. Не можна сказати, однак, що вивільнені диктатором з-під партійного контролю органи державної безпеки перебували на другому плані. Вони могли, але тільки з санкції самого диктатора, підготувати компрометуючі матеріали на будь-якого діяча, не виключаючи члена політбюро ЦК ВКП(б), що означало його політичне, отже, й фізичне знищення.

І все ж, Сталін діяв у рамках створеної Леніним системи влади. Підпорядкованість компартійної вертикалі влади була відносною і означала тільки те, що, оволодівши суспільством, генсек підім'яв під себе і зовнішню партію – ВКП(б), і внутрішню партію – компартійно-радянську номенклатуру, а також суверенного носія державної влади – Центральний комітет ВКП(б).

⁴ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Частина 2. – К., 1997. – С. 418.

Й. Сталін ніколи не переобтяжував себе роботою, побоюючись за своє здоров'я. Він знаходився на чорноморських курортах у 1946 р. 14 тижнів, у 1947 р. – 13 тижнів, у 1948 р. – 12 тижнів. Після грандіозного відзначення свого 70-річчя в 1949 р. («потік привітань» у газеті «Правда» не припинявся кілька місяців) вождь почав фізично деградувати. Відповідно збільшилися строки його перебування у відпустках. У 1949 р. він спостерігав за життям країни з Кавказького узбережжя Чорного моря, зрідка втручаючись у розв'язання ключових проблем, упродовж 14 тижнів, а в 1950 р. і 1951 р. залишався там по 18 тижнів, з початку серпня і до 22 грудня⁵. Як засвідчив Д. Волкогонов, якого допустили в роки «перебудови» до найбільш потаємних кремлівських архівів, зимою 1952–1953 рр. у нього кілька разів критично підвищувався тиск⁶. Однак фізична деградація не заважала Сталіну чинити злочини. Щоб не допустити посилення політичних позицій тих або інших діячів, він нацьковував управлінські структури одна на одну, відсував від ключових посад вищих чиновників, не зупиняючись перед фізичною ліквідацією, арештовував їхніх дружин за надуманими звинуваченнями в шпигунстві тощо. Ніхто не міг почуватися в безпеці, всі плазували перед вождем.

Час від часу диктатор влаштовував важке життя людям з найближчого оточення, у тому числі членам політбюро ЦК ВКП(б) – Берії, Кагановичу, Маленкову, Молотову. Один із них – Вознесенський – поплатився життям. Міністр державної безпеки Абакумов був знятий з посади і чекав розстрілу, але його розстріляли тільки після смерті диктатора, і вже за справжні, а не надумані злочини. Коли М. Хрущов читав доповідь про культ особи на XX з'їзді КПРС, хтось з присутніх вигукнув: «А де ж були всі ви, члени Політбюро Центрального комітету?» Доповідач подивився в зал і запитав: «Хто це сказав?» Потім помовчав, бо відповіді не надійшло, і сам відповів: «Боїтесь? Ось і ми боялись».

Однак Сталін не допускав публічних звинувачень на адресу членів політбюро ЦК ВКП(б). Цей найвищий, хоч і неформальний орган влади, який нібито не існував як самостійний, бо діяв завжди від імені ЦК, був поза критикою, символізуючи собою монолітність, стабільність і спадкоємність державного управління.

Кількісний склад політбюро ЦК за сім повоєнних років (до XIX з'їзду КПРС) збільшився з 9 до 11 осіб. Березневий (1946 р.) пленум ЦК ввів до нього Л. Берію і Г. Маленкова, лютневий (1947 р.) – М. Вознесенського, лютневий (1948 р.) – М. Булганіна і О. Косигіна. У 1946 р. помер М. Калінін, у 1948 р. – А. Жданов, у 1949 р. був розстріляний М. Вознесенський. Напередодні XIX партійного з'їзду (жовтень 1952 р.) до складу політбюро ЦК входили Й. Сталін (стаж перебування –

⁵ Політбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР 1945–1953. – М., 2002. – С. 398.

⁶ Волкогонов Д. А. Семь вождей. – Кн. 1. – М., 1996. – С. 312–313.

34 роки), К. Ворошилов (28), В. Молотов (28), Л. Каганович (23), А. Андреев (21), А. Мікоян (18), М. Хрущов (14), Л. Берія (7), Г. Маленков (7), М. Булганін (5), О. Косигін (5 років)⁷.

Політбюро ЦК у повному складі скликалося у повоєнні роки лише кілька разів. Сталін у поточному управлінні спілкувався з вужчими групами людей, яким довіряв здійснювати владу по партійній (політбюро ЦК) і радянській (Рада міністрів) лініях. Зокрема, в грудні 1945 р. була створена комісія із зовнішніх справ при політбюро ЦК у складі шести осіб – Сталіна, Молотова, Берії, Мікояна, Маленкова і Жданова. У жовтні 1946 р. до «шістки» увійшов голова Держплану СРСР Вознесенський, унаслідок чого було ухвалено: «надалі шістку іменувати сімкою». «Сімка» одержала повноваження розглядати питання внутрішньої політики⁸.

У грудні 1949 р. Сталін усунув першого секретаря Московського обкому і міськкому партії Г. Попова і призначив на його місце М. Хрущова. Оскільки Попов працював також у секретаріаті ЦК, Хрущов здобув і цю його посаду. В Москву він повертався після 12-річної відсутності з якісно відмінною політичною вагою багаторічного члена політбюро ЦК ВКП(б). Його можна було б розглядати як носія влади, якби він разом з усіма іншими членами політбюро ЦК не був маріонеткою диктатора-лялькаря. Проте диктатори не вічні, і рано чи пізно розклад сил у Кремлі мусив докорінно змінитися. Тоді повинна була б повторитися ситуація боротьби за владу 1923–1928 рр., бо закладений у статут державної партії принцип колективного керівництва призводив до нестабільності диктатури. І тоді десяток років тісних зв'язків одного з компартійних олігархів з українською номенклатурою мусив би вплинути на долю України. Щоб події пішли в цьому напрямку, вимагалось тільки одне: перемога цього олігарха в боротьбі за одноосібну владу.

На XIX з'їзді у жовтні 1952 р. партія змінила свою назву – з ВКП(б) на КПРС. Політбюро ЦК теж було перейменоване на президію ЦК. Сталін удвічі, до 25 осіб збільшив кількісний склад членів президії ЦК, внаслідок чого політична вага кожного з них відповідно зменшилася. Проте для зручності управління партією і державою він виділив з цього органу влади бюро президії ЦК. Мабуть, політбюро ЦК було перейменоване на президію, бо Сталін збирався виділити з розширеного складу президії бюро у вигляді невеликої групи осіб, з якими спілкувався щодня і які користувалися його особливою довірою.

Вождь очолював Раду міністрів СРСР, яку перетворив на головний командний пункт у керівництві державою. Тому він включив у бюро президії ЦК як найвищий

⁷ Кульчицький С. В. Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. – К., 1990.

⁸ Политбюро ЦК ВКП(б), Совет Министров СССР. 1945–1953. – С. 25, 38.

у країні орган влади п'ятьох своїх заступників на цій посаді: А. Берію, М. Булганіна, А. Кагановича, Г. Маленкова і М. Сабурова. Крім основної посади по радянській лінії, Берія керував Спеціальним комітетом при Раді міністрів СРСР (який створював ракетно-ядерний щит країни), Маленков працював секретарем ЦК КПРС, а Сабуров головою Держплану СРСР. У бюро президії ЦК увійшов також М. Хрущов, який не мав радянської посади, але ніс подвійне навантаження по партійній лінії як секретар ЦК КПРС і секретар Московського обкому партії.

У первинний список членів бюро президії ЦК, який фігурував у матеріалах жовтневого (1952 р.) пленуму ЦК КПРС, рукою секретаря Сталіна О. Поскрьобишева були внесені ще два прізвища заступників голови Ради міністрів СРСР – К. Ворошилова і М. Первухіна. Отже, вождь досить довго роздумував, чи включити їх. Ще два заступники голови уряду, з якими Сталін пропрацював десятки років – В. Молотов і А. Мікоян – у затверджений список членів бюро президії ЦК не потрапили⁹.

Отже, найвищий орган диктаторської влади в СРСР набув триповерхової структури (Центральний комітет, президія ЦК, бюро президії). Над цією громіздкою владною конструкцією височіла самотня постать вождя міжнародного комуністичного руху, батька всіх народів Радянського Союзу і корифея всіх наук.

10.3

Повоєнна відбудова промисловості. Грошова реформа

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства країни на 1946–1950 рр. Було прийнято рішення іменувати народні комісаріати (наркомати) міністерствами.

На підставі загальносоюзного плану і в його рамках Верховна Рада УРСР у серпні прийняла закон про республіканську п'ятирічку. Ставилось завдання за п'ять років відновити довоєнний рівень виробництва у промисловості. Виходячи з того, що багато було зроблено в 1943–1945 рр., це завдання здавалося реальним.

Загальний обсяг капіталовкладень у господарство України становив у першій повоєнній п'ятирічці 6,7 млрд руб. (19,2% загальносоюзного). Більше половини виділених коштів було освоєно у промисловості (55,6%). Друге місце за обсягом капіталовкладень займали торговельні та комунальні підприємства, заклади науки, освіти, культури (14,4%), третє місце – житлове господарство (12,6%), четверте –

⁹ Там само. – С. 89.

транспорт і зв'язок (10,9%). Частка капіталовкладень, виділених на сільське господарство, дорівнювала лише 6,5%¹⁰.

Як і в роки війни, хоч і в менших масштабах, відбудовний процес здійснювався з допомогою аналогічних підприємств східних регіонів. Зокрема, Дніпровська ГЕС відроджувалася за допомогою 120 підприємств майже всіх республік СРСР. У 1950 р. Дніпрогес вийшов на проектну потужність, а свій перший струм дав іще в 1947 р.¹¹

Поряд із відбудовою великих теплоелектроцентралей (ТЕЦ) і електростанцій районного значення (ДРЕС) споруджувалася мережа малопотужних електростанцій для колгоспів і радгоспів. Унаслідок дефіциту палива перевага віддавалася гідроелектростанціям. У 1950 р. вже працювала 891 сільська ГЕС, їхня сумарна потужність у 3,5 раза перевищувала довоєнну. Загальна кількість сільських електростанцій дійшла наприкінці п'ятирічки до 4 483, а їх потужність – до 133 тис. кВт (проти 62 тис. кВт у 1940 р.)¹².

За п'ятирічку було відбудовано 129 шахт потужністю 52 млн тонн вугілля на рік і закладено 60 нових шахт потужністю 32 млн тонн. Довоєнний обсяг вуглевидобутку був відновлений, але місячний виробіток шахтарів дорівнював 22 тоннам вугілля проти 26 тонн у 1940 р. Почалося освоєння Львівсько-Волинського басейну, де були знайдені поклади вугілля промислового значення¹³.

Поряд з успішною відбудовою існуючих нафтових промислів у Бориславському районі було відкрито перспективні родовища нафти у Станіславській області (Долина). Були введені в дію старі газові промисли на Дашавському й Опарському родовищах, розвідані нові перспективні родовища – Шебелинське, Більче-Волицьке, Угерське. Україна дала в 1950 р. чверть загальносоюзного видобутку газу.

За видобутком залізної руди і виробництвом прокату республіка досягла довоєнного рівня в 1950 р., а за виплавою чавуну і сталі – в 1951 р. Відбудова головних об'єктів машинобудівної промисловості була закінчена у 1948 р. Валовий випуск продукції машинобудування у 1950 р. майже наполовину перевищив довоєнний рівень¹⁴. Відбудова галузей групи Б відбувалася повільніше. У 1950 р. обсяг продукції легкої промисловості становив 79%, а харчової – 80% від довоєнного¹⁵.

¹⁰История социалистической экономики СССР. – Т. 7. – М., 1980. – С. 181, 184.

¹¹ Дерев'янкін Т. І. Відбудова і дальший розвиток промисловості та транспорту // Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967. – Т. 2. – К., 1967. – С. 164.

¹² Народне господарство Української РСР. – К., 1957. – С. 43.

¹³ Баран Володимир. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. – С. 53.

¹⁴ Дерев'янкін Т. І. Відбудова і дальший розвиток народного господарства УРСР в четвертій п'ятирічці (1946–1950 рр.) // Розвиток народного господарства Української РСР, 1917–1967. – Т. 2. – С. 185.

¹⁵ Баран Володимир. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – С. 55.

Експлуатаційна довжина залізниць в Україні була відновлена ще в 1947 р., але обсяг перевезень відставав. Машинобудування почало поставляти транспорту електровози і перші зразки тепловозів – ТЕ-1, ТЕ-2. Були електрифіковані ділянки залізниць у Криворізькому залізорудному басейні й на Київському вузлі. Але на залізницях іще панувала паровозна тяга.

Грошовий обіг в СРСР, як і в усіх воюючих країнах, був деформований інфляцією. Тому одразу після війни в умовах суворої секретності почалася підготовка до грошової реформи. Секретність обумовлювалася наміром держави здійснити *конфіскаційну реформу*, тобто максимальною мірою зменшити грошові заощадження громадян. Напередодні обміну старих рублів на нові Міністерство фінансів СРСР розіслало на місця пакети з інструкціями, на яких стояв гриф «Відкрити тільки після одержання особливої вказівки». Деякі обласні й республіканські керівники зробили це раніше. Як бідався тодішній міністр фінансів О. Зверев, у них «цікавість переважила службовий обов'язок»¹⁶. Чутки про несправедливий обмін поширилися, і населення кинулося скуповувати все підряд, рятуючи свої заощадження.

14 грудня 1947 р. була опублікована постанова Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі і промислові товари». Старі грошові знаки обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1, розмінна монета обміну не підлягала. Обмін проводився з 16 по 22 грудня, а у віддалених районах – упродовж двох тижнів. Вкладники ощадних кас зазнали особливо великих втрат, тому що переоцінці підлягали лише вклади до 3 тис. руб. Облігації минулих державних позик обмінювалися на облігації нової позики у співвідношенні 3:1. У партійно-урядовій постанові про грошову реформу її конфіскаційний характер пояснювався необхідністю ліквідації «спекулятивних грошових нагромаджень»¹⁷. В Україні населення обміняло 7,2 млрд руб., що становило 19,2% загальносоюзної грошової маси¹⁸.

Одночасно з проведенням грошової реформи були ліквідовані пайкові та комерційні ціни на продовольчі і промислові товари. Рівень єдиних роздрібних цін перевищував довоєнні показники втричі. Внаслідок вилучення значної грошової маси під час обміну старих рублів на нові купівельна спроможність населення була істотно скорочена. Це дало можливість установити у 1948 р. державні роздрібні ціни на 17% нижче за рівень 1947 р. У 1949–1952 рр. приймалися поста-

¹⁶ Зверев А. Г. Записки министра. – М., 1973. – С. 235.

¹⁷ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. – Т. 3. – М., 1968. – С. 461.

¹⁸ Плотников К. Н., Ровинский Н. Н. Система и организация финансов и кредита в СРСР. – М., 1950. – С. 171.

нови про зниження роздрібних цін на окремі товари. Внаслідок цього наприкінці п'ятирічки роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі в Україні майже зрівнявся з рівнем 1940 р.¹⁹

Від березня 1950 р. курс рубля щодо іноземних валют став визначатися вмістом золота. Встановився явно завищений уміст золота в рублі – 0, 222 грами. Внаслідок цього за долар в офіційних розрахунках тепер сплачували 4 руб. замість 5 руб. 30 коп.²⁰ Монополія зовнішньої торгівлі та валютна монополія захищали завищений курс рубля, який і далі залишався неконвертованою валютою.

10.4

Становище в сільському господарстві. Голод 1946–1947 рр.

Досить високі темпи відбудови промисловості досягалися за рахунок нещадної експлуатації колгоспного селянства. Капіталовкладення в сільське господарство виділялися в мінімальних розмірах, хоч його матеріально-технічна база сильно постраждала в роки війни. Сільське виробництво трималося в основному на ручній праці, незважаючи на дефіцит робочих рук.

У 1945 р. чисельність працездатного населення в українському селі не перевищувала 3,5 млн порівняно з 7,2 млн перед війною. Після повернення людей з армії, німецької каторги і радянського тилу кількість працездатних у сільськогосподарському виробництві зросла до 5,6 млн, але не досягла довоєнного рівня²¹. У колгоспах працювали в основному жінки.

Україна займала перше місце на континенті за територією, поступаючись лише євразійським країнам – Росії і Туреччині. Понад половина цієї території була розорана. З одного боку, країна могла собі дозволити це, бо мала сприятливі для сільського господарства умови. Українські чорноземи – одні з найкращих ґрунтів на планеті. З другого боку, винятково висока розораність території свідчила про *екстенсивне* господарювання.

У повоєнний період було поставлене завдання якомога швидше вийти на передвоєнний показник площі орних земель. У 1950 р. він становив 98% передвоєнного²².

¹⁹ Баран В. К. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) // Економічна історія України. – Т. 2. – К., 2011. – С. 398.

²⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 3. – С. 603.

²¹ Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К., 1997. – С. 108.

²² Дерев'якин Т. І. Відбудова і дальший розвиток народного господарства УРСР в четвертій п'ятирічці (1946–1950 рр.) // Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967. – Т. 2. – С. 223.

Щоб дати раду такій масі орної землі, під час колективізації були створені державні машинно-тракторні станції. У відбудовному процесі на них була звернена першочергова увага. У 1950 р. співвідношення між тракторною тяговою потужністю МТС і живою тяговою силою в колгоспах (у переведенні на механічні кінські сили) становило 58% проти 42. До війни воно було протилежним: 45% проти 55²³.

Як під час війни, так і в повоєнний період основним джерелом доходів селянської сім'ї була присадибна ділянка. Колективне господарство під пильним оком районного партійно-радянсько-чекістського трикутника працювало на державу. Формально держава закуповувала колгоспну продукцію, але рівень цін на неї свідчив про те, що мова йшла про здавання, а не закупівлю. За кілограм борошна, яке надходило в державні засіки згідно з обов'язковими поставками, колгоспам платили лише одну копійку, а за кілограм м'яса – 23 копійки. Через свою торговельну мережу держава розподіляла борошно серед захищених картковою системою споживачів по ціні 31 коп., а м'ясо – по 1 руб. 50 коп.²⁴ Не задовольняючись закупками, вона обклала колгоспні двори грошовими і натуральними податками. Обкладалися навіть плодові дерева і ягідні кущі на присадибній ділянці. Колгоспники іноді вирубували їх, щоб зменшити податковий тягар.

У воєнні і повоєнні роки державні закупки поглинали основну частину того, що вирощувалося в колективному господарстві. Колгоспний трудовень частіше за все був майже порожній. 95% грошових доходів селяни заробляли продажем продукції з присадибної ділянки і тільки 5% одержували за трудовнями. Вони змушені були вирощувати на присадибній ділянці навіть зерно, тому що трудовні забезпечували їм тільки третину спожитого хліба²⁵. Не дивно, що селяни старалися розширити свою ділянку за рахунок колгоспної землі. Здавалося б, десятикратно вища продуктивність праці у присадибному господарстві порівняно з колективним повинна була б змусити державних чиновників закрити очі на порушення статутних вимог. Але в них на першому плані була комуністична ідеологія, а не економіка. У вересні 1946 р. Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про заходи з ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах». До кінця 1946 р. в областях УРСР у колгоспників вилучили і передали в громадське господарство 591 тис. га землі²⁶.

²³ Народне господарство Української РСР. – К., 1957. – С. 337.

²⁴ Литвин В. М., Слюсаренко А. Г. Україна в роки повоєнної відбудови і подальшого розвитку економіки та культури (1946–1953 рр.) // Новітня історія України 1900–2000. – К., 2002. – С. 391.

²⁵ Ковпак А. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С. 16.

²⁶ Дерев'якін Т. І. Відбудова і дальший розвиток народного господарства УРСР в четвертій п'ятирічці (1946–1950 рр.) // Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967. –

Зима 1945–1946 рр. виявилася малосніжною і морозною. Навесні 1946 р. загинуло 350 тис. га зернових посівів, п'яту частину посівних площ довелося пересіяти. Весна і літо видалися ще більш посушливими, аніж у 1921 р. В Україні особливо постраждали від посухи південні області – від Ізмаїльської до Ворошиловградської. У серпні температура на ґрунті там сягала 50° С. Ці температурні рекорди не подолані й досі. Валовий збір зернових у 1946 р. становив лише 3,8 ц з га. У колгоспах Миколаївської області було зібрано 2–3 ц, Ізмаїльської – 1 ц з гектара²⁷. Колгоспники опинилися у вкрай важкій продовольчій ситуації, адже врожай картоплі та овочів на присадибних ділянках теж був утрачений. Унаслідок нестачі кормів в Україні загинуло десятки тисяч голів великої рогатої худоби. Так само постраждало кінське поголів'я.

Не рахуючись із ситуацією, хлібозаготівельні органи встановили для України напружений план по хлібу – спочатку 340 млн, а потім – 362,8 млн пудів. У Кіровоградській області план перевищив реально зібраний врожай²⁸. Хліб вибивали з господарств жорсткими методами, тому що радянський уряд мав виконати зобов'язання перед іншими країнами. Зокрема, у лютому 1946 р. була укладена угода про поставку в Польщу 200 тис. тонн зерна, у квітні – про поставку у Францію 500 тис. тонн зерна. Радянський хліб одержали також Болгарія, Румунія, Чехословаччина. Президент Чехословаччини К. Готвальд згодом визнав: «Радянський Союз урятував нас від голоду»²⁹. Сумарний експорт зернових культур становив 1,7 млн тонн, тобто 10% заготованого в СРСР хліба³⁰. Поставки хліба в Європу були політично мотивованими. У Кремлі бажали зміцнювати насаджувані на континенті комуністичні режими не тільки силовими, а й економічними засобами.

У позбавленому продовольства українському селі почався голод, і М. Хрущов звернувся в ЦК ВКП(б) з проханням зменшити хлібозаготівельний план. Та підтверджена органами державної безпеки інформація про голод не справила в центрі будь-якого враження. 26 листопада 1946 р. Й. Сталін і А. Жданов надіслали телеграму М. Хрущову і другому секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку, в якій вимагали покінчити з небільшовицьким ставленням до виконання плану хлібозаготівель і покарати тих, хто приховує хліб. Та через три тижні Хрущов знову звернувся в Кремль з проханням про надання фуражної позички.

Україна одержала фуражну, насінневу і продовольчу позички, треба ж було рятувати посівну кампанію 1947 р. Але Сталін вирішив зняти Хрущова на певний

Т. 2. – С. 221.

²⁷ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К., Нью-Йорк, 1996. – С. 8.

²⁸ Там само. – С. 9.

²⁹ История Чехословакии. – Т. 3. – М., 1960. – С. 475.

³⁰ Внешняя торговля СРСР. 1918–1966 гг. Статистический справочник. – М., 1967. – С. 88–89.

час із посади першого секретаря ЦК КП(б)У й залишити за ним тільки посаду голови уряду. На початку березня 1947 р. республіканську партійну організацію знову очолив, як у 1925–1928 рр., Л. Каганович. У грудні 1947 р. його відкликали в Москву і призначили на посаду заступника голови Ради міністрів СРСР. Хрущов знову зайняв посаду першого секретаря ЦК, але главою уряду став Д. Коротченко.

У літературі є немало оцінок кількості жертв голоду 1946–1947 рр., але вони не мають під собою об'єктивної основи, бо як до цієї трагедії, так і після неї не було переписів населення. Ніхто з керівників СРСР не робив спроб визначити, скільки людей померло від голоду по окремих республіках і на селі та в місті (подібно до того, як ніхто не підраховував демографічних втрат, викликаних війною). Власне, від повоєнного перепису відмовилися саме через те, щоб приховати воєнні й повоєнні втрати. Однак на підставі уривчастих даних за певні періоди і по окремих територіях можна визначити, що кількість жертв голоду 1946–1947 рр. обчислювалися в Україні сотнями тисяч.

Якби влада мала намір знищити голодом певну частку населення, як це вона зробила в 1933 р., кількість жертв обчислювалася б мільйонами. Однак тут такого наміру не було, і голодуючим надавалася продовольча допомога. Сталін погодився прийняти продовольство від Адміністрації допомоги і відбудови (ЮНРРА), яка працювала під егідою ООН у багатьох країнах з метою пом'якшення наслідків повоєнної господарської розрухи. Ніхто не робив таємниці з того, що СРСР був однією з найбільш постраждалих у війні країн. Так само загальновідомими були наслідки посухи 1946 р., яка поглибила повоєнну розруху в багатьох країнах. ЮНРРА передала населенню УРСР 288 тис. тонн продовольства³¹. Зі свого боку, загальносоюзний центр надавав у 1947 р. позичку хлібом в обсязі 93 тис. тонн і асигнував 140 млн руб. для закупівлі іншого продовольства³².

Реагуючи на загрозу посухи, 20 жовтня 1948 р. Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про план полезахисних лісонасаджень, запровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків і водойм для забезпечення високих і сталих врожаїв у степових і лісостепових районах європейської частини СРСР». Партійні комітети охрестили його «Сталінським планом перетворення природи» і почали пропагувати в засобах масової інформації. Популяризація постанови справді була потрібною, адже значну частину робіт передбачалося виконати без залучень бюджетних коштів, на засадах «народної будови».

У 1948 р. М. Хрущов звернувся в ЦК ВКП(б) з пропозицією «простимулювати» каральними засобами більш активну участь колгоспників у роботі на полях

³¹ Зеленин І. Е. Аграрная политика Н. С. Хрущева и сельское хозяйство. – М., 2001. – С. 31.

³² Кожукало І. А. 1946–1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 267.

і фермах. Ідея полягала в тому, щоб змусити самих колгоспників карати тих, хто не виробив обов'язкового мінімуму трудовнів. 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Колгоспникам ставився в обов'язок розгляд на зборах питання про виселення, яке готувалося правлінням артлі або сільрадою. Виконання «громадських вироків» покладалося на МВС УРСР. До липня 1950 р. було винесено 11 991 «громадський вирок» і близько 20 тис. «попереджень»³³. Нерідко серед приречених на виселення виявлялися люди похилого віку, інваліди, учасники війни. Часто представники влади використовували процедуру «громадського вироку» для зведення поррахунків на побутовому ґрунті.

Указ про «громадські вирокі» не сприяв, як показала практика, підвищенню продуктивності праці в громадському господарстві. Тому влада втратила інтерес до нього, і кампанія «громадських вироків» після 1950 р. згасла.

У 1948 р. М. Хрущов виступив зі ще однією сумнівною ініціативою, яка з часом набула всесоюзних масштабів. Він об'єднав три невеликі колгоспи на Сумщині в один, створив для нього сприятливі умови господарювання і почав організовувати, користуючись цим прикладом, «всенародний рух» за укрупнення колгоспів. 30 травня 1950 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі». Обкоми ВКП(б) і облавиконкоми зобов'язалися «повести роботу з укрупнення дрібних колгоспів, які за розмірами закріплених за ними земель не можуть успішно розвивати громадське господарство і застосовувати сучасну машинну техніку»³⁴. На кінець 1950 р. в Україні залишилося 19 295 колгоспів (в 1940 р. – 28 374). Середній колгосп після кампанії укрупнення мав 285 дворів і 1 290 га посівних площ³⁵.

Згодом, перебуваючи вже в ранзі секретаря ЦК ВКП(б), М. Хрущов опублікував у газеті «Правда» статтю «Про будівництво і благоустрій у колгоспах». У ній доводилися переваги укрупнених колгоспів під кутом зору ідеї подолання істотної відмінності між містом і селом. Запроваджуючи в пропагандистський обіг поняття «агроміст», Хрущов писав: «Замість невеликих сіл виникнуть культурні упорядковані колгоспні селища зі школами, лазнями, будинками сільгоспкультури, дитячими яслами та іншими культурно-побутовими установами»³⁶.

³³ Литвин В. М., Слюсаренко А. Г. Україна в роки повоєнної відбудови і подальшого розвитку економіки і культури (1946–1953 рр.) // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 395.

³⁴ Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 3. – М., 1958. – С. 500.

³⁵ Народне господарство УРСР в 1962 році. Статистичний щорічник. – К., 1963. – С. 316.

³⁶ Правда, 1951, 4 марта.

Ідея «агроміст» викликала роздратування і гнів у вождя, з яким необачний Хрущов не порадився. Наступного дня «Правда» опублікувала повідомлення «Від редакції», в якому зазначалося, що стаття опублікована в дискусійному порядку. Після цього для роз'яснення своєї лінії ЦК ВКП(б) вдався до закритого листа в партійні комітети. Така форма спілкування керівництва партії з рядовими комуністами використовувалася тільки в надзвичайних ситуаціях.

У листі «Про завдання колгоспного будівництва у зв'язку з укрупненням дрібних господарств» піддавалися критиці за серйозні перекручення лінії партії «деякі керівні працівники» (з огляду на статус члена політбюро ЦК ВКП(б) прізвище Хрущова не згадувалося). Йшлося про те, що кошти держави і колгоспів партія вимагала використовувати на забезпечення виробничих завдань, передбачених п'ятирічним планом, а не на негайне покращення сільського побуту.

Розвиваючи ідею «агроміст», Хрущов пропонував скоротити присадибну ділянку колгоспного двору до 10–15 соток, а решту земельної площі підсобного господарства винести за межі села, в польовий наділ. «Пропонувати виділення двох земельних ділянок для колгоспного двору, – роз'яснювалося в закритому листі, – означає створювати у колгоспника помилкове враження, що у нього збираються відібрати присадибну ділянку. Ясно, що це може лише завдати шкоду колгоспній справі»³⁷.

Певне відлуння несанкціонована стаття Хрущова знайшла у звітній доповіді ЦК, з якою виступив Г. Маленков у жовтні 1952 р. на XIX з'їзді КПРС. У ній критикувався «неправильний, споживацький підхід до питань колгоспного будівництва з боку окремих наших керівних працівників»³⁸.

Чергову ініціативу в галузі сільського господарства М. Хрущов виявив після смерті Сталіна, перебуваючи вже в статусі першого секретаря ЦК КПРС. У вересні 1953 р. відбувся пленум ЦК КПРС, цілком присвячений розгляду становища в сільському господарстві. Керівництво партії визнало необхідним підвищити заготівельні ціни на продукцію, яку держава одержувала від колгоспів у рахунок обов'язкових поставок (зокрема, на картоплю – в 2,5 рази, на худобу і птицю – в 5,5 рази). Норми обов'язкових поставок зменшувалися, щоб у колгоспів залишалася продукція, яку держава реалізувала б уже за вищими, тобто закупівельними цінами³⁹. Запровадження принципу матеріальної зацікавленості в результатах праці колгоспників збільшило обсяги сільськогосподарської продукції в розпорядженні держави.

³⁷ Зеленин І. Е. Аграрная политика Н. С. Хрущева и сельское хозяйство. – С. 43.

³⁸ Маленков Г. Отчетный доклад XIX съезду партии о работе ЦК ВКП(б) 5 октября 1952 г. – М., 1952. – С. 43–44.

³⁹ Зеленин І. Е. Аграрная политика Н. С. Хрущева и сельское хозяйство. – С. 80.

Проблеми сільського господарства були винесені на пленум ЦК Компартії України, який відбувся у жовтні 1953 р. Новий керівник КПУ О. Кириченко поставив у центрі уваги існуючі в галузі кадрові проблеми. Виявилося, що з 15 770 голів колгоспів (за 2,5 роки 3 525 колгоспів стали жертвами компанії укрупнення) лише 455 мали вищу, а 3 070 – середню спеціальну освіту. У сільському господарстві налічувалось 72 тис. фахівців з вищою і середньою освітою. Безпосередньо на виробництві працювало лише 15,8 тис., а решта сиділа в обласних або районних центрах⁴⁰.

Змусити фахівців їхати на роботу в занедбані села виявилось непросто. Певні зрушення відбулися тільки після прийняття у березні 1955 р. партійно-урядової постанови, яка зобов'язала місцеві органи влади відібрати на підприємствах і в установах 30 тис. фахівців з числа молоді для відрядження на постійну роботу в колгоспи і радгоспи. В УРСР у 1955 р. почали працювати головами і заступниками голів колгоспів 4 107 «тридцятитисячників»⁴¹.

У січні 1954 р. М. Хрущов виступив з новою ініціативою: подав до президії ЦК КПРС записку «Шляхи розв'язання зернової проблеми». Розв'язувати її можна було двома шляхами: інтенсифікацією виробництва, тобто капіталовкладеннями у розбудову існуючих колгоспів та радгоспів, і екстенсивним розвитком галузі, тобто створенням нових зернових фабрик на вільних землях. Коли оцінювати М. Хрущова не як професійного партпрацівника, а як фахівця в певній галузі господарства, то не можна сумніватися в тому, що він мав обмежені, але системні знання в галузі сільського господарства. Тому не дивує обрана ним стратегія у розв'язанні зернової проблеми. **Всупереч загальносвітовим закономірностям розвитку сільського господарства, в основі яких корінилася інтенсифікація виробництва, він зробив ставку на освоєння цілинних та перелогових земель.** Знаючи загальносвітові тенденції, головний комуніст країни все-таки не вважав, що колгоспний лад здатний розвиватися шляхом інтенсифікації виробництва.

Лютнево-березневий (1954 р.) пленум ЦК КПРС схвалив пропозиції М. Хрущова. У 1954–1955 рр. у Казахстан з інших республік приїхало на постійну роботу понад 360 тис. фахівців масових професій сільськогосподарського виробництва. Українська молодь організувала на цілинних землях Північного Казахстану 54 радгоспи⁴².

⁴⁰ Панченко П. П. Подъем сельского хозяйства в 50-е годы // История Украинской ССР. – Т. 9. – К., 1985. – С. 385.

⁴¹ Литвин Володимир. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – С. 141.

⁴² История Украинской ССР. – Т. 9. – С. 404.

10.5

Останній фронт УПА

У листі до Й. Сталіна від 15 листопада 1945 р. М. Хрущов писав про те, що розгром Німеччини і Японії, зміцнення військово-економічної могутності і зростання міжнародного авторитету СРСР викликають розгубленість і почуття приреченості серед «залишків банд українсько-німецьких націоналістів»⁴³. Життя показало, однак, що велетенська наддержавна не могла придушити підпільно-партизанську активність у західних областях УРСР упродовж десятка років – до середини 50-х.

Початковий етап уже повоєнного протистояння повстанців і влади був позначений виборами до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. Прагнучи забезпечити високу явку, органи радянської влади у примусовому порядку залучили до пропагандистської кампанії західноукраїнську інтелігенцію. Зі свого боку, УПА поширювала серед населення заклики до бойкоту виборів. Повстанці писали в листівках: «Сталінські вибори – це глум над демократією. Геть такі вибори! Ні один не підемо до виборів! Хай живуть справжні вільні вибори в Українській самостійній державі!»

Існувала висока вірогідність того, що населення, яке не забуло вільних виборів у довоєнній Польщі, не погодиться солідаризуватися з чужою для нього владою. За цих умов Кремль розгорнув у західних областях України безпрецедентну за масштабами і залученими силами акцію, що дістала назву «*великої блокади*». На цій території у січні–квітні 1946 р. було розміщено понад 3 500 гарнізонів регулярних військ, не рахуючи завжди присутніх військ НКВС, а також 3 593 гарнізони, сформовані з бійців винищувальних батальйонів. Цими силами владі вдалося заблокувати всі без винятку села і перекрити доступ до них повстанців. УПА пережила важку зиму, ведучи виснажливі бої, але «*велика блокада*» її не зламала.

Виконуючи наказ командування УПА, командири територіальних частин повстанської армії і місцеві проводи ОУН перейшли до дій малими групами із засідок. Унаслідок цього великі військові операції проти УПА втратили сенс. За 1946 р. було вчинено 1 619 акцій з боку ОУН і УПА, у тому числі: диверсій на транспорті та промислових і сільськогосподарських об'єктах – 75; нападів на спів-

⁴³ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005 – С. 41.

робітників МВС і МДБ – 78; на солдатів та офіцерів радянської армії – 123, на партійних працівників та активістів – 308, на адміністративні установи – 50⁴⁴.

Радянська пропаганда навіть у перші повоєнні роки за інерцією називала повстанців «українсько-німецькими націоналістами». Пропагандисти не могли знайти раціонального пояснення поведінці людей, які під час «великої блокади» були ізольовані від сіл і сиділи у неопалюваних схронах без руху, бо сніг видавав сліди спостерігачам з літаків, що баражували над зимовим лісом. Чим керувалися вони, коли не здавалися владі? Адже влада неодноразово оголошувала амністію для тих, хто з'явиться з повинною. Інформуючи ЦК КП(б)У про ситуацію в західних областях, міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач 28 травня 1946 р. у черговий раз заявив, що націоналістам завдано «вирішальної поразки». Однак він змушений був додати, що повстанці і підпільники є фанатиками, які боротимуться з радянською владою до кінця⁴⁵.

Друга хвиля тотального наступу на сили визвольного руху розпочалася у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР на початку 1947 р. *Усі сільські виборчі дільниці знову були прикриті військами*. На підставі агентурних розробок здійснювалися спецоперації силами МВС щодо керівних повстанських центрів і кадрів. І все ж повстанцям і підпільникам удалося й цього разу відновити сили. У січні–березні 1947 р. боївки ОУН і підрозділи УПА здійснили, за даними радянських джерел, 272 акції, у квітні–червні – 195 акцій⁴⁶.

Характеризуючи стан боротьби з повстанцями, М. Хрущов у рапорті Сталіну 10 березня 1948 р. доповідав, що за три роки були ліквідовані всі великі формування УПА і значна кількість підпільних осередків ОУН, а залишки повстанців перейшли виключно до терористичних дій окремими бойовиками і групами не більше п'яти осіб. В умовах, що склалися, він пропонував обмежити кількість бойових операцій і віддати перевагу діям спецгруп і чекістсько-військових груп МДБ⁴⁷. Пріоритетним завданням для силових органів радянської влади ставало проникнення в підпільні організації, але не для того, щоб одразу знищити яку-небудь конкретну боївку, а для систематичної і тривалої роботи з розшифрування зв'язків, розкладання визвольного руху зсередини, компрометації командного складу ОУН і УПА перед Службою безпеки ОУН. Ця тактика набула особливо-го поширення після призначення у 1949 р. на посаду міністра державної безпеки

⁴⁴ Кентій А. В. Антиккомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946–1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – С. 406.

⁴⁵ Там само. – С. 402.

⁴⁶ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – С. 44.

⁴⁷ Кентій А. В. Нариси боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.) – К., 1999. – С. 52.

УРСР А. Ковальчука (в роки війни він працював на високих посадах в органах військової контррозвідки СМЕРШ).

Унаслідок військово-чекістських операцій і агентурно-оперативних дій МДБ і МВС, постійних депортацій у віддалені регіони СРСР прихильного до повстанців та підпільників населення і, нарешті, успіхів у колективізації сільсько-го господарства була підірвана база, на яку спирався визвольний рух. УПА як збройна формація вичерпала свої можливості. У зв'язку з цим і на підставі рішення УГВР головний командир УПА Р. Шухевич 3 вересня 1949 р. видав наказ, згідно з яким усі повстанські відділи і штаби припиняли свою діяльність як бойові одиниці й органи управління. Особовий склад відділів і штабів вливався в підпільні структури ОУН(б). Посада головнокомандувача УПА після розформування армії не була ліквідована.

У 1948–1949 рр. органи МДБ і МВС з метою знищення і компрометації підпільників різко розширили активність своїх так званих спеціальних або агентурно-бойових груп. Діючи під виглядом повстанців і підпільників, спецгрупи виявляли і знищували справжніх учасників визвольного руху або тих, хто їм співчував. Оцінюючи діяльність провокаторських груп, керівництво МДБ УРСР відзначило, що в ряді випадків з їхньою допомогою «вдалося створити у середовищі оунівців атмосферу взаємної недовіри, яка призводила часто до самознищення банд та їх ватажків»⁴⁸.

З метою ізоляції учасників руху від місцевого населення спецгрупи грабували і розстрілювали людей, палили садиби, знищували худобу, гвалтували. Та порівняно швидко, уже в березні 1949 р. МДБ УРСР відмовилося від такого способу боротьби з повстанцями і розформувало агентурно-бойові групи. Про мотиви розформування можна тільки здогадуватися, але слід взяти до уваги оцінку спецгруп прокурором військ МВС СРСР Українського округу Г. Кошарським. У доповідній записці М. Хрущову від 15 лютого 1949 р. він писав, що діяльність спецгруп «мала яскраво виражений бандитський характер і була відома місцевому населенню»⁴⁹.

Наприкінці 1949 р. у тривале (майже півроку) відрадження до Львова прибув П. Судоплатов. Він особисто очолив бригаду оперативників, які займалися пошуками Р. Шухевича. 5 березня 1950 р. у с. Білогорща неподалік від Львова голова генерального секретаріату УГВР, голова проводу ОУН в Україні і головнокомандувач УПА Роман Шухевич загинув у бою, потрапивши в оточення. Його смерть істотно підірвала потенціал націоналістичного підпілля.

⁴⁸ Кентій А. В. Антиккомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946–1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – С. 426.

⁴⁹ Литвин Володимир. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – С. 170.

Захоплення у червні 1951 р. органами державної безпеки М. Матвієйка, який прибув в Україну для з'ясування стану підпілля і налагодження зв'язків його керівництва з С. Бандерою, надихнуло МДБ УРСР на встановлення радіозв'язку з закордонними центрами українських націоналістів силами фальшивих проводів ОУН. У 1951 р. були створені три «окружні проводи», чотири «районні проводи» і шість окремих «підпільних груп». Один із найбільш авторитетних дослідників проблеми ОУН–УПА Ю. Киричук зауважив, що з кінця 40-х років підпільна мережа ОУН настільки була насичена ворожою агентурою, що важко відрізнити, де був справжній бандерівець, а де – провокатор з МДБ⁵⁰.

Шляхом проникнення в підпільну мережу органи державної безпеки ліквідували в 1951–1952 рр. найбільш досвідчених і авторитетних керівників повстанського руху – Р. Кравчука, І. Литвинчука, П. Федуну (Петра Полтаву). У травні 1954 р. був заарештований останній голова генерального секретаріату УГВР, голова проводу ОУН в Україні і головнокомандувач УПА Василь Кук (Коваль, Леміш). Після 1954 р. спостерігалися лише поодинокі акції пригаслого повстанського руху. З радянського боку останнім у боротьбі з повстанцями загинув оперуповноважений УКДБ в Тернопільській області 22-річний лейтенант В. Стороженко – 12 жовтня 1959 р. його застрелив з дробовика підпільник ОУН П. Пасічний у лісі біля села Тростянець Бережанського району. А з боку ОУН останніми загинули підпільники П. Пасічний і О. Центарський, 14 квітня 1960 р. вони були вбиті під час оперативно-військової операції біля хутора Лози Підгаєцького району Тернопільської області.

Антикомуністичний опір ОУН і УПА в Україні мав чималий резонанс як в українському суспільстві, так і за кордоном. Безкомпромісний характер збройного конфлікту між українськими націоналістами і силами, які мобілізувалися сталінським режимом насамперед в Україні, спричинив великі людські втрати.

16 травня 1953 р. Л. Берія подав записку в президію ЦК КПРС про недоліки в роботі колишніх органів МДБ УРСР, на підставі якої президія ЦК 26 травня затвердила постанову «Питання західних областей України». У постанові зазначалося, що з 1944 по 1952 рік у західних областях було репресовано до 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., убито понад 153 тис., вислано довічно за межі УРСР понад 203 тис. осіб⁵¹.

У довідці 4-го управління КДБ УРСР, підготовленій 1957 р., містилися більш точні дані. Зазначалося, зокрема, що за 1944–1956 рр. в ході бойових операцій

⁵⁰Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 287.

⁵¹Лаврентий Берія, 1953. Стенограма июльського пленума ЦК КПСС и другие документы. – М., 1999. – С. 147.

і «внутрішнього» (силами Служби безпеки ОУН) терору безповоротні втрати підпілля становили 155 108 осіб, з них у східних областях – 1 746. За націоналістичну діяльність було заарештовано 103 866 осіб, з яких засуджено 87 756. Кількість депортованих не була переглянута⁵². Таким чином, пішло з життя, втратило волю або примусово змінило місце проживання майже 446 тис. громадян.

У квітні 1973 р. 10-й відділ КДБ УРСР підготував для Президії Верховної Ради УРСР довідку про втрати радянської сторони за 1944–1953 рр. Сумарні втрати дорівнювали 30 676 загиблими. За категоріями статистика загиблих виглядала так⁵³:

- співробітників НКДБ-МДБ – 687;
- співробітників НКВС-МВС – 1 864;
- військовослужбовців (внутрішні війська, прикордонні війська, Радянська армія) – 3 199;
- бійців винищувальних батальйонів – 2 590;
- представників радянських, партійних і комсомольських органів – 3 190;
- голів колгоспів – 314; колгоспників і селян – 15 355;
- робітників – 676;
- представників інтелігенції – 1 931;
- дітей, людей похилого віку, домогосподарок – 860.

Деякі історики вбачають у тривалій збройній конфронтації, яка мала місце в західних областях, елементи громадянської війни. Така оцінка протистояння була б справедливою, якби влада, якій протистояли повстанці, формувалася на вільних виборах. За втрати обох сторін відповідальність несе тільки Кремль.

Боротьба за незалежність України справді була головним гаслом повстанців. Факти свідчать, однак, що повстанський рух міг розвиватися тільки у західних областях України. Він тривав так довго, бо був головним чином реакцією на сталінську «революцію згори», й передусім – на колективізацію сільського господарства. У східних областях України реакція основної маси селян у 1930–1932 рр. була не менш гострою, але здебільшого мала форму пасивного опору (саботажу) внаслідок очевидних причин – відсутності лісів, у яких ставала можливою партизанська боротьба, а також відсутності партизанської армії, яка виникла в західних областях.

⁵² Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Масовий терор у післявоєнний період // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 770.

⁵³ Там само. – С. 771–772.

10.6

Політична ситуація напередодні і після смерті Сталіна

Щоб здійснювати терористичну політику, Й. Сталіну потрібно було повсякчасно розколювати суспільство, нацьковуючи одні його групи на інші. У довоєнні роки розкол відбувався переважно за соціальною ознакою, а після війни – за національною (за винятком нових регіонів, які підлягали радянзації, а тому інтенсивно тероризувалися одночасно за обома ознаками).

В епіцентрі переслідувань повоєнного часу опинилися євреї. У своїх спогадах М. Хрущов детально зупинявся на антисемітизмі свого патрона, але підкреслив, що той не дозволяв собі проявити такі настрої на людях⁵⁴. Однак після війни в Кремлі різко зросли ксенофобські настрої. З Європи поверталися мільйони військовослужбовців, військовополонених і оstarбайтерів, які пересвідчилися в тому, що повсякденне життя в Радянському Союзі істотно поступалося за якістю закордонному. Небезпечність такого досвіду для політичного режиму була головною причиною загострення *державної ксенофобії*. Євреї з їх згуртованістю у всесвітньому масштабі та наявністю у значній кількості радянських євреїв родичів за кордоном явно не вписувалися у просякнуте державною ксенофобією життя.

Існувала й інша причина для переростання досить поширеного в радянському суспільстві побутового антисемітизму в державний. Мова йде про провал сталінської близькосхідної політики, пов'язаний з утворенням держави Ізраїль.

Керівник української делегації на сесії Генеральної Асамблеї ООН з палестинської проблеми (листопад 1947 р.) В. Тарасенко згадував, що глава радянської делегації А. Вишинський інструктував їх перед голосуванням: «Незалежна держава євреїв на території Палестини може стати і має стати нашим трампліном, ключем для просування нашого політичного впливу до великих районів Близького Сходу, а там величезні нафтові ресурси. Для нас це вже найближчим часом стане дуже важливо»⁵⁵. На запитання Тарасенка, чи впевнений Вишинський у тому, що уряд створюваного Ізраїлю виявиться лояльним до Радянського Союзу, а не до єврейської общини та уряду Сполучених Штатів, була одержана така відповідь: «Абсолютно впевнений. У цьому не сумнівається й Сталін. Як тільки буде створено державу євреїв у Палестині, як тільки сформується її уряд, вона візьме під свій контроль процеси державного будівництва, які

⁵⁴ Хрущев Н. С. *Время, люди, власть*. Кн. 2. – М., 1999. – С. 45.

⁵⁵ Див.: Кульчицький Станіслав. *Вектор антисемітизму // Політика і час*. – 1998, №1. – С. 74.

відбуваються у країні, у тому числі й процес імміграції. До Палестини рине хвиля переселенців-евреїв з інших країн. А ось із яких саме країн покотиться хвиля переселенців до Палестини? Звісно ж, не із США, Англії, Франції та інших багатих країн. У них здебільшого матеріальне та майнове становище єврейського населення непогане. З цих країн тільки незначна частина – релігійні та сіоністські фанатики – ризикне емігрувати у невідомі для них незатишні умови. Основна маса єврейських іммігрантів приїде з Радянського Союзу. І ми цьому процесу надамо належну підтримку. Із середовища цієї частини населення єврейської держави сформується політична, урядова, культурна, наукова та військова еліта, коріння якої глибоко увійшли в ґрунт Радянського Союзу. З великою часткою імовірності можна передбачити, що російська мова буде другою паралельною офіційною, тобто державною мовою держави євреїв»⁵⁶.

Сталін мав підстави дотримуватися однакової з військовослужбовцями та остарбайтерами думки про умови життя в Європі та Радянському Союзі. Однак йому не слід було розраховувати на відданість з боку радянських євреїв, які їхали в Палестину. Вирвавшись із СРСР, вони аж ніяк не могли пропагувати в Ізраїлі комуністичний лад. Маючи намір позбутися євреїв, які вважалися ненадійними громадянами, Сталін даремно розраховував на їхню відданість комунізму.

Ізраїль був утворений у травні 1948 р. Його уряд не виявив наміру організувати масову імміграцію радянських євреїв і солідаризувався з єврейською общиною Північної Америки. Тоді в Радянському Союзі почалося переслідування євреїв. Гасло боротьби з антисемітизмом з порядку денного не знімалося, якщо йшлося про примітивне побутове явище. Натомість *державний антисемітизм набув форми боротьби з космополітизмом*, під яким розуміли схилання перед усім закордонним. Автор державного гімну СРСР С. Михалков висловив у своїй байці таку формулу звинувачення космополітів: «А сало русское едят!»

У лютому 1948 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про розпуск об'єднань єврейських письменників у Києві, Мінську й Москві. У листопаді того ж року був ліквідований Єврейський антифашистський комітет (ЄАК). По справі ЄАК почалися арешти. Серед інших була заарештована й дружина В. Молотова Поліна (Пері) Жемчужина, яка впродовж 10 років очолювала главк у Міністерстві легкої промисловості РРФСР.

У січні 1953 р. МДБ СРСР підготувало «справу лікарів». Газети повідомили про арешт фахівців, які працювали в Кремлівській лікарні. Майже всі арештовані мали єврейські прізвища, але деякі не були євреями: радянська влада мусила боротися не з євреями, а з космополітами. Та лікарів звинувачували вже не в аб-

⁵⁶ Там само. – С. 74–75.

страктному космополітизмі, а в організації такого лікування політичних керівників (А. Жданова, О. Щербакова та ін.), яке гарантовано призводило до смерті. Однією з ключових фігур у «справі лікарів» був М. Вовсі – двоюрідний брат одного з керівників ЄАК С. Міхоелса. Так «справа лікарів» об'єдналася зі справою ЄАК. За новою формулою звинувачення – у терористичній діяльності – були сфабриковані десятки справ у міністерствах закордонних справ і державної безпеки СРСР.

Оперативна інформація про те, як населення реагувало на оголошене по радіо вранці 13 січня 1953 р. повідомлення ТАРС про арешт групи лікарів, зосереджувалася в областях у перших секретарів обкомів і негайно передавалася першому секретарю ЦК Компартії України Л. Мельникову. В інформації з Києва від 15 січня говорилося, що в артілі «Київтрикотажник» Б. Долинська (обов'язково вказувалися персональні дані: безпартійна, єврейка) заявила: «У зв'язку з цим процесом гадаю, що буде якесь рішення уряду вислати всіх євреїв»⁵⁷. Ідея про вислання справді носилася в повітрі. Не підлягає сумніву, що її запустили агенти чекістів, які постійно працювали з населенням. Указувалася в поголосах навіть адреса депортації: Єврейська автономна область на березі Амуру. Всупереч назві серед населення цієї автономії майже не було євреїв.

23 січня перший секретар Сумського обкому Компартії України О. Кондратенко переслав Л. Мельникову одержаний ним лист без підпису такого змісту: «З великою ненавистю і почуттям відрази наш радянський народ оголошує бойкот євреям і просить вашого сприяння перед урядом, партією і тов. Сталіним від імені жителів Сумської області щодо виселення єврейських сімей, виключення з партії комуністів Радянського Союзу і комсомолу євреїв, які ховаються за партійними і комсомольськими квитками. Наперед відомо, що вони – євреї – всі кар'єристи, шкідники, шовіністи, космополіти. За 35 років Радянської влади їх не перевиховали в нашій Радянській країні, надії на майбутнє їх перевиховання не передбачається. Це злісні вороги Рад, убивці наших кращих людей, керівників і натхненників демократії трудящих»⁵⁸. Ця анонімка була надіслана в ЦК Компартії України як найважливіший документ: із супроводжувальним листом, але без коментарів. Той, хто її надіслав фельдзв'язком, розумів, що документ такого змісту в центрі чекають і вітатимуть. «Безіменні маси» наполягали, а вождь вичікував, не розкриваючи намірів і мотивів.

Уся сукупність фактів у перші місяці 1953 р. свідчила, що Сталін готував нову чистку на зразок масових репресій 1937–1938 рр. І тільки смерть диктатора поклала край цим намірам.

⁵⁷ Там само. – С. 75.

⁵⁸ Там само. – С. 76.

За дві години до смерті Сталіна, тобто о 20.00 5 березня 1953 р., в Кремлі відкрилося Спільне засідання пленуму ЦК КПРС; Ради міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР, на якому головував М. Хрущов. Після того, як міністр охорони здоров'я О. Третьяков ознайомив присутніх зі станом здоров'я вождя, головуючий повідомив, що в кімнаті, де він знаходиться, організоване постійне чергування членів бюро президії ЦК КПРС. Потім слово було надане Г. Маленкову, який оголосив рішення, прийняті бюро президії ЦК. Спільне засідання членів партійно-радянського керівництва схвалило ці рішення без обговорення, і на цьому вичерпало свою роль. Тривало воно лише 40 хвилин⁵⁹.

Розглянемо тепер, як опрацьовувалися ці рішення на засіданнях бюро президії ЦК. Засідання відбувалися під головуванням Г. Маленкова 2 березня (о 12.00 і 20.00), 3 березня (о 12.00 і 24.00) і 4–5 березня. На всіх, крім останнього, фігурував один пункт порядку денного: «Про лікування товариша Сталіна Й. В.». Хоча стенограма засідань не велася, можна не сумніватися, що керівники партії і держави розподіляли між собою головні посади в ситуації вакууму влади, який виникав. Останнє з перелічених між 2 і 5 березня засідань бюро президії ЦК почалося без позначення години відкриття і закінчилося без позначення години закриття. Зробити можна лише один обґрунтований висновок: його учасники провели безсонну ніч з 4 на 5 березня і завершили справу розподілу влади перед тим, як почалося так зване Спільне засідання всіх членів вищого керівництва країни⁶⁰.

16 жовтня 1952 р. обраний XIX з'їздом КПРС пленум ЦК виділив зі свого складу клони з тими ж правами, які він сам мав за статутом: президію і бюро президії. 27 жовтня були запроTOCOLьовані перші рішення бюро президії ЦК з позначенням прізвищ присутніх на засіданні. У протоколі №13, датованому 4–5 березня 1953 р., були позначені всі члени бюро, за винятком Й. Сталіна. До розподілу влади залучалися також три члени президії ЦК – В. Молотов, А. Мікоян і М. Шверник⁶¹. Перший з них мав 29-річний стаж перебування у вищому керівництві, а другий – 19-річний стаж. Сталін не включив їх до бюро президії ЦК, але тепер з його волею рахуватися не випадало. М. Шверник перебував кандидатом у члени політбюро ЦК упродовж 14 років і в 1952 р. його нарешті ввели до складу президії ЦК, але він так і не потрапив до найвищих керівників, оскільки в структурі ЦК з'явилося бюро президії. Його посада у новому, вже післясталінському керівництві не викликала ні сумнівів, ні дискусій. Маючи 30-річний стаж профспілкової роботи, він був приречений керувати радянськими профспілками.

⁵⁹ Політбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945-1953. – М., 2002. – С. 101.

⁶⁰ Там само. – С. 102, 436–437.

⁶¹ Там само. – С. 437.

Порядок денний засідання 4–5 березня складався з 13 пунктів. В 11 пунктах перелічувалися посади без прізвищ. Прізвища були озвучені Г. Маленковим на Спільному засіданні вищого керівництва. У 12-му пункті йшлося про дату скликання сесії Верховної Ради СРСР. Усі призначення на посади мусили затверджуватися в радянському порядку. Останній пункт у протоколі бюро президії ЦК мав назву «Про документи та папери товариша Сталіна Й. В.». Коли закінчилося Спільне засідання вищого керівництва, Г. Маленков, Л. Берія і М. Хрущов дочекалися смерті вождя і зайшли в його кабінет, де вже був розпалений камін. Вони брали папки з документами та паперами і, не розкриваючи їх, кидали у вогонь. Довгий досвід спілкування з вождем, який за партійним статутом мав однаковий з ними посадовий статус, переконував, що в цих папках зберігався компромат на кожного з них.

Розглядаючи розподіл посад, затверджений Спільним засіданням партійно-радянського керівництва, слід зупинитися передусім на співвідношенні гілок влади в його ленінському і сталінському варіантах. Варіант Леніна був первинним у створеній ним системі влади: *партійна вертикаль як носій диктатури, чекістська – як підпорядкована партійній допоміжна вертикаль, що забезпечувала здійснення диктатури, і радянська – як суто управлінська*. Провідне становище Леніна в системі влади визначалося його авторитетом у партії, цього було досить. Сталін завойовував становище верховного вождя після Леніна засобами терору. Тому він вивів чекістську вертикаль з-під впливу партійних органів і замкнув її виключно на собі. Партійну вертикаль він очолював з 1922 р., протиставляючи її при потребі чекістській, і почувався в ній настільки впевнено, що з 1934 р. зняв зі своєї посади в секретаріаті ЦК ВКП(б) визначення «генеральний». Одночасно від 1941 р. і до кінця життя він виконував функції глави уряду, тобто замкнув на собі й радянську вертикаль. Управлінським функціям Сталін надавав особливого значення, тому що вони уособлювали владу в чистому вигляді й давали можливість оперативно реагувати на всі прояви повсякденного життя.

Проте три вірогідні претенденти на становище верховного вождя не взяли до уваги тієї простої обставини, що *Сталін тримав у руках усі три вертикалі влади одночасно*, а тому міг розставляти їх у політичній системі за своїм бажанням. Найбільш впливовий із наступників Г. Маленков зосередив свої претензії на радянську вертикаль влади (не полишаючи партійної), а другий за впливом Л. Берія – на органах державної безпеки. Найменш впливовий М. Хрущов залишився при партійній вертикалі влади, але у невизначеному становищі.

Виступаючи на спільному засіданні, Г. Маленков підкреслив, що бюро президії ЦК КПРС доручило йому доповісти про ряд заходів щодо організації партійного і державного керівництва з тим, щоб прийняти їх як спільне рішення

пленуму ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР. «Виробляючи ці організаційні заходи, – підкреслив він, – ми виходили з того, що в цей важкий для нашої партії і країни час найбільш важливим завданням партії і уряду є забезпечення безперервного і правильного керівництва всім життям країни, що у свою чергу вимагає найбільшої згуртованості керівництва, недопущення будь-якого безладу і паніки»⁶².

Після цього слово було надано Л. Берії. Той констатував, що «в керівництві партією і країною відсутній товариш Сталін», а тому бюро президії ЦК вносить пропозицію призначити головою Ради міністрів СРСР Г. Маленкова. Після вигуків з місць «Правильно! Затвердити!» Хрущов знову надав слово Маленкову, який озвучив одностайно прийнятий присутніми весь пакет пропозицій.

Першими заступниками голови Ради міністрів призначалися Л. Берія, В. Молотов, В. Буланін і Л. Каганович. Головою Президії Верховної Ради СРСР був рекомендований К. Ворошилов замість М. Шверника. Міністерство державної безпеки і Міністерство внутрішніх справ об'єднувалися в Міністерство внутрішніх справ, очолюване Л. Берією. Міністром закордонних справ СРСР ставав В. Молотов, військовим міністром – М. Буланін, а його заступниками – маршали О. Василевський і Г. Жуков. Міністерства зовнішньої торгівлі і Міністерство торгівлі об'єднувалися в Міністерство внутрішньої і зовнішньої торгівлі СРСР на чолі якого ставав А. Мікоян. М. Шверник рекомендувався на посаду голови ВЦРПС.

Бюро президії ЦК КПРС ліквідувалося. Відповідно до статуту в Центральному комітеті утворювався один орган – президія ЦК в кількості 11 членів і 4 кандидатів. Фактична кількість членів президії ЦК обмежувалася десятьма особами, одинадцятим числився ще живий Й. Сталін. «Десятка» наступників Сталіна мала такий вигляд: Г. Маленков, Л. Берія, В. Молотов, К. Ворошилов, М. Хрущов, М. Буланін, Л. Каганович, А. Мікоян, М. Сабуров, М. Первухін.

Перелік прізвищ був саме таким. «Десятка» встановила його, керуючись узгодженими всередині неї міркуваннями про політичну вагу кожного члена вищого керівництва. М. Хрущов мав зосередитися на роботі в ЦК КПРС й у зв'язку з цим звільнявся з посади першого секретаря Московського комітету партії. Статус його у складі секретаріату ЦК не визначався внаслідок двох причин. По-перше, головою секретаріату продовжував рахуватися Сталін. По-друге, в списку членів президії ЦК, який був затверджений Спільним засіданням, на другому місці після Сталіна значився Маленков. Один із пунктів протоколу Спільного засідання вказував на те, що реальна влада в партії і країні знаходилася в руках трійки – Маленкова, Берії та Хрущова: їм доручалося вжити заходів

⁶² Там само. – С. 102.

для того, щоб «документи і папери товариша Сталіна як діючі, так і архівні були приведені в необхідний порядок»⁶³. Однак сама трійка наступників диктаторської влади Сталіна не визначила, хто з них має першість. На місце диктатора претендував кожний. Не було до кінця зрозуміло навіть те, як розподіляти між ними контроль над вертикалями влади.

Непевність стосовно інституціонального розподілу владних повноважень була подолана майже одразу. 14 березня президія ЦК КПРС запропонувала Г. Маленкову визначити коло своїх повноважень. Він обрав радянську вертикаль, яка здавалася йому найбільш перспективною, хоча при Сталіні працював у секретаріаті ЦК. Внаслідок цього на чолі секретаріату опинився М. Хрущов. Вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС визнав цю трансформацію влади, коли призначив Хрущова на посаду першого секретаря ЦК. Спираючись від початку на партійний апарат, Хрущов розпочав боротьбу за одноосібну владу, маючи перед очима прецедент – боротьбу Сталіна в 1923–1928 рр.

Перебравши в своє розпорядження каральні органи, які при Сталіні були цілком відділені від партійного апарату і залишалися такими, Л. Берія розраховував використати їх для завоювання одноосібної влади. Він першим виявив ініціативу в справі десталінізації країни, тобто відмови від масових репресій як основної форми державного управління.

13 березня 1953 р. Берія створив в МВД СРСР слідчі групи для перегляду справ, заведених під диктовку Сталіна його попередниками, і перш за все – «справи лікарів». 26 березня він подав Маленкову, який головував у президії ЦК КПРС, записку про необхідність амністії, оскільки ув'язнення 2 526 тис. осіб у колоніях, тюрмах і таборах не викликалося державною необхідністю. На підставі цієї записки Президія Верховної Ради СРСР 27 березня прийняла указ «Про амністію». До вересня в Україну повернулися 173 тис. в'язнів⁶⁴.

Члени колективного керівництва сприймали ці ініціативи Берії як прагнення заручитися підтримкою суспільства у боротьбі за владу. «Гра на публіку» особливо стривожила Маленкова, який у повоєнні роки координував репресивну політику Сталіна, перебуваючи в секретаріаті ЦК КПРС. Порозумівшись із М. Хрущовим, він підготував ґрунт для політичного знешкодження керівника МВС СРСР. Група армійських генералів на чолі з популярним у народі маршалом Г. Жуковим заарештувала Берію на засіданні президії ЦК КПРС 26 червня 1953 р. На початку липня відбувся пленум ЦК КПРС, який розглянув питання «Про

⁶³ Там само. – С. 104.

⁶⁴ Баран В. К. Україна в добу Хрущова // Політична історія України. ХХ століття. – Т. 6. – К., 2003. – С. 127.

злочинні антипартійні й антидержавні дії Берії». Після пленуму ЦК колективне керівництво у складі президії ЦК, в якому на перший план висунулися Маленков і Хрущов, почало просувати справу десталінізації.

Ім'я Сталіна зникло з повсякденного вжитку практично одразу після смерті. 10 березня у виступі на президії ЦК Г. Маленков заявив: «Уважаємо обов'язковим припинити політику культу особи». Секретаря ЦК КПРС із пропаганди П. Попелова зобов'язали припинити той потік славослов'я на адресу Сталіна, який у пресі тривав за інерцією⁶⁵.

Проте пряму критику на адресу Стааліна ще не міг дозволити собі ніхто з членів колективного керівництва. У пропаганді в критичному аспекті почали активно послуговуватися концептом «культ особи», хоча й не прив'язували його прямо до особи Сталіна.

Тим часом усередині колективного керівництва відбувалася гостра боротьба з приводу того, як ставитися до Сталіна і його спадщини. Конфронтація стала яскраво вираженою на липневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС, який розглядав справу Берії. Із захистом Сталіна, якого Берія нібито бажав дискредитувати, виступив Л. Каганович. «Сталін поступово став зникати зі сторінок преси», – заявив він, пояснюючи це впливом Берії⁶⁶. Йому вторив А. Андреев: «Мільйони людей знають, яке значення має геніальна особа, яка стоїть на чолі руху, знають, яке значення мали й мають Ленін і Сталін, а тут невідомо звідки з'явилося питання про культ особи. Це витівки Берії»⁶⁷.

Однак завдяки консолідованим зусиллям Маленкова і Хрущова обережна лінія на подолання наслідків злочинних дій Сталіна тривала. Десталінізація вимагала постановки питання про культ особи. Параметри його критики були визначені у постанові ЦК КПРС «Про завдання партійної освіти в новому навчальному році», прийнятій у вересні 1953 р. Парторганізації націлювалися на необхідність викоренити з практики пропаганди «відступи від марксизму-ленінізму в питанні про роль особи в історії, що виявлялися у пропаганді ідеалістичної теорії культу особи, показуючи вирішальну роль народу – творця історії і роль Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили»⁶⁸.

Одним із найважливіших проявів десталінізації було повернення органів державної безпеки у підпорядкування партійним комітетам. Тероризована раніше компартійно-радянська номенклатура з ентузіазмом вітала цей крок колективного

⁶⁵ Наше Отечество. Опыт политической истории. – М., 1991. – Т. 2. – С. 443.

⁶⁶ Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – С. 283.

⁶⁷ Там само. – С. 344.

⁶⁸ Баран В. К. Україна в добу Хрущова // Політична історія України. ХХ століття. – Т. 6. – С. 128.

керівництва. У березні 1954 р. на базі колишнього міністерства був сформований Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді міністрів СРСР. Його очолив генерал І. Серов, з яким М. Хрущов довгі роки працював в Україні. Президія ЦК Компартії України на початку липня 1954 р. затвердила постанову «Про відбір партійних працівників на керівну роботу в органи Комітету державної безпеки, Міністерства внутрішніх справ і міліції». Склад «органів», як їх називали в народі без дальшого уточнення, насичувався кадрами з партійного апарату.

Г. Маленков одразу після смерті диктатора обрав курс на десталінізацію, хоча й був пов'язаний з терористичною діяльністю «органів» у повоєнний період більше, ніж будь-хто з колективного керівництва. Але в його поведінці була своя логіка. По-перше, Маленкова ненавиділи тільки високі чини номенклатури, яку він тероризував за конкретними вказівками свого патрона. Народ мав відразу до «органів», але не пов'язував репресії з іменем Маленкова. По-друге, народ-переможець зазнав величезних матеріальних злигоднів у воєнні і повоєнні роки, при цьому очікування на краще життя після припинення воєнних дій справджувалися надто повільно. Потрібні були негайні і рішучі дії, щоб змінити якість життя. Ініціатор таких дій набував усенародної підтримки, яка дозволила б виділитися з колективного керівництва.

Г. Маленков першим, у серпні 1953 р., прийняв рішення про зниження податків із селян⁶⁹. Він же першим із радянських керівників піддав сумніву тезу про необхідність постійного забезпечення випереджаючих темпів зростання галузей групи А порівняно з галузями групи Б.

Курс на прискорене зростання легкої і харчової промисловості вимагав відмови від наступальної зовнішньої політики. Першим кроком у цьому напрямі стало укладення в липні 1953 р. угоди про припинення воєнних дій на Корейському півострові, які були розв'язані у 1950 р. північнокорейським диктатором Кім Ір Сеном за підтримки Й. Сталіна і Мао Цзедуна. Почали приносити свої плоди роботи зі створення ракетно-ядерної зброї, які з 1945 р. провадилися під керівництвом Л. Берії. 12 серпня 1953 р. Радянський Союз раніше від США підірвав водневу бомбу. Були здійснені успішні пуски ракет, у тому числі балістичної ракети Р-7, здатної донести ядерну бомбу в будь-яку точку земної кулі. У радянського керівництва опинився в руках потужний засіб тиску на зовнішньополітичних противників. Це дозволило істотно зменшити бюджетні витрати на звичайні озброєння і фінансово забезпечити курс на підвищення матеріального добробуту населення. Виступаючи в серпні 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР, Г. Маленков уперше в контексті міжнародної політики Кремля вжив слово «розрядка».

⁶⁹ Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – М., 1998. – С. 131.

У березні 1954 р. він же висловився проти політики «холодної війни», яка загрожувала справжньою війною. Така політика, підкреслив він, «за сучасних засобів війни означає загибель світової цивілізації»⁷⁰.

Тандем Г. Маленков–М. Хрущов, який склався в 1953 р. для протистояння Л. Берії, з весни 1954 р. почав розвалюватися. Його цілеспрямовано розвалював М. Хрущов, прагнучи позбавити Маленкова головування в президії ЦК КПРС, успадкованого разом із посадою голови Ради міністрів СРСР від Сталіна. **Суперництво між ними показало безсумнівну перевагу компартійної вертикалі влади над радянською в умовах, коли органи державної безпеки втратили характер самостійної вертикалі й були підпорядковані партійному апарату, тобто стали матеріалізованим втіленням диктатури колективного керівництва.** Зміцнивши свої зв'язки з периферійним партапаратом, Хрущов тим самим здобув достатній вплив на інших членів колективного керівництва. Маленков опинився у відносній ізоляції в президії ЦК, хоча й головував на її засіданнях.

24 січня 1955 р. газета «Правда» опублікувала статтю її головного редактора Д. Шепілова «Генеральна лінія партії і вульгаризатори марксизму», в якій гостро критикувалися деякі економісти за їх твердження про можливість і бажаність забезпечення випереджувальних темпів зростання легкої і харчової промисловості та сільського господарства. 25 січня розпочав роботу пленум ЦК КПРС, на якому виступили М. Хрущов, В. Молотов, Л. Каганович та ін. У виступі Хрущова, який було взято за основу для постанови «Про тов. Маленкова Г. М.» від 31 січня, вказувалося, що Маленков не забезпечував належного виконання обов'язків голови Ради міністрів СРСР, оскільки не мав необхідних знань і досвіду господарської роботи. Голова уряду засуджувався за політично шкідливе протиставлення темпів розвитку важкої промисловості темпам розвитку легкої і харчової промисловості. Засуджувалася також його теза про загибель світової цивілізації у разі розв'язання нової війни. На Маленкова справедливо покладалася відповідальність за організацію «ленінградської справи», в ході якої у 1950 р. були засуджені або розстріляні діячі, висунуті з Ленінграда у повоєнний період на керівну роботу в центральні органи управління (більше 2 тис. осіб)⁷¹. Пленум ЦК КПРС рекомендував звільнити Г. Маленкова з посади голови уряду. На цю посаду був призначений М. Булганін. Звільнену Булганіним посаду міністра оборони СРСР зайняв Г. Жуков.

Після перемоги над Г. Маленковим М. Хрущов почав головувати в президії ЦК КПРС. Це не означало, однак, що *доба колективного керівництва в державній партії добігла кінця.* Новий претендент на роль диктатора домігся на липнево-

⁷⁰ Там само. – С. 132.

⁷¹ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. – Т. 2. Постановления 1954–1958. – М., 2006. – С. 41–43, 904.

му (1955 р.) пленумі ЦК поповнення президії ЦК двома своїми висуванцями – О. Кириченком і М. Сусловим, але не більше.

О. Кириченко очолив ЦК Компартії України після розгляду записки Л. Берії про становище в західних областях України від 16 травня 1953 р. на президії ЦК КПРС. *Це був перший українець на чолі республіканської партійної організації за весь час її існування.* За узгодженням із Хрущовим він взяв курс на використання місцевих кадрів на керівних партійно-радянських посадах у республіці (в тому числі – у західних областях). За своїм національним складом Центральний комітет, сформований після XVIII з'їзду Компартії України (березень 1954 р.) відповідав національній структурі населення республіки. Президія ЦК складалася майже повністю з українців: О. Кириченко, М. Підгорний, М. Гречуха, Н. Кальченко, О. Корнійчук, Д. Коротченко, І. Назаренко. Росіянин І. Сенін, теж обраний членом президії ЦК, народився в Донецьку і все своє життя прожив в Україні⁷².

10.7

Передача Кримської області Україні

За переписом 1939 р. переважну частину населення Кримської АРСР (93,1%) становили представники п'ятох національностей. Півострів площею в 26 тис. кв. км населяли 558,5 тис. росіян (49,6% всього населення), 218,9 тис. татар (19,4%), 154,1 тис. українців (13,7%), 65,5 тис. євреїв (5,8%), 51,3 тис. німців (4,6%)⁷³.

Під час війни національний склад населення Криму зазнав докорінних змін. У серпні 1941 р. органи державної безпеки здійснили депортацію близько 50 тис. німців, які тут проживали з часів Катерини II. Формулювання звинувачення було на всіх одне: «пособництво гітлерівським загарбникам». Під час окупації гітлерівці знищили 25 тис. євреїв. Загинули всі, хто не зміг евакуюватися. Разом з євреями знищувалися люди унікальної нечисленної національності – кримчаки. Нацисти відносили їх до «єврейської раси», оскільки ті з давніх часів сповідували іудаїзм. За постановами ДКО від 11 травня і 2 червня 1944 р. були депортовані кримські татари, болгари, греки і вірмени. Сумарна кількість висланих на спецпоселення в Узбекистан становила 238 тис. осіб⁷⁴.

⁷² Лозицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. – К., 2005. – С. 257, 346–347.

⁷³ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992. – С. 67.

⁷⁴ Кульчицький Станіслав. Входження Криму до складу України // Регіональна історія України. Вип. 3. – К., 2009. – С. 143–144.

На час звільнення Криму від німецької окупації в 1944 р. населення півострова скоротилося до 380 тис. осіб проти 1 126 тис. за переписом 1939 р., тобто втричі⁷⁵. У його складі стали переважати росіяни й українці. Якщо раніше існували об'єктивні підстави для функціонування в багатонаціональному Криму територіальної автономії, то тепер вони зникли. У червні 1945 р. Кримська АРСР стала областю у складі РРФСР.

Депортуючи кримських татар і представників інших «небажаних» національностей, у Кремлі потурбувалися про те, щоб не залишилося слідів їхнього перебування на географічній карті. Указом Верховної Ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. були перейменовані райцентри, які мали в назвах татарське або німецьке коріння – Ак-Мечеть, Ак-Шейх, Біюк-Онлар, Курман-Кемельчі, Карасубазар, Сейтлер, Лариндорф, Фрайдорф тощо. Після офіційної ліквідації автономії були перейменовані сотні населених пунктів.

Наприкінці першого «післясталінського» року, в лютому 1954 р. Крим опинився у складі УРСР, збільшивши територію республіки до 604 тис. кв. км. За розробленим у ЦК КПРС сценарієм перший крок зробила Президія Верховної Ради РРФСР, яка розглянула це питання у присутності представників Кримської обласної і Севастопольської міськради. На користь позитивного рішення висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські й культурні зв'язки Криму та України. Через кілька днів питання поставила на порядок денний Президія Верховної Ради УРСР. Акт передачі Кримської області вона розглядала як «нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братерської дружби між російським і українським народами»⁷⁶.

19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання Президії Верховної Ради СРСР за участю керівників законодавчих і урядових органів Росії та України, першого заступника голови виконкому Кримської обласної П. Ляліна, а також голів виконкомів Сімферопольської і Севастопольської міськрад М. Каткова та С. Сосницького. Голова Президії Верховної Ради РРФСР М. Тарасов указав на те, що Крим є ніби природним продовженням південних степів України і зробив такий висновок: «З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави»⁷⁷. Услід за ним виступили голова Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченко і члени Президії

⁷⁵ Население России в XX веке. Исторические очерки. – Т. 2, 1940–1959. – М., 2001. – С. 139.

⁷⁶ Радянська Україна. – 1954. – 27 лютого.

⁷⁷ Там само.

Верховної Ради СРСР О. Куусінен, Ш. Рашидов, М. Шверник та ін. Обговорення підсумував голова радянського законодавчого органу К. Ворошилов, після чого з'явилося рішення, оформлене відповідним указом⁷⁸. 26 квітня 1954 р. указ надійшов на затвердження сесії Верховної Ради СРСР, яка і прийняла закон з двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни в статті Конституції СРСР.

Після розпаду Радянського Союзу процедура передачі Кримської області Україні «під лупою» вивчалася російськими законодавцями, після чого З'їзд народних депутатів Росії доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. Остання в липні 1993 р. прийняла безпрецедентне рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Президент РФ змушений був дезавувувати його.

Верховна Рада Росії аргументувала своє рішення тим, що в лютому 1954 р. правові процедури передачі області минули Севастополь, який не входив до її складу, бо, мовляв, був містом республіканського підпорядкування. Але до прийняття Конституції СРСР 1977 р. і конституцій союзних республік 1978 р. міста республіканського підпорядкування не розглядалися як самостійний суб'єкт державного устрою і вважалися інтегральною частиною областей, на території яких вони знаходилися. Відповідно у 1954 р. не виникло потреби здійснювати передачу Україні Севастополя окремо від Кримської області⁷⁹.

Правові аспекти прийнятого 19 лютого 1954 р. рішення про передачу Кримської області Україні розглядалися російськими юристами як сумнівні і з погляду того, наскільки президії Верховних Рад СРСР, РРФСР і УРСР були уповноважені розглядати таке питання. Зокрема, О. Федоров указував на те, що Конституція РРФСР 1937 р. містила вичерпний перелік повноважень Президії Верховної Ради, але в ньому не згадувалося право вирішувати питання територіальної цілісності та зміни кордонів республіки. Президія Верховної Ради РРФСР була наділена правом здійснювати всенародне опитування (референдум), але не використала його під час розв'язання питання про передачу Криму Україні. Спираючись на ці положення, Федоров робив висновок: «Наведені в документах, ухвалених органами державної влади СРСР, РРФСР та УРСР, партійними органами, підстави для передачі Кримської області виглядають вельми розпливчасто, а саме рішення про передачу – недалекоглядним і безвідповідальним»⁸⁰.

⁷⁸ Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954, 9 марта. – С. 147.

⁷⁹ Копиленко Олександр. Крим як невід'ємна складова України: правові аспекти // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С. 13–14.

⁸⁰ Федоров А. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя. – М., 1999. – С. 8, 10–11.

Фраза про недалекоглядність і безвідповідальність є суто емоційною, тобто не перебуває в юридичній площині. Референдум був конституційним правом Верховної Ради РРФСР, але не обов'язком. Жодного референдуму союзні республіки СРСР не проводили аж до 1990 р. Верховна Рада СРСР мала конституційні повноваження затверджувати законами не тільки зміни кордонів між союзними республіками, як у випадку з Кримською областю, але й утворювати нові союзні (як, наприклад, Казахську або Молдавську) чи ліквідувати існуючі (Карело-Фінську РСР) республіки.

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, який мав урахувати факт розпаду Радянського Союзу, опрацьовувався багато років і з великими труднощами. Каменем спотикання у переговорах був пункт про взаємне визнання існуючих кордонів. Лише у квітні 1999 р. договір був запроваджений у дію. Це стабілізувало українсько-російські відносини і позбавило актуальності спроби піддати сумніву правові аспекти процедури передачі Криму Україні.

В аргументах сторін, одна з яких передавала, а друга приймала Крим у 1954 р., існували істотні відмінності. Російська сторона обґрунтовувала доцільність передачі географічними та економічними міркуваннями, і саме на цій аргументації базувалися рішення загальносоюзних органів – указ Президії ВР СРСР і закон ВР СРСР. Українська сторона ставила на перший план не географічні та економічні міркування, а ідеологію дружби народів. Різниця в акцентах обумовлювалася всією попередньою історією формування кордонів між тими державами, які з'явилися на території Російської імперії, коли вона розпалася в 1917 р.

Центральна Рада ще до утворення УНР оголосила, що претендує тільки на ту територію, де українці становили більшість населення. Таврійська губернія складалася з трьох материкових повітів (35 тис. кв. км.), де українці були більшістю, і п'яти кримських, де вони становили меншість населення. Хоча в сукупній чисельності населення губернії українці переважали, Рада все-таки відмовилася від Криму.

М. Грушевського та його колег можна зрозуміти. Вони виборювали у петроградського уряду автономні права, і цю боротьбу змушені були починати з елементарного: показати Україну на географічній карті. Делегація УЦР на чолі з В. Винниченком відстоювала в Петрограді етнографічний принцип визначення кордонів. Претендуючи на Крим, вона автоматично відмовлялася б від претензій на прикордонні з Лівобережною Україною повіти, в яких українці становили переважну частку населення.

Коли до влади прийшов П. Скоропадський, Україна вже була незалежною державою з міжнародно визнаними кордонами. Тому гетьман заявив права на Крим,

який перебував у складі Таврійської губернії 115 років і становив з її материковими повітами економічну цілісність.

Посаджений у Криму німцями уряд генерала С. Сулькевича співчував білогвардійцям і не відреагував на претензії гетьмана. Тоді Скоропадський заблокував кордони і наочно продемонстрував Сулькевичу всю глибину економічної залежності півострова від материка. Щоб уникнути господарського колапсу, уряд Сулькевича погодився на автономний статус у складі Української Держави. Однак схвалена в жовтні 1918 р. прелімінарна угода про об'єднання Криму з Україною не була реалізована, оскільки країною заволоділи більшовики.

У більшовиків були свої плани на Крим. У 1918–1919 рр. вони створювали тут формально самостійні держави з певним кримськотатарським акцентуванням. Після закінчення громадянської війни, 21 січня 1921 р. спільне засідання утворених Раднаркомом РСФРР Кримського ревкому і Кримського обкому РКП(б) прийняло коротку резолюцію: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на становищі автономної одиниці, надати їй назву “Кримська автономна область”». Голова ревкому Ю. Гавен висловив більш радикальну думку, залишившись при цьому в меншості: «З метою революціонування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму»⁸¹. Створена в жовтні 1921 р. Кримська АСРР де-факто була територіальною автономією, але їй надавався вигляд національної автономії. Як правило, більшовики ухилялися від практики надання будь-якій мові статусу державної, щоб не створювати конкуренції реально пануючій російській мові. Натомість за конституцією Кримської АРСР державними мовами були проголошені російська і кримськотатарська.

На початку 20-х років більшовики активно допомагали утвердитися в Туреччині світському уряду Кемаля Ататюрка, сподіваючись з його допомогою радянлізувати країну. Ці плани провалилися, як і повоєнні плани Сталіна радянлізувати Ізраїль. У 1954 р. існувала територіально відірвана від РРФСР Кримська область, якою легше було керувати з Києва, а не з Москви. Приєднання її до УРСР оптимізувало проблему управління другорядними галузями республіканської і місцевої підпорядкованості. Важливі об'єкти як в Україні, так і в інших союзних республіках підпорядковувалися загальносоюзному центру. Незалежно від того, в яку союзну республіку входила Кримська область, підпорядкування наявних на її території об'єктів загальносоюзного значення залишалося незмінним. Коли президент АН УРСР поцікавився після приєднання Кримської області до УРСР, які наукові установи президія

⁸¹ Бикова Т. Організація Кримської АСРР у 1921 р. // Крим в історичних реаліях України. – С. 231–232.

АН СРСР передає в його розпорядження, то виявилось, що майже вся матеріальна база кримської науки залишалася у підпорядкуванні Москви.

Акцент української сторони на ідеологічних, а не географічних та економічних чинниках, якими пояснювалася передача Криму в підпорядкування Києву, був не випадковим. Він відповідав розробленому в Кремлі сценарію і пов'язувався з 300-річчям входження України до складу Російської держави.

Під час війни М. Хрущов звертався до Сталіна з пропозиціями відзначити 290-річний ювілей Переяславської ради. Сталін погодився заснувати бойовий орден Богдана Хмельницького і перейменувати місто Переяслав на Переяслав-Хмельницький, але ідеї з «некрутлим» ювілеєм не підтримав. Та в 1954 р. ніщо вже не заважало Хрущову організувати відзначення цілком «круглого» ювілею. Пов'язана з ним пропагандистська й організаційна робота почалася одразу після смерті Сталіна, тобто відбувалася в ситуації гострої політичної кризи. На липневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС, який розглядав справу Л. Берії, виступив перший секретар Львівського обкому партії З. Сердюк. У драматичній розповіді про те, як його переслідував «луб'янський маршал», Сердюк знайшов місце для такої заяви: «Ми стоїмо напередодні історичної події – трьохсотріччя возз'єднання двох великих народів: російського і українського»⁸². Слово «великих» було вписане в стенограму М. Хрущовим під час редагування.

300-річний ювілей Переяславської ради припадав на 18 січня 1954 р. Але його святкування розтягнулося на півроку. Пікові навантаження цього пропагандистського заходу припали на 26 квітня 1954 р., коли Верховна Рада СРСР прийняла закон про передачу Криму Україні.

Видатний український мислитель І. Лисяк-Рудницький надрукував у 1956 р. в журналі «Культура», що видавався польською мовою в Парижі, статтю «Новий Переяслав», у якій аналізувався курс Кремля щодо України після смерті Сталіна. Роздумуючи над еволюцією кремлівського курсу у зв'язку з передачею України Криму, він піднявся до широких узагальнень. Зокрема, він зробив висновок, що вся попередня політика центру зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, але зі смертю Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Україну доводилося тепер утримувати в межах імперії, спираючись більше на пропагандистські, а не на силові засоби. У кампаніях, що розгорталися у зв'язку з ювілеєм Переяславської ради і передачею Криму Україні, обігрувалася одна провідна тема – про «доленосне» для України значення її споконвічних зв'язків з Росією. «Сакраментальна формула про “великий російський народ”, – писав І. Лисяк-Рудницький, – знайшла несподіване допо-

⁸² Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума и другие документы. – С. 119.

внення у фразі, що її доводилося чути в останніх часах, про “великий український народ”. У відношенні до інших націй СРСР цього епітету не вживають»⁸³.

У деякі російські історичні праці перейшла з публіцистики інтерпретація передачі Криму Україні як «царського дарунка» М. Хрущова пов'язаній з ним українській партійно-радянській номенклатурі. Об'єктивні причини ідеологічного та економічного характеру, якими керувався в цій справі загальносоюзний центр, переводяться цією інтерпретацією в зовсім іншу, цілком суб'єктивну площину. На перший план висувається воля першого секретаря ЦК КПРС, який розпорядився зробити так, а не інакше.

Власне, волі, явленої комуністичними вождями, цілком вистачало, щоб радянський парламент приймав потрібні законодавчі акти. Природа радянської держави була такою, що людина на вершині владної піраміди могла нав'язувати свою волю. Однак у 1953–1954 рр. КПРС не мала вождя, який міг би нав'язувати свою волю суспільству, партії і державі. Не менший вплив, аніж Хрущов, тоді мав Г. Маленков, який контролював уряд. К. Ворошилова і В. Молотова, які входили в дев'ятку партійних керівників, переважна більшість радянських людей сприймала як вождів другого (після Сталіна) ешелону. Отже, *передача Криму Україні здійснювалася зі згоди колективного керівництва.*

10.8

Церковна політика влади

Безмірні страждання воєнного часу стали причиною величезного сплеску релігійності населення. Люди приходили до церкви як до свого останнього притулку, і влада змушена була з цим рахуватися. Російська православна церква (РПЦ) дістала дозвіл на обрання патріарха, атеїстична пропаганда позбулася наступального характеру.

У вересні 1943 р. була створена Рада у справах РПЦ при уряді СРСР на чолі з професійним чекістом Г. Карповим. Їй підпорядковувалася розгалужена мережа периферійних відділень, керівники яких контролювали і спрямовували діяльність церкви, у тому числі за допомогою густо нашпигованого сексотами кліру. Щоб налагодити контроль за іншими конфесіями, у травні 1944 р. була створена Рада у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР.

Однак сталінський режим не міг контролювати найбільшу в Західній Україні Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ), оскільки її очільником був Папа

⁸³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – С. 291.

Римський. Сталін не мав наміру радянлізувати УГКЦ також через те, що вона надавала моральну підтримку національно-визвольному руху. Тому перед Радою у справах РПЦ було поставлене завдання ліквідувати УГКЦ. Воно полегшувалося смертю в листопаді 1944 р. Андрея Шептицького, який мав серед вірних безмежний авторитет.

Новий глава УГКЦ Йосип Сліпий послав у Москву делегацію, яку прийняли в Раді у справах релігійних культів. Делегація ознайомила чиновників Ради з посланням митрополита до духовенства й віруючих, у якому містився заклик до членів ОУН і вояків УПА припинити опір⁸⁴.

Однак налагодити діалог з владою греко-католикам не вдалося. На початку квітня 1945 р. львівська газета «Вільна Україна» надрукувала статтю «З хрестом чи з ножем?», яку написав під псевдонімом талановитий публіцист Я. Галан. Єпископи та інші священнослужителі УГКЦ високого рангу були зображені в ній шпигунами і воєнними злочинцями. Як по команді, в пресі розгорнулася кампанія з дискредитації греко-католицького духовенства. Його звинувачували в «українському буржуазному націоналізмі» й пособництві гітлерівським окупантам.

Стаття Галана послужила сигналом до арештів. Уже в квітні були заарештовані всі священнослужителі УГКЦ найвищого рангу. З представників тероризованого духовенства чекісти утворили ініціативну групу на чолі з настоятелем Преображенської церкви у Львові Г. Костельником, яка почала пропаганду за «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ.

1 березня 1946 р. «Вільна Україна» надрукувала повідомлення прокуратури про те, що заарештовані керівники УГКЦ визнали свою співпрацю з Абвером. Через тиждень ініціативна група Г. Костельника скликала у Львові собор, на якому було постановлено ліквідувати Берестейську унію 1596 р. і повернутися в лоно РПЦ.

Після Львівського собору було організовано наступ на Мукачівську єпархію. Глава її єпископ Теодор Ромжа не допустив створення подібної львівській «ініціативної групи». За свідченням П. Судоплатова, М. Хрущов у цій ситуації запропонував усунути єпископа фізично. Пропозицію підтримав Сталін, і в жовтні 1947 р. чекісти організували автомобільну аварію. Важко поранений Т. Ромжа потрапив до Мукачівської лікарні, де йому зробили смертельний укол отрутою⁸⁵. Це полегшило пізніше «возз'єднання» закарпатської єпархії з РПЦ.

Усі храми УГКЦ повинні були відійти до РПЦ. Там, де священники і вірні не виявляли такого бажання, богослужіння припинялося. Переважна більшість свяще-

⁸⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – Т. 1. – К., 1994. – С. 309.

⁸⁵ Баран Володимир. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. – С. 72.

ників, які відмовилися від «возз'єднання», була заарештована і вислана у віддалені регіони СРСР. Однак УГКЦ не припинила своєї діяльності, а пішла в підпілля.

У 1948 р. основна частина храмів РПЦ знаходилася в Україні: 8 931, або 62,3% від загальної кількості. Мережа їх швидко розширювалася під час війни, коли задовольнялося кожне клопотання віруючих щодо відкриття церков. Однак з березня 1948 р. жодне клопотання вже не задовольнялося. Навпаки, протягом 1948–1950 рр. було закрито понад півтисячі церков, найчастіше під приводом задоволення організованих чекістами «прохань населення»⁸⁶.

10.9

Культурне життя

Під час війни особливо постраждала матеріально-технічна база освітніх установ. Заклади освіти почали відновлювати свою діяльність ще в 1943–1945 рр., але основна робота розгорнулася в роки першої повоєнної п'ятирічки. Тоді було побудовано 2 644 загальноосвітні школи на 483 тис. учнівських місць. З них колгоспи звели 1 662 школи на 174 тис. місць⁸⁷. Прискореними темпами розгорталося шкільне будівництво в західних областях. За першу повоєнну п'ятирічку у восьми областях було збудовано 1 087 шкіл. У 1950/51 р. тут працювало 7 297 шкіл, у яких навчалася 1 233 тис. учнів⁸⁸.

Щоб охопити молодь, яка не навчалася в роки війни, створювалися школи робітничої та сільської молоді. Деякі з них відкривалися безпосередньо на виробництві. *Від січня 1949 р. запроваджувалася загальна семирічна освіта в селах і десятирічна – в містах.* Відновилося обов'язкове складання іспитів на атестат зрілості. Кращі випускники нагороджувалися срібними та золотими медалями. У 1950/51 навчальному році в Україні працювало майже 36 тис. шкіл порівняно з 32 тис. у 1940/41 р.⁸⁹

В останньому році повоєнної п'ятирічки в Україні працювало 160 вищих навчальних закладів проти 173 в 1940 р., і 584 середні спеціальні навчальні заклади проти 693 до війни. Кількість студентів зросла за цей час зі 197 до 202 тис., а учнів у технікумах – зі 196 до 228 тис.⁹⁰ Деякі ВНЗ були об'єднані, натомість створено

⁸⁶ Там само. – С. 73, 74.

⁸⁷ Шевченко Л. А. Культурное строительство // История Украинской ССР. – Т. 9. – С. 199.

⁸⁸ Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. – Львів, 1975. – С. 65.

⁸⁹ Баран В. К. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) // Економічна історія України. – Т. 2. – С. 402.

⁹⁰ Культурное строительство СССР. – М., 1956. – С. 12–13.

16 нових, серед них – гірничий у Харкові, іноземних мов і автодорожний у Києві та ін. У Дніпропетровському університеті в 1952 р. був заснований факультет, який готував фахівців з ракетної техніки.

У 1945/46 навчальному році відкрився Ужгородський державний університет, який готував фахівців з чотирьох спеціальностей – медиків, біологів, філологів та істориків. За п'ять повоєнних років число ВНЗ у Західній Україні зросло з 5 до 25, а кількість студентів – з 15 до 34 тис.⁹¹

З 1946 р. почала розвиватися заочна освіта. При 76 ВНЗ почали працювати заочні відділення, 21 інститут відкрив навчально-консультаційні пункти для заочників. Усього в Україні було підготовлено за п'ятирічку 356 тис. фахівців з вищою або середньою спеціальною освітою⁹².

Наукові дослідження зосереджувалися головним чином в Академії наук УРСР. У 1955 р. в ній функціонувала 41 наукова установа, з них 12 були створені за повоєнний період. У листопаді 1946 р. президентом АН УРСР став біохімік О. Палладін.

АН УРСР фінансувалася з малопотужного республіканського бюджету і не могла розвиватися високими темпами. У грудні 1952 р. О. Палладін писав голові уряду Д. Коротченку: «Недостатнє асигнування коштів в останні роки привело ряд найважливіших лабораторій інститутів Академії наук УРСР до відставання (навіть у порівнянні з лабораторіями заводів) у найновішому устаткуванні, що позбавляє можливості проводити роботи на сучасному рівні»⁹³. Становище почало змінюватися, причому надзвичайно різко, в 1954–1955 рр. Партійно-радянське керівництво СРСР стало враховувати потреби академічної науки, бо виявилось, що без неї поразка у «холодній війні» неминуча.

Якщо до війни в АН УРСР найбільш динамічно розвивалися соціогуманітарні дисципліни, то в повоєнний період – фізико-математичні, хімічні і технічні науки.

З 1947 р. в Інституті електротехніки запрацювала лабораторія моделювання та обчислювальної техніки. Під керівництвом С. Лебедева тут у 1948–1950 рр. було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину для наукових розрахунків. Після від'їзду в Москву Лебедев очолив Інститут точної механіки і обчислювальної техніки АН СРСР. За його поданням Рада міністрів СРСР у серпні 1954 р. прийняла рішення створити в країні мережу обчислювальних центрів (ОЦ). За цією постановою в Києві передбачалося спорудження ОЦ

⁹¹ Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. – С. 125–126.

⁹² Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954. – С. 544.

⁹³ Кульчицький С. В. Післявоєнний період у житті АН УРСР (1946–1960) // Історія Академії наук України. 1918–1993. – К., 1994. – С. 138.

першої категорії. Він мав забезпечити розробку системи електронних машин для наведення на ціль винищувальної авіації та зенітних ракет Протиповітряної оборони СРСР.

Інститут фізики до 1949 р. очолював видатний фізик-ядерник О. Лейпунський. Після його відкликання в Москву директором став М. Пасічник. З метою розширення експериментальної бази для дослідників у галузі фізики атомного ядра Рада міністрів СРСР у березні 1955 р. прийняла постанову про будівництво в інституті ядерного реактора.

Беззмінним директором Фізико-технічного інституту в Харкові був К. Синельников. Очоливши інститут у 1944 р., він добився великих асигнувань по лінії ДКО і Раднаркому СРСР. Від 1946 р. І. Курчатов включив інститут у загальносоюзну програму розвитку атомної енергетики з чотирьох напрямків: металургія атомної енергетики, ядерна фізика надвисоких енергій, ядерна фізика середніх енергій, фізика наднизьких температур. Мінвуз СРСР з 1947 р. заснував при інституті навчання за спеціальністю «ядерна фізика», де основні курси читали провідні вчені інституту, а студенти проходили практику в його лабораторіях.

На базі радіофізичних відділів ФТІ у 1955 р. був організований Інститут радіофізики та електроніки АН УРСР. Виконуючи замовлення ВПК і користуючись його асигнуваннями, інститут почав розвивати роботу в галузі міліметрового діапазону радіохвиль, для яких розроблялися оригінальні конструкції генераторів і приймачів.

З академічних установ хімічного профілю найбільш авторитетним був Інститут фізичної хімії ім. Л. Писаржевського, який очолював упродовж 30 років О. Бродський. У лабораторії Бродського було розроблено методи концентрування важкої води. Книга вченого «Хімія ізотопів» (1952) була першим у світовій літературі підсумковим дослідженням у цій галузі хімічної науки.

З перших повоєнних років технічні науки стали самостійним структурним підрозділом у системі АН УРСР. В інститутах, які ледь животіли на злиденні асигнування з державного бюджету, з'явився шанс: розвивати дослідження, безпосередньо пов'язані з виробництвом. Однак в Академії затримувалися лише інститути, однаково міцно пов'язані як з виробництвом, так і з фундаментальними науками. Решта передавалася в галузеві міністерства.

Найкращі стартові можливості для досягнення істотного, на рівні світових стандартів, впливу на виробництво мав Інститут електрозварювання, який очолював з 1934 по 1953 рр. Є. Патон. Уміння успішно розв'язувати науково-теоретичні та інженерно-прикладні задачі, а також хист педагога, здатного знаходити і виховувати талановиту молодь, допомагали Патону доводити оригінальні наукові ідеї до стадії готових технічних засобів або технологій, які

революціонізували виробництво. Він довів це в суворих умовах війни, коли впроваджував швидкісні методи автоматичного зварювання на підприємствах оборонної промисловості і, не знижуючи темпу, так само успішно працював у повоєнні роки. Коли було потрібно, Є. Патон звертався до керівників республіки й СРСР, домагаючись уваги до виробничих проблем державного значення. З його подання Рада міністрів СРСР у червні 1947 р. видала постанову «Про розширення застосування у промисловості автоматичного зварювання під флюсом». До початку 1948 р. цей технологічний процес освоїли 159 підприємств⁹⁴. Істотним технічним досягненням, яке довело великі можливості нових технологій, стала побудова в 1953 р. у Києві найбільшого тоді в світі суцільно-зварного моста через Дніпро довжиною 1 543 метрів.

У 1955 р. був утворений Інститут металокераміки і спецсплавів на чолі з І. Францевичем. Розроблювані вченим технології порошкової металургії мали велике значення для галузей оборонної промисловості.

Утручання чиновників і політичних керівників у наукові проблеми найчастіше давало негативний результат. З ініціативи М. Хрущова у листопаді 1945 р. в АН УРСР був створений відділ сільськогосподарських наук. Після цього вчені повинні були займатися культурами, об'єктивно нездатними давати економічно виправдані врожаї у кліматичних умовах України (кок-сагіз, тау-сагіз, бавовник, чай, цитрусові).

У ході боротьби з космополітизмом сильно постраждали біологічні науки, особливо генетика. «Народний академік» Т. Лисенко, який з 1938 р. очолював Всесоюзну академію сільськогосподарських наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ), оголосив ген міфом, бо в 40-х роках учені ще не могли на власні очі побачити цю елементарну одиницю спадковості – частинку довгої молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК). Улітку 1948 р. на сесії ВАСГНІЛ Лисенко піддав нищівній критиці як «безродних космополітів» тих біологів, які в проблемах генетики стояли на науковій платформі. Вони були вигнані з посад в академічних інститутах і позбавлені можливості викладати у вищих навчальних закладах. У результаті в Радянському Союзі на два десятиріччя загальмувалися ті напрями біологічної науки, які в цивілізованому світі розвивалися найбільш динамічно.

У гуманітарних науках на перший план висувалася історія. Історики повинні були підбирати фактичний матеріал для обґрунтування проголошуваних гасел. В історичній науці склався певний поділ праці між істориками в центрі і в національних республіках. Перші повинні були прославляти російський народ і його месіанську роль у радянські часи. Від других вимагали викривати

⁹⁴ Там само. – С. 162.

«буржуазних націоналістів», доводити, що входження в Російську імперію становило для їхнього народу подію величезної ваги, бо «відкривало революційну перспективу».

У серпні 1947 р. з'явилася постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У ній стверджувалося, що за 13 років існування інститут не видав марксистсько-ленінського курсу історії України. Вказувалося на те, що інститутські праці, надруковані як перед війною, так і в роки війни, містили в собі грубі політичні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру. Погромний тон постанови, над якою попрацював Л. Каганович, і масштаби розгорнутої навколо неї пропагандистської кампанії свідчили про те, що хвиля шовінізму докотилася і до історичної науки.

Для академічного інституту економічного профілю головним напрямом повинні б були стати дослідження з теорії економіки. Однак радянська економіка не підпорядковувалася закономірностям ринкового господарства. Те, що в ній продовжували існувати товарно-грошові відносини, здавалося її конструкторам вадою, а не перевагою. У праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (1952) Сталін повертався до **нереалізованих постулатів діючої партійної програми 1919 р. і прогнозував розвиток суспільного виробництва в напрямі цілковитої відмови від грошового обігу.**

У грудні 1947 р. Президія АН УРСР вирішила відновити діяльність Ради з вивчення продуктивних сил, яка існувала з 1934 р. У повоєнні роки Рада під керівництвом П. Першина займалася комплексними дослідженнями тем, до виконання яких були залучені інститути АН УРСР, сотні відомчих і проектних організацій, вузівські кафедри.

У травні 1949 р. був утворений Сектор держави і права АН УРСР, очолений В. Корецьким. Цей учений мав досвід міжнародної діяльності, працюючи у складі делегацій СРСР і УРСР на сесіях ГА ООН, Паризькій мирній конференції 1946 р. тощо. У роки становлення колективу друкована продукція правознавців мала в основному пропагандистський характер, хоча й починалися серйозні дослідження в галузі міжнародного і кримінального права, цивільного процесу.

Наукові дослідження переважно гуманітарного характеру розвивалися в українській діаспорі. У листопаді 1945 р. в німецькому місті Авгсбург було засновано Українську вільну академію наук (УВАН). Після того, як українські емігранти в основній своїй масі переїхали в Північну Америку, УВАН почала працювати в США. У 1947 р. в Мюнхені була відновлена діяльність закритого в 1939 р. Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). З 1949 р. воно почало видавати багатотомну «Енциклопедію українознавства» за редакцією В. Кубійовича.

Національне мистецтво збагачували своїми творами художники М. Глущенко, М. Дерегус, О. Шовкуненко, Т. Яблонська, композитори К. Дашкевич, Д. Клебанов, Б. Лятошинський, Ю. Мейтус. Велику популярність мали серед прихильників театрального мистецтва оперні співаки З. Гайдай, Б. Гмиря, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, актори А. Бучма, Н. Ужвій, Ю. Шумський, Г. Юра та ін. На Київській, Одеській і Ялтинській кіностудіях випускалися фільми, які йшли в загальносоюзний прокат.

У літературу прийшло молоде покоління письменників, збагачене досвідом минулої війни. Особливий успіх у читачів мали книги Олесея Гончара (перш за все – роман «Прапороносці»), Віктора Некрасова (роман «В окопах Сталинграда»), Михайла Стельмаха та ін.

Однак ситуація в сфері літератури і мистецтва погіршувалася з кожним роком: Й. Сталін і його головний ідеолог А. Жданов узяли курс на боротьбу з «буржуазним націоналізмом», під яким частіше за все розуміли прояви природного національного почуття з боку представників будь-якого народу, крім російського.

У липні 1946 р. ЦК ВКП(б) заслухав звіт ЦК КП(б)У про стан керівних партійно-радянських кадрів в УРСР. У прийнятій постанові було зроблено наголос на необхідності розгортання критики «буржуазно-націоналістичної ідеології». Через місяць М. Хрущов організував обговорення цієї постанови на пленумі ЦК КП(б) У. Після цього з'явилися погромні постанови ЦК КП(б)У: «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури”» (1946 р.), «Про журнал сатири і гумору “Перець”» (1946 р.), «Про журнал “Вітчизна”» (1946 р.), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи його поліпшення» (1946 р.). Наприклад, у постанові, присвяченій колективній праці вчених Інституту української літератури ім. Т. Шевченка «Нарис історії української літератури», яка вийшла в світ у 1945 р. під редакцією С. Маслова і Є. Кирилюка, центральним було таке звинувачення: «Автори “Нарису” у відповідності зі схемою М. Грушевського та його теорією про “виключність” українського народу, ігнорують спільність походження, єдність і взаємодіяння в історичному розвитку російського і українського народів, їх мови і культури»⁹⁵. Як бачимо, М. Грушевського і солідарних з ним літературознавців піддавали остракізму за відстоювання окремішності українського народу, його мови і культури.

Під час перебування в Україні Л. Кагановича на найвищій посаді першого секретаря ЦК КП(б)У було започатковано брутальну критику письменників М. Рильського, І. Сенченка, Ю. Яновського. Уже після від'їзду Л. Кагановича

⁹⁵ Культурне будівництво в Українській РСР 1941–1950. Збірник документів і матеріалів. – К., 1989. – С. 253.

з'явилася постанова ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) “Про оперу ‘Большая дружба’ В. Мураделі”» (1948 р.). Ідеологічним бонзам здавалися підозрілими будь-які прояви національних почуттів. Тому лінія на викорінення «націоналістичної загрози» переважала як у цій, так і в наступних постановах ЦК КП(б)У – «Про журнал “Дніпро”» (1950 р.), «Про видавництво Спілки радянських письменників України “Радянський письменник”» (1951 р.).

Хвиля погромних наїздів на українську культуру дійшла апогею 2 липня 1951 р., коли в газеті «Правда» з'явилася редакційна стаття «Проти ідеологічних переключень у літературі». Під ударом опинився давній (надрукований ще в 1944 р.) і добре знаний в Україні вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну». Тепер він з'явився в журналі «Звезда» в чудовому перекладі О. Прокоф'єва. «Правда» знаходила ідеологічний кримінал ось у таких рядках:

Любіть Україну, як сонце, любіть,
Як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
Любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
Вишневу свою Україну,
Красу її, вічно живу і нову,
І мову її солов'їну.

Для нас вона в світі єдина, одна
В просторів солодкому чарі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
І в кожному серця ударі.

У цьому вірші В. Сосюра згадував і братні народи, і шум багряних стягів. Але для тих, хто стояв на варті ідеологічної чистоти, цього було замало. Автора звинуватили у націоналістичних збоченнях, в оспівуванні «якоїсь одвічної України».

Ситуація в літературі, як і в усіх інших сферах культурного життя, стала змінюватися майже одразу після смерті Й. Сталіна. У 1954 р. почалася реабілітація репресованих письменників. Першою виступила Зінаїда Тулуб. У 1953 р. вона звернулася до К. Ворошилова, а в 1955 р. – до Прокуратури СРСР, повторно до Ворошилова і нарешті до М. Хрущова, який допоміг. Разом з реабілітацією автора був реабілітований її двотомний історичний роман «Людолови». Над ним письменниця працювала з кінця 20-х років. Роман справді був окрасою літературного процесу довоєнного й повоєнного часів.

УКРАЇНА В ДОБУ М. ХРУЩОВА (1956–1964 РР.)

11.1

Доба М. Хрущова

Смерть Й. Сталіна означала одномоментну ліквідацію особистої диктатури, яка панувала в Радянському Союзі чверть століття. **Ліквідація цієї диктатури відбулася внаслідок біологічних, а не політичних причин.** Тому в політичному житті країни, яке не регулювалося конституційним шляхом, розгорнулися непередбачувані події, що тривали до середини 60-х років. Цей відрізок часу історики вслід за письменниками і журналістами звикли називати «відлигою» і пов'язувати його з ім'ям М. Хрущова. Назва повісті І. Еренбурга «Відлига», яка тоді схвилювала радянське суспільство, відбивала характер політичного життя: потепління посеред зими, викриття деяких злочинів Сталіна, реабілітація його жертв.

Колосальний вплив диктатури Сталіна на стан радянського суспільства покликав до життя кілька понять, якими ця доба описувалася: культ особи, сталінщина, сталінізм. Тому існують підстави для персоналізації цієї чверті століття, незважаючи на мізерний вклад Сталіна в теорію комунізму. **Вихід із сталінської доби розтягнувся на тривалий час і не завершився остаточно навіть після краху радянського комунізму.** Так само ми маємо підстави для персоналізації епохи, яка закінчилася падінням диктатури М. Хрущова. **Після Хрущова політичний устрій СРСР наблизився до тієї владної конструкції, яка народилася в голові В. Леніна і була реалізована в статуті та інших директивних документах створеної ним партії. Мова йде про колективну диктатуру Центрального комітету, склад якого завжди формувався таємним голосуванням на кожному партійному з'їзді.** За ленінським задумом, саме Центральний комітет мусив бути найвищим органом влади в перервах між з'їздами. Інша річ, що задумана ним диктатура колективного керівництва була, як показало життя, оксимороном. **За відсутності реальної конституції така колективна диктатура вироджувалася в персональну диктатуру людини, якій вдавалося**

встановити одноосібний контроль над партійним апаратом. За допомогою такого апарату ця людина могла формувати той склад Центрального комітету партії, який її влаштував.

Коли Сталін помер, до влади прийшла «десятка» у вигляді бюро президії ЦК КПРС. Одні з цієї «десятки» контролювали вертикалі влади, інші мали великий авторитет у компартійно-радянському апараті і в суспільстві внаслідок довгого перебування на вершинах влади. Як політики ці люди були сформовані Сталіним. Вони не допустили до влади ні Центральний комітет, ні створену на XIX з'їзді КПРС президію ЦК. Присвоївши собі статутні повноваження ЦК і його президії, вони одразу зайнялися пошуками найсильнішого, а значить і найнебезпечнішого в своєму середовищі.

Незважаючи на те, що за плечима кожного з наступників Сталіна тягнувся довгий шлейф страхітливих злочинів, більшість із них, починаючи з Л. Берії, прагнула вийти з-під сталінської тіні, щоб здобути популярність у партійно-радянському апараті, який знемагав від терору, й заручитися підтримкою суспільства. Це була єдино можлива лінія поведінки, тому що ніхто з «десятки» не мав такої політичної ваги, яку при житті мав Сталін, і ніхто не контролював одночасно всі три владні вертикалі – партійну, радянську і чекістську. Найбільше на цьому шляху пощастило М. Хрущову, тому що його суперники необачно залишили за ним посаду голови секретаріату ЦК КПРС. **Партійна вертикаль з часів Великого терору 1937–1938 рр. відійшла на другий або навіть на третій план у тій конструкції персональної влади, яку створив Сталін. Проте вона була головною в політичній системі, яка залишалася незмінною від жовтневого перевороту більшовиків у 1917 р. до конституційної реформи М. Горбачова.**

Спираючись на партійний апарат, Хрущов у 1953–1955 рр. вийшов на провідні позиції в колективному керівництві, а потім зруйнував його і став одноосібним диктатором. Його безсумнівним політичним успіхом стала організація XX з'їзду КПРС, який легітимізував відмову від масового терору як важеля державного управління. Саме XX партійний з'їзд і треба вважати початком доби Хрущова в історії радянського суспільства.

Одноосібна диктатура Хрущова не була схожою на сталінську тим, що не спиралася на масовий терор як важіль управління. Тому пізніше політичні діячі з найближчого оточення Хрущова дістали можливість організуватися (щоправда, на змовницьких засадах) і використати статутні положення державної партії, щоб заявити йому в обличчя: політичні рішення, які приймаються одноосібно, є волюнтаризмом. Утративши підтримку суспільства внаслідок провалу більшості запроваджуваних реформ і позбувшись підтримки партійно-радянського апарату через нехтування його корпоративними інтересами, М. Хрущов утратив владу.

Вплив Хрущова на події в Україні був великим навіть тоді, коли він перебував у складі «десятки» наступників Сталіна. Коли ж він завоював одноосібну владу, цей вплив посилювався. Внаслідок того, що Хрущов звик вважати український партійно-радянський апарат своїм персональним тилом, ставлення загальносоюзного центру до України суттєво змінилося порівняно зі сталінською епохою. Тому досить короткий період перебування Хрущова при владі мусить звернути на себе особливу увагу українського суспільства. Більшою мірою, ніж історики інших пострадянських країн, ми маємо підстави розглядати другу половину 50-х і першу половину 60-х років як добу М. Хрущова.

11.2

XX з'їзд КПРС. Ліквідація ГУЛАГу

Найвищі форуми державної партії в добу сталінської диктатури були не більше ніж протокольними подіями. Кожна хвилина їхньої роботи розписувалася партійним апаратом заздалегідь. XX з'їзд з точки зору його організації не відрізнявся від попередніх і наступних. Але в історії пострадянських країн він посідає особливе місце.

Напередодні з'їзду члени й кандидати в члени президії ЦК та секретарі ЦК зібралися, щоб обговорити, чи треба щось сказати про масовий терор і в якій формі? Серед них були ті, хто брав безпосередню участь у терорі. Їхніми іменами називали заводи, залізниці, метрополітени й міста. Громадяни країни знали їх з дитячого садка. Розглянемо, про що вони говорили, за сухим протокольним записом завідувача загального відділу ЦК КПРС В. Маліна. Ось уривки з протоколу засідання президії ЦК від 1 лютого 1956 р.¹ (тут і далі такі документи цитуватимемо переважно без перекладу для кращої передачі уявлення про тогочасну атмосферу серед компартійно-радянської верхівки):

«Т. Аристов. Т. Хрущев, хватит ли у нас мужества сказать правду?

Т. Молотов. Но Сталина как великого руководителя надо признать.

Т. Микоян (возражает Молотову): А ты, т. Молотов, поддерживал.

Т. Каганович. Многое пересмотреть можно, но 30 лет Сталин стоял во главе.

Т. Молотов. Нельзя в докладе не сказать, что Сталин – великий продолжатель дела Ленина. Стою за этим.

Т. Микоян. Возьмите историю – с ума можно сойти.

¹ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Т. 1: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. – М., 2004. – С. 96–97.

Т. Сабуров. Если верны факты, разве это коммунизм? За это простить нельзя.

Т. Маленков. Правильно посмотреть на факты. Правильно ставить вопрос. Сказать надо партии.

Т. Первухин. Знали ли мы? Знали, но был террор. Тогда не могли что-либо сделать. Партии обязаны объяснить, сказать и на съезде, сказать и на пленуме.

Т. Булганин. Партии сказать всю правду надо, что Сталин из себя представляет, линию занять надо такую, чтобы не быть дураками. Не согласен с т. Молотовым, не согласен, что великий продолжатель.

Т. Ворошилов. Партия должна знать правду, но преподнести, как жизнь диктуется. Период диктовался обстоятельствами. Но страну вели мы по пути Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина. Доля Сталина была? Была. Мерзости много, правильно говорите, т. Хрущев, не можем пройти. Но надо продумать, чтобы с водой не выплеснуть ребенка. Дело серьезное, исподволь.

Т. Суслов. За несколько месяцев узнали ужасные вещи. Нельзя оправдать этого ничем.

Т. Хрущев (резюме. – С. К.). В основном правильно высказывались. Надо решить в интересах партии. Сталин преданный делу социализма, но все варварскими способами. Он партию уничтожил. Не марксист он. Все святое стер, что есть в человеке. Все своим капризам подчинил. На съезде не говорить о терроре. Надо наметить линию – отвести Сталину свое место».

Отже, ті, хто не був прямо причетний до терору, стояли за те, щоб розповісти про нього партії на з'їзді. Маленков і Хрущов розраховували перекинути на вже знищеного Берію власні злочини.

Фраза першого секретаря ЦК КПРС «На съезде не говорить о терроре» не повинна вводити в оману. У боротьбі за владу Хрущов зробив ставку на використання проти своїх суперників ретельно дозованої (щоб не зачепила його самого) інформації про сталінський терор. Вона була підготовлена комісією, створеною 31 грудня 1955 р., під керівництвом секретаря ЦК КПРС П. Поспелова для встановлення причин репресій проти членів та кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних на XVII з'їзді партії. З 1966 делегатів з'їзду було заарештовано 1 108, з них розстріляно 848. У лютому 1956 р. комісія подала в президію ЦК багатосторінкову доповідь про репресії 1935–1940 рр.²

Строки скликання з'їзду наближалися, і члени президії ЦК мусили діяти швидко. 9 лютого вони обговорили доповідь комісії Поспелова. У ній наводилися також попередні дані про радянських громадян, притягнутих до відповідальності в 1937–1938 рр. за «антирадянську діяльність»: заарештовано

² Там само. – С. 924.

1 548 366 осіб, з них розстріляно – 681 692³. Протокол засідання так відбивав висловлені думки⁴:

«Хрущев, Первухин, Микоян. Несостоятельность Сталина раскрывается как вождя. Что за вождь, если всех уничтожает. Надо проявить мужество, сказать правду. Мнение: съезду сказать, продумать, как сказать. Кому сказать. Если не сказать – тогда проявим нечестность по отношению к съезду. М. б., т. Поспелову составить доклад и рассказать причины: культ личности, концентрация власти в одних руках. В нечестных руках. Где сказать: на заключительном заседании съезда.

Т. Молотов. На съезде надо сказать. Но при этом сказать не только это. Но по национальному вопросу Сталин – продолжатель дела Ленина. Но 30 лет мы жили под руководством Сталина – индустриализацию провели. После Сталина вышли великой партией.

Т. Каганович. Историю обманывать нельзя, факты не выкинешь. Правильно предложение т. Хрущева доклад заслушать. Мы переживаем, но чтобы нам не развязать стихию. Редакцию доклада преподнести политически, чтобы 30-летний период не смазать, хладнокровно подойти.

Т. Булганин. Считаю предложение т. Хрущева правильным. Члены партии видят, что мы изменили отношение к Сталину. Если съезду не сказать, будут говорить, что мы трусили. То, что вскрылось, – мы не знали.

Т. Ворошилов. Более основательно подготовить. Мы не в отпуску. Всякая промашка влечет последствия. Согласен довести дело до партии (до съезда). Осторожным нужно быть.

Т. Первухин. На съезде надо доложить. В этом докладе о положительной стороне не требуется говорить. Культ Сталина вреден. Сказать как есть. Узурпировал власть, ликвидировал ЦК, ПБ.

Т. Маленков. Считаю правильным предложение сказать съезду. Испытывает чувство радости – оправдываем товарищей. Нельзя дать объяснение об оправдании товарищей, не объясняя роли Сталина. Никакой борьбой с врагами не объясним, что перебили кадры.

Т. Аристов. Не согласен с одним – общим, что есть в выступлениях Молотова, Кагановича, Ворошилова: “не надо говорить”. Делегаты – люди острые. “Мы этого не знали” (это недостойно членов ПБ). Годы страшные, годы обмана народа.

³ Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. – С. 140. За даними В. Нікольського, в Україні було заарештовано 265 669 осіб. Див.: Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). – Донецьк, 2003. – С. 119.

⁴ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. – С. 99–103.

Т. Сабуров. Молотов, Каганович, Ворошилов неправильну позицію займають, фальшивят. Это не недотатки (як говорить Каганович), а преступлення.

Т. Пономаренко. На с'їзді ЦК повинен висказатися. Гибель мільйонів людей неизгладимий слід залишає. Трезво об цьому періоді і ролі Сталіна надо сказати.

Т. Хрущев (резюме. – С. К.). Нет расхождения, что с'їзду надо сказати. Оттенки были, учитывать. Все мы работали со Сталиным, но это нас не связывает. Когда выявились факты, сказати о них, ими мы оправдываем (его) действия. Не сбрасывать со счетов, что через 3 месяца после смерти Сталіна арестовали Берия, а этим мы расчистили к действию (так у протоколі. – С. К.). Мы можем полным голосом, можем сказати: “Нам не стыдно”... Кто будет делать доклад – обдумать».

Ці висловлювання були коментарями до шокуючої доповіді комісії П. Поспелова. У них відчувається динаміка порівняно з формулюваннями, зафіксованими протоколом від 1 лютого. Під тиском першого секретаря ЦК КПРС «стара гвардія» ставала все більш боязкою і нерішучою. Більш гостро її картали ті, хто не мав права голосу в президії ЦК: П. Пономаренко, секретар ЦК О. Арістов. Результатом засідання стало одностайне рішення президії ЦК поставити на порядок денний ХХ з'їзду КПРС доповідь про культ особи. На засіданні президії ЦК 13 лютого було вирішено, що доповідь про «культ особи» виголосить М. Хрущов, але тільки після обрання керівних органів партії, на закритому засіданні, без присутності десятків запрошених з усього світу делегацій.

Керівники партії не випадково ставили доповідь про «культ особи» після того, як з'їзд обере членів ЦК нового складу: вони боялися бути необраними. Як організувався і здійснювався масовий терор, вони добре знали. Не можна було не знати того, що вони робили власними руками. Але в їхніх репліках на двох обговореннях терор розчинявся й зникав, замість нього йшла мова про загибель конкретних керівників. Тільки в репліці кандидата в члени президії ЦК П. Пономаренка прямо прозвучала думка про загибель мільйонів людей.

ХХ з'їзд КПРС працював від 14 до 25 лютого 1956 р. У звітній доповіді ЦК, з якою виступив М. Хрущов, підтверджувалася лінія на розрядку міжнародної напруженості й обґрунтовувалося положення про відсутність фатальної неминучості третьої світової війни. У галузі внутрішньої політики особлива увага зверталася на поліпшення становища в сільському господарстві, забезпечення випереджаючих темпів виробництва товарів народного споживання, розгортання житлового будівництва. Ці положення не викликали здивування, така політика вже проводилася, забезпечуючи Хрущову підтримку в суспільстві.

Кожний з тих, хто виступав під час обговорення звітної доповіді ЦК, підкреслював переваги колективного керівництва, протиставляючи йому негативні наслідки безіменного «культу особи». А. Мікоян дозволив собі виступити більш

визначено і заявив про негативні наслідки «культу особи Сталіна». У завуальованій формі він піддав критиці положення сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)», особливо щодо громадянської війни в Україні. В його виступі вперше прозвучала сенсаційна заява про те, що С. Косіор і В. Антонов-Овсієнко не були ворогами народу.

В останній день роботи з'їзду зібрався новий склад Центрального комітету, який обрав свої постійно діючі органи – президію та секретаріат. Персональний склад президії ЦК з 11 членів не змінився. У ній залишався союзник Хрущова, член президії (політбюро) ЦК з багаторічним стажем А. Мікоян, а також висуванці першого секретаря О. Кириченко і М. Сулов (з липня 1955 р.). Однак залишалися й противники Хрущова – В. Молотов, Л. Каганович, Г. Маленков. Хрущов не здобув більшості в найвищому центрі влади.

Новий склад Центрального комітету КПРС зріс до 133 осіб проти 125, обраних у 1952 р. XIX з'їздом КПРС. Він уже наполовину складався з людей, зобов'язаних своєю кар'єрою Хрущову. Кількість членів ЦК, які працювали в Україні, збільшилася з 5 до 7 (А. Гайовий, Н. Кальченко, О. Кириченко, В. Клименко, Д. Коротченко, М. Підгорний, В. Титов)⁵.

Коли з'їзд затверджував результати голосування на виборах керівних органів партії, М. Хрущов повідомив, що делегати повинні зібратися на ще одне, закрите засідання. На ньому він протягом чотирьох годин зачитував доповідь «Про культ особи та його наслідки».

Доповідь шокувала делегатів. За спогадами, кілька з них знепритомніли, і їх винесли з приміщення. З'їзд не обговорював доповіді, лише ухвалив коротку, в кілька рядків постанову. Проте в основному через це закрите засідання 25 лютого 1956 р. з'їзд став поворотним пунктом у житті ленінсько-сталінської держави-комуни.

Незважаючи на інформаційну насиченість і емоційність, доповідь М. Хрущова скоріше маскувала, ніж змальовувала справжню картину минулого. У ній засуджувалися тільки зовнішні прояви комуністичної організації влади (культ особи) і найбільш вражаючі випадки зловживання владою (масові репресії, депортації). Історія радянського суспільства розглядалася так само, як і в сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)».

Після з'їзду доповідь була опублікована окремою брошурою з грифом «Не для друку», хоча подібні документи мали гриф «Суворо секретно». Спочатку її зачитували на закритих партійних зборах, потім – серед безпартійних на підпри-

⁵ Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б)–РСДРП(б). Историко-биографический справочник. – М., 2005.

емствах, в установах та вищих навчальних закладах. Іноді з нею знайомили навіть старшокласників у школах. Текст закритої доповіді було опубліковано у червні 1956 р. Державним департаментом США, проте радянські офіційні особи, починаючи з Хрущова, відмовлялися підтвердити його автентичність. У Радянському Союзі доповідь уперше була надрукована тільки в 1989 р.

Напередодні і після XX з'їзду КПРС було скасоване найбільш одіозне репресивне законодавство минулих років: постанова ВЦВК від 1 грудня 1934 р. про порядок провадження справ «щодо підготовки і здійснення терористичних актів», а також постанови від 1 грудня 1934 р. і 14 вересня 1937 р. про зміни в карно-процесуальних кодексах, за якими не дозволялися касаційні скарги в справах про шкідництво, терор і диверсії. З високих трибун пролунали запевнення в тому, що законність і охорона прав громадян становлять основу розвитку та зміцнення радянської держави.

Амністія засуджених за співробітництво з окупаційним режимом у роки війни дала змогу повернутися додому українським націоналістам. До 1957 р. повернулися ті, хто вижив, – 65 534 особи, засуджені за членство в ОУН, участь в УПА або «бандпособництво»⁶.

До листопада 1959 р. КДБ і Прокуратура УРСР переглянули 4 263 тис. справ діючого та архівного оперативного обліку на 5 481 тис. осіб. Було знято з обліку, що означало фактичну реабілітацію, 2 684 тис. осіб, тобто 58%⁷. Не розглядалися для реабілітації колабораціоністи, активісти ОУН і УПА, жертви політичних репресій 20-х – початку 30-х років (до вбивства С. Кірова), а також діячі КП(б) У і КПЗУ та інтелігенція, репресовані за «український буржуазний націоналізм». **Держава не визнала себе винною у масових депортаціях селян під час колективізації, вибіркової депортації населення західних областей УРСР, депортації кримських татар, німців та інших етнічних груп з Криму.**

У січні 1959 р. М. Хрущов заявив, що в Радянському Союзі більше не існує фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Але слідчі прагнули тепер забезпечити правдивість таких декларацій високого начальства перекваліфікацією справ з політичних на кримінальні. У Кримінальному кодексі, який прийняла Верховна Рада УРСР у 1960 р., залишалися все-таки політичні статті: 61-ша («шкідництво») і 62-а («антирадянська агітація і пропаганда»). ГУЛАГ був ліквідований, але мережа тюрем і таборів залишалася. За відсутності масового

⁶ Кульчицький С. В. Україна в добу М. Хрущова // Новітня історія України. 1900–2000. – К., 2002. – С. 421.

⁷ Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995. – С. 15.

терору ставав можливим дисидентський рух. У тюрми, колонії і табори почали потрапляти перші радянські дисиденти, які відкрито заявляли про свою незгоду з політикою радянської влади.

11.3

Криза влади

Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» поляризувала суспільство. Представники наукової і творчої інтелігенції, які мали авторитет у суспільстві, все частіше виходили в своїх заявах за рамки критики Сталіна, домагаючись демократизації суспільних відносин. Натомість партійно-радянський апарат у своїй основній масі не був готовий розвінчувати Сталіна. **Виявилося, що в багатьох партійних організаціях України критика культу особи сприймалася як наклеп на радянську владу.** Ховаючись за спинами ветеранів, які за три десятиліття звикли до культу особи Сталіна, апаратники вимагали припинити шкідливу, на їхню думку, пропагандистську кампанію. Зокрема, перший секретар Київського міськкому партії М. Синиця висловив побоювання, що боротьба з культом особи ускладнить ідеологічну ситуацію в Україні і посилить небезпеку поширення «українського буржуазного націоналізму». О. Кириченко надіслав до ЦК КПРС доповідну записку з підбіркою висловлювань, витриманих переважно в такому дусі.

Розвінчуванням Сталіна Хрущов отримувал політичні дивіденди, важливі для встановлення своєї власної диктатури. Він вчасно потурбувався про те, щоб зробити недоступними архівні документи, які засвідчували його чималий особистий внесок у розгортання репресій, особливо після приїзду в Україну на початку 1938 р. Участь суперників Хрущова в сталінських репресіях виявилися настільки вагомою, що приховати її не було можливості. Працівники апарату пам'ятали, як Маленков організував грандіозну «ленінградську справу», і це відіграло вирішальну роль в усуненні його на січневому (1955 р.) пленумі ЦК КПРС з посади голови уряду. Приклад з Маленковим був настільки переконливим, що Хрущов не міг не скористатися цією козирною картою. Він був упевнений, що дістане підтримку апаратних працівників, які розглядали викриття сталінських злочинів як гарантію власної безпеки. Однак, як і кожний апаратник, він розумів інше: з'їздівська доповідь про культ особи нагадувала джина, випущеного з пляшки. *Страх перед каральними органами зникав не тільки в середовищі апаратників, але й у суспільстві, що послаблювало диктатуру партійної верхівки.*

Незабаром після XX з'їзду, на початку квітня 1956 р. ЦК КПРС звернувся до членів партії із закритим листом, у якому попереджав про відповідальність за «не-

дозволену критику». Газета «Правда» надрукувала редакційну статтю, в якій наводилися зроблені в листі попередження. Це не справило належного ефекту, і ЦК КПРС поспішив прийняти 30 червня 1956 р. постанову «Про подолання культу особи та його наслідків». У ній особливо наголошувалося на тому, що культ був виявом особистісних вад Й. Сталіна, а не органічною вадою радянської влади. Нарешті, в грудні 1956 р. комісія цекістів на чолі з Л. Брежнєвим підготувала текст закритого листа до партійних комітетів «Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення вилазок антирадянських, ворожих елементів». За своєю термінологією лист нагадував документи сталінської епохи. З огляду на певні нюанси його мови, документ варто процитувати в оригіналі: «Диктатура пролетариата по отношению к антисоветским элементам должна быть беспощадной. Коммунисты, работающие в органах прокуратуры, суда и государственной безопасности, должны зорко стоять на страже интересов нашего социалистического государства, быть бдительными к проискам враждебных элементов и в соответствии с законами Советской власти своевременно пресекать преступные действия»⁸.

В. Молотов, Г. Маленков і Л. Каганович зустрілися після XX з'їзду КПРС з іншим Хрущовим – людиною, яка постійно виходила за рамки колективного керівництва і примірювала на себе сталінський френч. Гостро відчуваючи незадоволення апарату, трійка спробувала зіграти на цьому, щоб усунути від влади новоявленого диктатора за сценарієм, уже відпрацьованим у випадку з Л. Берією. Самостійні кроки Хрущова, особливо в галузі зовнішньої політики й управління промисловістю, прискорили розвиток подій.

Свій шанс трійка побачила в об'єднанні з трьома членами президії ЦК, які стояли на чолі радянської вертикалі влади, – головою Ради міністрів СРСР М. Булганіним і двома його першими заступниками – М. Первухіним і М. Сабуровим. Позбавлення Г. Маленкова посади голови Ради міністрів у 1955 р. не розв'язало інституційної колізії, яка залишилася у спадщину від Сталіна. Проблема полягала в тому, яка вертикаль влади мусить бути головною – партійна чи радянська. Підтриманий Молотовим і Кагановичем, Маленков запропонував трьом представникам урядового блоку в президії ЦК ліквідувати посаду першого секретаря ЦК, а М. Хрущова використати на іншій посаді, – наприклад, міністра сільського господарства.

Запропоновані трійкою зміни були інструментом, за допомогою якого усувався від влади її головний ворог – М. Хрущов. Однак Первухін і Сабуров побачили

⁸ Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограма июльського пленума ЦК КПСС и другие документы. – М., 1998. – С. 11–12.

в ній не стільки персональний, скільки інституційний смисл – збереження започаткованої Сталінім традиції керувати країною через радянські, а не партійні інститути влади. Такий висновок можна зробити з відомого нам конкретного факту, а саме: ці політичні діячі вважали, що головування в президії ЦК КПРС мусить покладатися по черзі на кожного з членів цього синкліту⁹.

Ліквідація посади першого секретаря ЦК (знову-таки безвідносно до особи, яка займала цю посаду) означала, що радянська вертикаль влади висувається на перший план. Партія керувала країною не безпосередньо, а через радянські органи, і тому, здавалося, що в реконструкції влади, запропонованій Маленковим, нема нічого нового. Але радянські органи влади виконували управлінські функції, натомість партійні комітети, створені в кожній ланці адміністративно-територіального поділу (в Україні – ЦК української Компартії), – були директивними. Ці функції делегувалися їм з вершини партійної вертикалі, тобто з ЦК КПРС, влада якого була диктаторською. І ось тепер президія ЦК КПРС мусила вирішувати – чи залишатися їй осередком диктатури, чи віддаватися в руки діячів, які очолювали радянську вертикаль влади. Другий варіант цього рішення означав, що пануючою в загальносоюзному центрі ставала радянська вертикаль влади, а ЦК КПРС позбавлявся можливості наділяти свою вертикаль директивними функціями.

Усі події, пов'язані з протистоянням М. Хрущова та його противників, відбувалися всередині президії ЦК і злитого з нею на персональному рівні секретаріату ЦК. Для злиття президії і секретаріату ЦК в єдине ціле вистачало того, що вони мали спільного голову. Не слід забувати, що ні президія, ні секретаріат ЦК не являли собою самостійних органів влади (таких, наприклад, як Президія Верховної Ради СРСР, інституційно відділена від Верховної Ради наявністю власних функцій). І президія, і секретаріат були уособленням ЦК, тому що наділялися функціями Центрального комітету (краще було б сказати – узурпували їх). Різниця між президією ЦК і самим ЦК полягала тільки в тому, що президія (як і секретаріат) була постійно діючою частиною ЦК, а засідання ЦК у повному складі (пленуми) потрібно було спеціально організовувати, збираючи по всій країні членів цього формально найвищого органу влади.

Переговори між трійкою Маленкова і трійкою Булганіна почалися 20 травня 1957 р. Вони тривали досить довго, але завершилися все-таки укладенням наступального союзу. До нього негайно приєднався 76-річний К. Ворошилов, який побачив, на чиему боці сила. Повернувшись із Фінляндії 18 червня, М. Хрущов одразу потрапив на засідання президії ЦК, якого він не призначав.

⁹ Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – С. 173.

Виступаючи першим, Г. Маленков запропонував, щоб засідання провадив голова Ради міністрів М. Булганін, тому що колективне керівництво мало намір висунути претензії до постійно головуючого за регламентом Хрущова. Посилаючись на відсутність Кириченка, Суслова і Сабурова, Хрущов запропонував перенести засідання на ранок 19 червня. Булганін, якого з Хрущовим пов'язували роки спільної праці в Москві, не був його особистим противником, так само як Первухін і Сабуров. У літературі Булганін характеризується як нерішуча, схильна до компромісів людина¹⁰. Більш вірогідним є інше пояснення його союзу з Маленковим: він прагнув перенести центр ваги в президії ЦК з партійної на радянську вертикаль влади, бо фактично очолював останню (за конституцією, тобто суто формально радянська вертикаль очолювалася не главою уряду, а головою Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошиловим). Будучи певним у наявності твердої більшості в президії ЦК, Булганін задовольнив вимогу Хрущова і переніс засідання на наступний день. Справді, Хрущов залишався в меншості серед членів президії ЦК. Його підтримували лише троє: Мікоян, Кириченко, Суслов. Підтримка кандидатів у члени президії (за винятком Д. Шепілова) і секретарів ЦК не мала значення, тому що вони не могли голосувати.

Однак ініціатори повстання проти Хрущова не могли змусити його піти у відставку добровільно. Водночас вони не мали можливості вплинути на нього силою. Моральна перевага була на боці Хрущова. Спроба позбавити його посади, на яку він був обраний пленумом ЦК, виглядала як державний переворот з усіма наслідками, які випливали з такого визначення. Силова перевага теж була на боці Хрущова. Керівники обох силових відомств – Г. Жуков (армія) та І. Серов (КДБ) організували термінову доставку членів ЦК в Кремль, у тому числі на військових літаках. Зі 130 наявних членів ЦК їм вдалося зібрати 121, зі 117 кандидатів – 94¹¹. Апарат ЦК КПРС узяв на себе інформування прибуваючих членів ЦК про ситуацію в залі засідань, а також складання і збирання від них письмових заяв. До президії ЦК надійшли, крім індивідуальних, чотири колективні заяви, підписані членами і кандидатами в члени ЦК. «Нам стало відомо про серйозні розбіжності і суперечності всередині Президії ЦК КПРС, які зачіпають принципи питання генеральної лінії партії. Просимо скликати позачерговий пленум ЦК КПРС і розглянути ці питання» – писали у своїй заяві Д. Коротченко, Н. Кальченко і М. Підгорний¹².

¹⁰ Там само. – С. 174.

¹¹ Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы. – С. 24.

¹² Там само. – С. 592.

Варто звернути увагу на те, в якому приниженому стані були члени ЦК КПРС порівняно з членами президії ЦК. Мова йшла про генеральну лінію державної партії. Тим часом її найвищий між з'їздами орган влади не міг нічого вдіяти з купкою олігархів, яка знаходилася всередині нього самого і привласнила собі всі його прерогативи. У кожній заяві містилися не вимоги, а прохання скликати позачерговий пленум ЦК.

21 червня, тобто на четвертий день безперервного засідання президії ЦК в зал засідань увійшла група членів ЦК на чолі з маршалом І. Коневим. Це вирішило справу, і президія погодилася скликати наступного дня позачерговий пленум ЦК. У виступі Г. Жукова цей епізод виглядав так: «Напередодні Маленков, нападаючи на тов. Хрущова, говорив, що ось, мовляв, збереться Пленум, і ми розповімо своєму рідному ЦК. А на другий день, коли ці рідні товариші прийшли і попросили вислухати про свою тривогу за те, що тут відбувається, порадитися, то їх не тільки не прийняли, а навіть взяли під підозру, що це прийшла спеціально організована група якихось там бешкетників з тим, щоб зірвати і перешкодити роботі Президії»¹³.

Більш точно відмінність між президією ЦК і пленумом ЦК охарактеризував реплікою М. Хрущов: «Коли прийшла група товаришів, членів ЦК і попросила прийняти їх, деякі члени Президії ЦК заявили: Що за обстановка в партії, хто створив таку обстановку? Так нас можуть і танками оточити. Я сказав: товариші, ми, члени Президії ЦК, ми слуги Пленуму, а Пленум хазяїн»¹⁴.

Пленум ЦК, який відбувався в умовах цілковитої секретності 22–29 червня, після тривалих дискусій зробив організаційні висновки щодо тих членів президії ЦК, які потрапили в так звану антипартійну групу. Л. Каганович, Л. Маленков, В. Молотов і М. Сабуров були виключені з президії ЦК. М. Первухіна, який розкаювався, перевели в кандидати. К. Ворошилова і М. Булганіна Хрущов не наважився прилюдно включити в «антипартійну групу», щоб не збільшувати масштаби кризи влади. Про їх участь у спробі державного перевороту преса не повідомила.

Червневі події 1957 р. підвели ризику під колективним керівництвом і зробили Хрущова диктатором. Він зміцнив певність свого нового становища збільшенням чисельності президії ЦК з 11 до 15 осіб: чим більше членів найвищого органу влади, тим меншою була політична вага окремо взятого члена. П'ять звільнених місць і чотири нових заповнювалися людьми за його власним вибором. Були переведені з кандидатів у члени президії секретарі ЦК Л. Брежнев і К. Фурцева, а також міністр оборони Г. Жуков, голова Ради міністрів РРФСР Ф. Козлов

¹³ Там само. – С. 34.

¹⁴ Там само. – С. 32.

і керівник радянських профспілок М. Шверник, який скнів у кандидатах 19 років. Були обрані прямо в президію секретарі ЦК О. Арістов і М. Беляєв, які не мали статусу кандидатів у члени президії, а також перший секретар Горьківського обкому КПРС М. Ігнатов і О. Куусінен, яким Хрущов поновив свій секретаріат.

У ролі диктатора М. Хрущов дістав змогу здійснювати будь-які кадрові перестановки. Цією можливістю він скористався майже одразу після червневих подій. Ключова роль Г. Жукова в подіях, а також у знешкодженні Берії в 1953 р., його всесвітня слава і спроби дистанціюватися від армійських політвідділів змусили нового вождя замислитися над потенційною загрозою партійній диктатурі, яка йшла від армії. У листопаді 1957 р., коли Г. Жуков перебував з офіційним візитом у Югославії, його звинуватили у політичних помилках, звільнили з посади міністра оборони і вивели зі складу президії ЦК КПРС. Міністром оборони став перший заступник Г. Жукова, виходець з України, а під час війни – командувач 3-го і 2-го Українських фронтів маршал Р. Малиновський.

Звільнене Г. Жуковим місце в президії ЦК зайняв у грудні 1957 р. кандидат у члени президії, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану Н. Мухітдінов. Підвищуючи статус по партійній лінії, Хрущов звільнив його від попередньої посади і зробив секретарем ЦК КПРС. Одночасно секретарями ЦК КПРС стали члени президії ЦК О. Кириченко й М. Ігнатов. Кириченко почав працювати в Москві, маючи неофіційний статус заступника голови секретаріату ЦК. На посаду керівника Компартії України Хрущов поставив М. Підгорного, з яким разом працював з передвоєнних років. Після всіх кадрових перестановок 1957 р. «під рукою» Хрущова, тобто в його секретаріаті почали працювати 10 з 15 членів президії ЦК.

Булганіну дозволили попрацювати на своїй посаді до першої сесії Верховної Ради СРСР, яка за Конституцією затверджувала склад уряду. На сесію пішла резолюція президії ЦК КПРС такого змісту: «Через те, що Булганін М. О. виявив політичну нестійкість, яка виразилася в участі в антипартійній фракційній групі Маленкова, Кагановича, Молотова, внаслідок чого червневий пленум ЦК КПРС 1957 р. оголосив йому сувору догану з попередженням, – не рекомендувати т. Булганіна на посаду голови Ради Міністрів СРСР»¹⁵. Оскільки ця посада залишалася вакантною, президія ЦК 25 березня 1958 р. розглянула кадрове питання. Виконуючи бажання свого патрона об'єднати в одних руках, як це було при Сталіні, дві найвищі посади, члени Президії ЦК одностайно рекомендували Хрущова на посаду голови Ради міністрів СРСР. У ході протокольних висловлювань виділився голос

¹⁵ Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. – Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. – С. 1030.

Л. Брежнев: «Приход т. Хрущева на пост Предсовмина неизмеримо повысит авторитет Совмина. Во внешнею политику вносит свою гениальность»¹⁶.

У 1960 р. втратив посаду голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилов – останній з противників М. Хрущова в тому складі президії ЦК КПРС, який перейняв владу в країні після смерті Й. Сталіна. Престижну, хоча політично малозначиму посаду номінального голови держави Хрущов віддав Л. Брежневу.

11.4

Міжнародне становище.

Зовнішньополітична діяльність УРСР

Засудження ХХ з'їздом КПРС терористичних методів управління країною в роки сталінської диктатури спричинило в СРСР кризу влади. У більш тяжкій формі така криза проявилася в країнах Центрально-Східної Європи. Улітку 1956 р. в Польщі пройшли антирадянські виступи, в яких взяли участь десятки тисяч людей. Партія польських комуністів за цих умов була змушена змінити вождя. Новим вождем став репресований раніше В. Гомулка. Кремль не наважився протистояти силою зброї процесу десталінізації у Польщі. Радянське керівництво визнало В. Гомулку й задовольнило деякі його вимоги. Йшлося насамперед про скасування інституту радянських радників у Війську Польському і встановлення більш справедливих цін на експортоване в СРСР вугілля. «Подарований» Польщі Й. Сталіним воєначальник К. Рокоссовський (за національністю поляк) змушений був залишити посаду військового міністра і повернутися в СРСР.

Восени 1956 р. повстали угорці, вимагаючи встановлення демократії і виведення з країни радянських збройних сил. А. Мікоян, який прибув до Будапешта з повноваженнями надзвичайного комісара, і посол СРСР Ю. Андропов змушені були погодитися на оновлення керівництва Угорщини. Репресований раніше Я. Кадар очолив державну партію, а І. Надь – уряд. Але зупинити революційну хвилю зміною уряду не вдалося. І. Надь незабаром перейшов на бік антикомуністичної революції і оголосив про вихід Угорщини з Варшавського договору. Тоді радянські війська, посилені танковою армією, яка дислокувалася у Прикарпатському військовому окрузі, окупували угорську столицю, долаючи відчайдушний опір її захисників. Під час захоплення Будапешта загинуло близько 20 тис. майже

¹⁶ Там само. – С. 300.

беззбройних патріотів. Країни НАТО протестували, але світ уже увійшов в ядерну епоху, і перспективу переростання «холодної війни» у збройний конфлікт лідери країн Заходу навіть не розглядали. *Встановлені в Ялті угоди про поділ Європи залишилися непорушними.*

В Україні угорські події набули широкого резонансу. Гостро негативною виявилася реакція на Закарпатті, де проживали десятки тисяч угорців. М. Підгорному довелося терміново виїхати до Ужгорода, щоб самому організувати на місці протестні акції, які засуджували «контрреволюційний переворот».

Незважаючи на прорахунки, зовнішня політика радянського керівництва післясталінських часів стала поміркованою. Нові керівники СРСР почали виїждати за межі країни, вербуючи собі союзників у так званому третьому світі. У відносинах з позаблоковими країнами СРСР уперше зіткнувся з суперництвом комуністичного Китаю. Науково-технічна й економічна залежність КНР від Радянського Союзу залишалася, але Мао Цзедун уже проводив цілком незалежну від Кремля зовнішню політику. На представницьку конференцію азійських країн, яку китайці організували у квітні 1955 р. в Бандунзі (Індонезія), радянських дипломатів навіть не запросили. Відносини між КНР і КНРС почали набувати вкрай ворожого характеру.

У 1917–1920 рр. сподівання на революцію в інших країнах не справдилися, але керівники комуністичної Росії і далі залишалися за своїми переконаннями вождями світового пролетаріату. У розпалюванні світової революції вони відводили Комінтерну пропагандистську роль, завжди покладаючись на власну армію. Однак у повоєнні десятиліття вони переконалися на прикладі радянсько-китайських відносин, що подібність системи влади не гарантує політичного домінування в інших країнах. Будучи невинними імперіалістами, вони зробили з цього факту висновок: *армія потрібна не тільки для нав'язування комунізму іншим народам, але й для захисту комунізму від цих народів.*

В економічному змаганні з провідними країнами Заходу відставання Радянського Союзу все більше поглиблювалося. Проте в часи М. Хрущова держава-комуна ще могла більш-менш успішно змагатися в одній вузькій сфері – галузях військово-промислового комплексу. Після того, як були вирішені матеріальні й технічні завдання, пов'язані зі створенням атомної (1949 р.) і водневої (1953 р.) бомб, на порядку денному постало питання про виготовлення ракет, здатних переносити цю зброю на далекі відстані. У травні 1954 р. на підставі доповідної записки С. Корольова уряд прийняв рішення створити ракету для виведення в космічний простір штучного супутника Землі. Справжньою метою поставленого завдання були, однак, не космічні дослідження, а, як вказувалося в урядовому рішенні, здатність «забезпечити ураження стратегічних цілей у будь-якому воєнно-географічному

райони земної кулі»¹⁷. Головним підприємством, де створювалася суперракета, стало ОКБ-586 у Дніпропетровську, а головним конструктором цієї ракети – Михайло Янгель.

У жовтні 1957 р. СРСР запустив перший штучний супутник Землі, а 12 квітня 1961 р. Юрій Гагарін здійснив перший політ у космос. Ці досягнення сприймалися як триумф радянської науки і техніки. Відділи агітації і пропаганди парткомів усіх калібрів подавали їх як свідчення переваг соціалізму, а відставання американців у космічному змаганні пояснювали загниванням капіталістичної економіки. Тим часом М. Хрущов використовував ці досягнення для здійснення своєї наступальної зовнішньої політики. У серпні 1961 р. на прийомі в Кремлі після повернення з космосу Г. Титова він заявив: «У нас нема 50- або 100-мегатонних бомб¹⁸, у нас є бомби потужністю понад 100 мегатонн. Ми вивели в космос Гагаріна і Титова, але ми можемо замінити їх іншим вантажем і спрямувати його в будь-яке місце на Землі»¹⁹. Урочисто зустрічаючи кожного космонавта, коли той повертався на Землю, перший секретар ЦК КПРС бачив у ньому не людину, а супербомбу.

У грудні 1959 р. були створені Ракетні війська стратегічного призначення. Вони оснащувалися янгелівськими ракетами Р-12 (СС-4 за американською систематикою), здатними перебувати в постійній бойовій готовності в захищених від авіаударів шахтних пускових установках. Під час випробувань більш досконалої ракети Р-16 (СС-7) у жовтні 1960 р. сталася аварія, в результаті якої загинули 92 особи, присутні на полігоні, у тому числі командувач Ракетних військ маршал М. Неделін. Незабаром, однак, ракета Р-16 пройшла всі випробування і стала основною в Ракетних військах стратегічного призначення.

У середині 50-х років почали встановлюватися безпосередні контакти радянських керівників з лідерами розвинених західних країн. Це створювало ілюзію динамічності зовнішньополітичного курсу Москви, але не давало істотних результатів. Перша після 1945 р. нарада представників США, Великої Британії, Франції і СРСР у Женеві (липень 1955 р.) закінчилася провалом. Перший в історії візит радянського керівника до США у вересні 1959 р. також виявився безплідним, хоча наробив багато галасу в радянській пресі. Провалом закінчилася й зустріч М. Хрущова з американським президентом Дж. Кеннеді у Відні в червні 1961 р.

Стенограма цієї зустрічі вже опублікована, і можна пересвідчитися, в якому наступальному тоні радянський диктатор розмовляв з молодим американським

¹⁷ Быстрова И. В. Военно-промышленный комплекс // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – Т. 2. – М., 1997. – С. 191.

¹⁸ Ідеться про потужність бомб в тротиловому еквіваленті: 1 мегатонна – це мільйон тонн тротилу.

¹⁹ Там само. – С. 193.

президентом. Розмова точилася головним чином довкола німецького питання. М. Хрущов заявив, що підпише мирний договір з Німецькою Демократичною Республікою в односторонньому порядку, що означатиме припинення доступу американців у Західний Берлін. Одночасно він висловив припущення, що лідери західних країн не підуть через це на розв'язування війни. Запевняючи, що Радянський Союз не розв'яже війни (зрозуміло, після припинення доступу американців у Західний Берлін), він додав з відтінком демагогії: «Якщо Ви розв'яжете війну через Берлін, то вже краще хай тепер буде війна, ніж потім, коли з'являться більш страшні види зброї»²⁰.

Отже, відповідальність за прийняття важких рішень покладалася на президента США. Розрахунок був на те, що американці злякаються і зв'яжуть свого президента по руках і ногах. У Радянському Союзі нічого подібного не могло відбутися. В очах Хрущова радянські люди були не громадянами, а населенням. У протоколі засідання президії ЦК КПРС від 1 липня 1962 р. є розділ «По Берліну». Присутні (Хрущов, Мікоян, Громико, Косигін, Брежнев, Сулов, Пономарьов) аналізували способи витіснення з цього міста військ західних держав і можливу реакцію Заходу на ці дії. Протокол обговорення закінчувався коротким страшливим реченням: «Привчити населення, що атомна війна буде»²¹.

Ця фраза не була випадковою. Коли вона з'явилася, міністр оборони Р. Малиновський уже закінчував за дорученням М. Хрущова і за згодою кубинського диктатора Ф. Кастро розробку операції «Анадир». Мова йшла про те, щоб розмістити на Кубі 24 ракети Р-12 і 16 ракет Р-14 з ядерними боєголовками, а також військовослужбовців і технічний персонал загальною чисельністю 50 874 особи²². Коли операція «Анадир» почала здійснюватися, виникла гостра криза. У жовтні 1962 р. світ перебував кілька днів на межі ракетно-ядерної війни. Кризу було ліквідовано, коли Дж. Кеннеді офіційно заявив про те, що США не мають наміру захопити Кубу. Хрущов вивіз радянські ракети з острова. Після кризи між Кремлем і Білим домом у Вашингтоні була встановлена пряма лінія зв'язку, яка надалі почала відігравати важливу роль у попередженні ускладнень міжнародної ситуації.

Безпосереднім наслідком Карибської кризи стало прискорення порозуміння у справі заборони ядерних випробувань. 5 серпня 1963 р. міністри закордонних справ СРСР, США і Великої Британії підписали в Москві Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою. Після

²⁰ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. – Т. 3. Постановления 1959–1964. – М., 2008. – С. 210.

²¹ Президиум ЦК КПРС. 1954–1964. Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. – С. 569.

²² Там само. – С. 1102.

цього Договір був відкритий для підписання усіма державами – членами ООН, які виявляли таке бажання. У жовтні його підписали представники України. Наприкінці листопада 1963 р. Верховна Рада УРСР ратифікувала договір.

Радянська Україна не могла мати прямих відносин з будь-якою зарубіжною країною. Коли в січні 1956 р. Судан став незалежним, його уряд розіслав усім країнам – членам ООН прохання про визнання. МЗС УРСР опинилося в незручній ситуації, оскільки не могло відреагувати на це прохання. Проте українським дипломатам була дозволена діяльність у міжнародних організаціях. Вони активно працювали в ЮНЕСКО, Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ), Міжнародному бюро освіти, Міжнародній організації праці. За поданням української делегації ЮНЕСКО прийняла постанову про відзначення в усьому світі у березні–травні 1964 р. 150-ї річниці народження Тараса Шевченка. Наприкінці травня під егідою ЮНЕСКО відбувся заключний акт святкування – Міжнародний форум діячів культури в Києві.

У 1957 р. в Нью-Йорку відкрилося постійне представництво УРСР при ООН. Його робота сприяла більш широкій участі України в міжнародному житті. У середині 60-х років українські дипломати працювали в трьох десятках різних міжнародних організацій та їхніх органів.

Зовнішньоекономічні зв'язки України розвивалися в основному з країнами радянського блоку і координувалися по лінії Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). У країни Центрально-Східної Європи спрямовувалося до 80% українського експорту. Україна експортувала сировинні ресурси, паливо, метал та сільськогосподарську продукцію. Натомість вона отримувала машини, устаткування і товари широкого споживання. Поступово в українському експорті зростає частка машинобудівної продукції. У 1964 р. розпочався експорт літаків Ту-124 і АН-24.

Після 1956 р. країни РЕВ почали розвивати співробітництво на плановій основі. У 1962 р. був заснований Міжнародний банк економічного співробітництва, який фінансував будівництво спільних підприємств і здійснював багатосторонні розрахунки у перевідних рублях. Банк організував будівництво спільними зусиллями СРСР, НДР, Польщі, Чехословаччини та Угорщини нафтопроводу «Дружба» й електроенергетичної системи «Мир». Українські підприємства й українські фахівці брали участь у спорудженні металургійних комбінатів у Польщі та Болгарії, машинобудівних заводів в Угорщині, Польщі, Румунії.

«Залізна завіса» між Заходом і Сходом Європи трималася міцно, але єдиною прогалиною довгий час був Берлін. Жителі Берліна могли безперешкодно пересуватися по місту в межах чотирьох зон окупації. Це спричинило постійний відтік населення у ФРН. За півтора десятиліття кількість населення НДР істотно зменшилася, незважаючи на природний приріст. Спроби витіснити з Берліна амери-

канців, англійців і французів не увінчалися успіхом, незважаючи на ракетно-ядерний шантаж з боку М. Хрущова. Тоді за одну ніч (на 19 серпня 1961 р.) влада НДР спорудила стіну, яка відокремила їхню столицю від Західного Берліна.

Прагнучи посилити політичний вплив у країнах «третього світу», радянський уряд почав брати на себе зобов'язання допомагати їм у спорудженні народногосподарських об'єктів. У середині 60-х років за допомогою СРСР у 26 країнах Азії, Африки та Латинської Америки зводилося понад півтисячі об'єктів. У будівництві 149 об'єктів брали безпосередню участь українські фахівці. Найбільшу роль вони відіграли у спорудженні Бхілайського металургійного заводу в Індії.

11.5

Реформи у промисловості

У першому повоєнному десятилітті керівництво країни найбільше піклувалося про розвиток базових галузей промисловості, якими вважалися металургія та пов'язані з нею видобуток вугілля і руд, електроенергетика, машинобудування. Основним споживачем цих галузей був військово-промисловий комплекс. У середині ВПК, своєю чергою, головна увага приділялася розвитку підприємств і промислово-наукових комплексів, які забезпечували конструкторську розробку і серійне виготовлення ядерної зброї та способів її доставки.

Гонка озброєнь спричинила істотне прискорення розвитку ВПК у країнах Заходу. Власне, ще в останні роки Другої світової війни завдяки колосальним пільгам та інвестиціям з державного бюджету в цих країнах почали стрімко розвиватися нові галузі хімічної індустрії, приладо- і машинобудування, кольорової металургії. Ці тенденції у розвитку світової економіки, яким не надавав істотного значення Й. Сталін, привернули пильну увагу його наступників. Вони поставили перед ученими завдання визначити місце, яке посідав Радянський Союз за основними напрямками промислового розвитку. Проаналізувавши півтора десятка основних напрямів, учені виявили, що, за винятком одного-двох, країна відстає. В їхніх висновках було поставлене невідоме радянським плановикам та управлінцям поняття науково-технічної революції. У пресі воно почало використовуватися так часто, що здобуло свою аббревіатуру – НТР.

Керівні кола країни поступово дозрівали до розуміння нової ситуації у світовій економіці й намагалися при цьому не афішувати свою стурбованість станом справ у СРСР. Навесні 1955 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР звернулися до партійних організацій із закритим листом, який стосувався назрілих у промисловості проблем. У листі визнавався факт відставання СРСР від країн Заходу у сфері

впровадження нової техніки і продуктивності праці. Фігурували такі вирази, як невміле керівництво, самозаспокоєність, втрата почуття відповідальності перед партією і державою за доручену справу, втрата перспективи й орієнтації в технічній політиці.

У травні 1955 р. була скликана Всесоюзна нарада працівників промисловості, покликана визначити можливі заходи з метою виправлення стану. Однак нарада тільки підтвердила докорінні недоліки існуючої системи управління промисловістю. Міністр верстатобудівної та інструментальної промисловості СРСР А. Костоусов заявив, наприклад: «Створилося таке становище, при якому удосконалення машин, які випускаються, матеріально не стимулюється, і в ряді випадків завдає підприємствам збитки. Виготовлення удосконалених вузлів потребує матеріальних затрат. Оскільки ціни на машини затверджуються як постійні, то завод, який оновлює свої машини, несе збитки»²³.

Після наради було прийнято партійно-урядову постанову «Про поліпшення справи вивчення і запровадження в народне господарство досвіду і досягнень передової вітчизняної і зарубіжної науки і техніки». Справа ставилася на постійну основу: створювався Державний комітет з нової техніки (Держтехніка СРСР).

Проблема науково-технічної революції була поставлена як політична на розгляд пленуму ЦК КПРС. У липні 1955 р. пленум ЦК заявив у своїй резолюції: «Ми стоїмо на порозі нової науково-технічної і промислової революції, яка далеко випереджає за своїм значенням промислові революції, пов'язані з появою пари й електрики». Резолюція цілком точно відбивала стан справ: Радянський Союз «стояв на порозі», на відміну від країн, досвід яких тепер мусила вивчати Держтехніка СРСР.

Радянська командна економіка не мала внутрішніх стимулів для підвищення технічного рівня, проте відрізнялася від ринкової економіки величезними мобілізаційними можливостями. Для тих, хто нею керував, не існувало жодних перепон у перерозподілі капіталовкладень у галузі, які вважалися пріоритетними. Проблема полягала в іншому – суспільство сподівалося, що держава врешті-решт зверне увагу на необхідність зростання частки споживання в національному доході. Після довгих десятиліть матеріальних нестатків люди бажали жити краще. *У державної партії не залишалось аргументів, які б виправдовували наявність «тимчасових труднощів».* Кошти на прискорений розвиток наукових досліджень і нових галузей промисловості треба було знаходити тільки через перерозподіл фонду на громадження.

²³ Даниленко В. М., Новохатько Л. М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України. – Т. 2. – С. 409–410.

Розв'язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування комуністичної держави.

По-перше, було скорочено фонд нагромадження в національному доході, щоб забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику.

По-друге, змістилися акценти в розвитку оборонного потенціалу. Скорочення кількісного складу армії (на початку 60-х років офіцерський корпус зменшився на 200 тис. чол.) дало змогу спрямувати більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю і пов'язану з нею космічну програму. З іншого боку, питома вага Міністерства оборони СРСР у витратній частині загальносоюзного бюджету скоротилася з 31,2% в 1953 р. до 11% в 1960 р.²⁴

По-третє, щоб не починати створення нових галузей «від нуля», було вирішено закуповувати новітню техніку за кордоном. Імпорт сучасного устаткування і технологій давав шанс Радянському Союзу подолати відставання від розвинених держав у перспективних галузях економіки. Водночас виникала імпортна залежність СРСР від країн НАТО. Керівники НАТО ретельно стежили, щоб технічний рівень радянського ВПК не зростав за рахунок імпортованої техніки і технології. Здебільшого це вдавалося. Проте в добу Хрущова США ще відставали від СРСР у космічній програмі, яка була «лакмусовим папірцем» для визначення результативності ракетно-ядерної гонки.

Обрана стратегія економічного розвитку знайшла своє виявлення в структурі державного бюджету. Видатки бюджету на розвиток народного господарства постійно зростали: з 24,9% в 1950 р. до 55,6% в 1960 р. Більша частина призначених для народного господарства бюджетних коштів спрямовувалася на промисловість і будівництво²⁵.

У 1961 р. була здійснена друга за повоєнні часи грошова реформа, пов'язана зі зміною масштабу цін. Вона не мала конфіскаційного характеру, як попередня, старі гроші безперешкодно обмінювалися на нові відповідно до нового масштабу цін – 10:1. Золотий вміст рубля (0,987412 г щирого золота) встановлювався незрівнянно вищим, ніж ціна 1 грама золота у виробках у роздрібній торгівлі. Долар США, який коштував 4 рублі до зміни масштабу цін, став дорівнювати не 40, а 90 коп., тобто його курс у рублях підвищився, хоч і залишався нереально низьким. Валютна монополія, монополія зовнішньої торгівлі й закриті кордони дозволяли новому рублю витримувати такий курс.

Найбільш резонансною економічною реформою М. Хрущова була радикальна децентралізація управління промисловістю. Намагаючись підвищити

²⁴ Там само. – С. 408.

²⁵ Там само. – С. 412.

ефективність виробництва, він вирішив відмовитися від прив'язки кожного більш-менш великого підприємства до Москви, де були зосереджені галузеві центри управління – міністерства. Технічна неможливість передбачити з одного центру нюанси виробничого процесу була цілком очевидною.

У січні 1957 р. М. Хрущов звернувся до президії ЦК КПРС із розлогою запискою «Деякі міркування щодо поліпшення організації керівництва промисловістю і будівництвом». У лютому скликаний для розгляду записки пленум ЦК КПРС визнав за потрібне ліквідувати більшість *галузевих* міністерств і організувати замість них *територіальні* ради народного господарства – раднаргоспи. Невдовзі Верховна Рада СРСР прийняла закон про ліквідацію 10 загальносоюзних і 115 союзно-республіканських міністерств. Замість них було створено 103 раднаргоспи, у тому числі 11 в Україні. У відання українських раднаргоспів перейшло 2,8 тис. підприємств, які виробляли більшість промислової продукції республіки.

Найбільшими в Україні були Київський (5 областей, 8,5 млн осіб населення), Харківський (3 області, 5,6 млн осіб) і Львівський (4 області, 4,1 млн осіб) раднаргоспи. *Місцева політична еліта вперше після 20-х років отримала можливість контролювати економічний потенціал, за що була вдячна ініціатору реформи.* Значно підвищився престиж секретарів обкомів в областях, де розташовувалися ради народного господарства. Партійні керівники інших областей почали звертатися до Хрущова з проханнями створити і в них окремі раднаргоспи, хоча це й не було викликано потребами економіки. У травні 1960 р. Президія Верховної Ради УРСР створила ще три раднаргоспи шляхом розукрупнення існуючих – Кримський, Полтавський і Черкаський (у складі останнього перебували дві області – Черкаська і Кіровоградська).

Реформатори були переконані, що неефективність промисловості, її несприйнятливості до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо централізоване керівництво замінити територіальним. Проте побудова управління промисловістю по горизонталі не змінювала господарського механізму, який залишався командним, директивним, неринковим. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно, оскільки ринку засобів виробництва не існувало, все розподілялося через Держплан СРСР і держплани союзних республік. Кожен етап технологічного процесу був розписаний у виробничих планах, виконання яких контролювалося чиновниками. Відмінність полягала в тому, що профільні чиновники розпоршилися по всій країні, а не сиділи в одному центрі.

М. Хрущов бачив доцільність такої реформи як політик. Ті чиновники, які розпоршувалися по країні, були місцевими апаратниками, а міністерські чиновники представляли центральний апарат. **Реформа послаблювала радянську верти-**

каль влади в її найвищій ланці, тобто позиції московської бюрократії, яка підтримувала суперників першого секретаря ЦК КПРС у президії ЦК. Водночас вона посилювала позиції місцевих господарників, тісно пов'язаних із партійним апаратом, який перебував у жорсткій залежності від секретаріату ЦК КПРС і першого секретаря особисто. У своїй записці Хрущов це відзначив цілком відверто: «Здійснивши перебудову управління, ми незмірно підніmemo роль місцевих партійних і радянських органів. Партійні комітети одержать справді повнокровну політичну і керівну владу, вони тоді певною мірою зможуть впливати як на формування планів, так і на їх виконання, збільшиться відповідальність партійних органів за стан господарського і культурного будівництва»²⁶.

Виступати проти реформи надцентралізованого господарського управління було неможливо, і колективне керівництво пішло назустріч першому секретареві ЦК у справі раднаргоспів. Але ця реформа підштовхнула трійку керівників Ради міністрів СРСР у президії ЦК КПРС укласти союз із трійкою політичних суперників М. Хрущова. Не випадково спроба державного перевороту сталася через місяць після прийняття Верховною Радою СРСР закону про децентралізацію управління промисловістю.

Сутність директивного управління не змінилася з появою раднаргоспів, проте якість його не поліпшилася, а погіршилася. Планова економіка неминуче ставала більш хаотичною, коли отримувала командні імпульси не з одного, а з багатьох центрів. Тому через кілька років розпочався процес поступового відновлення структур централізованого управління в іншій формі. Цей процес спрямовував і підштовхував сам Хрущов, який уже став диктатором. У своїй новій якості він більше не був зацікавлений у послабленні економічної влади цілком лояльних до нього чиновників центральних відомств.

У 1960 р. у трьох найбільших республіках – Росії, Україні та Казахстані були створені центральні раднаргоспи. Українська рада народного господарства керувала місцевими раднаргоспами, кількість яких зросла до 14.

Черговий етап концентрації управління відбувся в грудні 1962 р. Тоді було створено Раду народного господарства СРСР (РНГ СРСР), яка мала контролювати виконання планів розвитку промисловості раднаргоспами всіх республік. Кількість економічних районів у віданні Уккранаргоспу скоротилася до семи. Були створені такі раднаргоспи: Донецький (Донецька і Луганська обл.); Київський (Київська, Житомирська, Черкаська і Чернігівська обл.); Львівський (Львівська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська і Рівненська обл.); Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська і Чернівецька обл.); Придніпровський

²⁶ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. – Т. 2. – Постановлення 1954–1958. – М., 2006 – С. 532.

(Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська обл.); Харківський (Харківська, Полтавська і Сумська обл.) і Чорноморський (Одеська, Кримська, Миколаївська і Херсонська обл.). На цей час вони об'єднували 3 682 підприємства із загальною чисельністю промислово-виробничого персоналу 3,1 млн осіб²⁷. Розташовані в Кіровоградській області підприємства після вилучення з міністерської системи управління увійшли в Київський РНГ, через короткий час були підпорядковані Черкаському РНГ і, нарешті, опинилися в системі Придніпровського РНГ. Постійні перебудови управлінських зв'язків гальмували виробничий процес.

Чергова реорганізація управління промисловістю відбулася у вересні 1963 р. Була утворена Вища рада народного господарства СРСР (ВРНГ СРСР), яка контролювала діяльність усіх органів управління народним господарством – РНГ СРСР, Держплану СРСР, Держбуду СРСР і комітетів, створених замість ліквідованих міністерств.

Під час укрупнення економічних адміністративних районів у 1962 р. слово «адміністративні» з їх назви було знято, хоча вони залишалися, поряд з областями, адміністративно-територіальними одиницями. У 1963 р. разом з утворенням ВРНГ Радянський Союз був поділений на 19 неадміністративних економічних районів. У межах УРСР були створені три економічні райони – Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний. У Донецько-Придніпровський район увійшли 8 областей, у Південно-Західний – 13 областей, у Південний – 4 області. У всіх економічних районах створювалися планові комісії і ради з координації розвитку народного господарства.

У результаті безперервних реорганізацій управління промисловістю і будівництвом стало не менш централізованим, ніж було при міністерській системі, і набагато більш бюрократизованим. Але ніхто з оточення Хрущова не наважився заявити, що треба зупинитися й подивитися, як працює система, елементи якої спонтанно виникали в голові реформатора. Мабуть, сам Хрущов щось почав розуміти, тому що відреагував на пропозиції харківського професора О. Лібермана, які були однаково єретичними при обох способах побудови такої економіки – горизонтальному (раднаргоспи) і вертикальному (міністерства). Він санкціонував появу в газеті «Правда» статті Лібермана під назвою «План, прибуток і премія». Стаття започаткувала дискусію, під час якої відпрацьовувалися положення реформи планування і економічного стимулювання виробництва.

О. Ліберман не мав чіткої моделі економічних перетворень. Його ідея про поєднання ринку з директивним плануванням була недієздатною в самій основі (як і неп, на досвід якого вчений часто посилався). Проте реформування моноліту ра-

²⁷ Баран Володимир. Україна 1950–1960-х рр. – Львів, 1996. – С. 182, 331.

дянської економіки потребувало поступовості. З цього погляду пропозиції Лібермана були практичними. Вони дістали підтримку багатьох учених і господарників.

Наприкінці 1964 р. в Інституті економіки АН УРСР відбулося засідання, присвячене питанням економічної реформи. У ньому взяли участь учені й представники раднаргоспів, виробничих об'єднань та підприємств України, Москви, Ленінграда, Мінська, Риги, Кишинева. Вчена рада обговорила доповідь О. Лібермана про економічні важелі підвищення ефективності виробництва. Відповідно до її рекомендацій у промисловості були проведені економічні експерименти, найбільший з них – на підприємствах Львівського раднаргоспу. У 1965 р. на 85 підприємствах СРСР була апробована система преміювання інженерно-технічних працівників, розроблена вченими АН УРСР. На 90 підприємствах апробувалися рекомендації щодо вдосконалення системи преміювання робітників. Деякі об'єднання швейної промисловості України перейшли на співпрацю з магазинами за прямими зв'язками. Вони самі складали плани роботи й домагалися найефективнішого використання ресурсів та поліпшення якісних показників. Досвід швейних об'єднань було вирішено перенести на інші галузі легкої промисловості, а потім на суміжні з ними галузі виробництва засобів виробництва.

Ініційована О. Ліберманом економічна дискусія спрямувала проблему реформ у радянській економіці в русло, пов'язане не з удосконаленням управління, а з використанням важеля товарно-грошових відносин для оптимізації економічних показників. Явище, що отримало на Заході назву «ліберманізації» радянської економіки, підготувало ґрунт для запровадження в другій половині 60-х років нової системи планування та економічного стимулювання.

11.6

Індустріальний розвиток України

Як уже вказувалося, радянська військова промисловість розвивалася здебільшого поза межами України, в глибинних регіонах Росії. Безпосередньо в Україні розмішувалися тільки окремі підприємства. Зокрема, у Дніпропетровську в повоєнний період швидко розбудовувався найбільший у світі ракетобудівний комплекс, на якому працювали десятки тисяч науковців, інженерів, робітників.

Провідною для України залишалася кам'яновугільна промисловість. Держава вкладала величезні кошти в нове шахтне будівництво, яке повинне було забезпечити запланований приріст вуглевидобутку і перекрити видобуток у шахтах, що виводилися з експлуатації внаслідок вичерпання запасів палива. По всій країні

ЦК ВЛКСМ оголосив у 1956 р. призов молоді на донецькі шахти. Прибуло 85 тис. робітників, половину яких становила українська молодь, головним чином із сільських районів західних областей²⁸. З другої половини 50-х років почали освоюватися нові вугільні басейни – Львівсько-Волинський і Дніпропетровський буровугільний. Сукупний видобуток вугілля збільшився з 116 млн тонн у 1955 р. до 183 млн у 1965 р.²⁹

Традиційний для України газо- і нафтовидобуток перемістився із західних областей на Лівобережжя. Серед нових родовищ особливою продуктивністю виділялося Шебелинське газоконденсатне на Харківщині в басейні Сіверського Дінця. Потужним на той період було й Радченківське газове родовище в Полтавській області. Видобуток нафти (разом з газовим конденсатом) зріс із 0,5 млн тонн у 1955 р. до 7,6 млн тонн у 1965 р., а природного газу – з 2,9 до 39,4 млрд кубометрів³⁰.

Прискорено розбудовувався Криворізький залізорудний басейн. На розрізах металургійна сировина видобувалася найекономічнішим способом – відкритим. У 1955 р. став до ладу найбільший у Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат. Видобуток залізної руди збільшився з 40 млн тонн у 1955 р. до 84 млн тонн у 1965. За видобутком залізної руди Україна посідала друге місце у світі після США, а за видобутком марганцевої руди (4,7 млн тонн у 1965 р.) впевнено утримувала перше місце³¹.

За десятиліття сукупна потужність електростанцій в Україні зросла з 6,5 до 18,9 млн кВт.³² Було здійснено будівництво потужних теплових електростанцій – Бурштинської, Ворошиловградської, Добротворської, Зміївської, Миронівської, Придніпровської, Сімферопольської, Слов'янської, Старобешівської та ін. Були побудовані основні гідроелектростанції Дніпровського каскаду – Кременчуцька, Дніпро-Дзержинська, Каховська, перші агрегати Київської.

До об'єднаної у першій повоєнній п'ятирічці Донецько-Дніпровської енергосистеми були підключені енергосистеми Києва, Харкова, Одеси та Криму. Зі створенням Західноукраїнської енергосистеми Україна увійшла в об'єднану енергосистему «Мир», яка покривала собою країни РЕВ. У 1965 р. виробництво електроенергії в Україні дійшло до 95 млрд кВт (проти 30 млрд у 1955 р.), з них експортувалося в країни РЕВ більше мільярда³³.

²⁸ Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992. – С. 39.

²⁹ Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К., 2002. – С. 121.

³⁰ Там само. – С. 121.

³¹ Там само. – С. 122.

³² Хилюк Ф. М., Катюла П. А., Передельський Л. О., Черевченко В. М. Розвиток промисловості в семіріччі // Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967. – Т. 2. – К., 1967. – С. 369.

³³ Там само. – С. 372.

За рівнем виробництва металургійної продукції на душу населення Україна випереджала економічно розвинені країни світу, хоча за якісними показниками виплавленого металу значно поступалася їм. Капітальне будівництво відбувалося в цій галузі з урахуванням новітніх технологій. Коли виявилось, що конверторна сталь унаслідок докорінних удосконалень технологічного процесу почала переважати мартенівську за якісними показниками, спорудження мартенів припинилося (з 1962 р.). Натомість на Криворіжсталі та інших заводах почали будуватися киснево-конверторні цехи. Виплавка сталі за десять років збільшилася з 17 до 37 млн тонн, а виробництво прокату чорних металів – з 11,6 до 26 млн тонн³⁴.

Хімічна промисловість у СРСР завжди була малорозвиненою. В умовах науково-технічної революції це відставання ставало особливо помітним і позначалося передусім на галузях ВПК. У травні 1958 р. М. Хрущов поставив питання про прискорену хімізацію країни на пленумі ЦК КПРС. На створення «великої хімії» за рахунок перерозподілу бюджетних коштів були виділені великі асигнування.

На капітальне будівництво в хімічній промисловості України було спрямовано за 1959–1963 рр. в півтора раза більше коштів, ніж за всі попередні роки радянської влади. Це дало змогу побудувати 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Повністю було оновлено за технічним рівнем найбільший у СРСР Лисичанський хімкомбінат, який виробляв мінеральні добрива і напівфабрикати для багатьох підприємств галузі. Швидко розвивався Рубіжанський хімічний комбінат – найбільше в СРСР підприємство з виробництва барвників для текстильної промисловості, отрутохімікатів та гербіцидів. На Горлівському азотнотуковому заводі став до ладу комплекс цехів полістиролів різноманітного призначення. Було збудовано і введено в дію чотири особливо великих підприємства – Роздольський гірничохімічний комбінат, Дніпропетровський шинний завод, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон. У 1963 р. вони дали 16% валової продукції галузі по СРСР³⁵.

Виробництво мінеральних добрив стояло в хімічній промисловості України на другому місці після продукції, призначеної для ВПК. За 1955–1965 рр. заводи збільшили випуск добрив з 596 до 1582 тис. тонн (у перерахунку на 100 відсотків поживних речовин). Кількість азотних добрив зростає з 231 до 801 тис. тонн, фосфатних – з 246 до 519 тис. тонн, калійних – з 119 до 265 тис. тонн³⁶.

³⁴ Статистичний щорічник України за 2001 рік. – С. 122.

³⁵ Герасимчук М. С., Кульчицький С. В. Розвиток хімічної промисловості України в семиріччі // Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки. – К., 1965. – С. 78–80.

³⁶ Статистичний щорічник України за 2001 рік. – С. 131.

Не менш динамічно зростала машинобудівна промисловість. В Україні виникло автомобілебудування, були створені сучасні підприємства, які виробляли радіоелектроніку та обчислювальну техніку. У Краматорську і Донецьку розпочалося виробництво надпотужних машин для гірничорудної промисловості. Ці машини давали змогу налагодити економічно вигідний видобуток корисних копалин відкритим способом на родовищах з глибиною залягання до 200–500 метрів. У Києві, Сумах та Мелітополі було налагоджено виробництво різних агрегатів і машин для хімічної індустрії.

Транспортне будування розвивалося досить стабільно. З 1956 р. у Ворошиловграді й Харкові було налагоджено серійний випуск тепловозів. Випуск паровозів з 1957 р. припинився, і незабаром частка паровозної тяги у залізничних перевезеннях зійшла нанівець. Завдяки застосуванню тепло- й електровозної тяги залізниці щорічно економили десятки мільйонів тонн дефіцитного вугілля.

На Харківському авіазаводі розпочався серійний випуск першого в світі швидкісного турбореактивного пасажирського лайнера Ту-104. З 1960 р. завод розпочав випуск більш досконалого літака Ту-124, який використовувався на внутрішніх і міжнародних авіалініях. Київський авіазавод випускав турбогвинтовий лайнер Ан-24, який став найбільш поширеною машиною свого класу в пасажирських перевезеннях.

Харчова й особливо легка промисловість у довоєнні часи була розвинена слабо. Під час повоєнної відбудови збереглися в основному довоєнні структурні пропорції. З другої половини 50-х років капітальне будівництво в цих галузях прискорилося. Нове будівництво і частково роботи з реконструкції підприємств здійснювалися з використанням імпортного устаткування, переважно з країн РЕВ. Важка індустрія, яка завжди обслуговувала потреби ВПК і власні, почала більшою мірою використовувати свої потужності для виробництва техніки для легкої та харчової промисловостей. Уперше в широких масштабах на цих підприємствах почали виробляти товари народного споживання. З цією метою на заводах, особливо в найбільш динамічній хімічній галузі, споруджувалися спеціальні цехи.

11.7

Розвиток сільського господарства

У сільському господарстві в Україні у 20-х роках четверо українських селян годували одного міського жителя й одночасно сільськогосподарська продукція вивозилася в Росію та за кордон. Три наступні десятиліття супроводжувалися урбанізаційними процесами, і в середині 50-х років міське населення за чисельністю майже зрівнялося з сільським. Здавалося, що колгоспи

могли б розв'язати продовольчу проблему, оскільки в село надійшла машинна техніка. Однак сільське господарство залишалося найслабшою ланкою командної економіки. **У міру того, як збільшувалася кількість міських споживачів, сільськогосподарська продукція ставала все більш дефіцитною.**

У добу М. Хрущова сільське господарство не було занедбаною галуззю. За 1953–1964 рр. відбулося 11 пленумів ЦК КПРС, присвячених розвитку цієї галузі, і ще на двох вона фігурувала поряд з іншими питаннями порядку денного. Відповідно в Україні відбулося 14 пленумів ЦК КПУ, присвячених проблемам сільського господарства. Але розмови на пленумах ЦК слабо підкріплювалися фінансовими засобами. Якщо бюджетні кошти, призначені для розвитку української економіки в 1961–1965 рр., взяти за 100%, то вкладення в сільське господарство становили лише 14,2%³⁷. Не маючи коштів на розвиток виробництва, село не могло забезпечити місто потрібною кількістю продовольства.

У динаміці сільськогосподарської продукції в Україні яскраво простежуються два різні за продуктивністю періоди: в 1950–1958 рр. – зростання на 65%, а в 1958–1964 рр. – на 3%³⁸. Ця різниця пояснювалася звивинами в аграрній політиці М. Хрущова. Після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС селу були надані податкові пільги і водночас держава почала платити за вирощений колгоспниками врожай справжню ціну. Це негайно позначилося на темпах зростання виробництва. Навпаки, після 1958 р. держава збільшила податки, підвищила ціни на промислову продукцію для села і стала давати менше коштів на його розвиток. Тепер її пріоритетом ставала «велика хімія».

Під час візиту до США М. Хрущов побачив, як широко американські фермери використовують кукурудзу, особливо для відгодівлі худоби. Після повернення він почав тиснути на партапарат, вимагаючи від нього розширення посівів кукурудзи навіть у регіонах, зовсім непридатних для вирощування цієї культури за кліматичними умовами. Все це дезорганізувало зерновий баланс. Наполегливий персек дістав прізвисько «Микита-кукурузник».

Друга спроба привичаїти українських селян до вирощування кукурудзи (першу зробив ще Х. Раковський у 1922–1923 рр.) увінчалася помірним успіхом. У 1961 р. колгоспи і радгоспи республіки виділили 3 млн га кращих земель для «цариці полів». Оскільки хімічна промисловість стала виробляти в цей час більше мінеральних добрив, було зібрано непоганий урожай. Проте

³⁷ Даниленко В. М., Новохатько Л. М. Економіка України в добу десталінізації 1956 – 1965) // Економічна історія України. – Т. 2. – С. 412.

³⁸ Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С. 169.

під час неврожаю (наприклад, у 1963 р.) збільшення частки кукурудзи у посівах призводило до того, що худобу, як завжди, переводили на солому, а людей почали привчати до специфічного смаку хліба з великою домішкою кукурудзяного борошна.

«Кукурудзяна епопея» з усією переконливістю засвідчила, що аграрна політика державного керівництва в добу Хрущова не мала нічого спільного з інтересами селян. М. Хрущов любив сільське господарство, був щиро переконаний, що розуміється на ньому, і в його оточенні не знайшлося нікого, хто міг би переконати його у протилежному. Не покладаючись на свої знання, він звертався до вчених, це правда. Але слухав він лише тих, хто обіцяв негайний ефект. Величезний вплив на персека ще з його українських часів мав біолог і агроном Т. Лисенко – шахрай у науці, демагог і пройдисвіт у суспільно-політичному житті.

На грудневому (1957 р.) пленумі ЦК Компартії України, який відбувався з участю першого секретаря ЦК КПРС, Хрущов приголомшив усіх новою ідеєю – передати техніку МТС колгоспам: «Чи не було б справедливо піти на те, щоб деяким колгоспам передати техніку МТС? Коли земля і техніка будуть знаходитися в руках одного господаря, тоді всі машини використовуватимуться більш продуктивно»³⁹. Ідея була втілена майже блискавично, притому не для «деяких колгоспів», а у всьому сільському господарстві. У травні 1958 р. вийшов закон, за яким замість МТС створювалися ремонтно-технічні станції (РТС), на які покладалася ремонтні та постачальницькі функції. Колгоспи повинні були купувати в них нафтопродукти, хімікати, добрива, сільськогосподарську техніку за цінами, які досить швидко зростали, щоб закрити дірки в державному бюджеті. До кінця 1958 р. колгоспи України купили 108 тис. тракторів, 43 тис. зернових комбайнів, багато іншої техніки⁴⁰. Викуп її підірвав фінансове становище колгоспів.

Під приводом скорочення адміністративно-управлінського персоналу наприкінці 50-х років в Україні було об'єднано тисячі колгоспів. У 1960 р. функціонувало тільки 9 634 укрупнених колгоспів (проти 19 295 в 1950 р.). Як правило, один колгосп об'єднував декілька населених пунктів. Одразу з'явилася проблема зміцнення центральних садиб колгоспів і ліквідації «неперспективних сіл». Відповідні заходи здійснювалися під контролем райкомів партії з використанням демагогічних гасел про ліквідацію істотних відмінностей між містом і селом. Фактично ж укрупнення колгоспів україн несприятливо позначилося на економіці сільського господарства і побуті селян. За винятком окремих «маяків», для

³⁹ Див.: Зеленин І. Е. Аграрная политика Н. С. Хрущева и сельское хозяйство. – С. 115.

⁴⁰ Кульчицький С. В. Україна в добу М. Хрущова. // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 436.

яких штучно створювалися найсприятливіші умови, сільські населені пункти поступово деградували. У колгоспів не було коштів, щоб перетворювати свої села в «агромаста» – будувати багатоквартирні будинки, споруджувати водогони, каналізацію, палаци культури і театри.

Виступаючи в 1957 р. на пленумі ЦК Компартії України, М. Хрущов озвучив ще одну ідею: поповнити тваринницькі ферми колгоспів за рахунок худоби колгоспників. Мовляв, навіщо мати клопіт із власною худобою, коли можна одержувати молоко і м'ясо на трудодні! Однак не знайшлося таких колгоспниць, які побажали б добровільно відмовитися від своєї корови й повірити, що колгоспна контора щодня виписуватиме їм наряди на молоко. Кампанія вилучення корів здійснювалася лише засобами адміністративного тиску, як і в сталінські часи. Кількість корів у підсобних господарствах українських колгоспників скоротилася за 1954–1964 рр. на 9%, свиней – на 20%, овець і кіз – на 53%⁴¹. Неколгоспникам у 1959 р. взагалі заборонили тримати худобу. Внаслідок цього обсяг продукції, що надходила в базарну торгівлю, зменшився, а ціни зросли. Від цього постраждали як міські споживачі, так і самі колгоспники.

На початку 60-х років сільське господарство знову перетворилося в найслабшу ланку хронічно хворої радянської економіки. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища: почалися труднощі з постачанням хліба населенню. Знову, як і в 1946–1947 рр., за хлібом вирости довжелезні черги. На Україну були накладені високі зобов'язання щодо постачання зерна, які вона виконати повністю не змогла. «Справи наші у сільському господарстві плачевні, якщо не гірше», – записав перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест у своєму щоденнику в листопаді 1963 р.⁴²

Монокультурна експлуатація цілинних земель призвела до ерозії ґрунтів, унаслідок чого врожаї зменшилися порівняно з першими роками освоєння на дві третини. Отже, цілина не виручила. Щоб запобігти голоду, уряд змушений був закупити в Північній Америці понад 12 млн тонн зерна вартістю в 1 млрд доларів США. *Країна потрапила в залежність від імпорту хліба, якої вже не змогла позбутися аж до краху комунізму.*

⁴¹ Баран Володимир. Україна 1950–1960-х рр. – С. 160.

⁴² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К., 2003. – С. 164.

11.8

Здобутки соціальної політики

Незаперечним досягненням М. Хрущова була соціальна політика. Соціальні завоювання доби Хрущова не менш важливі, ніж ліквідація ГУЛАГу. Ці два напрями в політиці реформ виявилися незворотними, тобто справді історичними за значенням.

Заходи, пов'язані з піднесенням матеріального добробуту населення, набули глибини і системності тільки після XX з'їзду КПРС, який розширив сферу впливу керівника партії на партійно-радянський апарат. Цілком зрозуміло, що Хрущов «проштотував» популярні соціальні заходи, щоб здобути підтримку населення. Це мало особливо важливе значення у боротьбі з суперниками.

Проблема, однак, виходила далеко за рамки політичного суперництва. **Активізація соціальної політики після припинення масового терору ставала життєво важливою для диктаторського режиму як такого.** Люди бажали жити по-людськи, і в умовах відсутності масового терору готові були за це поборотися. У країнах Західної Європи після подолання руйнівних наслідків Світової війни і в результаті розгортання науково-технічної революції життєвий рівень населення стрімко зростав. Націлене на споживача масове виробництво пропонувало всім бажаним за низькими цінами досконалу за якістю і різноманітну за призначенням продукцію – одяг, взуття, побутову техніку, продовольчі товари. Глухі села з традиційним укладом життя навіть у депресивних районах Франції, Німеччини, Південної Італії швидко змінювали свій вигляд. «Держава соціального добробуту» забезпечувала широкий діапазон послуг через свої інституції, – як-от Британську національну службу здоров'я, західнонімецьку вірцеву пенсійну систему, масові французькі проекти побудови дешевого житла⁴³. Живучи за «залізною завісою», радянські люди не могли оцінювати повною мірою якість свого повсякдення у порівнянні із західноєвропейським. Проте через «ворожі радіоголоси» та імпортовані кінофільми щось доходило і до них. «Комісійки» й «товчки», тобто спеціально влаштовані базари, де можна було, висловлюючись офіційною мовою, обміняти непотрібні речі на потрібні (а певною мірою – купити-продати за приголомшливими цінами новітні зразки західноєвропейського й американського ширпотребу), теж давали якесь уявлення про життя на Заході. Натомість **керівники СРСР знали, наскільки швидко соціалізується євро-**

⁴³ Девіс Норман. Європа: історія. – К., 2000. – С. 1111.

пейська економіка і наскільки стрімко вона віддаляється від наскрізь мілітаризованої економіки сталінського зразка. Потрібно було вживати заходів, щоб виправити становище.

Готуючи звітну доповідь ЦК ХХ з'їзду партії, М. Хрущов у жовтні 1955 р. сформулював у записці для членів президії ЦК цілий ряд питань соціального характеру. Його турбувала велика кількість низькооплачуваних працівників, які не могли звести кінці з кінцями, зважаючи на рівень цін у державній торгівлі. Залишалося нерозв'язаним питання з пенсійним забезпеченням населення. Через місяць, коли на засіданні президії ЦК КПРС розглядалися директиви до складання шосто-го п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1956–1960 рр., запропоновані зміни в проекті стосувалися в основному розширення соціальних зобов'язань держави⁴⁴. На кінець шостої п'ятирічки, директиви до якої затвердив партійний з'їзд, зростання виробництва предметів споживання (група Б) було заплановане в обсязі 60%, а виробництва засобів виробництва (група А) – 70%. Передбачалося «повністю використати могутній важіль матеріальної зацікавленості для підвищення продуктивності праці»⁴⁵.

Соціальна програма шостої п'ятирічки була змістовною, але конкретні заходи держава мусила здійснювати негайно. У серпні 1956 р. В. Молотов як перший заступник голови Ради міністрів СРСР здійснив поїздку по ряду промислових центрів України, після чого звернувся з доповідною запискою в президію ЦК КПРС. У записці доводилася необхідність підвищення заробітної плати робітникам та інженерно-технічним працівникам, зверталася увага на гостроту житлової проблеми, на перебої в постачанні населення продовольчими і промисловими товарами. На прикладі робітників конкретних українських підприємств Молотов констатував зниження заробітної плати (завод «Запоріжсталь»), украй низький рівень забезпеченості житлом (Дніпропетровський алюмінієвий завод), труднощі з працевлаштуванням, особливо молоді (на підприємствах Миколаєва й за статистикою – по всій Україні), незадовільні умови праці й незадовільний екологічний стан (Кривий Ріг) тощо⁴⁶.

На першому в 1956 р. засіданні президії ЦК КПРС 5 січня було розглянуто два основні питання соціальної політики – про режим робочого часу в шостій п'ятирічці і про підвищення заробітної плати низькооплачуваним групам

⁴⁴ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Т. 1. – Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. – С. 61–62.

⁴⁵ ХХ съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 г. Стенографический отчет. – М., 1956. – Т. 1. – С. 73.

⁴⁶ Даниленко В. М., Новохатько Л. М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України. – Т. 2. – С. 445.

робітників та службовців. У березні було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР про скорочення тривалості робочого дня для робітників і службовців на дві години у передвихідні та передсвяткові дні. У травні було встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Президія ВР скасувала закони 1940 р. про заборону змінювати за своїм бажанням місце роботи і про суворі покарання за запізнення на роботу та прогули. Для селян, однак, зберігалось попереднє становище: не маючи паспортів, вони не могли залишити свій колгосп чи радгосп. Утратив силу закон про примусовий (мобілізаційного характеру) набір у ремісничі училища дітей, які закінчили семирічку. Скасовувалася плата за навчання у старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладів. Було збільшено тривалість відпусток, пов'язаних із вагітністю і пологами (з 77 до 112 календарних днів).

Усі ці заходи ліквідували найбільш одіозні ознаки сталінської поліцейської держави. Не обтяжуючи бюджет надто великими фінансовими витратами, М. Хрущов здобув прихильність мільйонів громадян.

Однак оголошений курс на побудову комунізму, під яким розумілося суспільство, що задовольняє потреби людини, вимагав обов'язкового залучення всіх громадян до «суспільно-корисної праці». Підпорядковуючись ідеологічним вимогам, Президія Верховної Ради СРСР у 1961 р. видала указ «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Відповідно до нього, люди, які працювали не більше чотирьох місяців на рік, притягувалися до кримінальної відповідальності. Не працювати дозволялося тільки домогосподаркам, які мали дітей.

У вересні 1956 р. була прийнята постанова Ради міністрів СРСР, ЦК КПРС і ВЦРПС «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям». Ті з них, хто були зайняті безпосередньо на промислових підприємствах, стали отримувати 300–350 руб. (у сільській місцевості – 270 руб.). Для заохочення постійної праці на одному місці у законодавство вводилося поняття безперервного трудового стажу, який стимулювався пільгами. Від січня 1958 р. держава перестала брати дискримінаційний податок з неодружених, одиноких та малосімейних громадян.

У липні 1956 р. з'явився закон про державні пенсії, за якими збільшувалися розміри нижчих пенсій і обмежувалися розміри високих. Встановлювався рівень мінімальної пенсії за віком – 300 руб. на місяць. Пенсійний вік знижувався до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок.

«Пенсійна революція» значно обтяжила бюджет, хоча торкнулася тільки робітників і службовців. Державна система соціального забезпечення колгоспників почала діяти з липня 1964 р. і була менш радикальною. Право на пенсію отримали

колгоспники: чоловіки – від 65 років (якщо мали стаж роботи не менше 25 років) і жінки – від 60 років (стаж роботи – 20 років). Мінімальні розміри пенсії для колгоспників були мізерні. І все-таки це був істотний крок уперед порівняно з попереднім становищем. Стара система підтримки непрацездатних селян здійснювалася за кошти колгоспів і не регламентувалася державою. Як правило, колгоспи надавали таку допомогу, але робити це їх ніхто не зобов'язував. У 1955 р. в УРСР існувало 14 тис. колгоспних кас допомоги непрацездатним (за наявності 15,4 тис. колгоспів), членами яких були понад 3 млн колгоспників⁴⁷.

Від 1956 р. розпочався погалузевий перехід з восьми – на семигодинний робочий день. На підземних та інших роботах із шкідливими умовами праці робочий день скорочувався до шести годин. Унаслідок цього робочий тиждень у робітників та службовців зменшився з 48 годин у 1956 р. до 41 в 1960 р., а на підземних роботах – із 48 до 36 годин. Від вересня 1959 р. підприємства, установи і організації УРСР почали переходити на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при 8-годинному робочому дні.

Від часів колективізації склалася практика оплати праці колгоспників за «залишковим принципом»: основна частина заробленого видавалася після закінчення господарського року. Така практика негативно позначалася на продуктивності праці та матеріальному рівні життя колгоспників, бо нерідко траплялося, що в колгоспів наприкінці року не залишалось ресурсів для розподілу за трудовими днями.

Грошове і натуральне авансування колгоспників почало запроваджуватися ще до XX з'їзду КПРС, проте було нерегулярним і поширювалося в основному на тих, хто займався вирощуванням технічних культур. У березні 1956 р. була прийнята партійно-урядова постанова про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах. Колгоспам рекомендувалося виділяти на це не менше чверті грошових доходів. У другій половині 1956 р. 61% українських колгоспів здійснював уже регулярне авансування. У 1958 р. грошові фонди для авансування мали більше 80% колгоспів. Понад 500 господарств запровадили гарантовану оплату трудових днів. Фонди для гарантованої, тобто незалежної від підсумку господарського року оплати праці створювалися, якщо це було потрібно, за допомогою держави. Держбанк СРСР надавав колгоспам можливість відкривати поточний рахунок, гроші з якого могли витратитися виключно на виплату авансів і для розподілу за трудовими днями.

Проблема житла була однією з найгостріших, бо мільйони людей жили в землянках, бараках, гуртожитках, підвалах, комунальних квартирах. У згаданій вище

⁴⁷ Ковпак А. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С. 44.

записці до президії ЦК КПРС про поїздки в Україну В. Молотов указував, що «житлове питання з побутового перетворилося на політичне»⁴⁸.

31 липня 1957 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про розвиток житлового будівництва». У ній наголошувалася необхідність ліквідації за найближчі 10–12 років нестачі житла. Поряд із розгортанням спорудження житла державою передбачалася організація його будівництва за рахунок коштів населення. З цією метою відроджувалися житлово-будівельні кооперативи, які існували з 1924 р. до 1937 р. Підприємствам і організаціям надавалося право підтримувати такі кооперативи своїми коштами. Державне будівництво житла повинно було здійснюватися на вільних територіях, без знесення існуючих будівель і переважно великими масивами⁴⁹.

Щоб увести в дію максимальну кількість житла за призначені для цього асигнування, доводилося переглянути існуючі норми житлобудівництва. У прийнятій у травні 1958 р. Радою міністрів УРСР постанові вказувалося, що будівництво житла могло здійснюватися тільки за типовими проектами. Висота приміщень скорочувалася порівняно з дореволюційними стандартами з 4 до 2,5 метрів. Знижувалася мінімальна площа кімнат і підсобних приміщень, передусім кухонь. У квартирах з житловою площею до 45 кв. м дозволялося планувати об'єднані санітарні вузли. У малих і середніх містах рекомендувалося споруджувати житлові будинки на 2–3 поверхи, а у великих – на 5 поверхів, усі – без ліфтів⁵⁰.

Для будівництва великих житлових масивів з квартирами, розрахованими на окрему сім'ю, передбачалося створення в кожному великому місті високопродуктивних домобудівних комбінатів і розвиненої промисловості будівельних матеріалів. Перевага віддавалася залізобетонним панельним конструкціям, які давали можливість індустріалізувати будівництво і поставити його на потік. Експлуатація такого житла планувалася в межах 30–40 років, не більше. Державне житло надавалося населенню безкоштовно. Ті, хто потребував житла або прагнув поліпшити свої житлові умови, мусив подати заяву на підприємство чи в установу, де працював, або в райвиконком за місцем проживання.

Площа введених в експлуатацію житлових будинків, які споруджувалися державними та кооперативними організаціями (без колгоспів) і житлово-будівельними кооперативами, дорівнювала за період 1918–1955 рр. 62 782 тис. кв. м, а за період 1956–1964 рр. – 66 504 тис. кв. м⁵¹. За рахунок відселення або вселення в нові

⁴⁸ Даниленко В. М., Новохатько Л. М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України. – Т. 2. – С. 447.

⁴⁹ Там само. – С. 447–448.

⁵⁰ Литвин Володимир. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). – К., 2004. – С. 167.

⁵¹ Народне господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник. – К., 1965. – С. 436.

квартири в Україні поліпшили свої житлові умови за 1956–1965 рр. 17,9 млн осіб. Плата за державне житло була символічною: 1 руб. 32 коп. за квадратний метр у 1957 р. (після зміни масштабу цін реформою 1961 р. – 13 коп.)⁵².

Понад 3 млн квартир, споруджених у містах і робітничих селищах України за десять років, істотно пом'якшили житлову проблему, хоч і не розв'язали її повністю внаслідок високих темпів урбанізації. Хоча збудовані під час «житлової революції» п'ятиповерхові панельні будинки з невеликою площею пізніше зневажливо назвали «хрущобами», вони були для жителів міст кращим варіантом, ніж бараки або перенаселені комуналки.

11.9

Шістдесятники

Діючи терористичними методами, радянська влада на чверть століття «заморозила» українське суспільно-політичне життя. Сталінські чекісти винищили фізично або зламали морально ту частину суспільства, яка символізувала національне відродження 20-х років. Здавалося, що розколота війнами і терором українська нація сумирно житиме на рівні біологічного життя, поступово вступаючи в ту цілком однорідну людську масу, яку створювали з багатонаціонального населення радянської наддержави кремлівські «інтернаціоналісти».

Коли «крига скресла» і почалася «відлига», то виявилось, що радянське суспільство зовсім не було однорідною сірою масою. В ньому стали активно діяти люди, переважно молоді, які були незгодні з навколишньою дійсністю. Попри виховання в часи сталінського режиму, вони спромоглися очистити свій мозок від дзвінких, але пустопорожніх пропагандистських стереотипів, а душу – від страху перед «воронком». Короткотривалої відлиги, яка закінчилася раніше, ніж доба Хрущова, вистачило, щоб на світ з'явилось покоління шістдесятників – а його поява стала ознакою духовного відродження нації.

Шістдесятники не боролися з радянською владою і не піддавали сумніву соціалістичні цінності. Вони наполягали тільки на більш радикальній де-сталінізації і сподівалися разом із владою побудувати «соціалізм з людським обличчям». Вони широ вірили в те, що західноєвропейський соціалізм має спільні корені з радянським і в майбутньому відбудеться конвергенція двох суспільно-економічних систем шляхом запозичення позитивних сторін кожної з них і усунення негативних сторін. Усе негативне вони пов'язували

⁵²Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. – С. 48.

з фігурою Сталіна. Запозичуючи термін «сталінізм», який виник на Заході і був пов'язаний передусім з масовими репресіями політичного режиму, вони протиставляли Сталіну Леніна як вождя, який щиро дбав про народний добробут і вільний розвиток націй. «У багатьох із нас, – згодом говорив І. Світличний, – одразу після ХХ з'їзду було багато наївного, рожевощогокого оптимізму, телячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним махом, і нам нічого не залишається, як тільки з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму»⁵³.

Шістдесятники відмежовувалися від офіційної лінії на боротьбу з окремими виявами культу особи. **Державна десталінізація була жорстко контрольованим процесом, спрямованим на виживання комуністичної системи влади в умовах, які склалися в радянському суспільстві й на всій планеті після Другої світової війни.** Проте косметичний ремонт не влаштував шістдесятників. Вони домагалися радикальних економічних перетворень, хоча не могли чітко висловитися з приводу їхньої сутності й характеру.

Більш визначеною була їхня позиція в тому, що стосувалося політичного і культурного життя. **Шістдесятники відстоювали верховенство суспільства над державою, рівність усіх людей, включаючи вищих посадовців, перед законом, пріоритет прав людини, усунення регламентації творчого процесу, подолання відірваності від західної культури, європейські цінності, викристалізовані віками.** Для українських шістдесятників особливо болючими і вкрай актуальними були національні проблеми.

Як не раз траплялося в українській історії, ідейне визрівання покоління шістдесятників починалося з культурництва. Згуртовуючись, вони звертали свої погляди передусім на відродження національної культури: виступали на захист рідної мови, популяризацію здобутків літератури і мистецтва в народі, вивчення і пропаганду вітчизняної історії, проти ідеологічних штампів «соціалістичного реалізму».

Такого спрямування зусиль потребувала реальна ситуація в національній культурі. Культурництво як форму діяльності треба було протиставити русифікаторській практиці компартійно-радянського керівництва Москви і Києва, зростаючій агресивності зрусифікованого міщанства українських міст, які вже увібрали в себе половину населення республіки. Хоча, як зазначив видатний французький історик Ніколя Верт, ліберальна російська інтелігенція називала М. Хрущова «неотесаним українським мужлаєм», його роль у русифікаторській політиці в Україні була великою.

⁵³ Див.: Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – С. 17.

Лібералізація політичного режиму зробила «залізну завісу» між Радянським Союзом і Європою менш щільною. Українською мовою почали друкуватися раніше недоступні радянським людям твори А. Камю, Ф. Кафки, Е. М. Ремарка, Е. Хемінгуей та інших талановитих письменників. Від 1958 р. відновилося видання журналу «Всесвіт», який друкував кращі зразки сучасної західної літератури. Завідувачем відділу в цьому журналі почав працювати видатний майстер поетичного слова Микола Лукаш. Йому ми зобов'язані перекладами українською мовою шедеврів світової поезії та прози.

Восени 1959 р. студенти Київського театрального інституту і консерваторії організували театралізовані групи колядників. Колядували у М. Рильського, Ю. Смолича, М. Стельмаха, інших представників творчої інтелігенції, потім вийшли на вулиці. У міськкомі партії взялися за ініціаторів, аби припинити таке «неподобство», а ті звернулися зі скаргою до популярної газети «Известия», яку очолював зять М. Хрущова О. Аджубей. Газета стала на захист киян, і до місцевих діячів надійшла з ЦК КПРС вказівка: не боротися з ініціаторами, а очолити ініціативу⁵⁴. Так на початку 1960 р. у Києві під егідою міськкому комсомолу виник клуб «Супутник».

Клуб творчої молоді «Супутник» мав п'ять секцій – кіно, театру, письменницьку, художню і музичну. Невдовзі він став популярним місцем зустрічі молоді. Театральна секція ставила напівзаборонені п'єси М. Куліша і Б. Брехта. Художники влаштовували виставки, які відразу заборонялися, завдяки чому мали шалений успіх. Завжди цікаво проходили вечори поезії за участю Івана Драча, Ліни Костенко, Василя Симоненка. Історики О. Апанович і М. Брайчевський, мистецтвознавець М. Логвин читали лекції з вітчизняної історії і пам'яткознавства. Поновому розкривали український літературний процес у своїх лекціях Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний.

Діяльність клубу дедалі більше набувала громадського і соціального звучання. Комісія у складі Алли Горської, Василя Симоненка і Леся Танюка побувала в Биківні, щоб перевірити повідомлення про захоронення жертв масових репресій 1937–1938 рр. У меморандумі до міськради вони висунули вимогу спорудити пам'ятник жертвам репресій.

Клуби творчої молоді почали виникати за київським зразком і в інших містах – Дніпропетровську, Львові, Одесі, Черкасах. Львівський клуб «Пролісок» став своєрідним форпостом шістдесятників Західної України. Тут сформувалося ядро молодих інтелігентів – психолог М. Горинь, його брат, мистецтвознавець Б. Горинь, літературознавець М. Косів, студент І. Гель та ін.

⁵⁴ Литвин Володимир. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). – С. 182.

У грудні 1962 р. і в березні 1963 р. в Москві відбулися організовані партапаратом зустрічі М. Хрущова з творчою молоддю. Вождь брутально повівся з молодими художниками і поетами, звинуватив їх у безідейності, формалізмі, авангардизмі. З особливою люттю він накинувся на Бориса Пастернака, чий роман «Доктор Живаго» був надрукований на Заході і мав сенсаційний успіх, після чого письменник одержав Нобелівську премію з літератури. Не менш зло Хрущов охарактеризував творчість Іллі Еренбурга і київського письменника-фронтовика Віктора Некрасова.

Зустрічі М. Хрущова з інтелігенцією справедливо вважаються кінцем відлиги в інтелектуальному житті. Консерватори і сталіністи радо підхопили прокльони на адресу «відщепенців». В українській партійній пресі почалося цькування творчої молоді. Особливо постраждали І. Драч, Л. Костенко, Є. Сверстюк, І. Світличний. Київський клуб творчої молоді було закрито.

11.10

Національно-визвольний рух у добу відлиги

Система політичного нагляду за населенням, яка за сталінських часів була всеохопною, зберегла всі свої функції, крім однієї – нагляду за партійним апаратом. Як і раніше, функціонувала величезна кількість штатних і позаштатних працівників та агентів, робота яких координувалася Комітетом державної безпеки.

В Україні органи поліцейського нагляду спеціалізувалися насамперед на боротьбі з націоналізмом. У центрі уваги КДБ при Раді міністрів УРСР перебували люди, які протестували проти приниженого становища українського народу і української культури. Не відчувала себе приниженою тільки компартійно-радянська номенклатура. Саме вона найбільш ретельно скеровувала чекістів на своєчасне «знешкодження» борців за національну справу. У грудні 1959 р. ЦК Компартії України поставив на розгляд звіт республіканського КДБ і зобов'язав чекістів «посилити роботу щодо попередження, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки»⁵⁵.

У своїй запобіжній роботі чекісти відмовилися від практики сталінських часів. Тоді вони створювали фіктивні контрреволюційні організації, куди заганялися з метою репресування всі інакодумці, які перебували на обліку. Тепер вважалося, що радянське суспільство вже здорове і в ньому не існує соціальних умов для ви-

⁵⁵ Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – С. 33.

явів політичної опозиції. Тому чекісти повинні були застосовувати методи профілактики, тобто проводити «виховну» роботу з тими, хто «випадково став на ворожий шлях». Тільки тоді, коли залякування не допомагали, противників радянського режиму заарештовували, застосовуючи до них кримінальні статті. Коли ж кримінальні статті зовсім не підходили до справи, чекістам доводилося «псувати статистику», висуваючи політичні звинувачення. За підрахунками К. Фармера, які наводить В. Баран, у 1956–1964 рр. у західних областях України було проведено 55 арештів за звинуваченнями в націоналізмі, а в східних, центральних і південних – 27⁵⁶.

Західні області України перебували в центрі уваги чекістів у зв'язку з тим, що після ліквідації ГУЛАГу на батьківщину повернулися десятки тисяч осіб, раніше засуджених за участь в УПА чи зв'язки зі збройним підпіллям. У вересні 1956 р. другий секретар ЦК Компартії України М. Підгорний звернувся з клопотанням у ЦК КПРС, пропонуючи перекрити їм шлях у західні області. Таке клопотання суперечило прийнятому в 1953 р. законодавству щодо репресованих, але загальносоюзний центр підтримав керівників Компартії України і санкціонував появу указу Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 р. «Про заборону колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які були засуджені і відбули покарання, повертатися в західні області Української РСР». Самовільне повернення каралося трирічним засланням.

Щоб не допустити відродження повстанського руху в західних областях, компартійна верхівка Москви і Києва приділяла особливу увагу перекриттю каналів зв'язку населення із закордонними центрами націоналістів. Органи державної безпеки уважно слідкували за діяльністю різних емігрантських груп, на які розкололася колишня ОУН – Закордонних частин ОУН на чолі з С. Бандерою і Я. Стецьком, Закордонного представництва УГВР (М. Лебідь, І. Гриньох), ОУН за кордоном (З. Матла, В. Стахів), Проводу українських націоналістів під керівництвом А. Мельника⁵⁷. Найбільш небезпечні керівники націоналістів підлягали фізичній ліквідації, як це раніше сталося із засновником ОУН Є. Коновальцем. У жовтні 1957 р. агент КДБ Б. Сташинський убив професора Льва Ребета, який очолював редакцію журналу «Український самостійник». Він же у жовтні 1959 р. заподіяв смерть Степану Бандері настільки майстерно, що мюнхенська поліція прийшла до висновку про самогубство і припинила справу. Повернувшись у Москву, Сташинський одержав за цей злочин орден Червоного прапора з рук голови КДБ при Раді міністрів СРСР О. Шелепіна. Через три роки Сташинський утік на

⁵⁶ Баран Володимир. Україна 1950–1960-х рр. – С. 426.

⁵⁷ Кентій А. В. Нариси боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.) – К., 1999. – С. 92.

Захід, як це зробили перед ним немало високопоставлених чекістів, і роль радянського уряду у вбивстві лідера українських націоналістів розкрилася на сенсаційному процесі в Карлсруе.

Для галицької молоді С. Бандера і Р. Шухевич були героями, і час від часу в західних областях виникали підпільні групи, які наслідували тактику легендарної ОУН. Зважаючи на винятково високу насиченість цього регіону оперативними працівниками КДБ і сексотами, період існування таких груп був коротким. Одна з них була викрита у 1958 р. в Станіславі. Восьмеро робітників і студентів створили «Об'єднану партію визволення України». Після арешту їх судили закритим судом і ув'язнили на строк від 2 до 10 років. У 1961 р. був розгромлений «Український національний комітет», який створили 57 львівських робітників. Ця організація теж запозичила ідеологічні й організаційні засади ОУН. На лаву підсудних потрапили 20 учасників, решта була «профілакована». Вирок суду виявився надзвичайно жорстоким: Б. Грицину і І. Коваля розстріляли, інші дістали великі строки ув'язнення – від 10 до 15 років⁵⁸.

Новий етап опозиційного руху, який розпочався з кінця 50-х років, прийнято називати дисидентським. Користуючись лібералізацією режиму, борці за незалежність України відмовилися від боротьби зі зброєю в руках, щоб зосередитись на пропагандистській роботі й цілком відкрито заявляти органам влади і суспільству про незгоду з політичною лінією правлячої партії.

Перша дисидентська організація теж виникла у західних областях України, незважаючи на їх перенасичення персоналом органів держбезпеки. Вона була заснована випускником юридичного факультету Московського університету Левком Лук'яненком, коли він дістав призначення на посаду пропагандиста Радехівського райкому партії у Львівській області. У 1958 р. він створив підпільну організацію під назвою «Українська робітничо-селянська спілка». Організація мусила діяти ненавільницькими, по можливості легальними методами, ставлячи за мету досягнення незалежності України. Пояснюючи необхідність змінити тактику, Л. Лук'яненко у спогадах, написаних через 30 років, зазначав: «Перехід до агітації витікав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суму і розчарувань завдовжки в ціле покоління»⁵⁹. Один з учасників організації І. Кандиба зазначив якимось, що вони бажали підтримати розвиток національно-визвольного руху, не дати йому згаснути після розгрому УПА⁶⁰.

⁵⁸ Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – С. 34.

⁵⁹ Лук'яненко Левко. Сповідь у камері смертників. – К., 1991. – С. 21.

⁶⁰ Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – С. 35.

Спілка поставила за мету здобуття незалежності України шляхом виходу зі складу Радянського Союзу конституційним шляхом. Конституція УРСР (ст. 14) і Конституція СРСР (ст. 17) надавали союзній республіці теоретичне право перетворитися на незалежну державу. Після арешту в січні 1961 р. учасникам організації інкримінували не ст. 62 Карного кодексу УРСР (антирадянська агітація і пропаганда), на що сподівався Лук'яненко, а статтю 56 (зрада батьківщини). Коли він спробував нагадати слідчому, що поставлена Спілкою мета відповідала конституційним нормам, той відповів в афористичній формі: «Конституція существует для заграницы!» На закритому судовому процесі члени організації були засуджені до великих строків табірного ув'язнення – від 10 до 15 років. Л. Лук'яненка за судили до розстрілу, пізніше заміненого 15-річним ув'язненням.

Кілька років справа Української робітничо-селянської спілки була оповита таємницею. У 1966 р. її матеріали потрапили в руки І. Світличного, а потім за кордон. У 1967 р. на Заході вийшла брошура «Українські юристи під судом КДБ». Вона яскраво засвідчила, наскільки радянська конституція відбивала реальність.

11.11

Церковна політика М. Хрущова

З осені 1955 р. в західні області України почали повертатися репресовані греко-католицькі священники. Населення оточило їх увагою та турботою. Щораз наполегливіше лунали вимоги відновити діяльність греко-католицької церкви. Вони мотивувалися тим, що ліквідація Берестейської унії здійснювалася насильницькими методами, а тепер треба було відновлювати законність.

У зв'язку з цим першим на сполох забило керівництво РПЦ. У липні 1956 р. Синод РПЦ розглянув питання «про зміцнення православ'я у возз'єднаних з уніатами парафіях». Було ухвалено ретельно стежити за тим, щоб не поширювалася шкідлива для православ'я пропаганда. Через півроку в Києві відбулася нарада керівників православних єпархій західних областей. У поданих патріарху Олексію пропозиціях було запропоновано вжити заходів до «ліквідації уніатської спадщини». РПЦ сподівалася домогтися цього за допомогою державної влади.

На цей заклик влада охоче відгукнулася. Рада у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР заявила, що про відновлення уніатської церкви не може бути й мови. У 1957 р. єпископи О. Хіра і М. Муранія, які повернули на Закарпаття із заслання, були знову заарештовані й вислані за межі України. Особливою «увагою» працівники КДБ оточували тих, хто мав контакти з пастирем греко-католицької

церкви митрополитом Й. Сліпим, який перебував на поселенні у Красноярському краї. Він відбув строк ув'язнення і жив у будинку інвалідів, але влада продовжувала його тримати подалі від України.

Голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов у січні 1957 р. у доповідній записці в ЦК КПРС так змалював ситуацію у західних областях: ліквідація УГКЦ була здійснена в 1946–1949 рр. у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській і Закарпатській областях шляхом її возз'єднання з РПЦ; на початок 1957 р. в цих областях налічувалося 3 215 діючих православних церков, з яких близько 3 000 – колишні греко-католицькі; у 230 храмах, які не були возз'єднані, церковна служба припинилася, митрополит Й. Сліпий, чотири єпископи і 344 представники чорного і білого духовенства були вислані. «За останній рік, – писав Карпов, – у зв'язку з поверненням 286 з 344 репресованих уніатських священників і поширенням провокаційних поголосів, пов'язаних з культом особи та його наслідками, нормальна течія церковного життя стала в цих областях порушуватися»⁶¹. Виходячи з цього, Карпов просив ужити заходів до недопущення повернення Й. Сліпого в Україну, посилити боротьбу з незареєстрованим духовенством на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 р. «Про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами», розгорнути атеїстичну пропаганду серед населення.

Незабаром після цього *тиск держави на греко-католицьку церкву перейшов у широкий наступ проти релігії взагалі*. На пленумі ЦК КПРС у листопаді 1958 р. М. Хрущов виступив одразу з трьома ініціативами: про припинення виконання шостого п'ятирічного плану (1956–1960 рр.) і перехід з 1959 р. до виконання семирічного плану «побудови комуністичного суспільства»; про реформу школи; про зміну партійної тактики щодо релігії та церкви. Оскільки релігія заважала оголошеній побудові комунізму, компартійно-радянська олігархія на чолі з Хрущовим організувала генеральний наступ на почуття віруючих і на всі церкви, не виключаючи РПЦ.

Коли на XXII з'їзді КПРС у жовтні 1961 р. переглядався партійний статут, М. Хрущов визнав за необхідне включити до нього вимогу, яка зобов'язувала кожного члена партії «провадити рішучу боротьбу з релігійними забобонами». Тоді ж Рада міністрів СРСР здійснила одномоментний облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і майна у користуванні релігійних організацій, після чого вилучила у приходів і єпархіальних управлінь більшу частину автомашин, господарських будівель і житлових будинків. Священиків нерідко виселяли

⁶¹ Баран Володимир. Україна 1950–1960-х рр. – С. 355.

прямо на вулицю. У 1962 р. уряд переніс вихідний день з неділі 29 квітня, на яку припадав Великдень, на понеділок 30 квітня⁶².

Найбільш поширеним в Україні методом боротьби з релігією було закриття храмів і молитовних будинків⁶³:

1957 р. – 10	1961 р. – 997
1958 р. – 64	1962 р. – 1 144
1959 р. – 260	1963 р. – 526
1960 р. – 747	

Усього за 1957–1964 рр. майже половина церковних громад залишилася без храмів, дві третини монастирів припинили діяльність.

Серед діючих і закритих церков було чимало пам'яток архітектури. М. Хрущов оголосив будь-які витрати на реставраційні роботи марнотратством і розбазарюванням народних коштів. Після такої заяви (у січні 1961 р.) керівники України організували «коригування пам'ятників архітектури», щоб можна було на законній підставі виключити з державного обліку церковні будівлі. За 1961–1963 рр. з обліку було знято 740 пам'яток, переважна більшість яких мала культове значення. До цього списку серед інших увійшли Миколаївська церква у селищі Локачі Волинської області (1609 р.), костюл у селі Зіньків Хмельницької області (1450 р.), Успенська церква у Рахові на Закарпатті (XVIII ст.).

Прагнучи замінити релігію вірою в світле комуністичне майбутнє, держава витратила величезні кошти на антирелігійну агітацію і пропаганду. У партійних комітетах почали створюватися ради з питань атеїстичного виховання населення, у вищих навчальних закладах закладалися кафедри «наукового атеїзму».

Антирелігійна кампанія М. Хрущова була зовні успішною з огляду на кількість зруйнованих храмів. Проте вона не торкнулася душі народу. Це засвідчували дані про дотримання населенням релігійної обрядовості, які ретельно збиралися Радою у справах РПЦ. На початку 60-х років у Гадацькому районі на Полтавщині хрестили 84% новонароджених, в Опішнянському районі – 89%⁶⁴. У західних областях хрестили новонароджених, вінчалися в церкві й ховали померлих за релігійним обрядом майже всі.

⁶² Шкарровский М. В. Последняя атака на русскую православную церковь // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – Т. 2. – С. 379–380.

⁶³ Баран Володимир. Україна 1950–1960-х рр. – С. 279.

⁶⁴ Баран Володимир. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – С. 217.

11.12

Повний комунізм – у 1980 році

Якщо блискуче проведений М. Хрущовим XX з'їзд КПРС став подією історичного значення, то наступні два з'їзди виявилися провальними. Провалювалися, як показав час, і затверджені XX з'їздом контрольні цифри шостого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1956–1960 рр. Щоб приховати цей прикрий факт, персек уже в ранзі голови уряду оголосив: директиви з'їзду застаріли і не відбивають потреб поточного моменту, треба якнайшвидше приступити до розробки нового перспективного плану на 1959–1965 рр. У січні 1959 р. він виступив на терміново скликаному для затвердження семирічки XXI з'їзді КПРС. У доповіді оголошувалось, що Радянський Союз уже вступив у новий етап історичного розвитку, який дивним чином збігався з перетворенням персека на повновладного вождя. Етап було названо *розгорнутим будівництвом комуністичного суспільства*. Визначення конкретних напрямів у будівництві матеріально-технічної бази комунізму Хрущов оголосив найбільш важливим завданням чергового партійного з'їзду, який мав відбутися в 1961 р.

XXII з'їзд КПРС відбувся в жовтні 1961 р. Подібно до Й. Сталіна, який організовував покайні виступи переможених противників на партійних з'їздах, М. Хрущов примусив явних і прихованих членів «антипартійної групи» виступити перед делегатами в ході обговорення його звітної доповіді. Про злочини Сталіна на цьому з'їзді вже говорили відкритим текстом, суспільство стало іншим і сприймало таку інформацію без шоку. Промовці на конкретних фактах доводили безпосередню участь у злочинах сталінської доби К. Ворошилова, Л. Кагановича, Г. Маленкова і В. Молотова.

Делегати з'їзду ухвалили винести з мавзолею В. Леніна саркофаг із набальзамованим тілом Сталіна. Тіло поховали неподалік Кремлівської стіни. По всій країні демонтувалися пам'ятники Сталіну, закривалися присвячені йому музеї. Міста, вулиці, підприємства, установи та навчальні заклади, які носили його ім'я, терміново перейменовувалися. У листопаді 1961 р. Сталінська область стала Донецькою, а місто Сталіно (кол. Юзівка) – Донецьком.

На хвилі десталінізації М. Хрущов остаточно скомпрометував колишніх противників. Після цього персек міг собі дозволити давати високу оцінку окремим творам і діям генсека, знову почав називати його видатним марксистом-ленінцем і заявив, що партія «не віддасть ім'я Сталіна ворогам комунізму». Подальша десталінізація вже загрожувала підвалинам існуючого ладу. До того ж у будь-якій бі-

бліотеці можна було знайти промови Хрущова десятирічної давності з виспівуваними одами на честь тогочасного вождя.

На XXI з'їзді КПРС Хрущов виступив із доповіддю про нову, третю за рахунком програму правлячої партії. У ній не було теоретичних новацій, але чітко, з наведенням конкретних цифр розписувалися етапи побудови матеріально-технічної бази комунізму. Доповідач запевняв делегатів: «Ми керуємося строго науковими розрахунками. А розрахунки показують, що за 20 років ми побудуємо в основному комуністичне суспільство»⁶⁵. Ці 20 років поділялися на два етапи однакової тривалості. Зміст їх характеризувався так⁶⁶:

«У найближче десятиліття (1961–1970 рр.) Радянський Союз, створюючи матеріально-технічну комунізму, перевищить за виробництвом продукції на душу населення найбільш потужну і багату країну капіталізму – США... Усім буде забезпечено матеріальний достаток; усі колгоспи і радгоспи перетворяться на високопродуктивні і високодохідні господарства; в основному будуть задоволені потреби радянських людей у впорядкованому житті...

У підсумку *другого десятиліття* буде створена матеріально-технічна база комунізму, що забезпечує надлишок матеріальних і культурних благ для всього населення; радянське суспільство впритул підійде до здійснення принципу розподілу за потребами, відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонародної власності. Таким чином, у СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство».

М. Хрущов прожив ще десять років після XXII з'їзду КПРС і зміг на власні очі пересвідчитися у ганебному провалі прогнозу, якому була надана форма програми державної партії. Цікаво, що у спогадах «Время, люди, власть», опублікованих чотирма грубими книгами великого формату в 1999 р., не знайшлося місця для згадки про партійну програму.

Тим часом проект програми був винесений на всенародне обговорення, яке тривало два з половиною місяці. У ході обговорення в Україні виступило 548 тис. осіб. Наводячи цю цифру, вчені Інституту історії партії при ЦК Компартії України в книзі, що з'явилася у 1977 р., тобто за три роки до появи обіцяного в програмі розподілу благ за потребами, обмежилися такою пустопорожньою жужкою: «Обговорення передз'їздівських документів відбувалося в обстановці високої політичної і трудової активності комуністів, усіх трудящих і було переконливим свідченням великої єдності партії і народу, непорушної вірності радянських людей ленінським ідеям»⁶⁷.

⁶⁵ XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчет. – Т.1, – М., 1962. – С. 167.

⁶⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 8. – С. 245.

⁶⁷ Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1977. – С. 633.

Ця тирада – переконливе свідчення глибокої інтелектуальної кризи в суспільстві, де впродовж десятиліть думка диктатора залишалася остаточним судженням.

Сотні тисяч зібраних партапаратом учасників обговорення проекту програми в Україні і мільйони – по всьому СРСР виконували звичну роль народного хору, який з ентузіазмом схвалював документ під грифом ЦК КПРС. Історики партії, як завжди, тільки коментували події, не виходячи за межі дозволеного. Як же поставилися фахівці в оточенні Хрущова до безумних цифр у головному партійному документі?

Як свідчив колишній голова Держплану СРСР В. Новіков, Хрущов доручив розрахунки економічного розділу програми КПРС людям, з якими працював до війни в Україні – заступнику голови Ради міністрів СРСР і голові Державної науково-економічної ради при уряді О. Засядьку та заступнику голови цієї ради в ранзі міністра М. Тихонову. Перший з них мав досвід роботи у вугільній промисловості, другий – у металургійній. Фахівець у галузі планування В. Новіков уважав їхні розрахунки абсурдними. Чи сказав він кому-небудь про це? Чи сказали інші? Сам Новіков через 28 років так згадував обговорення проекту у верхах⁶⁸:

«Рада міністрів зібралася у повному складі. В обговоренні повинні були брати участь не тільки члени президії, але й міністри, голови союзних комітетів, частина керівних працівників відділів ЦК і керівники республік. Усього зібралось близько 200 осіб. Чекаємо. Прийшов Микита Сергійович. Не сідаючи за стіл, поклав руку на текст програми і сказав: «Я уважно все вивчив. Пропозиції добрі, їх треба приймати... Думаю, проводити дискусію нема потреби. Нема заперечень?» Усі мовчать. Хрущов підсумував: «Будемо вважати прийнятим»».

Ніхто не заперечив, бо всі розуміли, що глава партії і держави не піддається переконуванню. Дискусії з диктатором цього разу не загрожували смертю, але серед керівників вищого ешелону влади визрівали гнів і обурення. **Культ особи, який у сталінські часи був трагедією для всього суспільства, в добу Хрущова перетворювався на фарс.** Тероризовані при Сталіні високопосадовці з похмурою ностальгією повторювали: був культ, але ж була й особа!

⁶⁸ Див.: Литвин Володимир. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). – С. 65.

11.13

Культурне життя суспільства

Щоб забезпечити міцну основу для розгортання науково-технічної революції, з другої половини 50-х років держава стала виділяти значно більше коштів на розвиток загальноосвітньої і вищої шкіл. Витрати на освіту в СРСР досягли 10% національного доходу, тобто стали у відносних величинах найвищими в світі. Однак уже в першій половині 60-х років вони почали знижуватись⁶⁹.

Обов'язковою у 50-х роках була тільки семирічна освіта. У містах здійснювався поступовий перехід на десятирічку. У сільській місцевості семирічки також перетворювалися на десятирічки, але уповільненими темпами. Якщо в 1950/51 навчальному році в українських селах налічувалося 1600 середніх шкіл, то в 1959/60 – 3 578⁷⁰. Запровадження на селі десятирічної освіти в найближчому майбутньому було явно нереальним.

Починаючи реформи, М. Хрущов не обминув освіти. З його ініціативи у 1958 р. в засобах масової інформації розгорнулася дискусія щодо принципів і напрямів реформування школи. У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР».

У дискусії про реформу школи обговорювалися опубліковані в листопаді 1958 р. тези ЦК КПРС. Вони містили пункт, який викликав цілу зливу суперечок під час обговорення в Україні: батьки самі мали обирати більшість голосів, якими мовами навчатимуться їхні діти в кожній конкретній школі. Йшлося про те, що російська мова повинна була залишатися обов'язковим предметом в українських школах, а українська в мережі російських шкіл могла стати необов'язковою, щоб зменшити навчальне навантаження на учнів, які мали вивчати, крім російської і української, ще й третю мову – іноземну. Було зрозуміло, що батьки з метою полегшити дітям навчання обиратимуть у школах великих міст тільки російську мову навчання. Соціальний статус української мови в містах, особливо у східних і південних областях республіки, був другорядним, приниженим.

Зовні демократичний проект сприяв русифікації народної освіти, причому найбільш радикальним способом, тому що ініціатива йшла знизу, від батьків.

⁶⁹ Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1983 рр. – С. 32.

⁷⁰ Кульчицький С. В. Україна в добу М. Хрущова // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 447.

Навіть високопоставлені партійно-радянські чиновники змушені були в процесі дискусії заявити, що українська мова в російських школах мусить залишатися обов'язковою. Наприклад, секретар Київського обкому Компартії України П. Тронько в журналі «Комуніст України» поставив вимогу, щоб вивчення російської, української та однієї іноземної мови залишалося обов'язковим у всіх школах. Учена рада Полтавського педагогічного інституту вказала, що «вивчення рідної мови в національних та автономних республіках у жодному разі не повинне витіснятися. Навпаки, роль рідної мови та літератури повинна розширюватися у всій освітній системі»⁷¹.

22 грудня 1958 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського «В ім'я людини». Добре відомі в Радянському Союзі українські письменники виступили проти положення про запровадження фактичної факультативності у викладанні рідної мови в Україні. Відбулися партійні збори київських письменників, присвячені обговоренню тез ЦК КПРС. В одностайно прийнятій резолюції було заявлено, що не можна віддавати на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їхні діти.

Зважаючи на те, що висунута в тезах ЦК КПРС ідея необов'язковості вивчення рідної мови в російських школах не знайшла підтримки, Верховна Рада СРСР при затвердженні закону про освіту віддала вирішення цього питання на розсуд республік.

Верховна Рада УРСР прийняла закон про освіту у квітні 1959 р. Проблема вивчення рідної мови в школі під час прийняття закону не обговорювалася. Міністр освіти І. Білодід сформулював дискусійний пункт закону таким чином, що після декларативної заяви про необхідність вивчення як російської, так і української мов у середній школі йшов роз'яснювальний пункт про *факультативність вивчення української мови в російських школах*.

Слід визнати, що декларативна заява про необхідність вивчення української мови в школі відіграла свою роль. Наступниця Білодіда на посаді міністра освіти А. Бондар вказувала: «Діти, чії батьки в силу свого фаху мусили часто міняти місце свого проживання і приїхали на Україну з інших республік (військовий персонал, геологи, будівельники тощо), у переважній більшості випадків виявляють бажання вивчати українську мову й успішно задовольняють це бажання. Ось чому в школах з російською мовою навчання практично не знайдеш класів, де не вивчали б української мови»⁷².

⁷¹ Див.: Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С. 296.

⁷² Там само. – С. 300.

Кількість шкіл з російською мовою викладання в Україні збільшувалася: з 4 192 у 1959/60 навчальному році до 4 703 в 1965/66 р. Навпаки, мережа шкіл з українською мовою викладання за цей період скоротилася з 25 308 до 23 574. Переважаюча кількість українських шкіл не повинна вводити в оману: це були здебільшого сільські школи з невеликою кількістю учнів. Натомість російські школи функціонували у великих містах і налічували близько тисячі і більше учнів. У середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на одну російську – 524. У Харкові, Донецьку, Одесі та інших великих містах на півдні і сході України залишалося «для статистики» по кілька українських шкіл, решта були російськими. Не випадково з такою статистикою не була обізнана громадська думка. **Дані про співвідношення українських і російських шкіл у регіонах республіки були такою самою державною таємницею, як дані про виробництво танків і ракет на українських підприємствах.**

Курс на русифікацію народної освіти викликав тривогу і стурбованість з боку української громадськості. Це ясно показала наукова конференція з питань української мови, яку організували Інститут мовознавства АН УРСР і Київський державний університет ім. Т. Шевченка в лютому 1963 р. Теорія двомовності української нації, яку пропагував тепер уже директор Інституту мовознавства І. Білодід, наразилася з боку окремих учасників конференції на гостру критику. Колишній офіцер Василь Лобко заявив: «Теорія двомовності – найреакційніша теорія, бо вона веде до знищення мов народів СРСР неросійської національності. Ніколи, ніякий народ не погодиться з тим, щоб його мова була поглинута іншою мовою. Це не приведе до дружби народів. Головне і основне завдання зараз полягає, щоб широко запроваджувати нашу рідну українську мову в усі сфери життя, починаючи з дитячих ясел, через школи, училища, технікуми, інститути до виробництва. Великий, працелюбний, талановитий український нарід гідний мати й свою багату, мелодійну мову, яку треба оберігати від усіх незгод, як найдорожчу цінність людини»⁷³.

Загальносоюзний і республіканський закони про школу передбачали запровадити з 1960/61 навчального року замість семирічної восьмирічну обов'язкову освіту як у місті, так і на селі. У більш віддаленій перспективі передбачалося перетворення трирічної старшої школи на обов'язкову. Існуючі десятирічні школи перетворювалися на одинадцятирічні.

У багатьох селах не було перспектив для функціонування повноцінної за контингентом учнів одинадцятирічки. Тому під час реформ прискорився процес

⁷³ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. – Т. 3. – Мюнхен, 1983. – С. 182.

перетворення звичайних шкіл на школи-інтернати. Перші 50 шкіл-інтернатів в Україні почали працювати ще в 1956/57 навчальному році. Новий тип навчальних закладів був більш придатним для сільської місцевості. Від 1960 р. почали діяти школи подовженого дня.

Розпочалася політехнізація народної освіти. Від 1955 р. у школах запроваджувалося викладання теоретичних та практичних знань з найпоширеніших у промисловості та в сільському господарстві професій. Школи обирали професії залежно від місця розташування і наявних технологічних можливостей. Часто вони укладали договори з підприємствами й організовували на них учнівські ділянки та цехи. Так само часто в школах влаштувалися майстерні.

З середини 60-х років університети почали направляти в школи основну частину своїх випускників. Це сприяло підвищенню рівня кваліфікації учительських кадрів. Студентам вечірніх і заочних відділень були надані пільги, щоб стимулювати вчителів без вищої освіти продовжити своє навчання.

Велику роль у підвищенні якості навчання відігравали установи, яким міністерські чиновники дали недолугу назву, – інститути вдосконалення вчителів. Саме через них поширювався передовий педагогічний досвід. Талановитим учителем, який мав значний вплив на педагогічну науку, був директор Павлівської середньої школи на Кіровоградщині В. Сухомлинський.

Після липневого (1955 р.) пленуму ЦК КПРС ставлення державної партії до науки докорінно змінилося. Партійний апарат почав поповнюватися вихідцями з наукового середовища, щоб підвищити рівень компетентності керівництва. ЦК КПРС, ЦК Компартії України й обласні комітети партії уперше почали налагоджувати прямий діалог з ученими. Практично за потребами стали фінансуватися наукові установи, пов'язані з виконанням запитів ВПК. АН УРСР тепер мала в своєму розпорядженні значно більший фонд заробітної плати, внаслідок чого праця науковців стала престижною.

Для визначення перспектив розвитку гуманітарних наук у семиріччі (1959–1965 рр.) було визнано за доцільне не обмежуватися апаратними методами роботи, а скористатися колективним досвідом суспільствознавців. Після ґрунтовної підготовки влітку 1958 р. ЦК Компартії України організував сесію, в якій взяло участь понад 1 200 науковців, працівників вищої школи і міністерств, гостей з найбільш авторитетних наукових центрів СРСР. Сесія дала багатий матеріал для постановки назрілих питань у галузі історії, філософії, економіки, права, археології, літературознавства, мовознавства, фольклористики, етнографії, мистецтвознавства. Незважаючи на безумовну заідеологізованість проблематики (навіть в археології) і всупереч нескінченним нагадуванням про небезпеку ревізйонізму (щоб утримати під ідеологічним контролем партії становище в науці), матеріали

сесії розкривали перед поколінням шістдесятників, яке входило в життя, блискучі перспективи. Академічним інститутам надавався статус головних установ у своїй галузі знань. При кожному з них утворювалися координаційні комісії.

У зв'язку із закінченням терміну повноважень президента АН УРСР О. Палладіна його пост став вакантним. У лютому 1962 р. загальні збори АН УРСР обрали новий склад президії, на чолі якої став 43-річний академік Борис Патон. Від 1953 р. він очолював найбільший в АН УРСР Інститут електрозварювання ім. Є. Патона.

У квітні 1963 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи з поліпшення діяльності Академії наук СРСР і академії наук союзних республік». За цією постановою АН УРСР здобувала право контролю за тематикою і плануванням наукових досліджень у республіці. Одночасно вона підпорядковувалась по науковій лінії АН СРСР, а по організаційно-плановій – Державному комітету з науки і техніки при Раді міністрів СРСР.

Розбудова матеріальної бази академічних інститутів здійснювалася в Києві на трьох великих земельних ділянках. Ряд інститутів і житлових будинків споруджувався на ділянці, де був прорізаний Проспект науки. Майже одночасно освоювалася велика ділянка в районі Шулявки. З початку 60-х років розгорнулася забудова найбільшої ділянки в районі Святошина, яка дістала відповідну назву – «Академістечко».

У 1955 р. було засновано Інститут проблем матеріалознавства, в якому розроблялася прогресивна технологія порошкової металургії. Незабаром він став одним з найпотужніших у складі АН УРСР. Тоді ж було організовано Інститут металофізики. Його вчені створювали жаростійкі сплави на основі титану для реактивної техніки.

У 1956 р. в Інституті математики АН УРСР почала працювати лабораторія моделювання та обчислювальної техніки, яку очолив В. Глушков. Наступного року вона була перетворена на Обчислювальний центр, з 1961 р. – Інститут кібернетики.

В Інституті механіки АН УРСР з 1959 р. почали розвиватися нові наукові напрями за замовленням керівника ОКБ-586 М. Янгеля. В Інституті фізики було споруджено в 1956 р. циклотронну лабораторію, а в 1960 р. став до ладу ядерний реактор. У складі Фізико-технічного інституту (Харків) у 1956 р. було створено відділ термоядерних реакцій і лабораторію з радіоастрономії, в яких велися дослідження на світовому рівні. З 1957 р. на ділянці в 140 га в Чугуївському районі почалося спорудження найбільшого в світі радіотелескопа. У 1960 р. від ФТІ відокремився Інститут низьких температур. Він створювався як наукова установа нового типу, в якій ідея доводилася до стадії промислової технології. Це був науково-технічний комплекс, до складу якого входили безпосередньо

інститут, конструкторсько-технологічне бюро, дослідне виробництво, дослідний завод. У 1960 р. АН УРСР поповнилася ще двома інститутами – геофізики і напівпровідників.

Значними здобутками була позначена робота багатьох учених у галузі медицини. У середині 50-х років під керівництвом М. Амосова почалися теоретична робота і впровадження в практику нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань.

Нова атмосфера, яка запанувала в країні, сприятливо позначилася на розвитку гуманітарних наук. Дослідники вперше дістали доступ до архівних матеріалів радянської доби. Тематика досліджень стала різноманітнішою, на її визначення впливали самі вчені. З 1957 р. почали видаватися спеціалізовані журнали академічних установ гуманітарного профілю – «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія». Була розгорнута робота зі створення багатотомної «Української радянської енциклопедії» (УРЕ). Вийшли в світ змістовні збірники архівних документів і матеріалів.

Суперечливий і болісний процес десталінізації суспільства зумовив істотне пожвавлення національно-культурного життя. Створилися сприятливі умови для розвитку української літератури, піднесення творчої та громадянської активності майстрів слова.

Українські літератори десятиліттями були скуті канонами «соціалістичного реалізму», які визначали не тільки зміст їхньої творчості, а й форму відображення дійсності. Тому серед них здобула розуміння і підтримку викладена езоповою мовою стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність». Її надрукувала у червні 1955 р. московська «Літературная газета». Закликаючи «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму», український письменник і геніальний кінорежисер подавав сигнал до вільного творчого пошуку. Власним прикладом він показував, що пошук може бути плідним і надихаючим. Після XX з'їзду КПРС відновилася присудження Ленінських премій як найвищих у Радянському Союзі державних нагород за твори літератури та мистецтва. У 1959 р. О. Довженко став лауреатом цієї премії за далекий від казенних канонів кіносценарій «Поема про море».

Творча інтелігенція одразу скористалася послабленням ідеологічного пресингу дезорієнтованого XX з'їздом КПРС партійного апарату. Реалізуючи давні задуми, В. Сосюра написав щиру автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Опублікувати їх не вдалося. Нові грані давно визнаного таланту показали інші майстри поетичного слова – М. Бажан, М. Рильський, П. Тичина. Плідно працював М. Стельмах, з-під пера якого вийшли романи «Кров

людська – не водиця», «Хліб і сіль». Роман О. Гончара «Тронка» захопив багатьох читачів. Письменник був удостоєний Ленінської премії. Г. Тютюнник назавжди вписав своє ім'я в українську літературу романом «Вир». Л. Первомайський виступив зі збіркою новел «Материн солодкий хліб» і романом «Дикий мед».

У літературу ввійшла обдарована молодь – М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Драч, І. Калинець, В. Коротич, А. Костенко, Р. Лубківський, Б. Олійник, Д. Павличко, М. Руденко, В. Симоненко, В. Стус, І. Чендей, В. Шевчук та ін. Це були представники покоління шістдесятників. Через два десятки років Микола Вінграновський написав: «Наша юність і молодість, наше тодішнє молоде життя мало подвійну сутність: одну офіційну, казенну, для вчителів та оцінок в школі, а другу – поза школою, там, де було життя справжнє, життя реальне. Коли ця подвійність була усвідомлена, стався бунт: піднялася наша справжня сутність і відкинула оту офіційну, фальшиву. З цього бунту й почалося “шістдесятництво”»⁷⁴.

Серед молодих поетів виділявся народжений на Полтавщині Василь Симоненко. У 1957 р. він закінчив факультет журналістики Київського університету. Ще під час навчання виявив хист до високої громадянської поезії. Перша поетична збірка «Тиша і грім» вийшла у 1962 р. У грудні 1963 р. поета не стало. Вже після смерті з'явилися його наступні книги – «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Берег чекань». Провідна ідея творчості поета – любов до Батьківщини. Він писав:

Земле рідна! Мозок мій світліє,
І душа ніжнішою стає,
Як твої сподіванки і мрії
У життя вливаються моє.

Я живу тобою і для тебе,
Вийшов з тебе, в тебе перейду,
Під твоїм високочолим небом
Гартував я душу молоду.

У Ржищеві на Київщині в 1930 р. народилася Ліна Костенко. Три перші збірки поезій «Проміння землі» (1958 р.), «Вітрила» (1959 р.) і «Мандрівки серця» (1961 р.) засвідчили надзвичайно яскравий таланти молодого митця, здатність по-філософському осмислювати дійсність та викладати оригінальні думки в чудовій поетичній формі. Глибокий і колоритний світ художнього слова поетеси став

⁷⁴ Вінграновський М. Всі ми з одного часу і з одного народу. Слово про Василя Симоненка // Київ. – 1983, № 3. – С. 8.

подією в літературному житті України. Однак охоронці ідеологічної чистоти літератури перестали її друкувати ще до кінця «відлиги».

Непересічний поетичний хист виявив уродженець Вінниччини і студент Донецького педінституту, аспірант Інституту літератури АН УРСР Василь Стус. Він був одним із небагатьох, хто розпочав з відкритим забралом боротьбу з політичним режимом – шістдесятник, який став дисидентом.

Творча молодь завдавала великого клопоту режиму. Позбавлені можливості друкуватися, молоді письменники іноді вдавалися до самвидаву, а деякі сміливці передавали свої твори у «тамвидав», тобто за «залізну завісу». У квітні 1963 р. в Києві відбулася нарада «активу» творчої інтелігенції та ідеологічних працівників державної партії. Перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний докоряв на ній М. Вінграновському, І. Дзюбі, І. Драчеві, що їхні твори використовуються «українськими буржуазно-націоналістичними контрреволюціонерами за кордоном». Секретар ЦК А. Скаба звинуватив І. Драча, Л. Костенко та інших поетів у «формалістичних викрутасах». У пресі розгорнулося цькування тих, на кого вказали компартійні бонзи. Найбільше дісталось Іванові Драчеві за вірш «Ода чесному боягузові». Цей саркастичний вірш викликав особливу лютість письменників-конформістів старшого покоління.

У часи відлиги в українську культуру повернулися імена багатьох письменників і поетів, які були репресовані або навмисно викреслені з пам'яті людей сталінським режимом. Створені у 1956 р. за участю письменників комісії з упорядкування помертної спадщини виявили і опублікували твори В. Бобинського, О. Досвітнього, М. Ірчана, Г. Косинки, М. Куліша, О. Фальківського, В. Чумака та ін. Особливу активність у поверненні народу творчості незаслужено забутих і несправедливо репресованих діячів української культури виявив М. Рильський. Він домігся реабілітації поетів М. Вороного й О. Олеся, перевидання творів видатних українських композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.

У літературне життя знову увійшли 25 письменників, яким пощастило вижити в ГУЛАГу, – Б. Антоненко-Давидович, І. Багмут, М. Гаско, В. Гжицький, М. Годованець, Г. Епик, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб, Г. Хоткевич та ін. Їхні твори 20–40-х років, так само як твори тих, хто був розстріляний або загинув у таборах, були перевидані й викликали живий інтерес у нового покоління українців. Особливо популярними стали п'єси І. Микитенка.

Лібералізація політичного життя вплинула на всі види мистецтва. Компартійна верхівка змушена була визнати несправедливими звинувачення деяких композиторів і авторів лібрето у політичних помилках, зроблені в часи «ждановщини». 28 травня 1958 р. вийшла постанова ЦК КПРС, що знімала тенденційні звинувачення з опери В. Мураделі «Велика дружба» та з опер українських композиторів

К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і Г. Жуковського «Від щирого серця». У постанові зазначалося, що недоліки, які мали місце, не були «великими ідейними хибамі» і не заслуговували на надто серйозне засудження. Водночас у постанові ЦК Компартії України вказувалося на необхідність і надалі «боротися проти уданого “новаторства”, зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва».

Видатними композиторами другої половини 50-х – першої половини 60-х років були К. Данькевич, Г. Жуковський, С. Людкевич, Г. Майборода, П. Майборода, Ю. Мейтус, Л. Ревуцький, А. Штогаренко. У жанрі оперети досягли успіхів А. Кос-Анатольський, О. Сандлер, Я. Цегляр та ін. Здобула популярність творчість композиторів-пісенників О. Білаша, А. Філіпенка, І. Шамо.

Кількість театрів в Україні у 50-х роках трималася на рівні восьми десятків, а в середині 60-х скоротилася до шістдесяти. Майже половина міст обласного підпорядкування не мала постійної театральної трупи. Театральне мистецтво залишалося елітарним, хоча кількість відвідувачів вистав постійно зростала. Театральна мережа скорочувалася за рахунок дрібних пересувних труп, що майже не позначалося на показниках відвідування. У театрах працювала велика плеяда майстрів високого класу – А. Бучма, В. Добровольський, М. Крушельницький, Ю. Лавров, М. Романов, Н. Ужвій, К. Хохлов, Ю. Шумський, Г. Юра.

Образотворче мистецтво розвивалося завдяки праці таких прославлених майстрів, як М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, О. Шовкуненко, Т. Яблонська. Плідно працювали майстрині декоративно-прикладного мистецтва К. Білокур і М. Примаченко.

Молоді митці, які шукали свої шляхи, часто наптовхувалися на нерозуміння з боку чиновників, які ретельно стежили, щоб творча інтелігенція не відходила від устадених канонів. Особливо люто переслідувалося авангардистське мистецтво. Твори, які прославляли визвольну боротьбу українського народу, чиновникам здавалися особливо небезпечними. Щодо цього характерною є доля шедевра А. Горської і Л. Семикіної.

Коли відзначалося 150-річчя від дня народження Т. Шевченка, ці художниці виставили для виставлення виставу в вестибюля Київського університету вітраж, який відходив від канонів «соціалістичного реалізму», хоча й був реалістичним. На вітражі був зображений молодий і гнівний поет. Однією рукою він пригортав скривджену жінку (не важко було здогадатися, що вона символізувала Україну), а другу простягав вгору, тримаючи в ній книгу. Композиція супроводжувалася шевченківськими віршованими рядками:

... Возвеличу малих отих рабів німих,
Я на сторожі коло них поставлю слово.

І зображення, і цитата здалися чиновникам ідеологічно шкідливими. Вітраж безжалюбно знищили.

Якщо театр був мистецтвом елітарним, то кінотеатри відвідували всі. Аудиторія кіноглядачів у 1958 р. дорівнювала 656 млн, тобто була в 50 разів більшою за театральну. Півтора-два десятки нових фільмів щороку – такою була сумарна продукція трьох кіностудій у Києві, Одесі та Ялті. Інтенсивно працювали також Київська студія науково-документальних фільмів і Українська студія хронікально-документальних фільмів.

Незважаючи на суворий ідеологічний контроль з боку партійних комітетів усіх рівнів, у літературі і мистецтві з'явилися сміливі й новаторські твори, які відображали духовне відродження нації. Лібералізація суспільно-політичного життя стала могутнім чинником розкріпачення творчої думки.

11.14

Жовтневий переворот

М Хрущов завжди виявляв самовпевненість і невміння прислухатися до чужих думок. Відсутність спеціальних знань і низька загальна культура не давали можливості цій талановитій людині зробити правильний вибір під час розгляду варіантів розв'язання складних проблем. Ініційовані ним реформи частіше за все оберталися результатами, протилежними задуманим. Зокрема, недолуга аграрна політика викликала на початку 60-х років дефіцит м'яса, хліба, круп, цукру. У травні 1962 р. вперше за повоєнний період були підвищені ціни на м'ясо-молочну продукцію. Це викликало протести, спрямовані особисто проти Хрущова.

Інтелігенція і офіцерський склад армії мали свої причини для невдоволення. Особливо обурював незграбно насаджуваний культ «нашого Микити Сергійовича» (так назвали кінематографісти фільм, створений до його 70-річчя). Відзначилися науковці Інституту воєнної історії при Міністерстві оборони СРСР: у багатотомній праці «История Великой Отечественной войны», яка була доведена в 1961 р. до Курської битви, ім'я Хрущова (під час війни – члена військової ради фронту) згадувалося, як підрахували, на 96 сторінках, Сталіна – на 85, Жукова – на 11⁷⁵.

Реформи, спрямовані на підвищення ефективності роботи бюрократичного апарату, виявилися не тільки провальними, але й небезпечними для М. Хрущова. Він піднявся над дев'ятьма іншими наступниками Сталіна завдяки підтримці партійної номенклатури. І ось тепер апарат оголошував йому війну.

⁷⁵ Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – С. 205.

Прийнятий XXII з'їздом КПРС з ініціативи Хрущова партійний статут мав немало новацій. Він передбачав систематичне оновлення партійних органів – від президії ЦК до первинної організації. Нижча ланка до райкому включно повинна була оновлюватися на кожних виборах наполовину, на обласному і республіканському рівнях – на третину. На рівні первинної організації ці норми реалізувалися досить просто, у великому колективі було немало бажаючих розпочати виробничу кар'єру з партійної посади. Але навіть на цьому рівні вже спостерігалася певна професіоналізація партійної, комсомольської і профспілкової діяльності. Людина, якій важко було знайти себе безпосередньо на виробництві, часто спеціалізувалася на виборних посадах. На вищих ланках апарату вже вимагалися кваліфікаційні риси, які набувалися довголітньою практикою або за допомогою вищої освіти у спеціалізованих ВНЗ.

Восени 1962 р. М. Хрущов написав записку в президію ЦК КПРС і майже негайно провів пленум ЦК, на якому поділив партійні комітети від обласного рівня і нижче на промислові та сільські. Оскільки партія знаходилася в центрі всієї управлінської системи, поділу на промислові і сільські підлягали всі інші структури – ради, комсомол, профспілки, міліція. Сільські райкоми партії ліквідувалися, а управління сільським господарством передавалося територіальним виробничим управлінням, кожне з яких охоплювало кілька районів.

Реорганізація партійного апарату в 1963 р. була здійснена в 19 областях України. Єдині партійні органи залишалися тільки в аграрних областях – Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Закарпатській і Чернівецькій. ЦК Компартії України поділився на два бюро – з керівництва промисловістю і з керівництва аграрним сектором, а також на президію ЦК для зв'язку між ними.

Улітку 1964 р. пленум ЦК КПРС позбавив А. Мікояна посади першого заступника голови Ради міністрів СРСР і рекомендував призначити його головою Президії Верховної Ради СРСР. Ця посада ставала вакантною, тому що Хрущов повертав Брежнєва в секретаріат ЦК на неофіційну посаду «другого секретаря». Одночасно на липневому (1964 р.) пленумі ЦК персек виступив з промовою, в якій розкривав ідею чергової реорганізації – створення спеціалізованих виробничих управлінь. Тижнем пізніше він адресував президії ЦК записку з обґрунтуванням необхідності перетворення територіальних виробничих управлінь у сільському господарстві на спеціалізовані виробничі управління – по зерну, цукрових буряках, бавовні, олії, картоплі, м'ясу і молоку тощо. Подібні головні комітети існували у промисловості під час «главкізму» 1918–1920 рр.

У президії ЦК КПРС чергова ініціатива персека викликала шок. Власне, цей колектив, який з 1957 р. перестав бути колективним керівництвом, перебував у шоковому стані вже давно – одразу після запровадження нового статуту КПРС.

За статутом, президія ЦК повинна була оновлюватися на чверть після кожного партійного з'їзду. Проте за статутом усі вони були рівні М. Хрущову і підтримували його тільки тому, що той подарував їм цю посаду. Тепер виявлялося, що патрон міг посаду забрати і викинути будь-якого небожителя у політичне небуття. Власне, він навіть зобов'язаний був це зробити згідно з новим статутом. Термінів перебування на посаді статут не встановлював тільки для однієї людини в партії – першого секретаря ЦК КПРС.

Ставлення Хрущова до найближчого оточення яскраво ілюструвалося долею керівників з України, яким диктатор протегував тільки через те, що знав їх упродовж багатьох років. Мабуть, Л. Брежнев не дуже радів, коли його зняли з представницької посади номінального глави держави, пов'язаної з частими закордонними відрядженнями, і «кинули» на партійний апарат, який вимагав щогодинної уваги. Один з попередніх «других секретарів» – О. Кириченко – недовго протримався на посаді другої за значенням людини в партійному керівництві. На початку 1960 р. він уже обіймав посаду директора дизельного заводу в Пензі, бо розгнівав вимогливого патрона.

Через рік так само несподівано Хрущов змінив Н. Кальченка на посаді голови Ради міністрів УРСР представником молодшого покоління В. Щербицьким, який відпрацював у Києві менше двох з половиною років. Варто було новому голові українського уряду висловити здивування поділом партійних органів на міські і сільські, як його викинули у Дніпропетровську область, щоправда, на найвищу номенклатурну посаду першого секретаря обкому партії.

У липні 1963 р. керівник Компартії України М. Підгорний знадобився Хрущову в секретаріаті ЦК КПРС. У зв'язку з цим посада першого секретаря ЦК КПУ знову стала вакантною, і Хрущов довірив її П. Шелесту. Грудневий (1963 р.) пленум ЦК КПРС звільнив В. Щербицького від обов'язків кандидата в члени президії ЦК і змінив його П. Шелестом.

Восени 1964 р. президія ЦК КПРС фактично складалася з десяти осіб (Ф. Козлов з березня 1963 р. не брав участі в роботі через невиліковну хворобу). За винятком А. Мікояна, який мав найбільший стаж перебування у вищому органі влади, оскільки правильно розрахував політичну ситуацію в 1957 р., решта була зобов'язана своїм перебуванням у президії ЦК одній людині – М. Хрущову. За плечима кожного з них були довгі роки роботи в центральному партійному апараті або на посаді керівника регіональної організації КПРС. *Унікальність цього складу президії ЦК полягала в тому, що п'ятеро з десяти олігархів певний відрізок часу очолювали республіканську або обласні партійні організації України: Л. Брежнев, А. Кириленко, М. Підгорний, Д. Полянський, М. Хрущов. Такий склад найвищої ланки влади викликав задріть і обурення у московської ком-*

партійно-радянської номенклатури. Проте саме вихідці з України відіграли ключову роль в усуненні М. Хрущова від влади.

Один з радників М. Хрущова, автор книг «Вожди и советники» (1990 р.), «Никита Хрущев» (2003 р.), «Никита Хрущев и его советники – красные, черные, белые» (2002, 2008 рр.) Ф. Бурлацький стверджував, що вирішальну роль в усуненні Хрущова відіграв голова Комітету партійно-державного контролю СРСР, а перед тим – очільник всесоюзного КДБ О. Шелепін. Не можна сумніватися, що в умовах диктатури акція мусила мати вигляд змови, а тому її організатори не могли обійтися без людей, які контролювали діяльність КДБ, – колишнього голови Шелепіна і його наступника В. Семичастного (до речі, першого секретаря ЦК ЛКСМ України в 1947–1950 рр.). Та чи були вони першими особами в цій справі?

У вересні 1989 р. журналіст газети «Московские новости» А. Караулов звернувся з таким запитанням до П. Шелеста. Той не погодився з Бурлацьким і відповів, що на чолі змови стояли Брежнев і Підгорний. Він пам'ятав і точну дату, коли ці двоє приїхали до нього і почали обережно розпитувати про ставлення до Хрущова – це був його день народження, 14 лютого 1964 р.⁷⁶ А під датою 4 липня 1964 р. у щоденнику П. Шелеста занотований такий виклад слів Підгорного, адресованих йому в ході їхньої бесіди втрюх з Л. Брежневим у кримській Мухолатці: «Досить нам грати у піжмурки, я знаю вашу розмову з Брежневим, і ти, Петре, правильно зрозумів все, що робиться. Очевидно, потрібно йти по великому рахунку. Можливо, щоб вирішити питання, про яке ти говориш, потрібно виходити на Пленум ЦК, а без думки України і членів ЦК КПРС, які від України обрані, питання вирішити неможливо, адже всім відомо, що українська партійна організація має великий авторитет, і до того ж це основна опора М. С. Хрущова. Тому тобі потрібно бути готовим повести відверту, але обережну розмову з усіма твоїми товаришами, що входять до складу ЦК КПРС, а їх на Україні немало – 36 чоловік»⁷⁷.

Щоб правильно зрозуміти суть процитованого уривка, слід зазначити послідовність більш ранніх подій. Отже, напередодні ввечері 3 липня 1964 р. відбулася розмова Брежнева з Шелестом про участь українських цекістів в організації відставки Хрущова. Уранці 4 липня Шелест приїхав до Підгорного і виклав суть цієї розмови. Підгорний спокійно відповів, що він у курсі, бо Брежнев одразу після розмови приїхав до нього й розповів. На здивоване запитання Шелеста, чому ж Підгорний так уважно, не перебиваючи, вислуховував його розповідь, той сказав,

⁷⁶ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С. 682.

⁷⁷ Там само. – С. 179.

що бажав встановити, чи все йому переповів Брежнев. Аж тут до них обох завітав сам Брежнев. Підгорний устиг попередити Шелеста, щоб він не згадував про суть їхньої розмови перед приходом Брежнева. Отак вони втрьох ховалися один перед одним, аж урешті припинили «ґрати в піжмурки». Приблизно такою була технологія наступних розмов Шелеста, Підгорного і Брежнева з усіма членами ЦК КПРС. Про те, щоб неминучі витoki інформації про ці розмови не доходили до Хрущова, подбали Шелепін і Семичастний.

Членів ЦК не треба було довго переконувати. Коли вони зібралися в Москві, М. Хрущову, який відпочивав у Піпунді, подзвонили і запросили на засідання президії ЦК, щоб у його присутності нібито обговорити неясності принципового характеру з питань, намічених до розгляду на листопадовому пленумі ЦК КПРС. Ішлося про питання, які дійсно виникли в ході обговорення розісланої в партійні комітети записки Хрущова щодо нової реорганізації сільського господарства. Головм'ясо, Головмолоко, Головцукор та всі інші главки повинні були з'явитися якраз на листопадовому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС.

Засідання президії ЦК, на яке М. Хрущов потрапив прямо з літака, почалося пізно ввечері 13 жовтня і продовжилось у першій половині дня 14 жовтня. О 18-й годині того ж дня зібрався пленум ЦК КПРС, який прийняв відставку М. Хрущова з обох вищих посад. Тільки 16 жовтня газета «Правда» опублікувала коротке повідомлення про пленум ЦК КПРС, який звільнив М. Хрущова з посад «у зв'язку з похилим віком і поганим станом здоров'я». **Державний переворот був здійснений з дотриманням статутних вимог правлячої партії, тобто цілком легітимно.** Власне, цю зміну влади можна назвати переворотом тільки через те, що влада переросла в особисту диктатуру, а зміна її відбувалася без згоди диктатора.

Організатори перевороту винагородили себе на цьому ж пленумі ЦК КПРС. Л. Брежнев став першим секретарем ЦК, О. Косигін – головою Ради міністрів СРСР, П. Шелест і О. Шелепін – членами президії ЦК. Аби ввести одразу обох, довелося вивести зі складу президії ЦК тяжко хворого Ф. Козлова, що було нечемністю. М. Підгорному довелося почекати заслуженої винагороди. Наприкінці листопада 1965 р. А. Мікояну виповнилося 70 років, і його з почестями відправили на пенсію. У грудні 1965 р. М. Підгорний зайняв обіцяну йому вакантну посаду голови Президії Верховної Ради СРСР.

Засідання президії ЦК КПРС 13–14 жовтня 1964 р. не стенографувалося. Однак зроблений В. Маліним протокол був опублікований видавництвом «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) у серії «Архивы Кремля». Тепер можемо бачити, в чому звинувачували М. Хрущова присутні на засіданні 23 вищих керівники країни – члени і кандидати в члени президії та секретарі ЦК

КПРС. Найбільш інформативні уривки з протоколу подають цілісний спектр звинувачень⁷⁸:

«Т. Брежнев. (на правах головуючого назвав тематику виступів. – С. К.). О разделении обкомов. О частых структурных изменениях. Общение стало через записки. Высказаться о положении в Президиуме ЦК. Обращение с товарищами непартийное.

Т. Шелест. Мы – главный генеральный штаб. Волевые решения. На пленумах вопросы обсуждались, но это не пленумы были, а активы. К ноябрьскому Пленуму ЦК положена записка т. Хрущева, но с положениями записки нельзя согласиться. Деятельность нашу дискредитирует. О разделении обкомов – не на правильном пути стоим, нельзя молчать. Ответственность и права республик: ответственность есть, а прав нет.

Т. Воронов. В результате неправильного и непартийного отношения т. Хрущева создалась нетерпимая обстановка, возник новый культ личности Хрущева. Не менее опасный. По существу, коллективного руководства нет. Не терпит никаких замечаний. За 3,5 года я не имел возможности высказать свое мнение; окрики, оскорбления. Реорганизации – только и сидим на этом, два обкома – жизнь не подтвердила. Прекратить практику сосредоточения власти в одних руках.

Т. Шелепин. Сколько было пленумов, – были митинги. У вас сосредоточена власть, вы ею стали злоупотреблять. Нетерпимая обстановка, культ личности полностью сложился. Самомнение непомерное. Потеряли скромность. Кубинский кризис – авантюра, жонглирование судьбами народов.

Т. Кириленко. Мнение других товарищей ничего не значат. Грубые оскорбления. Ничем не оправдано сосредоточение власти в одних руках.

Т. Мазуров. Культ создан. Стиль работы – записки. Все возмущаются, что ликвидировали райкомы. Забвение национального вопроса опасно.

Т. Сулов. Практически невозможно высказать иное мнение. Оскорбительно относитесь к работникам. Поощряете подхалимов. Поднять роль Президиума и Пленума.

Т. Гришин. Диктаторство. Нет коллективного руководства. Наскоком решаются вопросы. Пышно расцвел культ личности одного лица. Все берет на себя, нетерпимость к мнению других. Нецелесообразно сосредотачивать в одних руках власть.

Т. Полянский. Другой Хрущев стал. В первую пятилетку вел себя хорошо. В последнее время захотел возвыситься над партией, стал груб. Сельское хозяйство –

⁷⁸ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. – Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. – С. 862–872.

в первые годы шло хорошо, затем – застой и разочарование. Тяжелый вы человек. Теперь вы другой. Заболели манией величия. Вывод – уйти вам со всех постов в отставку. Вы же не сдадитесь просто.

Т. Микоян. Кубинский кризис – спорил. Не надо Хрущеву все брать на себя. По поводу обкомов – сначала я возражал. Т. Хрущева разгрузить, должен оставаться у руководства партии.

Т. Косыгин. Полумерами не удастся решить. Стиль т. Хрущева – не ленинский. Пленумы – сам все делает. Все сам, все сам. Ни с кем не считаетесь. Власть на вас давит. Вам нравятся овации. Вас освободить от всех постов.

Т. Подгорный. Согласен с выступлениями всех (кроме Микояна). Культ личности процветает. Колоссальные ошибки в реорганизации. О разделении обкомов – глупость. Разделить посты. Лучше, если бы сам попросил освободить.

Т. Брежнев. Согласен со всеми. Освободить т. Хрущева от занимаемых постов, разделить посты.

Т. Хрущев. Не прошу милости – вопрос решен. И радуюсь – наконец, партия выросла и может контролировать любого человека. Собрались и мажете говном, а я не могу возразить».

Кожний, хто виступав на цьому марафонському засіданні, говорив довго, бо всі ретельно підготувалися до останньої зустрічі з М. Хрущовим. Прочитовані уривки з надзвичайно стислого протоколу дають уявлення не тільки про те, в чому Хрущова звинувачували, але й про те, що кожний залишав у собі.

Мовчали про партійний з'їзд, який мав трьох членів президії ЦК зробити «безробітними» згідно з новим партійним статутом. На кого мав показати пальцем Хрущов, було неясно, тому що до з'їзду ще залишалося півтора року. Всяке могло відбутися у стосунках з першим секретарем ЦК за такий довгий строк, і небезпеку відчував кожний.

Здебільшого мовчали або, як Л. Брежнев, використовували евфемізми («обращение с товарищами непартийное») з приводу того, як перший секретар ЦК ставився до тих, хто мав з ним однаковий ранг за партійним статутом. Однак про те, як він ставився до членів вищого партійного керівництва, йшлося в доповідній записці заступника голови Ради міністрів СРСР Д. Полянського, підготовленої для виголошення від імені президії ЦК на жовтневому (1964 р.) пленумі Центрального комітету. Доповідь залишилася невикористаною і пішла в архів, де її знайшов Р. Піхоя. Полянського особливо обурював навіть не новий культ особи, про який на цьому засіданні говорили майже всі. У своїй книзі Піхоя процитував такий уривок з цієї доповіді, без якого доба Хрущова не буде висвітлена достатньою мірою: «Он перестал считаться даже с элементарными приличиями и нормами поведения и так старательно сквернословит, что, как говорится, не только уши вя-

нут – чугунные тумбы краснеют. “Дурак, бездельник, лентяй, вонь, грязная муха, мокрая курица, дерьмо, говно, жопа” – это только “печатные” из употребляемых оскорблений. А наиболее “ходкие”, к которым он прибегает гораздо чаще, никакая бумага не выдержит и язык не поворачивается произнести»⁷⁹.

У листопаді 1964 р. пленум ЦК КПРС таки зібрався, але з іншим порядком денним: «Про об'єднання промислових і сільських обласних, крайових партійних організацій і радянських органів». Партійні комітети виробничих колгоспно-радянських управлінь були реорганізовані в районні комітети партії.

Тоді ж були відновлені єдині партійні комітети в 19 областях України. У січні 1965 р. відбулося розукрупнення сільських районів. Замість 250 районів, на кожний з яких припадало в середньому 175 тис. осіб, було створено 394 райони, у кожному – до 75 тис. населення. На партійних конференціях були обрані районні комітети партії, на місцевих виборах – районні ради, які створили райвиконкоми.

У вересні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому з доповіддю «Про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва» виступив О. Косигін. Пленум ЦК визнав необхідним скасувати ради народного господарства й утворити побудовані за галузевим принципом загальносоюзні та союзно-республіканські міністерства. У жовтні сесія Верховної Ради УРСР прийняла закон про створення союзно-республіканських міністерств.

На ХХІІІ з'їзді КПРС (квітень 1966 р.) у партійному статуті було відредаговано параграф, у якому йшлося про кількісні характеристики оновлення складу партійних органів. Він став виглядати так: «Під час виборів усіх партійних органів – від первинних організацій до Центрального Комітету – КПРС дотримується принципу системності оновлення їх складу і наступності керівництва»⁸⁰. З'їзд перейменував президію ЦК в політбюро ЦК КПРС. Було відновлено посаду генерального секретаря ЦК КПРС.

⁷⁹ Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – С. 259.

⁸⁰ КПРС в резолюціях... – Т. 9. – К., 1981. – С. 33.

НАРОСТАННЯ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ КОМУНІСТИЧНОГО ЛАДУ (1965–1985 рр.)

12.1

Системна криза

Планова економіка давала можливість керівникам Радянського Союзу *концентрувати максимум ресурсів на розв'язанні невеликої кількості завдань*. У повоєнні роки першочерговим завданням було створення ракетно-ядерного щита. У другій половині 50-х і першій половині 60-х років таким завданням стало нарощування під прикриттям космічної гонки постійно вдосконалюваних зразків ракетної техніки і ядерних боеприпасів.

Конкурувати з потужною економікою країн Заходу радянська система господарювання не могла, тому що залишалася в рамках індустріального суспільства. Здебільшого практикувалося копіювання технологій, уже розроблених у країнах, які переходили до постіндустріального етапу розвитку. Копіювання не завжди було вдалим, як показала хрущовська програма створення «великої хімії». Так, побудований під ключ іноземними фахівцями цех капролактама на Сіверодонецькому (Лисичанському) хімкомбінаті «доводився до пуття» ще протягом багатьох років. Імпорт устаткування і технологій, який підвищував технічний рівень пов'язаних з ВПК виробництв, гальмувався, як уже підкреслювалося, спеціальним комітетом при НАТО.

Командна економіка створювалася засобами насилля і могла більш-менш успішно функціонувати тільки в силовому полі диктатури. Припинення масових репресій у постсталінську епоху не ліквідувало диктатури, але істотно послабило її силове поле. Залишаючись поза рамками постіндустріального суспільства, радянська наддержжава могла підтримувати свій статус тільки концентрацією ресурсів у вузькому спектрі, позбавляючи населення союзних республік і меншою мірою – країн-сателітів перспектив підвищення якості життя.

Криза, яка стала відчуватися в добу пізньої сталінщини, була призупинена реформами М. Хрущова. Деяка модернізація радянського ладу дала змогу отрима-

ти позитивні результати в ракетно-космічному змаганні зі США, розвитку науки, піднесенні добробуту населення. Проте жодна з реформ не заходила так далеко, щоб уплинути на внутрішню сутність комуністичного устрою й відповідної йому директивної економіки. Ті реформи, які порушували цілісність держави-комуни, наступники М. Хрущова скасували. Політичний і соціально-економічний розвиток країни відбувався під знаком наступу сталіністів, тобто тих політичних діячів, які вважали будь-які реформи шкідливими.

Могутня пропагандистська машина переконувала радянських людей у тому, що все, мовляв, добре, країна розвивається прогнозовано, є певні труднощі зростання, однак їх можна подолати. Так, на поверхні суспільно-політичного життя, як свідчили засоби масової інформації, панував спокій, проте в суспільстві нагромаджувався негативний потенціал, який не віщував нічого доброго. Під поверхнею відносно стабільного існування вирували руйнівні процеси. Можливості екстенсивного, тобто кількісного зростання економіки невідвратно згорталися.

Період у житті радянських республік між правлінням М. Хрущова і М. Горбачова публіцисти назвали «застоем». Цей термін досить точно відбиває основну рису доби Л. Брежнєва: одна за одною минали п'ятирічки, не залишаючи сліду в пам'яті людей. Однак саме в ці відносно спокійні часи нагромадилися передумови подій, у результаті яких радянський лад швидко зник разом із наддержавою і державною партією, залишивши суспільству у спадщину важкі для розв'язання проблеми в усіх галузях життя.

12.2

Міжнародне становище

Два десятиліття застою характеризувалися на міжнародній арені гострим суперництвом військово-політичних блоків – НАТО і ОВД. Відносини між лідерами обох блоків іноді пом'якшувалися, іноді загострювалися, проте завжди мали форму військового, економічного, політичного та ідеологічного протистояння.

Нові керівники СРСР відмовилися від багатьох новацій М. Хрущова, однак зберегли гасло мирного співіснування. Альтернативою співіснуванню могла бути тільки ракетно-ядерна війна. Економічні ресурси СРСР мали спрямовуватися передусім на досягнення військово-стратегічного паритету з країнами НАТО. Почалося виснажливе змагання, яке Радянський Союз витримував два десятиліття поспіль. Наслідки його були різними для суперників.

Колосальні ресурси в СРСР переміщувалися зі сфери споживання у сферу непродуктивного нагромадження. Переможні реляції щодо виконання п'ятирічних планів не містили в собі найістотнішої інформації: матеріальні і людські ресурси скеровувалися на виробництво продукції, не потрібної в кінцевому підсумку навіть військовим, – ракет, танків, гармат, боєприпасів тощо. *Поточне виробництво працювало на склад.* Ефективність ракетно-ядерного потенціалу вимірювалася здатністю знищити вірогідного противника – спочатку один раз, потім два, п'ять, десять. Коли ці показники були досягнуті, виробництво ракет і бомб не припинилося.

Комуністична економіка не могла конкурувати з ринковою. Остання завжди націлена на задоволення потреб населення, хоча з готовністю виконує державні воєнні замовлення, які добре оплачуються з бюджету. Внаслідок наявності незрівнянно більшого, ніж у СРСР, загальноекономічного потенціалу країни НАТО мало постраждали від відведення ресурсів зі сфери продуктивного нагромадження. Водночас у радянських республіках і країнах Варшавського договору колосальний воєнний бюджет руйнівним чином діяв на господарство. *Неможливість підвищення життєвого рівня населення внаслідок нескінченної гонки озброєнь заго-струвала політичну ситуацію.*

Суперництво наддержав не визначало повністю змісту світових міжнародних відносин. Кожна з наддержав провадила свою політику щодо «третього світу». Після прийняття у серпні 1964 р. американським Конгресом так званої Тонкінської резолюції, яка санкціонувала розгортання прямих воєнних дій у В'єтнамі, США втягнулися у тривалу безперспективну війну. Зі свого боку, Радянський Союз розпочав протистояння з КНР, яке відбувалося в мирних формах. Щоправда, керівникам радянської зовнішньої політики було простіше: з 1966 р. у Китаї розгорнулася кривава кампанія, відома під назвою «культурної революції». Величезна країна була поглинута внутрішніми проблемами і на довгий час виключалася з активного міжнародного життя.

Щоб зберегти контроль над країнами ОВД, компартійно-радянська олігархія штучно підтримувала в них вищий, ніж у республіках СРСР, рівень життя населення. Це досягалося частково за рахунок меншої участі цих країн у витратах на озброєння, частково через вигідніші для них цінові співвідношення в торгівлі з СРСР.

Хоча комуністичні партії країн Центрально-Східної Європи контролювали суспільно-політичне життя, вони давали своїм громадянам більшу свободу в економічній і духовній сферах, ніж КПРС радянському населенню. І все ж, політичне напруження в цих країнах зростало. Внутрішня ситуація особливо загострилася в Польщі й Чехословаччині.

Порівнюючи своє становище з умовами життя в сусідній Австрії або в інших промислово розвинених країнах, чехи і словаки прагнули позбутися радянського домінування. Настрої в суспільстві позначилися на становищі в Комуністичній партії Чехословаччини. Як монополярна політична структура, КПЧ виступила ініціатором радикальних реформ. У ній сформувалася впливова група реформаторів, яка прагнула створити «соціалізм з людським обличчям». Лідером партії у січні 1968 р. став Олександр Дубчек. Він розпочав ринкові реформи, скасував цензуру і демократизував порядки в КПЧ.

Події в Чехословаччині, які отримали назву «празької весни», стурбували її партнерів по Варшавському договору. «Празька весна» могла перетворитися на ланцюгову реакцію, яка змела б диктатуру комуністичних партій у всій радянській імперії. Після кількох місяців вагань сталіністи в КПРС і компартіях Центрально-Східної Європи вирішили вдатися до сили. У ніч на 21 серпня 1968 р. війська п'яти країн ОВД з різних сторін перетнули кордони і за кілька годин окупували Чехословаччину. О. Дубчек був позбавлений можливості діяти, хоча й залишався на своїй посаді. Згодом під тиском ЦК КПРС чехословацькі комуністи були змушені усунути з керівних посад реформаторів і погодитися на нового керівника – Г. Гусака. Останній розпочав чистку КПЧ від «ревізійністів» – так сталіністи назвали реформаторів, які прагнули піддати ревізії засади, на яких ґрунтувався комуністичний лад.

Засоби масової інформації в Україні або замовчували, або спотворювали чехословацькі події. Однак це не вдавалося їм повністю. Політично свідома частина українського суспільства з цікавістю і співчуттям стежила за процесами демократизації у Чехословаччині. Вторгнення військ ОВД справило на неї гнітюче враження. Проте переважна частина українського суспільства належно не оцінила чехословацьких подій. Інформаційна блокада не давала змоги населенню України об'єктивно оцінити те, що відбувалося. Радянська пропаганда славилася місією «воїнів-інтернаціоналістів», серед яких було особливо багато українських юнаків.

ЦК Компартії України на чолі з П. Шелестом зайняв надзвичайно агресивну позицію щодо чехословацьких «ревізійністів» і разом з керівниками НДР тиснув на радянське керівництво, коли воно ще вагалася з прийняттям непростого рішення щодо інтервенції. На засіданні політбюро ЦК КПРС 21 березня 1968 р. Шелест указав: «Незважаючи на погану інформацію в нашій пресі., все-таки різними шляхами розповзаються серед народу, партії факти про події в Чехословаччині». Навівши приклади негативного, на його думку, впливу подій у Чехословаччині на партійні організації України, Шелест підсумував: «Мова йде про долю соціалізму в одній із соціалістичних країн, про долю соціалістичного табору. Необхідно більш активно використовувати й вишукувати здорові сили в Чехословаччині».

Про це повинні потурбуватися наші органи, і треба цю роботу провадити більш активно. І по лінії військовій теж треба вжити заходів»¹.

Цікаво порівняти цей офіційний виступ, підтриманий колегами П. Шелеста в політбюро ЦК КПРС, з його щоденниковими записами, які дають уявлення про світогляд керівних діячів КПРС, тобто той ґрунт, на якому виростили політичні рішення. У червні 1968 р. Шелест записав у свій щоденник: «Деяка частина молоді, і перш за все студенти, журналісти слабко розуміються у складній обстановці в Чехословаччині, внаслідок чого виникають питання нездорового тлумачення, на кшталт того, що суспільству потрібна “безмежна демократія”. А що це таке – “безмежна демократія” – мало хто розуміється, а це ж приведе до повної анархії»². Ось так: або диктатура кількох осіб – членів політбюро ЦК, які діяли цілком самостійно, але – від імені Центрального комітету, багатомільйонної КПРС і всього радянського народу (і які бажали нав’язати саме таку систему влади сусідній країні), або взяте в лапки словосполучення «безмежна демократія», яке прирівнювалося до цілковитої анархії. Третього не дано!

«Розв’язавши» силовими засобами чехословацьку проблему, радянське керівництво майже одразу зустрілося з викликом Польщі. У 1970 р. перший секретар ЦК Польської об’єднаної робітничої партії В. Гомулка санкціонував підвищення цін на продовольчі товари. Обурені польські робітники почали страйкувати. Заворушення поширилися на великі маси населення. Не в змозі контролювати ситуацію, В. Гомулка усунувся від керівництва. Нові лідери ПОРП домоглися кредитів одночасно і від країн Заходу, і від СРСР для подолання фінансових труднощів без підвищення цін. Однак зважитися на структурні реформи ринкового характеру польські комуністи не змогли. За наступні десять років зовнішня заборгованість досягла критичних величин, і вони знову змушені були підняти ціни на продовольство.

У 1980 р. Польща вкотре була охоплена масовими робітничими страйками. Не довіряючи офіційним профспілкам, робітники організували профспілку «Солідарність». Осередки «Солідарності» блискавично поширилися всією країною, і незабаром у лавах нової профспілки опинилася більшість робітничого класу.

Після інтервенції у Чехословаччину поляки зрозуміли, що не варто покладатися на реформи, ініційовані ПОРП. Зрозуміли вони й те, що Захід не допоможе їм у разі інтервенції з боку країн ОВД. «Ялтинська Європа» була до послуг Радянського Союзу, який ще під час карибської кризи показав, що готовий застосувати

¹ Див.: Пихоя Р. Г. СССР: история власти. 1945–1991. – С. 311–312.

² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С. 260.

в разі необхідності зброю, здатну кілька разів знищити все живе на Землі. Тому антикомуністичний рух у Польщі почав розвиватися не в партійних структурах, які залишалися цілком консервативними, а в осередках «Солідарності». Щоб попередити вторгнення радянських військ з «інтернаціональною допомогою», міністр національної оборони і з жовтня 1981 р. – перший секретар ЦК ПОРП Войцех Ярузельський запровадив у країні надзвичайний стан. Члени «Солідарності» пішли у підпілля, але зберегли свої структури й не припинили активної діяльності. Поряд з костьолом ця профспілка залишалася могутньою політичною силою, на яку змушена була зважати влада. Керівництво ПОРП вельми спокійно ставилося до підпільної діяльності «Солідарності».

Військова сила або загроза її застосування допомагали Радянському Союзу тримати східноєвропейські країни під контролем. Принцип обмеженого суверенітету, який здійснювався в Центрально-Східній Європі, західні політологи назвали «доктриною Брежнєва». Але керівники КПРС тримали Східну Європу в покорі й за допомогою економічного підкупу. Рада Економічної Взаємодопомоги була зорієнтована на прискорення інтеграційних процесів. СРСР змушений був витратити значні фінансові ресурси на кредитній основі для спорудження в Східній Європі капіталомістких об'єктів важкої індустрії. У 80-х роках керівники СРСР збільшили поставки в країни РЕВ на пільгових умовах устаткування, сировини й енергії. Найбільша частка у здійсненні цих поставок відводилася Україні, яка мала високий потенціал у галузі важкої індустрії й межувала з країнами РЕВ.

Нова східна політика канцлера ФРН Віллі Брандта істотно пом'якшила ситуацію в Європі. У серпні 1970 р. між ФРН і СРСР було укладено договір, за яким сторони відмовлялися від застосування сили. ФРН визнала повоєнні кордони в Європі, зокрема кордон між НДР і Польщею. Було укладено також договір між ФРН і Польщею про визнання німецько-польського кордону. Чотири великі держави – Великобританія, США, Франція й СРСР – підписали угоду щодо Західного Берліна, якою гарантувався вільний доступ у цей анклав. Нарешті, обидві німецькі держави визнали одна одну й встановили між собою дипломатичні відносини.

Стосунки між колишніми «братніми» партіями – КПРС і КПК погіршувалися з року в рік. Після ініційованого президентом США Р. Ніксоном американсько-китайського врегулювання почала складатися нова геополітична ситуація. Тому радянські керівники позитивно відреагували на сигнали, які американський президент адресував не тільки КНР, але й СРСР. У травні 1972 р. Р. Ніксон прилетів у Москву. Цим історичним візитом була започаткована політика «розрядки». Вона була потрібна керівникам СРСР і тому, що економіка країни все більше залежала від імпорту сучасних західних технологій.

Після того, як СРСР наздогнав США за кількістю поставлених на бойове чергування міжконтинентальних ракет, стали можливими переговори щодо припинення подальшої гонки озброєнь. Під час візиту Р. Ніксона обидві наддержави уклали угоду про граничну кількість міжконтинентальних ракет і ракет на озброєнні підводних човнів. У червні 1973 р. Л. Брежнев здійснив візит-відповідь у Вашингтон. Між обома візитами СРСР і США уклали більше двох десятків різноманітних угод у багатьох сферах: спільні космічні програми, екологічна сфера, використання ядерної енергії в мирних цілях тощо.

Вершиною політики «розрядки» стало підписання у серпні 1975 р. керівниками країн Європи і Північної Америки в Гельсінкі Заключного акта Конференції з безпеки та співробітництва в Європі. Гельсінські угоди мали велике значення для керівників СРСР. Територіальний поділ Європи, який утвердився під час Другої світової війни й був вигідний передусім Радянському Союзу, цими угодами легітимізувався. Визнавалася радянізація країн Східної Європи. Компартиїно-радянська олігархія вважала, що таке міжнародне визнання забезпечить їй довічний контроль над Центрально-Східною Європою. Введення до Заключного акта статей про захист прав людини, свободу інформації та пересування вона розцінювала як суто декларативний захід.

Край політиці «розрядки» поклала радянська інтервенція в Афганістан. Як встановили Д. Волкогонов і Р. Пихоя, інтервенція стала наслідком рішення чотирьох членів політбюро ЦК (з наявних на 12 грудня 1979 р. 14 членів, 9 кандидатів у члени політбюро і 6 секретарів ЦК, які не входили в політбюро). Аркуш паперу, на якому було сформульоване це рішення із зазначеною датою, мав діловодний номер, який присвоювався рішенням політбюро ЦК, і знаходився в окремому конверті поза протоколами ПБ ЦК КПРС. Написане від руки Л. Брежневим, це рішення складалося з двох пунктів. Перший з них схвалював «міркування і заходи, викладені тт. Андроповим Ю. В., Устиновим Д. Ф., Громико А. А.». Другий зобов'язував перелічених осіб інформувати політбюро ЦК про хід виконання намічених заходів³.

25–28 грудня 1979 р. радянські війська увійшли в Афганістан. 27 грудня спецпідрозділи захопили резиденцію глави афганської держави Х. Аміна і знищили всіх, хто там перебував. Через війну, яка тривала до лютого 1989 р., пройшли 620 тис. військовослужбовців Радянської армії, у тому числі до 150 тис. уродженців України. Загибло 14 453 радянських громадян, у тому числі до 2,5 тис. – з України.

Керівники СРСР провадили активну політику і в Африці, прагнучи розширити там свої зони впливу. Зокрема, вони втрутилися в громадянську війну, яка спа-

³ Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945–1991. – С. 390–391.

лахнула в колишніх португальських колоніях, а також надавали допомогу зброєю і військовими фахівцями спочатку Сомалі, а потім ворогуючому з цією країною диктаторському режиму в Ефіопії.

Протистояння двох військово-політичних блоків складалося не на користь Радянського Союзу. Країни Заходу мали можливість використовувати у воєнних цілях новітні здобутки науково-технічної революції, натомість СРСР усе більше відставав у технологічному відношенні. Постійне утримування території США під прицілом міжконтинентальних ракет ставало в перспективі проблематичним унаслідок появи технології «зоряних війн». Ці нові технології починали ставати дійсністю завдяки фантастичним й водночас реальним асигнуванням Конгресу на системи захисту від ворожих ракет, яких добився новий президент США Р. Рейган. Незважаючи на колосальні військові витрати, Радянський Союз почав програвати країнам НАТО «холодну війну».

12.3

Комуністична диктатура в добу Л. Брежнєва

Створена В. Леніним система влади базувалася на політичній партії як на фундаменті, з якого проростала не обмежувана жодними законами диктатура кількох десятків (пізніше – сотень) її керівників – Центрального комітету. Щоб масова партія стала таким фундаментом, пануюча в ній демократія мусила сполучатися з суворою дисципліною у прийнятті та виконанні рішень. Винайдений засновниками більшовицької партії принцип «демократичного централізму» успішно сполучав у собі зовнішній демократизм із беззастережним підпорядкуванням у партійній ієрархії кожної нижчої ланки вищій. Ця специфіка змусила Леніна віднести більшовиків до партії нового типу. *Новизна полягала в тому, що ленінська партія, на відміну від усіх попередніх, була інструментом диктатури, а не демократії.*

Завдяки принципу «демократичного централізму» Центральний комітет, а точніше – структури з його повноваженнями, утворені всередині ЦК у 1919 р. для забезпечення постійного функціонування диктатури, здобули можливість контролювати процес власного самовідтворення на кожному партійному з'їзді – тобто забезпечувати сталість завойованої влади. Процедура таємного голосування під час виборів делегатами з'їзду членів ЦК могла вносити лише певні корективи у персональний склад вищого партійного керівництва, та й то за умов, якщо вона не перекривалася іншими процедурами, пов'язаними з підрахунком голосів.

Будь-яка система влади за своєю природою орієнтована на стабілізацію. Побудована як колективна диктатура, радянська система не була винятком із цього правила. **Стабільною формою диктаторської влади була персональна диктатура, а не олігархія.** Тому «десятка» спадкоємців Сталіна боролася за *одноосібну* владу, аж поки ці борці не залишилися удвох (А. Мікоян від початку не претендував на роль вождя). Той, хто переміг, поведив себе у владі так само, як і його попередник. Разом з тим М. Хрущов зробив більше, ніж будь-хто інший у президії ЦК КПРС, для викриття і засудження масових репресій, на яких трималася диктатура Сталіна. Слід гадати, що його власна диктатура трималася лише на силі інерції. Як тільки інерція була подолана недолугими діями диктатора, влада знову опинилася в руках купки олігархів – президії (політбюро) ЦК КПРС.

Після всього зазначеного залишається встановити, як сполучалися між собою елементи вищої ланки влади в ті роки, коли на вершині владної піраміди опинився Л. Брежнев.

Цей розгляд варто почати з реформи невтомного М. Хрущова, яку Р. Пихоя свого часу справедливо вважав маловивченою⁴. У лютому 1962 р. перший секретар ЦК адресував президії ЦК КПРС записку «Про поліпшення контролю за виконанням директив партії та уряду». Листопадовий (1962 р.) пленум ЦК прийняв постанову «Про утворення Комітету партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР».

Р. Пихоя вважав, що поділом партійних комітетів на промислові та сільські, запровадженим на цьому ж пленумі ЦК, М. Хрущов послабив партійний апарат, а тому вождь бажав утворенням Комітету партдержконтролю компенсувати послаблення⁵. Придивимося, однак, до повноважень нового органу влади.

Комітет партдержконтролю дістав повноваження контролювати всі структури влади, починаючи з галузевих відділів ЦК КПРС і апарату Ради міністрів СРСР. Він міг здійснювати розслідування, накладати стягнення на винних і передавати слідчі справи в прокуратуру і суд. Створювалися системи контролю на всіх рівнях – від центрального до районного. Навесні 1963 р. комітет одержав додаткові повноваження – право контролювати силові структури: Збройні сили, КДБ і Міністерство охорони громадського порядку. З цього випливає, що під приводом повернення до ідеї злиття партійного і державного контролю, яку В. Ленін висловив у продиктованій 23 січня 1923 р. статті «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію (Пропозиції XII з'їздові партії)», створювалася *нова вертикаль влади, паралельна партійній і радянській.* Після XX з'їзду КПРС Хрущов не міг вико-

⁴ Там само. – С. 245.

⁵ Там само. – С. 249.

ристовувати органи державної безпеки в ролі незалежної від партапарату вертикалі особистої диктатури, але він, подібно Сталіну, мав потребу в органі, який ставив його в меншу залежність від партійно-радянської номенклатури. На посаду голови нового комітету був призначений О. Шелепін, який до жовтня 1961 р. очолював КДБ СРСР і був обраний секретарем ЦК на пленумі, що відбувся після XXII з'їзду КПРС. Оскільки комітет був партійно-державним, Хрущов домігся призначення Шелепіна додатково заступником голови Ради міністрів СРСР. В організаційний період з листопада 1962 р. до квітня 1963 р. під егідою Комітету партійно-державного контролю була створена велика мережа з 3 270 комітетів різного рівня, від республіканських до зональних, а також їм на допомогу – 170 тис. постів народного контролю, де на громадських засадах працювало майже 2,5 млн осіб⁶.

Компартійно-радянський апарат поставився до нової вертикалі влади без всякого ентузіазму, справедливо вбачаючи в ній спробу партійного керівництва урізати його права. Позбавлений підтримки, новий комітет пробуксовував. Тим більше, що його голова зовсім не бажав ставити вертикаль, яку вже вважав своєю, на службу першому секретареві ЦК КПРС. Навпаки, Шелепін перетворився на одну з ключових фігур у змові проти Хрущова.

Після усунення Хрущова Комітет партійно-державного контролю з надзвичайними повноваженнями і щільною периферійною мережею став сприйматися як загроза колективному керівництву. Тим більше, що на його чолі стояв честолюбний і впливовий у силових структурах політичний діяч, який наочно продемонстрував свої можливості в організації змови, після чого став повноправним членом колективного керівництва без проходження кандидатського стажу. Від імені президії ЦК Л. Брежнев виніс на затвердження грудневого (1965 р.) пленуму ЦК як малозначне, поза основним порядком денним, питання про перейменування Комітету партійно-державного контролю на Комітет народного контролю. Заодно Раді міністрів СРСР доручалося затвердити положення про систему органів народного контролю. За новим положенням Комітет позбавлявся тих владних повноважень, якими його наділив М. Хрущов, і перетворювався у напівгромадську організацію. Шелепіну було запропоновано відмовитися від посади заступника голови Ради міністрів СРСР і зосередитися на роботі в секретаріаті ЦК КПРС. Питання про те, хто очолюватиме Комітет народного контролю, виявилось настільки малозначним, що пленум ЦК КПРС його не розглянув⁷.

⁶ Там само. – С. 251.

⁷ Там само. – С. 275–276.

Епізод з Комітетом народного контролю був досить показовим для характеристики нового радянського керівника. У пострадянські часи, коли були опубліковані щоденникові записи Л. Брежнева, багатьох вразила цілковита убогість змісту. Для учасників змови проти М. Хрущова інтелектуальний рівень цього 58-річного апаратника не був таємницею. Його щиро вважали тимчасовою фігурою. До влади рвалися інші – розумні й молоді.

Однак Л. Брежнев пройшов довгу школу виживання, з'явившись іще в сталінському секретаріаті ЦК КПРС у 1952 р. Він виявився неперевершеним майстром апаратної боротьби, підступних інтриг, багатоходових політичних комбінацій. Як і Сталін, який був його першим патроном, він міг чекати бажаного роками. Тихо, непомітно, проте послідовно він усував зі свого шляху всіх реальних та потенційних суперників. Поступово на високих посадах його стали оточувати не діячі, а чиновники, не вожді, а виконавці. **Брежнев став необхідним для сірої апаратної маси, яка зайняла всі керівні посади й була стурбована тільки одним: аби патрон якнайдовше залишався генеральним секретарем ЦК.**

Народився Л. Брежнев у Дніпродзержинську в робітничій сім'ї. Тут закінчив інститут і почав працювати на металургійному заводі. У травні 1937 р. 30-річний інженер був призначений на посаду голови Дніпродзержинського міськвиконкому. Сталінський терор відкрив багато керівних вакансій, тож енергійний висуванець з бездоганими анкетними даними швидко просувався щаблями номенклатури. Заповнюючи анкети, він тоді називав себе українцем, бо місцевим кадрам в апараті віддавалася перевага.

У 1939 р. М. Хрущов висунув Л. Брежнева на посаду секретаря Дніпропетровського обкому партії, відповідального за роботу підприємств ВПК. У роки війни Брежнев працював у політорганах, останньою була посада начальника політуправління 4-го Українського фронту. У повоєнні роки очолив спочатку Запорізький, а потім – Дніпропетровський обкоми партії, з 1950 р. – компартію Молдавської РСР. Після XIX з'їзду КПРС закріпився в центральному партійному апараті.

М. Хрущов уважав Брежнева членом своєї команди. Переконавшись у тому, що казахи в керівництві Компартії Казахстану не схваляють перетворення цілих степів на орні землі, персек відійшов від усталених принципів національної політики і поставив у 1955 р. на чолі республіканської парторганізації Л. Брежнева. Через рік, коли казахські степи дали такий урожай зернових, що на збирання довелося скликати студентів з усієї країни, Хрущов повернув Брежнева в секретаріат ЦК КПРС і доручив йому справу, яку цінував над усе – космічну програму. Після поразки «антипартійної групи» Брежнев став членом президії ЦК КПРС, а у травні 1960 р. одержав посаду голови Президії Верховної Ради СРСР. У червні

1964 р. він слухняно повернувся в секретаріат ЦК, оскільки це відповідало кадровим розрахункам патрона.

Коли Л. Брежнев став на чолі партії, він не дозволив собі, на відміну від Хрущова, керуватися в кадрових переміщеннях особистими уподобаннями. Вищих функціонерів тепер усували від влади з урахуванням їх інтересів і побажань – працевлаштовували на почесні синекури або урочисто проводжали на пенсію зі збереженням звичного для них рівня життя. Після усунення М. Хрущова в політбюро ЦК уперше не виникло відкритої боротьби за владу. О. Косигін, який по праву мав великий авторитет серед господарників і в суспільстві, став головою Ради міністрів СРСР і обіймав цю посаду практично до смерті. Він отримав можливість здійснювати економічну реформу, хоча Брежнев не виявляв до неї прихильності.

Повноваження «другого секретаря» ЦК КПРС (така посада офіційно не вводилася в номенклатуру до 1990 р., аби не послаблювати значення поста першого, або генерального секретаря) дісталася войовничому консерватору М. Суслову. Відповідно до своїх уподобань, Суслов надав у цій посаді наголосу на ідеологічних питаннях. Йому не чинили перешкод у здійсненні найжорсткішої лінії в боротьбі з національним рухом (особливо в Україні), а також у згортанні кампанії десталінізації. За цілковитої підтримки Брежнева Суслов обрав тактику замовчування навіть тих злочинів, які стали надбанням гласності в добу Хрущова. Знову було заблоковано доступ до архівів. Сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)», який вилучили з обігу в 1956 р., визнали за доцільне більше не друкувати, але оцінки й положення з цього катехізису сумірно відтворювалися в офіційних документах, численних «творках» другого генсека, які писалися його спічрайтерами і друкувалися масовими накладками, у посібниках і підручниках з різних галузей суспільствознавства.

Третьому впливовому члену політбюро ЦК, колишньому керівникові Компартії України М. Підгорному Л. Брежнев віддав посаду голови Президії Верховної Ради СРСР. Тільки у 1977 р., перебуваючи в zenіті політичної могутності, Брежнев дозволив собі усунути М. Підгорного з посади номінального глави держави й забрати її собі. З поєднанням цих посад у радянській історії відбулося *суміщення номінального й реального глави держави в одній особі*.

За часів Й. Сталіна і М. Хрущова існувала якісна відмінність між олігархією (носіями влади) і номенклатурою (трансляторами цієї влади у відомства та на периферію). За часів Л. Брежнева почалося поступове стирання цієї відмінності. Проте процес стирання пішов не через підвищення ролі ЦК КПРС як колективного органу вищої влади. Генерального секретаря таке підвищення ролі ЦК не влаштовувало.

З кінця 60-х років пленуми ЦК відбувалися, як правило, двічі на рік, і кожний з них тривав не більше одного дня. За таких умов Центральний комітет не мав можливості виявити себе як орган влади. Пленуми ЦК тільки схвалювали рішення, що приймалися на політбюро і в секретаріаті, а готувалися в апаратних відділах ЦК. Водночас зросла роль перших секретарів обкомів і ЦК компартій союзних республік. Ці керівники становили основний кістяк Центрального комітету, проте вони діяли не на засіданнях ЦК (пленумах) як єдина корпорація, а кожен *індивідуально*, через спілкування з апаратними відділами ЦК. Останні склалися з працівників, позбавлених політичного значення й цілком підпорядкованих генеральному секретареві та секретаріату ЦК в цілому. У такий спосіб зростання ролі членів ЦК – провідних представників компартійно-радянського апарату – не зачіпало повноти влади генерального секретаря.

Такий складний перерозподіл влади зменшував залежність генерального секретаря від членів політбюро ЦК, що цілком влаштувало Брежнева. За умов, що склалися, явно послаблювалася небезпека виступу проти керівника секретаріату з боку більшості членів вищого партійного керівництва (як у 1957 р.) або всього складу ЦК КПРС (як у 1964 р.).

Однак Л. Брежнев зміцнював свою особисту владу не тільки за допомогою апаратних комбінацій. Йому вдалося згуртувати навколо себе вищих функціонерів у центрі й на периферії під гаслом утвердження політичної стабільності. Правила гри, запропоновані розважливим і толерантним генсеком, цілком влаштували правлячий номенклатурний клан. Після сталінського терору і хрущовської сваволі він уперше відчув себе в безпеці.

Такі тенденції в державному управлінні призводили до свідомого ухилення від розв'язання назрілих проблем. Адаже кожна велика проблема потребувала нестандартних рішень і кадрових переміщень. Значно легше було відсунути її розв'язання у невизначене майбутнє. Тому консерватори на чолі з Л. Брежневим робили вигляд, що в суспільстві взагалі не існує жодних серйозних проблем. Наслідком егоїстичної політики, в основі якої корінилися особисті інтереси можновладців, була відмова від реформ. За цих умов системна криза комуністичного ладу розросталася. Однак для стороннього спостерігача поверхня повсякденного життя залишалася незворушно спокійною.

Ідеологи на чолі з М. Сусловим робили спроби утвердити в суспільстві позитивний образ Л. Брежнева як вождя радянського народу. Проте з новоявленого культу особи нічого не виходило. Брежнев ніколи не був харизматичним вождем. У другій половині свого тривалого правління він мав серйозні проблеми зі здоров'ям, у тому числі з дикцією. Незліченна кількість анекдотів, пов'язаних

з його особою, свідчила про те, що до другого генсека, на відміну від першого, народні маси ставилися з іронією.

Номенклатура з готовністю підтримувала та заохочувала примхи генерального секретаря ЦК КПРС, особливо його пристрасть до нагород і почесей, яка вказувала на прихований комплекс неповноцінності. У другій половині перебування при владі ця пристрасть набула скандально-маразматичної форми. Генерал-майор у 1945 р., він став генералом армії в 1975 р. і маршалом Радянського Союзу в 1976 р. Генеральний секретар ЦК отримав у нагороду від своїх підлеглих п'ять золотих зірок Героя Радянського Союзу та Героя соціалістичної праці, які він носив у два ряди, а також сім орденів Леніна, Ленінську премію миру, Ленінську премію з літератури.

Як витворювалася така ситуація, описав у своїх спогадах П. Шелест, який підтримував довірчі стосунки зі своїм колишнім патроном М. Підгорним. Під 9 грудня 1966 р. є такий запис: «Наближався ювілей – 19 грудня виповнювалося 60 років Л. І. Брежневу. Усі члени Політбюро ухвалили, що цю дату треба відмітити скромно. Зібрали з членів Політбюро, кандидатів і секретарів ЦК гроші, щоб придбати особистий подарунок ювіляру від товаришів по роботі. Що стосується урядової нагороди, то було прийняте рішення нагородити його орденом Леніна і Золотою Зіркою Героя Соціалістичної Праці (одну зірку Героя Соціалістичної Праці він уже мав ще при М. С. Хрущові). Але Брежневу хотілося іншого – він хотів бути Героєм Радянського Союзу і почав упрощувати Підгорного внести пропозицію про присвоєння йому (Брежневу) звання Героя Радянського Союзу. М. В. Підгорний відмовився це робити, наводив аргументи проти, але Брежнев просив, вимагав, вимолоував Героя, посилаючись на те, що нібито його у війну представляли до цього звання. Адаже ж пройшло більше двадцяти років, як закінчилася війна. За що нагороджувати таким високим званням у мирний час? Про все це М. Підгорний зі мною неодноразово говорив, висловлював свій гнів і навіть радився зі мною, що робити, як учинити. Я висловив відверто свою думку, що присвоєння звання Героя Радянського Союзу буде сприйнято негативно, особливо військовими та фронтовиками. Підгорний у розмові зі мною сказав: “Я з тобою згодний, але Брежнев бере мене просто змором, більше такого натиску я витримати не зможу, та й не хочу остаточно псувати з ним взаємовідносини”»⁸.

Ленінську премію з літератури Брежнев отримав за мемуари, не ним написані. Ці мемуари в міру їх виходу окремими книжками вивчалися у розгалуженій системі партійно-політичної освіти, звучали по радіо голосом улюбленого народом В'ячеслава Тихонова («Штірліца»), були включені в шкільну програму. Народ

⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 230.

відгукнувся черговим анекдотом, згадуючи слова популярної пісні: «Все, что было не со мной – помню».

Довгі роки «застою» виявилися вкрай бідними на події, які залишилися в пам'яті. Тому події створювалися штучно. Партійний апарат доклав багато зусиль, щоб урочисто обставити прийняття нової Конституції СРСР і конституцій союзних республік.

У жовтні 1961 р. на XXII з'їзді КПРС М. Хрущов зазначив, що Конституція СРСР 1936 р. застаріла. У новій Конституції, на його думку, треба було відобразити факт утворення в СРСР загальнонародної держави й розповісти про шляхи розгорнутого будівництва комунізму. Прийнята цим з'їздом програма КПРС запевняла, що до 1971 р. СРСР випередить США за своїм економічним потенціалом. Тим часом у середині 60-х років стало ясно, що прогнози програми КПРС побудовані на піску. Наступники Хрущова опинилися в незручній ідеологічній ситуації. Було вирішено вилучити партійну програму з пропагандистського обігу й на певний час забути про перегляд Конституції.

У 1967 р. спічрайтери Л. Брежнєва запровадили нове поняття – розвинений соціалізм. Під ними розуміли смугу розвитку тривалістю в кілька десятиліть між побудованим у 30-ті роки соціалізмом і повним комунізмом, коли всі матеріальні й культурні блага розподілятимуться між громадянами СРСР за потребами. М. Хрущова засудили за легковажне ігнорування розвиненого соціалізму як об'єктивно існуючого етапу комуністичного будівництва. Ця критика була нагодою для того, щоб згадати ім'я Хрущова в пресі. Від жовтня 1964 р. його ім'я ніколи не згадувалося в засобах масової інформації – ніби й не існувало такої людини. Розлючений «наш Микита Сергійович» сидів удома й надиктовував на магнітофон мемуари. Згодом вони були передані на Захід і надруковані велетенськими накладками.

60-ту річницю Жовтневої революції ідеологи ЦК КПРС вирішили ознаменувати прийняттям нової Конституції. На XXV з'їзді КПРС у березні 1976 р. Л. Брежнєв оголосив, що питання про «конституцію розвинутого соціалізму» цілком назріло. Було створено Конституційну комісію, яка розробила й у червні 1977 р. опублікувала проект Основного закону. Після цього події розгорталися за сценарієм, розробленим під час прийняття сталінської Конституції 1936 р. Організуючи ритуал «всенародного обговорення», компартійний апарат поставив своєрідний рекорд, достойний книги Гіннеса. В Україні в обговоренні проекту взяло участь майже 35 млн осіб. У жовтні 1977 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР в урочистій обстановці прийняла нову Конституцію.

Конституція СРСР 1977 р. принципово не відрізнялася від Основного закону 1936 р. У ній збереглося декларативне положення про можливість виходу кожної

союзної республіки зі складу багатонаціональної держави. Роль КПРС у житті радянського суспільства характеризувалася докладніше, ніж у попередній Конституції, але так само в публіцистичних виразах, а не мовою правових формул. Стаття 6-та проголошувала: «Керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Ці слова були позбавлені реального змісту й не розкривали механізмів диктатури державної партії. Слово «диктатура» взагалі було відсутнє. Держава «диктатури пролетаріату» волею компартійних пропагандистів була перетворена на «загальнонародну державу».

Услід за Конституцією СРСР почалася робота над новою Конституцією УРСР. Її проект винесли на обговорення в березні 1978 р. Обговорення відбувалося за скороченим сценарієм, але йому також надали «всенародного характеру»: партпаратники провели 280 тис. зборів, у яких взяли участь 32 млн осіб. Конституція УРСР була прийнята в квітні 1978 р. на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР. У її тексті відтворювалися основні положення Конституції 1937 р.

На специфіку комуністичної диктатури під час 18-річного правління Л. Брежнєва додаткове світло кидає доля політичних діячів, які залишилися в президії ЦК КПРС після зняття М. Хрущова. Список членів президії ЦК на листопад 1964 р. наводиться у порівнянні з персональним складом політбюро ЦК на початок листопада 1982 р. (Л. Брежнєв помер 10 листопада 1982 р.). Перші цифри після прізвищ позначають вік, а цифри в дужках – стаж перебування в найвищому органі влади⁹.

<i>Листопад 1964 р.</i>	<i>Листопад 1982 р.</i>
1. А. Мікоян, 69 (30)	1. Л. Брежнєв, 76 (26)
2. М. Суслов, 62 (10)	2. А. Кириленко, 76 (21). До 22.11.
3. М. Шверник, 76 (9)	3. А. Пельше, 83 (17)
4. Л. Брежнєв, 58 (8)	4. В. Гришин, 68 (12)
5. О. Косигін, 60 (9)	5. Д. Кунаєв, 70 (12)
6. М. Підгорний, 61 (5)	6. В. Щербицький, 64 (12)
7. Д. Полянський, 47 (5)	7. Ю. Андропов, 68 (10)
8. Г. Воронов, 54 (4)	8. А. Громико, 73 (10)
9. А. Кириленко, 58 (3)	9. Г. Романов, 59 (7)
10. П. Шелест, 56 (1)	10. Д. Устинов, 74 (7)
11. О. Шелєпін, 46 (1)	11. К. Черненко, 71 (5)

⁹ Кульчицький С. В. Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. – С. 64, 82.

	12. М. Тихонов, 77 (4)
	13. М. Горбачов, 51 (3)
Середній вік – 59 років	Середній вік – 70 років
Середній стаж – 8 років	Середній стаж – 11 років

Керівники партії помирали на «бойовому посту», і Л. Брежнев не став винятком. Перед смертю він уже мав найдовший стаж перебування в політбюро ЦК. М. Сулов теж помер, перебуваючи на посту, у 80-річному віці. О. Косигін був звільнений з посади за два місяці до смерті, у 76-річному віці. У 1982 р. в політбюро залишався тільки один представник зі складу президії ЦК – А. Кириленко. Однак він уже знаходився у такому розумовому стані, що його попросили написати заяву про вихід на пенсію через 12 днів після смерті Брежнева. Чому генсек тримав його на вершинах влади так довго, залишається загадкою. Можливо, це пояснювалося ремаркою М. Підгорного у переказі П. Шелеста: «Нестійка людина, дуже вразливий, далеко не позбавлений підлабузництва»¹⁰.

М. Шверник пішов на пенсію в 78 років, А. Мікоян – у 70 років (через те, що його посада в радянській вертикалі влади виявилася потрібною для задоволення претензій М. Підгорного). Д. Полянського тримали в політбюро ЦК до 1976 р., коли його посада знадобилася для Д. Устинова. П. Шелест залишив посаду в 1973 р., щоб місце в політбюро ЦК закріпилося за В. Щербицьким. Усі керівники компартій національних республік претендували на членство в політбюро ЦК КПРС, і залишати двох представників від однієї республіки Л. Брежнев не бажав. Була ще одна вагома причина для звільнення Шелеста: Щербицький замінив його в керівництві Компартії України. Одночасно з П. Шелестом зі складу політбюро ЦК був виведений 63-річний Г. Воронов. У 1973 р. вище партійне керівництво треба було поповнити одразу трьома вагомими фігурами – Ю. Андроповим, А. Гречком і А. Громиком. У 1977 р. Підгорний позбувся посади голови Президії Верховної Ради СРСР (оскільки ця посада стала потрібна Л. Брежневу) і разом з нею – місця в політбюро ЦК.

Найбільш підступно Л. Брежнев обійшовся із «залізним Шуриком» – честолюбним О. Шелепіним. У 1967 р. він був звільнений з посади секретаря ЦК і нагороджений посадою керівника радянських профспілок. У 1975 р. його звільнили з цієї посади і разом з нею він позбувся місця в політбюро ЦК. Після цього Шелепін до пенсії працював на посаді заступника голови Державного комітету СРСР з професійно-технічної освіти.

¹⁰ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 231.

Наприкінці правління Л. Брежнєва у складі політбюро ЦК були лише дві особи у віці до 60-ти років і три – до 70-ти років. Переважна більшість членів вищого партійного керівництва складалася з людей похилого віку. **Правління олігархів на чолі з координатором колективного керівництва Л. Брежнєвим перетворилося на геронтократію.**

12.4

Відносини Кремля з українським субцентром влади

У політичному житті Радянського Союзу **середина 60-х років є межею, яка відділяє добу одноосібної диктатури від диктатури колективної.** Колективна диктатура часів Л. Брежнєва виявилася більш-менш стабільною внаслідок бажання генерального секретаря ЦК КПРС виробити певні правила гри у спілкуванні з високопосадовцями і послідовно дотримуватись їх. З підкресленою увагою Л. Брежнєв ставився до носіїв диктаторської влади – своїх колег у політбюро ЦК, що й призвело врешті-решт до виродження колективного керівництва в геронтократію.

Постійне підкреслювання чинника колективності в керівництві не заважало Брежнєву провадити свою лінію, користуючись порадами і підтримкою обмеженого кола колег у політбюро ЦК. Колективізм, як показує приклад з опрацюванням рішення про вторгнення в Афганістан, виявлявся на ділі досить умовним поняттям. Однак позиція керівників республіканського або регіонального рівня, які нерідко були членами ЦК КПРС, впливала на вироблення рішень, які стосувалися повсякденного життя.

Високопосадовці, які одержували від загальносоюзного центру мандат на управління національними республіками або регіонами Російської Федерації, мусили спиратися на підтримку свого населення або хоча б бути популярними серед нього. Цими якостями визначалося їхнє становище в ієрархізованій і замкнутій «внутрішній партії». Втрата популярності загрожувала втратою посади, яка визначала матеріальний добробут і суспільну вагу високопосадовця. Однак у першу чергу йому треба було налагоджувати стосунки всередині свого клану – з людьми в колективному керівництві та апаратними працівниками у відділах ЦК КПРС, які їх обслуговували.

Загальносоюзний центр мав мало спільного з керівниками регіоналізованої Росії. У 1922 р. можновладці Кремля перетворилися з російського на загальносоюзне керівництво, після чого подбали, щоб у межах Російської Федерації не існувало впливового політичного керівництва. Звичайно, керівники СРСР спиралися

на російський народ (але не на регіоналізовану Російську Федерацію) як народ державоутворюючий. Однак під час розподілу матеріальних благ першочерговою увагою користувалася не російська «глибинка», яка була основою радянської імперії, а країни Центрально-Східної Європи, республіки Балтії, великі індустріальні центри і міста під номерами, де розвивалася промисловість ВПК. Якщо до характеристики відносин між центром і периферією застосувати звичні поняття «метрополія–колонії», то до метрополії в Радянському Союзі треба було б віднести відомства, організації і підприємства загальносоюзного підпорядкування, а до колоній – усю решту незалежно від місця розташування. **Максимальна зацентралізованість державної влади та її цілковита незалежність від атомізованого, позбавленого горизонтальних зв'язків населення не дозволяє зробити висновок про те, що комуністична диктатура була виразником інтересів якогось одного народу, у тому числі й російського.** Найбільш яскравим доказом цієї тези є зовнішньополітична діяльність очільників Кремля, які іноді грали долею російського і всіх інших народів, балансуючи на межі війни.

Слід пам'ятати, однак, що опертя центрального керівництва на росіян як державоутворюючу націю утверджувало останніх не тільки в ролі титульної нації Російської Федерації (що відповідає конституційним нормам), але й у відкрито не визнаному статусі титульної нації в масштабах усього Радянського Союзу. **Імперська психологія керівників СРСР мала подвійну природу – класову, яка теоретично виходила на планетарний масштаб, і національну, тобто російську.** Коли всесоюзні переписи населення показали, що росіяни можуть втратити в майбутньому кількісну перевагу серед загальносоюзного населення, Кремль активізував темпи русифікації українців і білорусів.

Керівники Комуністичної партії були здатні ліквідувати незалежні від держави громадські організації горизонтального типу або перетворити їх у вертикальні на засадах «демократичного централізму». Але вони не могли ліквідувати не оформлені організаційно горизонтальні зв'язки – такі, як національна солідарність. Усупереч декларації радянського П. Тичини, «чуття єдиної родини» об'єднувало населення не за класовою, а за національною ознакою. Тому ставлення кремлівського керівництва до найбільшої національної республіки, якою була Україна, завжди залишалося настороженим. В. Ленін долав небезпеку українського сепаратизму побудовою централізованої держави в оманливій формі союзу рівноправних республік, Й. Сталін – голодомором і масованим терором, М. Хрущов – грандіозним святкуванням 300-річчя «возз'єднання» братніх народів і затягуванням українських керівників високого рангу в Москву. Діючи на свій власний манер, Л. Брежнев зробив ставку на зміцнення залежності національної номенклатури від Кремля безпосередньо в Україні. За весь період перебування

при владі він з власної волі ввів до політбюро ЦК КПРС лише одного вихідця з України – свого давнього і доброго знайомого М. Тихонова. П. Шелест, а потім В. Щербицький ставали членами колективного керівництва з його санкції, але на формальних підставах – як керівники Компартії України. Інші вихідці з України, які були членами політбюро ЦК завдяки протекції М. Хрущова, залишалися на своїх місцях багато років, а А. Кириленко навіть пережив Брежнєва. Але наприкінці 1985 р. у вищому партійному керівництві залишався тільки один представник України – В. Щербицький.

Визначаючи стратегію виживання на посаді генерального секретаря ЦК, Л. Брежнєв мав позбутися залежності від тих, хто розчистив йому шлях до влади відправленням М. Хрущова на пенсію. Зокрема, Л. Брежнєв віддав М. Підгорному найвищу по радянській лінії посаду в державі, що на певний час задовольнило його амбіції. Ситуацію в Україні він мав намір зробити більш безпечною, протиставляючи П. Шелесту інших українських високопосадовців, передусім В. Щербицького.

У вищих ешелонах влади П. Шелест діяв у тандемі з М. Підгорним. Коли М. Хрущов забрав Підгорного в Москву, Шелесту дісталася посада першого секретаря ЦК КПУ. На цій посаді він виявив себе переконаним провідником лінії центру, хоч поводився досить незалежно, бо вважав, що Брежнєв багато в чому зобов'язаний своєю посадою саме йому.

Легенда стосовно автономістської політики Шелеста в Україні, яка поширювалася ним самим після виходу на пенсію, позбавлена підстав. Однак слід визнати, що дедалі ширші масштаби русифікації України, які інспірувалися московським центром у повоєнний період, обурювали його. Для політики русифікації П. Шелест не знаходив ані морального виправдання, ані практичного обґрунтування. На з'їзді письменників України в листопаді 1966 р. він заявив: «Ми повинні плекати нашу чудову українську мову надзвичайно турботливо і шанобливо. Це наш скарб, наша велика спадщина, яку ми, а насамперед ви, наші письменники, повинні оберігати і розвивати»¹¹.

Істотні «заслуги» в русифікації України належали саме М. Хрущову. Власна участь в усуненні Хрущова від влади здавалася Шелесту зручною нагодою для активізації дій, спрямованих на відшкодування втрат від русифікації. Передусім ішлося про втрати, заподіяні реформами Хрущова національній освіті. З ініціативи Шелеста міністр вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Ю. Даденков запропонував у 1965 р. під час зарахування до вищих навчальних закладів надавати перевагу тим абітурієнтам, які добре володіють українською мовою. Підручники і наукові журнали також мали виходити українською мовою.

¹¹ Див.: Литвин Володимир. Україна: два десятиліття «застою» (1966–1985). – К., 2004. – С. 58.

Запропоновані нововведення не були реалізовані в повному обсязі внаслідок обструкції міністерських чиновників з Москви. Проте видання наукової літератури, у тому числі в галузі точних наук, поступово стало здійснюватися українською мовою. У Харкові та Дніпропетровську було налагоджено випуск вечірніх газет українською мовою. На телебаченні збільшилася кількість україномовних програм. Українська мова запроваджувалася в поточну роботу установ, передусім партійних.

Українофільство П. Шелеста його колеги в Москві сприймали з підозрою, що з'ясувалося майже одразу після того, як він став членом президії ЦК КПРС. Сам Шелест у своєму щоденнику вважав, що Брежнев використовував деякі його ініціативи такого характеру, щоб ізолювати його і нацькувати на нього інших членів колективного керівництва. Описуючи хід засідання ЦК КПРС 2 вересня 1965 р., він зазначав, що Брежнев поставив на неофіційне обговорення записку про роботу Зовнішторгу, направлену з Києва не в президію, а в секретаріат ЦК. «У гарячці або навмисне, – писав Шелест у щоденнику, – було наговорено багато дурниць та образ, необґрунтованих звинувачень на адресу керівників республіки. Стверджувалося, що, мовляв, Україна претендує на особливе становище, проявляє місництво. Казали і про те, що порушується державна і планова дисципліна... Договорилися навіть до того, що на Україні занадто багато розмовляють українською і що навіть вивіски на магазинах і назви вулиць написані українською мовою. Севастополь же – місто російської слави, а в ньому є написи українською мовою. І взагалі дійшли деякі до того, що оголосили українську мову зіпсованою російською мовою. У всьому цьому виявився найбільш оскраженілий шовінізм і особливо це було у виступах Шелестіна, Суслова, Демичева, Косигіна»¹².

Розпочаті цим епізодом масовані атаки на П. Шелеста тривали роками, але Л. Брежнев і тут дотримувався своєї манери очікувати, поки ситуація не визріє остаточно. Кінець кінцем, П. Шелест цілком уписувався всією своєю діяльністю, ідеологією і навіть ментальністю в коло партійних керівників, до якого він належав організаційно – політбюро ЦК КПРС. Відмінність його від інших полягала тільки в тому, що він *озвучував компартійно-радянську лексику не російською, а українською мовою*. Але для тих, хто знаходився в Кремлі, вже одне це було незрозумілим і підозрілим. Погоджуючись із тим, що Радянський Союз існує у формі співдружності союзних республік – держав з однаковими правами, вони не вважали за потрібне робити наголос на національних правах і підкреслювали, що кожна республіка є частиною єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, а її населення – частиною єдиного радянського народу як нової історичної спільноти.

.....
¹² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С. 215–216.

П. Шелест, однак, не приймав динаміки розвитку, яка вела до поступового зникнення національних відмінностей, і наполягав на збереженні і розвитку тих державних інститутів, які були створені з урахуванням факту існування багатонаціональної держави у формі союзу республік. Характерними є його особисті зауваження на проект нової Конституції СРСР, які були подані в ЦК КПРС у квітні 1972 р. Уточнюючи правовий статус союзної республіки, викладений у виразах, властивих діючій тоді Конституції СРСР 1936 р., Шелест пропонував нову редакцію, яка максимальною мірою підкреслювала республіканський суверенітет: «Радянська союзна республіка – соціалістична суверенна держава у складі Союзу РСР. Поза межами, встановленими у статті 14 Конституції СРСР, кожна союзна республіка здійснює державну владу самостійно»¹³. У ст. 14 викладалися ті права, які республіки передавали союзній державі: представляти її у міжнародних зносинах, прийом до складу СРСР нових республік, функціонування загальносоюзних міністерств і відомств тощо.

На такі пропозиції П. Шелеста його кремлівські колеги не звертали особливої уваги. Набагато більше їх драгували ті виступи керівника Компартії України, які одержували широкий розголос. Мабуть, найбільший розголос дістала книга в жанрі художньої публіцистики «Україно наша Радянська», яку він надрукував у 1970 р. 100-тисячним накладом під своїм прізвиськом. Пам'ятаючи прийом, який зустрів у Кремлі вірш В. Сосюри «Любіть Україну», надрукований російською мовою, П. Шелест підкреслював радянський характер України і стверджував, що всі її економічні й культурні досягнення одержані «під зорею Радянської влади». Разом із тим він із захопленням розповідав про багатотисячлітню історію України, про козаків – оборонців українського народу, про своїх предків, які були козаками.

Поки П. Шелест залишався на чолі Компартії України, ніхто ані писнув. Книга здобула схвальні рецензії в суспільно-політичних і наукових журналах, нею райкоми партії нагороджували пропагандистів за активну роботу. Коли автор втратив посаду, керівники кількох гуманітарних інститутів АН УРСР одержали вказівку знайти в цій книзі методологічні й ідейні помилки. На підставі їхнього висновку політбюро ЦК КПУ прийняло закриту постанову «Про книгу П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська»», в якій рекомендувалося висновок АН УРСР опублікувати в журналі «Комуніст України» у вигляді редакційної статті. У квітні 1973 р. стаття була опублікована під назвою «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги». Автора звинувачували в тому, що він приділяв непропорційно багато місця минулому України, її «дожовтневій» історії. У тлумаченні ряду літературно-мистецьких понять і явищ, вказували рецензенти, «автор виступає із загальнолюдських,

¹³ Там само. – С. 607.

абстрактно-гуманістичних позицій». Рецензентів обурювало, що в книзі ніде не підкреслювався класовий, ідеологічний характер художньої творчості. Натомість наводилися такі твердження: зодчество – показник художньої сили народу, мистецтво – художня мова народу, пісня – душа людини тощо¹⁴. У такому ключі була витримана вся рецензія, яку замовив ученим АН УРСР новий керівник Компартії України – В. Щербицький.

Передумови для заміни П. Шелеста визрівали поступово, в міру зміцнення в Кремлі позицій Л. Брежнєва, а в Україні – В. Щербицького.

Володимир Щербицький народився у 1918 р. в сім'ї робітника в містечку Верхньодніпровську. Навчався в Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті, який закінчив перед початком війни. Після повернення з армії працював на інженерно-технічних посадах у Дніпродзержинську. У 1948 р. розпочав партійну кар'єру: Л. Брежнєв, будучи першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У, поставив його на посаду другого секретаря Дніпродзержинського міського партії. Після цього В. Щербицький послідовно обіймав партійні посади другого і першого секретаря в Дніпропетровську, в 1957 р. став секретарем ЦК Компартії України. На початку 1961 р. за рекомендацією Л. Брежнєва М. Хрущов призначив його керівником українського уряду, проте в червні 1963 р. звільнив з цієї посади. Після приходу до влади Л. Брежнєв тричі порушував питання про повернення свого протеже в уряд, постійно наражаючись на гостру протидію з боку П. Шелеста. У жовтні 1965 р. Щербицький усе-таки очолив Раду міністрів УРСР. Буквально через два місяці пленум ЦК КПРС обрав його кандидатом у члени президії ЦК КПРС. Брежнєв готував Шелесту заміну.

У квітні 1971 р. на XXIV з'їзді КПРС В. Щербицького, як і П. Шелеста, обрали членом політбюро ЦК. У щоденнику П. Шелест відреагував на цю подію таким записом: «Зі мною про вибори Щербицького розмови не було. У кулуарах багато було розмов начебто про мій перехід після з'їзду на роботу до Москви. Причому ця розмова була в різних варіантах, але зі мною на цю тему ніхто не вів розмову, хоча я відчував, що навколо мене відбувається якась метушня. Обрання Щербицького до складу Політбюро – це сигнал не на мою користь, хоча Брежнєв це прикриває значимістю для республіки, але республіка завжди мала свою значимість, а такого не було, щоб у складі від республіки двоє було чоловік у Політбюро членами»¹⁵.

І знову Л. Брежнєв не поспішав. Тільки 30 березня 1972 р. на політбюро ЦК він поставив доповідь голови КДБ Ю. Андропова про ворожу пропаганду та її

¹⁴ Политическое руководство Украины. 1918–1989, – М., 2006. – С. 376–381.

¹⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С. 342–343.

вплив, про загострення в СРСР класової та ідеологічної боротьби. У ході доповіді генсек подав декілька реплік, які стосувалися книги «Україно наша Радянська», внаслідок чого обговорення звелось до прорахунків Компартії України в інтер-національному вихованні трудящих і звинувачення її у примиренському ставленні до виявів націоналізму. Нарешті, 19 травня 1972 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому П. Шелесту була запропонована робота в Москві, одним із численних заступників голови Ради міністрів СРСР. Після цього скликаний у Києві пленум ЦК КПУ обрав першим секретарем ЦК В. Щербицького. П. Шелест тільки через рік був виведений зі складу політбюро ЦК КПРС і відправлений на пенсію.

Після від'їзду П. Шелеста в Україні почалася кампанія цілеспрямованої русифікації. Провідником її став В. Маланчук, якого в жовтні 1972 р. на пропозицію М. Суслова було призначено на посаду секретаря ЦК КПУ з питань ідеології. Надмірна любов до історії України та української мови почала вважатися достатньою підставою для звинувачень у націоналізмі. Спираючись на безпосередню підтримку загальносоюзного центру, В. Маланчук розпочав ідеологічну чистку. В Україні відбулася заміна багатьох керівників ідеологічних і наукових установ. Зокрема, було усунуто від керівництва «Українським історичним журналом» та Інститутом археології АН УРСР видатного українського історика Ф. Шевченка.

Боротьба з українським націоналізмом нерідко відбувалася у формі істеричних звинувачень на адресу далеких від будь-якої політики людей, які лише дотримувалися традицій і звичаїв свого народу. На вулицях Києва стали з підозрою поглядати на людей, одягнутих по-міському, якщо вони розмовляли українською мовою. У Львові на площі Ринок від скульптури Нептуна відламали тризуб, аби не виникало небажаних асоціацій. Чудово володіючи українською мовою, В. Щербицький під час офіційних виступів майже завжди використовував російську. А за ним на російську мову або суржик переходили партапаратники в областях України.

12.5

Дисидентський рух

Політична ситуація в Україні здавалася зовні спокійною, навіть застиглою. Однак у суспільстві нагромаджувався вибуховий потенціал. Прояв наявності політичної кризи свідчила тільки верхівка айсберга – дисидентський рух.

Наступ сталіністів після приходу до влади Л. Брежнева обурив передову інтелігенцію. Вона протестувала проти ідеологічного наступу консерваторів і припинення розгляду судових і позасудових вироків щодо жертв сталінських репресій.

В Україні опозиційні виступи найчастіше набували національного характеру і здебільшого спрямовувалися проти русифікації.

Щоб придушити опозицію в зародку, П. Шелест дав вказівку на арешти. Наприкінці серпня і на початку вересня 1965 р. близько тридцяти шістдесятників опинилися у слідчих ізоляторах КДБ. Серед заарештованих були критик І. Світличний, науковець М. Гринь, театральний художник П. Моргун (Київ), студент-заочник І. Гель, науковець-психолог М. Горинь, його брат мистецтвознавець Б. Горинь, викладачі університету М. Осадчий і М. Косів, архівіст М. Зваричевська, літератор і художник М. Масютко, модельєр Я. Менкуш (Львів), музейний працівник І. Герета, викладач музики М. Чубатий (Тернопіль), викладачі педагогічного інституту В. Мороз і Д. Івашенко (Луцьк), учителі М. Озерний та В. Іванишин, художник П. Заливаха (Івано-Франківськ). У них чекісти вилучили 900 примірників самвидаву і друкарські машинки, на яких виготовлялася нелегальна література¹⁶. Одночасно в Москві заарештували письменників А. Синявського і Ю. Даніеля, яких звинувачували в тому, що вони видавали на Заході свої антирадянські твори. За аналогією із самвидавом така безцензурна література була названа тамвидавом.

Серед вилучених зразків політичної публіцистики знаковою стала стаття «Стан і завдання українського визвольного руху». Як встановив Г. Касьянов, її написав Є. Пронюк. У ній підкреслювалося, що сучасний визвольний рух є безпосереднім продовженням попереднього (автор мав на увазі ОУН), але тактика боротьби за визволення України мусить бути іншою: «Свої завдання сили визвольного руху можуть з успіхом виконати лише демократично-революційним шляхом, методом боротьби, який включає в себе такі засоби: ідейна, легальна і нелегальна, масова й індивідуальна агітація і пропаганда»¹⁷. Це положення збігалось з програмними засадами Української робітничо-селянської спілки, оприлюдненими в тамвидаві тільки в 1967 р. Звідси можна зробити висновок, що нове покоління борців за незалежність України усвідомлювало без будь-яких колективних обговорень ту докорінну зміну ситуації в СРСР, яка сталася після відмови керівників правлячої партії від масового терору.

Самвидавський памфлет «3 приводу процесу над Погружальським» мав великий резонанс у всьому світі. Г. Касьянов у 1992 р. з'ясував під час бесід з колишніми дисидентами, що в написанні цього блискучого зразка політичної публіцистики брали участь І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний і В. Чорновіл¹⁸. Памфлет

¹⁶ Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – С. 48.

¹⁷ Там само. – С. 91.

¹⁸ Там само. – С. 93.

став відгуком на підпал Центральної наукової бібліотеки АН УРСР 24 травня 1964 р. У вогні тоді загинула майже вся україніка, яка збиралася десятиліттями – стародруки, рідкісні книги, рукописи, архіви Б. Грінченка, «Киевской старины», Центральної Ради та ін. Виходячи з факту знищення україніки, який автори не вважали випадковим, вони ставили важкі запитання: «Виморивши голодом мільйони українців у 1933 році, закатувавши кращих представників нашої інтелігенції, душачи найменшу спробу мислити, із нас зробили покірних рабів. Віддаючи державі всі сили і плоди своєї праці, ми не встигаємо подумати: Хто ми? Для чого живемо? Куди нас ведуть?»¹⁹

Кожний абзац цього памфлету бив у ціль, закликав до протесту. За спогадами учасників руху опору й очевидців, саме цей памфлет справив особливо великий вплив на настрої інтелігенції і став найбільш розповсюджуваним у самвидаві. Для деяких він був останнім поштовхом, щоб приєднатися до учасників руху опору. Справді, чи могла патріотично налаштована людина байдуже поставитися до таких рядків: «Невмируще серце України живить історія. Вона народила Т. Шевченка і тисячі національних героїв, і вони можуть знову воскреснути в кожному юнакові й дівчині. Ось чому історію України заховали від нас і стали випалювати її “каленим железом”. Наші діти вивчають у школі історію російських царів та їх полководців-душителей. Про своїх предків дітям дають фальшиві поняття. Але в архівах лежать, як динаміт, книжки, факти. До них мають доступ тільки тюремщики. Проте когось вони пекли навіть за сімома замками»²⁰.

Арешти серпня–вересня 1965 р. були таємними. Тільки на закритих нарадах з лекторським складом працівники КДБ інформували про розкриття націоналістичної організації, яка розповсюджувала антирадянську літературу і мала підпільну друкарню. Але суспільна атмосфера після першої хвилі десталінізації була вже не така, як у 30-х роках. 4 вересня 1965 р. в київському кінотеатрі «Україна» відбувся прем'єрний показ фільму «Тіні забутих предків». Після вступного слова режисера Сергія Параджанова слово взяв літературний критик Іван Дзюба. Замість того, щоб говорити про кінофільм, він оголосив присутнім, що в Україні відбуваються таємні арешти серед інтелігенції. Тут же піднявся В. Чорновіл і запропонував: «Хто проти тиранії – встаньте!». Адміністрація кінотеатру поспішила з показом фільму. Коли він завершився, то виявилося, що в залі сидять десятки агентів державної безпеки, які зірвали першу в СРСР за повоєнні десятиліття акцію громадського протесту²¹.

¹⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. VIII. – К., 2001. – С. 180.

²⁰ Там само.

²¹ Насправді було так. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. – Львів, 2001. – С. 64–65.

Цю акцію кадебісти не стали роздмухувати, обмежившись звільненням з роботи тих, хто брав у ній участь. І. Дзюба засів за працю про національну політику в радянській Україні, яку виношував, за його свідченнями, з 1963 р. Трьох місяців вистачило, щоб з-під пера критика вийшов твір на 214 сторінок – «Інтернаціоналізм чи русифікація?», якому судилося стати маніфестом українських дисидентів і найбільш важливим документом українського самвидаву. На багатьох прикладах автор підводив читача до висновку, який був сформульований у цій книзі: «У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено “місцевий” націоналізм, під яким частогусто підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя»²². Кінцевий висновок, з яким І. Дзюба звертався до влади, звучав так: «Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення... Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, “пресечення”, “искоренення”... І не доведеться запаковувати в кадебістські “ізолятори” людей, вся “вина” яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов’ю і тривожаться її долею»²³.

У своїй аргументації І. Дзюба не відходив від комуністичної ідеології. Навпаки, він широко використовував аргументи, взяті з праць К. Маркса і В. Леніна, щоб показати фарисейську суть політики керівників партії, її невідповідність деклараціям, які проголошували класики комунізму. У книзі висвітлювалася дискримінація українського народу в економічній, політичній, культурній і мовній сферах. Справедливо критикувалися офіційні концепції з національного питання, зокрема ідея майбутнього злиття націй при комунізмі, міф про цивілізаторську місію росіян щодо інших народів СРСР, теза про добровільність територіальних «возз’єднань» під час виникнення та розширення Російської імперії.

У грудні 1965 р. І. Дзюба передав рукопис М. Мушинці, який збирався повернутися на батьківщину, в Чехословаччину. Мушинку на кордоні затримали і рукопис вилучили. На допиті він заявив, що збирався передати рукопис голові культурного союзу українських трудящих у Кошицях В. Канушевському, «щоб той ознайомив із цим документом членів ЦК Комуністичної партії Чехословаччини, щоб вони

²² Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998. – С. 67.

²³ Там само. – С. 202, 203.

підказали Радянському урядові звернути увагу на порушення національної політики на Україні»²⁴.

Все-таки Дзюбин рукопис дістався Праги, а потім був переправлений у ФРН. У 1968 р. видавництво «Сучасність» у Мюнхені надрукувало його у вигляді книги українською мовою. Відтоді ця книга була перекладена різними мовами й поширилася в усьому світі. За словами видатного американського історика Дж. Армстронга, вона стала для всіх на Заході свідченням існування в Україні «надзвичайно ерудованої опозиції радянській політиці серед українських інтелектуалів»²⁵.

І. Дзюба і не думав приховувати свою книгу від влади. Наприкінці грудня 1965 р. він відправив рукопис П. Шелесту і В. Щербицькому, а потім і в Москву Л. Брежневу. 3 січня 1966 р., як можна бачити з щоденника П. Шелеста, тому доповіли про цей рукопис, і він негайно повідомив М. Сулова: «Подекуди піднімають голову націоналістичні елементи»²⁶. Далі події пішли за звичним сценарієм: нарада у відділі агітації і пропаганди ЦК КПУ, нарада директорів гуманітарних інститутів АН УРСР, письменників, викладачів університету і Вищої партійної школи з працівниками відділів ЦК КПУ, створення комісії, яка повинна була дати критичну оцінку «шкідливим ідеологічним документам». До честі О. Гончара, він відмовився брати участь у цій комісії, про що повідомив у письмовій формі ЦК КПУ²⁷.

Незважаючи на ритуальні прокльони, які сипалися на голову І. Дзюби, його праця справила велике враження на багатьох апаратників високого рангу, які не підтримували курс Кремля на русифікацію. В інтерв'ю, яке син П. Шелеста Віталій дав у травні 2001 р. Сергію Шаповалу, з цього приводу говорилося: «Цікавою є ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Вона була в батька майже настільною. Він читав її, плюювався, казав, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція по відношенню до Дзюби в наших розмовах неодноразово прокручувалася й поступово формувалася»²⁸. В інтерв'ю, яке дав у листопаді 2002 р. І. Дзюба Юрію Шаповалу, було вказано на таке: «Припускаю, що Шелесту я зробив погану послугу: він доводив, що ніякого націоналізму у ввірених йому володіннях немає, а тут отака халепа. Але ж мені йшлося про важливіші речі. Думаю, і Петро Юхимович це розумів. Не випадково ж за його вказівкою скорочений текст “Інтернаціоналізму чи русифікації”

²⁴ Шаповал Юрій. Кагебістська «Одіссея» Івана Дзюби // Обрії особистості. – К., 2011. – С. 28.

²⁵ Див.: Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – С. 100.

²⁶ П. Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С. 222.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – С. 748.

надіслали в усі обкоми партії: чи то для того, щоб знали “обличчя ворога”, чи може, для того, щоб звернути увагу партійних апаратів на нехтуване ними національне питання: це, мовляв, річ серйозна»²⁹.

Чому І. Дзюбу багато років залишали на свободі, хоча памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» переможно крокував світом? М. Жулинський у вступному слові до Дзюбиних спогадів дає досить переконливу відповідь: «Думаю, КДБ не могло спочатку второпати, що відбувається. Автор не криється, не конспірує свою діяльність – навпаки, легально посилає і тут, у Києві, в ЦК, у журнали свою працю, і до Москви засилає, і навіть до Чехословаччини через Миколу Мушинку до ЦК Комуністичної партії Чехословаччини передає в надії вплинути через закордонні комуністичні партії на московське партійне керівництво. Як його на арештантський гачок “зачепити”, яку ж статтю під це підшити, коли все робиться відкрито, із виразним запрошенням до дискусії?»³⁰

На адресу ХХІІІ з'їзду КПРС (березень 1966 р.) надійшов меморандум з вимогою припинити русифікацію України й арешти інакомислячих, під яким стояв підпис: Український національний фронт. П. Шелест дав вказівку голові КДБ УРСР В. Нікітченку негайно розібратися, хто стоїть за цією назвою. Лише через рік кадебістам удалося натрапити на слід і заарештувати вісім осіб, які входили в УНФ. Організація була добре законспірована, внаслідок чого їй вдалося проіснувати три роки. В її активі було до 200 осіб, здебільшого з Львівської, Івано-Франківської та Кіровоградської областей. УНФ видавав підпільний журнал «Воля і Батьківщина», але не розповсюджував його. Метою діяльності проголошувалась агітація за створення на базі УРСР самостійної демократичної держави³¹.

Великий вплив на розгортання дисидентського руху мав збірник документів, упорядкований журналістом В. Чорноволом під назвою «Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)». У ній були зібрані документальні дані про ув'язнених у далеких таборях «буржуазних націоналістів», які стали жертвами негласних судових процесів на початку 1966 р. Книга переконливо засвідчила вражаюче беззаконня та безглуздість дій властей у переслідуванні інакодумців. У передмові до збірника, який був надісланий П. Шелесту й В. Нікітченку, В. Чорновіл вимагав гласності у вирішенні долі несправедливо засуджених і в обговоренні гострих суспільних проблем.

Рукопис книги незабаром потрапив за кордон (з відома автора) і почав уривками друкуватися в газетах і журналах США, Канади, Німеччини, передаватися

²⁹ Там само. – С. 765.

³⁰ Жулинський Микола. Навздогін із пером у руках за 75-річним марафонцем // Дзюба Іван. Спогади і роздуми на фінішній прямиї. – К., 2008. – С. 12.

³¹ Український національний фронт. Дослідження, документи, матеріали. – Львів, 2000. – С. 15.

радіостанціями «Свобода», «Голос Америки», «Рим» на Радянський Союз. У Парижі цей вибуховий документальний матеріал було опубліковано окремою книгою. Автор удостоївся Міжнародної журналістської премії. У серпні 1967 р. В. Чорновіл був заарештований, йому пред'явили звинувачення в поширенні за-відомо наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад. Уже в листопаді у Львові відбувся суд. Автора книги засудили на три роки ув'язнення, але у зв'язку з указом про амністію скоротили строк ув'язнення наполовину. Щоб висловити свою солідарність з обвинуваченим, на судовий процес прибули з Києва Іван Драч, Ліна Костенко, Іван Світличний.

На початку 1970 р. у Львові вийшов перший номер журналу «Український вісник». Його ініціатором і головним редактором був В. Чорновіл, який за рік до того вийшов на волю. Журнал мав кореспондентів у багатьох містах України. У ньому подавалася інформація про судові й позасудові репресії, факти шовінізму й українофобії, становище українських політ'язнів, акції протесту тощо. Редакція підкреслювала, що журнал не є антикомуністичним або антирадянським, а навпаки, цілком легальним конституційним виданням. Проте він друкувався на друкарській машинці на цигарковому папері й поширювався підпільно. Протягом 1970–1971 рр. В. Чорновола вдалося випустити п'ять номерів журналу, з яких чотири потрапили за кордон. Шостий випуск з'явився у Києві в 1972 р. Його підготували співробітники Інституту філософії АН УРСР В. Лісовий і Є. Пронюк. В. Чорновола в цей час уже заарештували.

Великий резонанс в українському суспільстві й за кордоном мала стаття М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». У ній йшлося про те, як оцінювати входження України до Російської держави за Переяславською угодою 1654 р. В історичній літературі 30–40-х років ця подія характеризувалася як зло, але менше, ніж можливе приєднання України до Польщі або Туреччини. Такий підхід було піддано нищівній критиці у постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Під пильним наглядом компартійних ідеологів учені інституту випустили 1953 р. у світ повний курс «Історії України», в якому Переяславський акт розглядався як благодворне з усіх боків «возз'єднання» України з Росією. Помпезне відзначення 300-річчя цієї події в 1954 р. закріпило таку оцінку як офіційну.

Розкриваючи обставини виникнення терміна «возз'єднання», М. Брайчевський показав його невідповідність попередній радянській історіографії, яка користувалася терміном «приєднання», а найголовніше – фактичному стану справ. Нав'язана Л. Кагановичем оцінка змушувала повірити в те, що український народ під проводом гетьмана Б. Хмельницького провадив визвольну війну з польськими

панамі лише задля того, щоб возз'єднатися з Росією, втратити великою кров'ю здобуту державність і потрапити у нову кріпосну залежність!

Стаття не була надрукована в «Українському історичному журналі», який її замовив, незважаючи на підтримку провідних учених інституту, зокрема, І. Гуржія, Ф. Лося, А. Санцевича. Влітку 1966 р. вона почала розповсюджуватися без відома автора. У 1968 р. до керівництва інституту прийшов колишній секретар ЦК КПУ з питань ідеології А. Скаба, який одразу звільнив М. Брайчевського. Йому вдалося влаштуватися в Інституті археології АН УРСР. Але в 1972 р. один з примірників цієї статті потрапив за кордон і був опублікований (без згоди автора) видавництвом «Нові дні» в Торонто (Канада). М. Брайчевського знову звільнили, і протягом шести років талановитий учений не міг працювати за фахом.

У червні 1971 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи з протидії негальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів». Незабаром ЦК КПУ продублював її власною постановою під аналогічною назвою. У постановах вказувалося, що самвидавські твори використовують у своїх інтересах «імперіалістичні центри антикомунізму, розвідки капіталістичних країн і зв'язані з ними антирадянські емігрантські організації». Як найбільш небезпечні, згадувалися праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Серед снігів» В. Мороза, «Лихо з розуму» В. Чорновола, «Собор у риштованні» Є. Сверстюка. На відділі ЦК і обкомів партії покладалися поліцейські функції: «Вжити відповідних заходів для запобігання розповсюдженню політично шкідливої літератури, виявляти осіб, які займаються виготовленням, розповсюдженням і використанням так званого “самвидаву” і проводити з ними відповідну профілактичну роботу»³².

У січні 1972 р. новою хвилею арештів розпочався широкий наступ на дисидентів. Він тривав фактично без перерви майже два роки. За ґратами опинилися І. Гель, В. Марченко, А. Плющ, Є. Пронюк, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус, В. Чорновіл, З. Франко і багато інших. Почалася чистка від інакодумців в інститутах АН УРСР, вищих навчальних закладах, видавництвах, творчих спілках. Було складено чорні списки письменників і перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Переглядалися плани видавництв, репертуари театрів, експозиції музеїв.

Погром 1972–1973 рр. підірвав опозиційний рух. Проте незабаром він набув другого дихання. У серпні 1975 р. радянські газети опублікували повний текст Заключного акта Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, включаючи так звані гуманітарні статті. Серед них була й стаття про неприпусти-

³² Див.: Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – С. 120.

мість переслідування громадян за їхні політичні переконання. Спираючись на цю норму міжнародного права, яку публічно визнало вище керівництво СРСР, дисиденти зробили спробу легально відстоювати право на інакомислення. *Дисидентський рух трансформувався у правозахисницький.*

У травні 1976 р. на скликаній академіком А. Сахаровим прес-конференції західних журналістів у Москві фізик Ю. Орлов оголосив про утворення Групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Відомі російські дисиденти, які ввійшли до цієї групи, зобов'язувалися стежити за тим, щоб уряд СРСР дотримувався гуманітарних статей Заключного акта.

У листопаді цього ж року в Києві утворилася Українська Гельсінська група (УГГ). Фундаторами українського руху правозахисників стали письменник М. Руденко (голова), письменник, колишній політ'язень сталінських таборів О. Бердник, генерал-майор П. Григоренко, головні дійові особи «справи юристів» І. Кандиба та Л. Лук'яненко, які повністю відсиділи свій 15-річний строк, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, Н. Строката-Караванська, О. Тихий. «Своїм головним завданням, – заявляли члени УГГ, – Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактом порушень на терені України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою»³³. Цю заяву вони підписали власними іменами і подали адреси, щоб підкреслити свій намір діяти виключно на легальних засадах. Однак КДБ переслідував їх, не зупиняючись перед мерзенними провокаціями. Зокрема, під час обшуків їм підкидали долари США, порнографічні листівки, зброю, нацьковували на них хуліганів і карних злочинців.

З санкції Ю. Андропова і генерального прокурора СРСР Р. Руденка у січні 1977 р. був заарештований глава УГГ М. Руденко та учитель О. Тихий. Тихий був засуджений на 10 років таборів і п'ять років заслання. Інвалід війни М. Руденко одержав сім років таборів і п'ять років заслання.

У липні 1978 р. Л. Лук'яненко як «особливо небезпечний рецидивіст» був засуджений до 10 років таборів і 5 років заслання. Тоді ж за ґрати кинули М. Мариновича і М. Матусевича. Одного за одним заарештовували інших членів групи. Останньою у 1981 р. розглядалася справа І. Кандиби з першого складу УГГ. Однак до УГГ вступали нові члени – П. Вінс, О. Гейко, Ю. Литвин, В. Малинкович, В. Овсієнко та ін. Про належність до групи оголосили ув'язнені правозахисники В. Романюк, Й. Зісельс, З. Красівський, І. Сокульський, В. Чорновіл, Д. Шумук, Ю. Шухевич та ін. Після виїзду за кордон Л. Плюща, П. Григоренка і Н. Строкатої-Караванської було створено закордонне представництво УГГ.

³³ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. III. – К., 2001. – С. 268.

Не всі політв'язні дочекалися звільнення і реабілітації. У 1984 р. в Пермській тюремній лікарні помер О. Тихий, у Ленінградській – В. Марченко. Восени 1984 р. у таборі суворого режиму в с. Кучино Пермської області покінчив життя самогубством Ю. Литвин. Через рік там же помер В. Стус.

Опозиційний рух не став масовим. Однак сталіністи у владі розуміли, що він несе грізну небезпеку. Відмова від масового терору і відмова від реформ надзвичайно знижувала здатність керівників партії контролювати суспільні процеси. Будь-що вони прагнули приховати від громадян пропоновані опозиціонерами альтернативи тим методам управління і формам життя, з якими суспільство звиклося за довгі десятиліття. Однак встановлена державою інформаційна блокада навколо інакомислячих раз у раз переривалася в різний спосіб. Критика існуючого ладу пробуджувала громадську думку і спонукала людей давати оцінку несправедливостям, які вони бачили навколо себе. Опозиційний рух ставав яскравим виявом політичної кризи, яка дедалі більше зливалася з кризою соціально-економічною.

12.6

Наростання економічної кризи

Пленум ЦК КПРС у вересні 1965 р. скасував реформи М. Хрущова в галузі управління промисловістю. Були ліквідовані ради народного господарства і відновлена галузева система управління через союзні та союзно-республіканські міністерства. В Україні відновилися діяльність 22 союзно-республіканських і 7 республіканських міністерств. Сім раднаргоспів передали загальносоюзним міністерствам 499 підприємств, союзно-республіканським – 5 986, республіканським – 587. *Переважна частка промислового потенціалу України знову була підпорядкована центральним відомствам.*

Одночасно з ліквідацією раднаргоспів пленум ЦК КПРС прийняв по доповіді О. Косигіна постанову «Про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва». У ній визначалися основні принципи реформи методів планування й економічного стимулювання. Реформа спрямовувалася на розширення сфери госпрозрахункових відносин на підприємствах і створення ефективної системи стимулювання праці.

На початку жовтня 1965 р. було опубліковано два документи, підготовлені в Раді міністрів СРСР на основі рекомендацій групи економістів, які працювали під керівництвом харківського професора О. Лібермана – про поліпшення пла-

нування та стимулювання виробництва і про державне виробниче підприємство. Уряд О. Косигіна засвідчував бажання наділити підприємства широкими правами в господарській діяльності. Кількість обов'язкових показників, які спускалися зверху і були для підприємства своєрідною гамівною сорочкою в його господарській діяльності, істотно скорочувалася.

Зокрема, показник валової продукції зберігався тільки як статистичний. Основним плановим показником ставав обсяг реалізованої продукції. Якщо вироблену підприємством продукцію реалізувати не вдавалося, вона не зараховувалася йому як вироблена. Такий порядок спонукав підприємства скорочувати випуск продукції, яка не мала попиту.

Частину доходів підприємств тепер залишали в їхньому розпорядженні. Замість невеликого фонду директора утворювалися три великі самостійні фонди – розвитку виробництва, матеріального заохочення та соціально-культурних заходів і житлового будівництва. Величина їх обраховувалася за затвердженими урядом нормами, щоб перешкодити підприємствам домагатися збільшення частки прибутку в їх розпорядженні, а міністерствам – вилучати більше прибутку, знекровляючи тим самим підприємства.

На нові методи планування й економічного стимулювання підприємства переводилися поступово. У 1966 р. реформа охопила в Україні перші 100 підприємств. У 1970 р. кількість підприємств, які працювали по-новому, зростає до 8,2 тис., що становило понад 80% загальної кількості. На них припадало 92% обсягу промислової продукції³⁴.

Восьма п'ятирічка (1966–1970 рр.) стала найуспішнішою з усіх радянських п'ятирічок. Обсяг промислового виробництва збільшився в Україні наполовину. Дві третини приросту промислової продукції було одержано за рахунок зростання продуктивності праці. Однак статистика певною мірою прикрашала результати реформи: високі звітні показники нерідко досягалися завдяки прихованому підвищенню цін.

Основна причина труднощів з реформою полягала в тому, що розширення прав підприємств не супроводжувалося обмеженням прав міністерств і комітетів (Держплану, Держпостачу, Держкомцін тощо). Економіка залишалася командною, і командували нею не виробничники, а чиновники, які не були зацікавлені брати на себе ініціативу і відповідальність, виходячи з конкретної ситуації.

Госпрозрахунок, тобто порівняння витрат виробництва й одержаних результатів, завжди був лише ерзацом ринкового підходу до господарювання. Госпрозрахунок на реформованих підприємствах назвали «повним». Проте

³⁴ Баран Володимир. Україна 1950–1960-х рр. – С. 213.

він як був, так і залишався бюрократичним витвором, який не мав нічого спільного з господарюванням в умовах ринкової економіки.

Економічну реформу було поширено на всю промисловість завдяки зусиллям О. Косигіна. Діяльність міжвідомчої комісії при Держплані СРСР, що проводила реформу, внаслідок позиції керівників багатьох міністерств та відомств, які входили до неї, виявилася майже паралізованою. *Не бажаючи поступатися своїми правами, міністерства ігнорували положення про державне виробниче підприємство і поступово поверталися до жорсткого директивного планування.* Продуктивність праці, собівартість продукції, а згодом також інші показники знову стали директивними. Чим краще працювало підприємство, тим важчі умови чекали на нього в наступному році, оскільки загальносоюзні планово-фінансові органи встановлювали жорсткіші нормативи формування фондів стимулювання. Згортання економічних і посилення адміністративних методів управління зменшило заохочувальне значення премії. Вона знову ставала незначним додатком до заробітної плати. Партійні органи, як і раніше, на всіх рівнях активно втручалися в економіку, не поділяючи при цьому відповідальності за свої рішення. У самому виробництві не знаходилося людей, здатних утілити рішення, які відповідали б інтересам підприємства.

Економіка командного типу була приречена залишатися витратною, екстенсивною, ірраціональною. Реформа «пішла в пісок», а на плакатах під портретами Л. Брежнєва в кабінетах високих начальників і на вуличних транспарантах тиражувався глибокодумний, але загадковий вислів її головного могильника: «Економіка має бути економною».

Прищеплення елементів ринку командній економіці було принципово неможливим. Чехословацькі події 1968 р. допомогли компартійно-радянській номенклатурі зрозуміти: або план переможе ринок, або ринок переможе план, директиву, радянську владу. Після «празької весни» розмови про ринковий соціалізм, колективну власність, прямі зв'язки підприємств з іноземними фірмами, орендні відносини стали вважатися політично шкідливими. У пресі почалася інспірована компартійними ідеологами полеміка з економічними концепціями «ревізіоністів».

Підвищення продуктивності праці або зменшення матеріаломісткості виробництва, тобто якісні чинники економічного зростання, відігравали, як і раніше, другорядну роль у радянській економіці. Промисловість розвивалася переважно за рахунок залучення додаткових кількостей сировини та робочої сили, створення нових потужностей. Інтенсивним шляхам розвитку перешкождала несприйнятливність виробництва до модернізації. Новітню техніку доводилося «впроваджувати» (по-російськи – «внедрять»): це слово вказувало на необхідність застосування силових засобів. Відсутність конкуренції призводила до стагнації

виробництва. Оскільки можливості додаткового залучення у виробництво сировини та робочої сили поступово вичерпувалися, темпи промислового зростання скорочувалися.

Ця закономірність була характерною для всієї радянської промисловості. Однак в Україні падіння темпів економічного росту було особливо помітним. Починаючи з 70-х років для Держплану СРСР стали пріоритетними східні регіони країни. Національна політика не відіграла ролі у визначенні цього пріоритету. Донбас ніяк не міг зрівнятися з Кузбасом, де величезні поклади високоякісного кам'яного вугілля іноді можна було добувати навіть відкритим способом. Родовища нафти й газу в Україні поступово вичерпувалися, а геологорозвідувальні роботи згорталися, бо треба було розробляти нововідкриті родовища енергоносіїв у Західному Сибіру – одні з найбільших у світі. Лише електроенергетика, особливо атомна, розвивалася в Україні стрімкими темпами. Нові потужності споруджувалися з розрахунком на задоволення потреб сусідніх країн РЕВ. Виробництво електроенергії за 1970–1985 рр. збільшилося зі 138 до 272 млрд кВт-год.

Досить динамічно розвивалася в Україні й металургія, яка спиралася на колосальні родовища залізної руди в Криворізькому басейні і створені за багато десятиріч велетенські потужності з переробки руди в прокат чорних металів. За 15 років, з 1970 по 1985 р., видобуток залізної руди виріс із 111 до 120 млн тонн, виробництво прокату чорних металів – із 32,7 до 37 млн тонн.

Відчутно зменшився видобуток вугілля. У дев'ятій п'ятирічці (1971–1975 рр.) Україна давала близько 200 млн тонн вугілля на рік, у десятій (1976–1980 рр.) – 190 млн тонн, в одинадцятій (1981–1985 рр.) – менш як 180 млн тонн на рік³⁵. З кожною новою п'ятирічкою собівартість донецького вугілля зростала. Щоб видобути паливо, доводилося вводити в експлуатацію крутоспадні тонкі шари. Недостатня технічна оснащеність позначалася не лише на продуктивності, але й на умовах праці шахтарів, створювала загрозу їх життю. Коли запаси вугілля на верхніх горизонтах вичерпувалися, шахтарям доводилось спускатися за високоякісним вугіллям до нижчих горизонтів, розташованих іноді на кілометрових глибинах. Тут безпечні умови праці не завжди вдавалося створити навіть за допомогою високої технічної оснащеності вуглевидобутку.

Відірваний від ринку, директивний механізм господарювання ґрунтувався на нормативах, які доводилися до підприємств як обов'язкові. Для значної частини виробництв норми раціонального використання палива, сировини та матеріалів не визначалися через технологічні труднощі. У багатьох випадках перегляд норм не встигав за змінами в технічному рівні виробництва. Сам по собі перегляд

³⁵ Баран Володимир. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – С. 315.

мільйонів нормативів був надзвичайно трудомісткою справою. Часто директивні нормативи не виконувалися через відсутність прямої матеріальної зацікавленості в цьому з боку безпосередніх робітників. Масові громадські огляди економії ресурсів були пропагандистськими заходами й не могли істотно вплинути на показники виробництва. Тому матеріаломісткість продукції зростала, а фондівдача, тобто вироблений національний дохід у розрахунку на рубль виробничих фондів (задіяних у виробництві устаткування, сировини, палива, матеріалів) неухильно знижувався. Усупереч закликам компартійних ідеологів економіка не бажала бути економною.

Керманічі радянської держави над усе цінували в плановій економіці лише одну її рису: абсолютну підпорядкованість їхній волі. Головним завданням радянської промисловості вони вважали постійне нарощування озброєнь і передусім – ракетно-ядерного потенціалу. Військово-промислова комісія при Раді міністрів СРСР на чолі з Д. Устиновим турбувалася про те, щоб задовольнити всі потреби швидко зростаючого ВПК. Внаслідок цього структура виробництва все більше деформувалася. На непродуктивне нагромадження спрямовувалося все більше людських і матеріальних ресурсів. Коли пізніше став можливим доступ до суворо засекречених статистичних даних, з'ясувалося, що в 1989 р. оборонна складова дійшла до 52% виробленого валового національного продукту і 73% національного доходу СРСР³⁶.

У провідних країнах світу фонд заробітної плати поглинав дві третини національного доходу, тоді як в СРСР – тільки третину. Але навіть за рахунок жорсткого обмеження життєвого рівня населення мілітаризація економіки в таких захмарних масштабах неминуче мала призвести до краху. Радянський Союз урятувала від краху енергетична криза, яка спалахнула в світі у 70-х роках. Керівникам радянської держави тоді вдалося максимальною мірою використати кризові явища у світовій економіці, щоб залатати дірки у витратній частині державного бюджету. За 1971–1980 рр. видобуток нафти у Західному Сибіру зріс з 31 до 312 млн тонн, а видобуток газу – з 9,5 млрд до 156 млрд кубометрів. Через побудовані нафто- і газопроводи до кордонів з європейськими країнами енергоносії пішли на експорт, що забезпечило Радянському Союзу мільярди «нафтодоларів».

Поряд з реалізацією на світовому ринку «валютних» природних ресурсів різниця між доходами і витратами в державному бюджеті додалася за допомогою заходів, небезпечних з соціальної та економічної точки зору. Починаючи з 1923 р., коли було встановлено державну монополію на продаж спиртних напоїв (ще рані-

³⁶ Быстрова И. В., Рябов Г. Е. Военно-промышленный комплекс СССР // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – Т. 2. – М., 1997. – С. 206.

ше – з 1914 по 1922 р. – їх виробництво і споживання були заборонені), ця стаття доходів стала однією з найбільш вагомих у бюджеті. Саме з 70-х років спостерігалося стрімке зростання реалізації горілчаних виробів. Суспільство дедалі більше відчувало на собі негативні наслідки поширення алкоголізму. Споживання алкоголю набуло таких масштабів, що почало загрожувати генофонду населення. Наслідки колосальних обсягів продажу спиртного через державну торговельну мережу замовчувалися.

Поряд з прибутком, сукупність якого в масштабах усієї радянської економіки становила національний дохід, до прибуткової частини бюджету включали й частину витрат виробництва, а саме – амортизаційні відрахування, призначені для повного відтворення засобів виробництва. Кошти цієї частини амортизаційних витрат (реновації) нагромаджувалися на рахунках у банках, щоб з часом можна було купити нову техніку і списати на металолом вилучене з експлуатації спрацьоване устаткування. Проте держава як єдиний власник усіх засобів виробництва використовувала цю частину амортизаційних відрахувань (як правило, вона становила половину їх сумарної кількості) не обов'язково за місцем їх створення. Вона могла перекидати їх в інші галузі або використовувати в інших цілях. Пограбовані в такий спосіб підприємства користувалися тільки тією частиною амортизаційних коштів, яка залишалася на їхніх банківських рахунках з призначенням для відтворення засобів виробництва шляхом поточних або капітальних ремонтів. Це означало, що фізично або морально застаріла техніка постійно відновлювалася за допомогою ремонтів і залишалася у виробництві.

Подібна практика існувала завжди, але з 70-х років вона набула особливого поширення. **Вкрай негативно це позначилося саме на українській промисловості – її частка в загальносоюзних капіталовкладеннях упала майже вдвічі порівняно з 60-ми роками.** У галузях, де масштаби нового капітального будівництва були невеликими, оновлення машин та устаткування могло відбуватися тільки за рахунок фондів реновації. Коли ж держава забирала їх, аби використати в інших регіонах або в інших галузях, технічний рівень пограбованих галузей стрімко знижувався. Умови виробництва в Донбасі погіршувалися не тільки через те, що основні капіталовкладення в розвиток вуглевидобутку Держплан СРСР скеровував у перспективний Кузбас. Частина утвореного в Донбасі амортизаційного фонду також використовувалася в Кузбасі. А в легкій і харчовій галузях промисловості, які фінансувалися за залишковим принципом, спостерігався особливо низький технічний рівень. На цукрових заводах України інколи працювали машини, виготовлені ще в XIX ст.

Ситуація в сільському господарстві погіршувалася швидше, ніж у промисловості. Щоправда, нові керівники країни після усунення від влади М. Хрущова

звернули першочергову увагу саме на сільське господарство. У листопаді 1964 р. були скасовані укази 1958–1963 рр.: про заборону утримувати худобу громадянам, які проживали в містах та робітничих селищах; про обмеження норм утримання худоби в особистій власності сільських жителів, які не були членами колгоспу; про підвищене оподаткування власників худоби, які не займалися «суспільно-корисною працею»; про підвищені податки з громадян, які утримували худобу «з метою особистого збагачення».

Скасування цих указів свідчило про те, що вище партійне керівництво починало заплікати очі на вимоги комуністичної доктрини і більш прагматично ставитися до присадибного господарства, яке задовольняло потреби міських жителів у продукції тваринництва, а селянам давало можливість підробітку. Лише у хворобливій уяві наскрізь заідеологізованого М. Хрущова могли виникнути побоювання щодо «особистого збагачення» селян, які одержували мізерні копійки за працю в колгоспах або радгоспах.

Проте проявлений вищим керівництвом державної партії прагматизм усе-таки був непослідовним. Обмеження на утримання худоби зберігалися. Зокрема, громадяни, які не були членами колгоспів, за указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 листопада 1964 р. не могли мати більше однієї корови на сім'ю, однієї свиноматки з приплодом, двох десятків бджолиних вуликів. Стежили за тим, щоб «збагачення», яке було результатом власної праці, не переходило певної межі. Ідеологічні догми компартійного керівництва все-таки залишалися незмінними.

Земельні органи повернули населенню України більшу частину відібраної в роки правління М. Хрущова присадибної землі. Присадибні ділянки в 1968 р. мали 9 млн сімей, у тому числі 5,2 млн сімей колгоспників, 1,8 млн сімей робітників і службовців, які проживали в сільській місцевості, 2 млн сімей робітників і службовців у містах і селищах міського типу. Усього в користуванні населення знаходилося 2,6 млн га присадибної землі, тобто 7,7% орних площ. **Незважаючи на відсутність техніки, на присадибних ділянках населення вирощувало і постачало на ринки чверть загальної кількості овочевої продукції, що споживалася в Україні, третину всього обсягу м'яса, сала, молока і фруктів, більш ніж половину картоплі**³⁷. Ця статистика вичерпно характеризує економічну нефективність колгоспного ладу.

У березні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, присвячений розгляду ситуації в сільському господарстві. Було визнано, що сільськогосподарська семирічка 1959–1965 рр. провалилася: надої молока практично не зросли, а середньорічне

³⁷ Кульчицький С. В. Україна в період наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 60-х – перша половина 80-х років) // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 483.

виробництво зерна скоротилося. Сільськогосподарська галузь залишалася збитковою, незважаючи на підвищення в 1962 р. заготівельних цін на м'ясо-молочну продукцію. Тому пленум ЦК санкціонував зміну планування закупівель сільськогосподарської продукції. Замість щорічних планів з додатковими завданнями, які інколи перевищували план, встановлювався розрахований на шість років стабільний план. План продажу державі зерна і продукції тваринництва зменшився, а закупівельні ціни збільшилися. На поставки надпланового хліба встановлювалася надбавка – 50% основної ціни. Вважалося, що за цих умов колгоспи розширять зернове виробництво й відпаде потреба імпортувати хліб. Однак Радянський Союз так і не звільнився від імпортової залежності по хлібу та інших видах продовольства до кінця свого існування.

Сільське господарство України традиційно було розвинутим. Республіка давала більше ніж половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, близько третини фруктів та овочів. Частка капіталовкладень у сільське господарство істотно підвищилася порівняно з попереднім періодом. У дев'ятій, десятій та одинадцятій п'ятирічках вона становила в Україні 27–28% загального обсягу капіталовкладень. Це знаходило відображення у зростаючому споживанні сільським господарством електроенергії (на виробничі й побутові потреби), мінеральних добрив, гербіцидів, використанні техніки. Споживання селом електроенергії зросло в 1981–1985 рр. порівняно з другою половиною 60-х років у 3,6 раза, поставки мінеральних добрив збільшилися в 2,6 раза. Істотно зросли поставки тракторів, вантажних автомашин, комбайнів³⁸.

Однак усі ці ресурси використовувалися нераціонально. Темпи зростання продовольчої продукції були значно нижчими, ніж темпи збільшення фондозабезпеченості села. Віддача кожного рубля використаних у сільському господарстві України основних і оборотних фондів зменшилася в одинадцятій п'ятирічці порівняно з восьмою майже на 60%. Колгоспи та радгоспи не могли нагодувати міського споживача, незважаючи на те, що держава витратила на них усе більше коштів. Зменшення фондівіддачі пояснювалося неефективністю самої системи колгоспного виробництва, яка була позбавлена реального господаря.

Українські споживачі не мали жодних переваг у постачанні, хоча їхня республіка була найбільш розвинутою в сільськогосподарському відношенні. П. Шелест у жовтні 1968 р. занотував у щоденнику: «У Донбасі великі труднощі із забезпеченням харчування, особливо м'ясом, державних фондів явно не вистачає. А на ринку кілограм м'яса 2,5–3 карбованці. Серед шахтарів, гірників, металургів, машинобудівників, хіміків, будівельників просто йде відкрите

³⁸ Лаас Н. О. Становище в сільському господарстві // Економічна історія України. – Т. 2. – С. 471.

ремствування. А що я можу зробити при нашій “зацентралізованій” системі, де все давно розписано, все розподілено, навіть те, що не вироблено. Ми ж не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план. Із республіки відправляється величезна кількість продуктів тваринництва – навіть за кордон, а свій власний робітничий клас, “господаря” країни, тримаємо на мінімальному пайку»³⁹.

Рік у рік становище з постачанням продовольства погіршувалося, але врешті було вирішено запровадити авральні заходи: розробити державну продовольчу програму, забезпечити її фінансування і постійно контролювати хід її виконання. Л. Брежнев, виступаючи у травні 1982 р. на пленумі ЦК КПРС, який мав затвердити Продовольчу програму, змушений був обережно заявити: «Попит на продукти харчування поки що випереджає виробництво продовольства»⁴⁰.

Продовольча програма СРСР подавалася як свідчення турботи Комуністичної партії про матеріальний добробут радянських людей. Практично щодня з року в рік засоби масової інформації висвітлювали хід її виконання і популяризували досягнення «маяків» сільськогосподарського виробництва. Сільське господарство стало пріоритетною галуззю в державній політиці капіталовкладень. Однак зростаючі капіталовкладення в електрифікацію, хімізацію, меліорацію і механізацію сільського господарства не давали належної віддачі. Безвідповідальність партійних і радянських інстанцій, які приймали рішення, помножена на економічну незацікавленість виробників, відчужених від засобів виробництва, призводили до тяжких наслідків. Найродючіша в світі смуга придніпровських заплавних чорноземів перетворилася на дно штучних морів. Меліоровані ґрунти засолонялися або заболочувалися. Насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали небезпечними для здоров'я.

Органічні недоліки в управлінні народногосподарським комплексом країни тяжко позначилися на її екологічному стані. Зростання масштабів використання недосконалої техніки призводило до погіршення екологічної ситуації. Це особливо відчувалося в Україні. Республіка була перевантажена підприємствами важкої промисловості, особливо з видобутку вугілля та руда, виплавки чорних металів. У 80-х роках територія України забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу в десять разів інтенсивніше, ніж СРСР у цілому. Щорічне вилучення з надр більш ніж 1 млрд тонн корисних копалин супроводжувалося винесенням на поверхню 2,5 млрд тонн гірничих порід.

³⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 293.

⁴⁰ Брежнев Л. Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1982 року. – К., 1982. – С. 7.

Не маючи змоги домогтися від колгоспів високої врожайності, державні органи наполягали на постійному розширенні посівних площ. Надмірна розораність призводила до активізації ерозійних процесів. Чорноземні ґрунти, якими завжди славилася Україна, опинилися в жахливому стані.

Середньорічні темпи економічного розвитку України за п'ятирічками виглядали таким чином (у відсотках)⁴¹:

	1966–1970 рр.	1971–1975 рр.	1976–1980 рр.	1981–1985 рр.
Валовий суспільний продукт	6,7	5,6	3,4	3,5
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капітальні вкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Промислова продукція	8,4	7,2	3,9	3,5
Сільськогосподарська продукція	3,2	3,0	1,6	0,5

Наведені дані показують, що внаслідок вичерпання можливостей екстенсивного розвитку всі показники господарювання в українській економіці неухильно погіршувалися. Економічна криза в Україні була частиною системної кризи комуністичного ладу, який не міг пристосуватися до параметрів постіндустріального суспільства, що формувалося у провідних країнах світу.

12.7

Демографічний розвиток

За життя Й. Сталіна у повоєнний період переписи населення в Радянському Союзі не проводилися. Оприлюднена диктатором цифра втрат у Великій Вітчизняній війні (7 млн осіб) вражала уяву, але все-таки багатократно поступалася реальній, а перепис негайно розкрив би дійсну картину. Наступникам Сталіна вже було на кого списувати людські втрати у війні, і проблема їх приховування втратила актуальність. Поточний статистичний облік не давав вірогідного уявлення про чисельність і склад населення, тому що не мав прив'язки до більш-менш точної цифри, яку могли давати тільки переписи. Спіратися на перепис 1939 р. було неможливо. Тим часом плановій економіці, яка мала розподіляти на

⁴¹ Кульчицький С. В. Україна в період наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 60-х – перша половина 80-х років) // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 489.

п'ятирічку наперед іще не вироблену продукцію, потрібна була точна цифра народонаселення.

Перший повоєнний перепис відбувся через 20 років після довоєнного – у 1959 р. Наступні два були проведені з десятирічним інтервалом між ними. Таким чином, є можливість аналізувати тенденції демографічного розвитку і соціальних змін у складі населення за тривалий період 1959–1989 рр.

Упродовж цих 30 років чисельність населення України збільшилася на 9,6 млн осіб і досягла 51,7 млн. Це забезпечувало їй шосте місце в Європі після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії і Франції. Однак середньорічні темпи приросту населення скорочувалися від п'ятирічки до п'ятирічки: 0,68% у дев'ятій, 0,4% у десятій, 0,34% в одинадцятій. Унаслідок цього приріст населення у міжпереписний період стрімко зменшувався (в тис. осіб)⁴²:

1959–1970 рр. – 5 258

1970–1979 рр. – 2 248

1979–1989 рр. – 1 862

Певну роль у динаміці зростання народонаселення відігравав механічний приріст, тобто різниця між кількістю прибулих на постійне проживання й вибулих. Україна належала до регіонів з позитивним балансом міграційних процесів, поступаючись у цьому відношенні тільки Північному Кавказу. Проте вирішальну роль у динаміці відігравав природний приріст, тобто різниця між народжуваністю і смертністю.

Природний приріст населення неухильно й різко скорочувався внаслідок двох причин: зниження народжуваності й зростання смертності населення. Як і всюди в Європі, в Україні зростала питома вага населення у старшому й похилому віці внаслідок подовження середньої тривалості життя. Це об'єктивно вело до загального зниження народжуваності, якщо не відбувалося її підвищення у людей в репродуктивному віці, а також до збільшення смертності. На початку 70-х років радянський паспорт став загальногромадянським, і селяни дістали можливість переїжджати на постійне місце проживання в міста. Як правило, новою ситуацією користувалася в основному молодь. Тому в сільській місцевості почала зростати частка населення старшого і похилого віку. Відповідно стали швидко знижуватися темпи народжуваності.

Природний приріст на селі скоротився з 13,5 осіб на 1 тис. населення в 1960 р. до 0,4 у 1977 р. Процес депопуляції, тобто перевищення смертності над народжуваністю, розпочався у сільських районах Полтавської області з 1969 р. У 1970 р. він захопив сільські райони Сумської і Чернігівської областей, у 1972 р. – Кіровоградської⁴³.

⁴² Там само. – С. 490.

⁴³ Лаас Н. О. Соціальна структура населення та міграційні процеси // Економічна історія України. – Т. 2. – С. 458.

Скорочення темпів приросту населення по 10 найбільш численних етносах України мало різну динаміку. У трьох міжпереписних періодах і в цілому за 30 років середньорічний темп приросту був такий (у відсотках)⁴⁴:

Етнічні спільноти	1959–1969 рр.	1970–1978 рр.	1979–1988 рр.	1959–1988 рр.
Українці	0,93	0,42	0,28	0,50
Росіяни	2,56	1,73	0,90	1,57
Білоруси	2,87	0,64	0,89	1,38
Молдавани	0,96	1,25	1,11	0,98
Румуни	1,07	1,04	1,12	0,96
Болгари	0,66	0,20	-0,21	0,21
Угорці	0,56	0,52	-0,08	0,29
Євреї	-0,78	-2,51	-2,88	-1,79
Греки	0,24	-0,33	-0,60	-0,19
Поляки	-2,06	-1,65	-1,79	-1,65

Наведені дані про середньорічні темпи природного і механічного приросту населення різноспрямовані по етносах і сильно відрізняються за динамікою всередині кожного етносу. Щодо співвідношення етносів у населенні України, то тут три найбільш численні національні групи дали такий приріст у міжпереписні періоди і в цілому за 30 років (у тис. осіб)⁴⁵:

Етнічні спільноти	1959–1969 рр.	1970–1978 рр.	1979–1988 рр.	1959–1988 рр.
Українці	3 126	1 205	930	5 261
Росіяни	2 035	1 346	884	4 265
Євреї	- 63	- 148	- 147	- 353
Решта	160	74	195	429

Національний склад населення України змінювався внаслідок дій таких основних чинників: внутрішньосоюзних міграційних процесів; відтоку єврейського населення за кордон; асиміляційних процесів усередині окремих етнічних спільнот; різниці в народжуваності, яка пояснювалася національними традиціями і ступенем урбанізації кожної спільноти.

⁴⁴ Котигоренко Віктор. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003, № 2. – С. 14.

⁴⁵ Кульчицький С. В. Україна в період наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 60-х – перша половина 80-х років) // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 491.

Унаслідок наявної «залізної завіси» міграційні процеси могли проявитися тільки як внутрішньосоюзні. Винятком з цього правила стали євреї. Під тиском ззовні, який ставав тим більшим, чим глибше Радянський Союз потрапляв у технічну, технологічну й продовольчу залежність від країн Заходу, комуністичні керівники дозволили еміграцію євреїв під фальшивим претекстом «возз'єднання сімей». Такий привід став необхідним, щоб пояснити, чому тільки євреї мають привілей покинути «соціалістичний табір». *Заборона вільного пересування через державні кордони була однією з основоположних рис радянського способу життя.*

Навпаки, для міжреспубліканської міграції створювалися найсприятливіші умови. **Політична безправність республік загрожувала спалахом національно-визвольної боротьби. Керівники держави бажали відвернути цю загрозу, підриваючи соціальну базу національного руху штучно створеною багатонаціональністю республік.** За 30 років частка українців у власній республіці зменшилася з 76,8 до 72,7%, тоді як частка росіян зростає з 16,7 до 22,1%. У 70-х роках, коли міграційні процеси досягли максимуму, сумарний приріст населення України (природний приріст і позитивне сальдо міграційного балансу) був забезпечений більшою мірою за рахунок росіян, а не українців. Такого вражаючого факту не могло б бути у незалежній державі.

Розглянемо тепер динаміку співвідношення окремих національних груп у всьому населенні в регіональному розрізі (у відсотках)⁴⁶:

Регіони	Українці	Росіяни	Євреї	Інші етноси	
Наддніпрянська Україна	перепис 1959 р.	88,9	6,1	2,5	2,5
	перепис 1989 р.	86,4	10,0	1,3	2,3
Слобідська Україна	перепис 1959 р.	76,0	20,7	2,2	1,1
	перепис 1989 р.	69,8	27,0	1,1	2,1
Приазов'я та Довбас	перепис 1959 р.	63,3	31,2	1,5	4,0
	перепис 1969 р.	58,5	36,8	0,7	4,0
Причорномор'я та Крим	перепис 1959 р.	63,1	26,5	2,8	7,6
	перепис 1989 р.	57,1	33,9	1,3	7,7
Західна Україна	перепис 1959 р.	87,2	5,2	1,9	5,7
	перепис 1989 р.	89,2	5,1	1,6	4,1

⁴⁶ Кульчицький Станіслав. Російська тінь на незалежності України. Аргументи історика // Політика і час. – 1993, № 11. – С. 54.

До Наддніпрянської України віднесено сім областей – Вінницьку, Житомирську, Київську, Полтавську, Хмельницьку, Черкаську і Чернігівську. По Західній Україні враховуються показники семи областей – Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Волинської, Тернопільської та Чернівецької. До Слобідської України в сучасних кордонах входять Харківська та Сумська області. До Причорноморського регіону включено п'ять областей – Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Херсонську та Кримську. Приазов'я з Донбасом має чотири області – Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку та Луганську. Деякі зі згаданих регіонів мають різну історичну долю, але саме таке районування дає змогу зіставляти землі, на яких формувалася українська народність, з освоєваними українцями землями. У сучасних кордонах України освоєні землі (Слобідська Україна, Приазов'я та Донбас, Причорномор'я та Крим) дорівнюють первинній етнічній території (Наддніпрянська і Західна Україна).

Отже, в усіх українських регіонах, за винятком західного, частка росіян істотно збільшилася. У південних регіонах наприкінці 80-х років вона перевищила третину. Такі зміни в національному складі населення створювали сприятливі умови для цілеспрямованої політики русифікації. У східних і південних областях усе більше українців переходили на російську мову в навчанні і щоденному спілкуванні. Унаслідок цього російськомовне населення почало переважати. Однак переписи засвідчили: *навіть забуваючи рідну мову, українці здебільшого не змінювали національної самосвідомості, тобто не називали себе росіянами.*

Зміна питомої ваги українців і росіян у Наддніпрянщині в 1959–1989 рр. не відрізнялася за спрямованістю й масштабами від регіонів освоєння. Цей факт можна пояснити тільки одним – штучною спрямованістю міграційних процесів на ключовий в Україні регіон. **Найголовнішими важелями, за допомогою яких центральний уряд здійснював атаку на українські етнічні землі, були промислове будівництво та розміщення військових контингентів.** Що ж до євреїв і поляків, які ще на початку ХХ ст. займали в національній структурі Наддніпрянської України помітне місце, то на момент перепису 1989 р. вони стали незначними національними меншинами.

Компартійні ідеологи доби «застою» підвели під політику русифікації теоретичну основу. Радянський народ став розглядатися як «нова історична спільнота». У порівнянні з попередніми історичними спільнотами (плем'я, народність, нація) вона проголошувалася вищою, більш зрілою. **Це була спроба поставити сукупність громадян СРСР в один ряд з історичними спільнотами світового класу. У своєрідній формі тут відбивалася планетарна агресивність комуністичної**

ідеології, спрямованої на позбавлення людей приватної власності, яка давала економічну самостійність, а також релігійних почуттів і національних ознак. Положення про радянський народ як нову історичну спільноту з'явилося в тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В. Леніна (1970) і в доповіді Л. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971 р.). Відтоді ця сумнівна новація увійшла до теоретичного арсеналу КПРС і стала активно впроваджуватися у свідомість населення.

Пролетарсько-інтернаціоналістське за змістом положення про радянський народ як нову історичну спільноту сполучалося в компартійній пропаганді з наполегливим підкреслюванням етнічної єдності трьох східнослов'янських народів – росіян, українців і білорусів. Прагматична спрямованість такого акценту на єдності була очевидною. Швидке зростання неслов'янського населення в союзних республіках і деяких автономіях Російської Федерації призводило до зменшення частки православних росіян у складі населення СРСР. За переписом 1979 р. вона скоротилася до 52,9%. Перепис 1989 р. показав, що у складі загальносоюзного населення залишилося 50,8% росіян. **Перетворення неросіян на населення, що кількісно переважає, стало справою найближчого майбутнього.** Стурбована цим компартійно-радянська номенклатура вбачала тільки один шлях до уникнення цієї загрози – асиміляцію українців і білорусів. Саме тому спрямовуваний органами державної влади асиміляційний тиск на «молодших братів» набув за часів Л. Брежнєва потворних розмірів.

12.8

Життєвий рівень населення

Застій у політичному житті сполучався з високою динамікою змін у соціально-економічній сфері. Найбільш яскраво вона виявлялася у стрімких темпах урбанізації, викликаних потребами індустріального розвитку. **Неможливість забезпечення потрібних темпів зростання підприємств ВПК і важкої індустрії за рахунок інтенсивних чинників змусила владу зняти адміністративні перепони для перетоку населення з села в місто.** Матеріальні й культурні умови життя в місті були істотно вищими, ніж на селі. Маючи загальногромадянський паспорт, селяни дістали змогу при бажанні ставати городянами.

За 1960–1985 рр. чисельність міського населення в Україні зросла з 19,9 до 33,3 млн осіб. Сільське населення за чверть століття скоротилося з 22,6 до

17,6 млн осіб. Середньорічна чисельність колгоспників, які працювали в громадському господарстві колгоспів, зменшилася з 6,4 до 3,9 млн осіб⁴⁷.

Якщо в 1960 р. сільські жителі становили половину населення, то в 1985 р. – лише третину. Продуктивність праці в сільському господарстві за цей час майже не зросла. Кожному, хто працював на селі, тепер доводилось годувати не одного, а двох міських жителів. Такою була об'єктивна основа продовольчої проблеми, що раптово виникла в багатьох регіонах СРСР, перетворившись на грізну небезпеку.

В Україні дефіцит продовольства відчувався не так гостро, як в інших регіонах. Хоча більша частина продукції колгоспів і радгоспів вивозилася, становище рятувала базарна торгівля продукцією, вирощеною на присадибних ділянках колгоспників і в особистому господарстві міських жителів.

На початку 60-х років робітники та службовці становили половину зайнятої в господарстві України робочої сили, а в середині 80-х років – до 60%. Темп зростання робітничого класу помітно скорочувався внаслідок зниження народжуваності у містах і зменшення чисельності сільського населення, готового перейти на роботу у промисловість.

Умови праці робітничого класу визначалися специфікою конкретної галузі. На підприємствах ВПК та новобудовах важкої індустрії вони були кращими, а в технічно занедбаній сфері виробництва товарів народного споживання – набагато гіршими. До 40% робітників промисловості і близько 60% будівельників працювали вручну. Гострий дефіцит кадрів міг бути пом'якшений скороченням частки ручної праці. Однак капіталовкладення здебільшого спрямовувалися у сферу нового будівництва. На виведення з експлуатації застарілого устаткування і механізацію праці не вистачало коштів.

Компартійно-радянське керівництво країни цілком широко прагнуло підвищити життєвий рівень працюючих шляхом підвищення оплати праці й «отоварення» грошей на руках у населення, в тому числі за рахунок зростаючого імпорту продовольства й товарів широкого вжитку. Надзвичайно високий рівень мілітаризованості економіки робив таке завдання непростим, але становище рятував видобуток «валютних» корисних копалин, особливо у малоосвоєних регіонах Російської Федерації. Постійно нарощуючи свій вклад у міжнародну торгівлю, Радянський Союз спеціалізувався на продажу енергоносіїв, напівфабрикатів та промислової сировини, які мали великий попит і давали можливість звести кінці з кінцями у державному бюджеті.

⁴⁷ Кульчицький С. В. Україна в період наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 60-х – перша половина 80-х років) // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 495

Середньомісячна оплата праці в господарстві України зростала таким чином (у рублях)⁴⁸:

	1960 р.	1970 р.	1980 р.	1985 р.
Усі сфери господарства, за винятком радгоспів і колгоспів	78	115	155	174
Радгоспи	51	96	135	162
Колгоспи	24	67	104	136

За чверть століття розрив в оплаті праці між промисловістю і сільським господарством скоротився, а рівень оплати зріс. Проте держава постійно запізнювалася з «отоваренням» виплачених грошей. За 1971–1985 рр. грошова маса в обігу збільшилася втричі, а виробництво товарів народного споживання (разом з імпортом) – удвічі. Це зумовило зниження купівельної спроможності рубля. У ринкових умовах воно проявилася б у вигляді інфляції. У плановому господарстві підвищення цін допускалося у виняткових випадках, ціни зростали в основному за рахунок появи у продажу нової продукції. Тому *невідповідність товарної маси грошовій проявлялася у прихованій формі – дефіциті товарів*. Тривале очікування, коли товар «викинуть» у продаж, і довгі черги за дефіцитом стали найхарактернішою рисою побуту 70–80-х років. Радянські люди звикли носити в кишені «авоську» (від російського слова «авось»), щоб у всеозброєнні зустріти чергу і зайняти в ній місце, навіть не питаючи одразу, що саме там «викинули».

Дефіцит породив специфічний список престижних і непрестижних професій. Престижними стали професії людей, які виробляли, розподіляли або продавали дефіцит, а також професії, пов'язані з офіційно встановленими пільгами у придбанні дефіциту. У найсприятливішому становищі була номенклатура. Почала зростати мережа закритих магазинів, де за помірними цінами певні категорії номенклатурних працівників одержували продукти харчування, виготовлені у спеццехах, а також овочі й фрукти, вирощені у спецгосподарствах без застосування хімічних добрив. Поширилася практика закупівлі за кордоном дрібних партій високоякісних товарів, призначених для керівної еліти.

Додатком до заробітної плати, який мали переважно міські жителі, були суспільні фонди споживання. За конституцією СРСР громадяни мали право на безплатну освіту, охорону здоров'я, житло і т. п. Усі ці послуги мали свою об'єктивну ціну, але *держава оплачувала їх, так би мовити, з власної кишені, щоб створити*

⁴⁸ Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – С. 85.

в суспільстві оманливе уявлення про наближення часу, коли всі матеріальні й духовні блага задовольнятимуться по-комуністичному, тобто за потребами.

Масштаби, яких надав житловому будівництву М. Хрущов, були майже збережені в добу «застою»⁴⁹:

	Збудовано квартир (у тис.)	Кількість осіб, які поліпили свої житлові умови (у млн)
Восьма п'ятирічка (1966–1970 рр.)	1987	8,9
Дев'ята п'ятирічка (1971–1975 рр.)	1912	8,6
Десята п'ятирічка (1976–1980 рр.)	1718	7,8
Одинадцята п'ятирічка (1981–1986 рр.)	1688	7,7
Всього за 1966–1986 рр.	7305	33,0

І все ж проблему житла цілком розв'язати не вдалося. Темпи урбанізації виявилися надто високими, сотні тисяч громадян і далі стояли в чергах на отримання квартири. Якість безплатного житла була низькою, а квартири – невеликими за площею й особливо – за кубатурою. Мало хто жив у помешканні, де кожен член сім'ї мав окрему кімнату.

Завжди підкреслювалося, що за кількістю медичного персоналу та лікарняних ліжок у розрахунку на душу населення республіки Радянського Союзу займають перші місця в світі. Це справді було так. Однак пропагандисти не згадували, що охорона здоров'я фінансується за залишковим принципом і не вигідно відрізняється від медичного обслуговування в інших країнах слабкою технічною оснащеностю. Нестача коштів у цій сфері призводила до того, що країна «розвиненого соціалізму» витратила на підготовку лікаря в 10 разів менше коштів, ніж високорозвинені держави Заходу. Вважалося за норму ставити ліжка для хворих навіть у коридорах непристосованих до лікарняних вимог приміщень. Проте медустанови, що обслуговували номенклатуру, розміщувалися в нових, спеціально спроектованих будівлях, які зводилися в паркових зонах, оснащувалися найновішим імпортованим устаткуванням, комплектувалися висококваліфікованим і високооплачуваним персоналом.

⁴⁹ Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С. 181.

12.9

Розвиток науки

Розвиткові наукових досліджень у Радянському Союзі надавали, як і за часів М. Хрущова, великого значення. У державному бюджеті на фундаментальну і прикладну науку, особливо пов'язану з військовими потребами, виділялися десятки мільярдів рублів. Тому науково-технічна революція не оминала радянські республіки стороною.

Однак практичне застосування наукових досягнень відбувалося в набагато менших масштабах, ніж у країнах з ринковою економікою. Якщо в усьому світі здобутки науково-технічної революції все більше змінювали життя людей, то в СРСР вони помітно впливали тільки на технічний рівень галузей ВПК. Іноді розробки радянських учених спочатку використовувалися в зарубіжній промисловості, а потім поверталися в СРСР у вигляді високоякісних промислових товарів.

Наукові дослідження здійснювалися в академічних установах, установах відомчого підпорядкування і певною мірою у вищих навчальних закладах. В Україні головну роль у розвитку науки відігравали установи АН УРСР. Наукових установ, підпорядкованих управлінським структурам ВПК, було небагато. На відміну від Росії, в Україні не склалося великої кількості засекречених міст – комплексів заводів, проектно-конструкторських бюро, дослідних виробництв і наукових інститутів з десятками тисяч працівників у кожному. Тому Україна відставала від Росії за кількістю науковців у розрахунку на 1 тис. осіб населення.

Роки «застою» стали для Академії наук періодом швидкого розвитку майже в усіх напрямках знання. Не останню роль у цьому відігравали додаткові кошти, одержувані від установ і організацій ВПК. Ця сфера діяльності АН УРСР не афішувалася. Тільки у 1993 р. президент АН УРСР Б. Патон зробив з цього приводу коротке зауваження: «Зараз вже не є великою таємницею, що наша Академія мала великий обсяг робіт, пов'язаних з оборонним комплексом. Це було істотним стимулятором фундаментальних досліджень і, до речі, давало свого часу до чверті загального обсягу фінансування»⁵⁰.

За 1966–1985 рр. АН УРСР поповнилася двома десятками наукових інститутів. Більша їх частина виникла шляхом перетворення на самостійні інститути окремих наукових відділів, а меншу частину Академія одержала з інших відомств.

⁵⁰ Вісник Академії наук України. – 1993, №7. – С. 21.

Дев'ять з цих інститутів були розміщені поза Києвом: по одному – у Львові та Одесі, по два – в Харкові і Дніпропетровську, три – в Донецьку. Перетворення українських міст в осередки академічної науки наблизило дослідження вчених до виробництва. Стало можливим запровадити регіональну ланку механізму управління наукою. В 1971 р. було створено п'ять наукових центрів – Дніпропетровський (з 1981 р. – Придніпровський), Донецький, Західний (Львів), Харківський (з 1981 р. – Північно-Східний) і Південний (Одеса).

З метою оперативного доведення наукових результатів до стадії промислового освоєння в АН УРСР почали створювати науково-технічні комплекси (НТК), які склалися з інститутів, конструкторських бюро, дослідних виробництв і заводів. З часом виникли міжгалузеві науково-технічні комплекси (МНТК). Два перших було організовано на базі Інституту електрозварювання ім. Є. Патона та Інституту проблем матеріалознавства.

Інститут математики АН УРСР мав один з найсильніших у Європі творчий колектив. Тут опрацьовувалися ефективні обчислювальні методи, які відігравали значну роль у розв'язанні проблем ядерної енергетики, радіофізики, електроніки, космічної техніки, механіки. На базі Інституту кібернетики, який упродовж 25 років очолював академік В. Глушков, виник науково-технічний комплекс під однойменною назвою. Пріоритетним завданням інституту було створення автоматизованих систем управління підприємствами (АСУП) і галузевих АСУ. За Інститутом механіки було визнано статус головного в СРСР у галузі розробки критеріїв довговічності конструкційних елементів ядерних реакторів⁵¹.

Для Інституту електрозварювання ім. Є. Патона період 1966–1985 рр. став найдинамічнішим у його розвитку. Прославилися на весь світ розробки в галузі космічних технологій, започатковані установкою «Вулкан», яка працювала на борту корабля «Союз-6» (1969 р.). Тоді ж було здійснене неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану та нержавіючої сталі. За десятиліття 1976–1985 рр. економічний ефект від упровадження розробок інституту дорівнював 1 760 млн руб.⁵²

Велику наукову роботу здійснювали 25 інститутів аграрного профілю, які входили в систему Всесоюдної академії сільськогосподарських наук. Найвагоміші здобутки мав колектив Миронівського інституту селекції і насінництва пшениці під керівництвом академіка В. Ремесла. Виведеними в Миронівці сортами засівалося близько 8 млн га землі.

⁵¹ Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918–1998 рр. – К., 2000. – С. 358–360.

⁵² Там само. – С. 360.

Науковці, які спеціалізувалися на дослідженнях людини, держави і суспільства, не могли не відчувати на собі всеохопного контролю з боку парткомів. Останні вимагали, щоб соціогуманітарні науки були партійними, тобто відбивали інтереси тієї державної структури, якою стала Комуністична партія. Підрозділи апарату ЦК КПУ пильно стежили за тим, щоб кожен соціогуманітарну науку пронизували три складові частини марксизму-ленінізму – політична економія, історія КПРС і науковий комунізм. Особливих проблем з таким наглядом не виникало, оскільки *вже не існувало вчених, світогляд яких сформувався у дореволюційний період*. Архів СБУ України свідчить про те, що навіть у людей, котрі боролися з режимом, у голові була ідеологічна мішанина. Ті ж поодинокі науковці, яким пощастило уникнути впливу марксизму-ленінізму, мали імплантований у мозок механізм «внутрішнього редактора», який безпомилково вказував ученому, що можна опублікувати, а що – ні.

Поступове розмивання комуністичної ідеології в роки «застою» було об'єктивним процесом, який ще не став предметом дослідження суспільствознавців. Не підлягає сумніву, однак, що ідеологічна лібералізація народжувалася в соціогуманітарних науках, передусім в академічних установах, і звіти поширювалася на суспільство.

Інститутом історії АН УРСР керували колишні чиновники компартійного апарату – К. Дубина, А. Скаба, А. Шевелєв, Ю. Кондуфор. Як головна наукова установа республіки в галузі історичних наук, інститут відіграв роль своєрідного камертона в пропагандистській роботі. Найпомітнішим явищем у його житті стало видання 26-томної «Історії міст і сіл УРСР», здійснене під керівництвом П. Тронька. Десятки тисяч краєзнавців, серед яких переважали вчителі історії та інших гуманітарних дисциплін, допомагали авторам у пошуку документів.

Під впливом надзвичайно яскравого вченого, яким був П. Копнін, в Інституті філософії почалося дослідження нових напрямів філософської науки, не пов'язаних із безпосередніми потребами пропаганди – логіки наукового пізнання, філософських проблем етики й естетики. З 1966 р. інститут розпочав видання філософської спадщини професорів Києво-Могилянської академії. Вийшло в світ повне зібрання творів Г. Сковороди, були опубліковані філософські праці Феодана Прокоповича.

Учені Інституту археології досліджували широкий спектр наукових проблем археологічними засобами – від первинного заселення території України до епохи Київської Русі. У 1981 р. під час розкопок кургану Товста Могила було знайдено шедевр грецьких майстрів IV ст. до н. е. – золоту пектораль.

В Інституті літератури ім. Т. Шевченка розвивалося шевченкознавство, активно проводилося текстологічне вивчення і підготовка до видання української

літературної класики. Зокрема, було здійснено підготовку та випуск 50-томного зібрання творів І. Франка, 20-томного зібрання творів М. Рильського.

Найбільші здобутки науковці Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського мали у збиранні і вивченні матеріалів української народної творчості. Масштабним виданням стала багатотомна серія «Українська народна творчість». Однак публікацію підготовлених до друку томів постійно супроводжували цензурні проблеми.

Науковці були відгороджені від спілкування зі світовою наукою «залізною завісою». Проте започатковані ще в часи М. Хрущова наукові контакти з навколишнім світом набрали певної динаміки. Зокрема, кількість співробітників АН УРСР, які побували за кордоном у наукових відрядженнях, зростає з 272 у 1965 р. до 1 106 у 1985 р. Щоправда, у «капкраїні» вчені виїздили вкрай рідко (у 1985 р. – 257 відряджень на 15,3 тис. науковців), відрядження надавалися переважно до країн РЕВ⁵³.

12.10

Розвиток культури

Два десятиліття «застою» характеризувалися стрімким наростанням русифікації в усіх сферах культурного життя. Русифікація ніколи не проголошувалася метою держави, зважаючи на цілковиту її суперечність офіційним гаслам політики КПРС. Проте з часів В. Леніна визнавалася прогресивність «природної» асиміляції. Державні чиновники ретельно маскували свої продумані методи русифікації, наголошуючи на об'єктивності й прогресивності асиміляційних процесів. Найпідступнішими були ці дії в галузі народної освіти.

З 1966 р. відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС в країні почалося впровадження загальнообов'язкової освіти в обсязі 11 класів. Положення про обов'язкову середню освіту було внесено в Конституцію СРСР 1977 р. і Конституцію УРСР 1978 р. Упродовж 70-х років абсолютна більшість тих, хто закінчував восьмий клас, продовжувала навчання або в старших класах, або в середніх спеціальних навчальних закладах.

Перехід до загальної середньої освіти був справді великим культурним досягненням. Він потребував значних коштів, і держава знаходила їх, незважаючи

⁵³ Кульчицький С. В. Україна в період наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 60-х – перша половина 80-х років) // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 501, 502.

на інші пріоритети. Щоправда, таке завдання полегшувалося скороченням за два десятиліття учнівського контингенту: в Україні чисельність учнів у 1965/66 навчальному році становила 8 671 тис., а в 1985/86 рр. – 7 249⁵⁴.

Прагнення виконати директиву про обов'язкову середню освіту за будь-яких умов нерідко призводило до погіршення якості навчання. Хоча не всі бажали вчитися у старших класах, держава наполегливо домагалася цього. Освітнянські управлінці в гонитві за цифрою, яку від них вимагали в парткомах, змушені були займатися окомозамилуванням. Учні переводили з класу в клас, майже нікого не залишаючи на повторний курс навчання. Штучно розширювалася мережа закладів вечірньої освіти та заочних форм навчання. Учитися у вечірній або заочній школі змушували всіх, хто не мав середньої освіти у віці до 45 років. У цій освітній мережі спостерігалось особливо багато приписок і формалізму.

Найбільші труднощі в запровадженні обов'язкової середньої освіти виникли на селі. У більшості сіл працювали тільки початкові або неповні середні школи, як правило, малокомплектні. Вони ставали філіями середніх шкіл, розташованих по сусідству. Учні старших класів змушені були ходити на навчання за кілька кілометрів у сусіднє село. У цій ситуації істотно зросла мережа шкіл-інтернатів. Вони виявлялися найбільш зручним типом навчального закладу в сільських умовах.

Трудове виховання в школі вважалося пріоритетним. Значна частина витрат, пов'язаних із запровадженням уроків праці, покладалася на шефів – близько розташовані підприємства. На селі основні витрати несли колгоспи або радгоспи. Практика показувала, наскільки важко було налагодити повноцінне професійне навчання в окремо взятій школі. Тому органи освіти віддавали перевагу міжшкільним навчально-виробничим комбінатам, які створювалися на базі шкіл з розвинутою матеріальною базою. Наприкінці 70-х років у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах навчалося близько 2 млн учнів – трохи менше третини їхньої загальної кількості. Профіль комбінату визначався залежно від економічної спеціалізації великого населеного пункту або сільського району.

Шкільна реформа розпочалася в Україні у квітні 1959 р. За два десятиліття вона істотно підвищила рівень русифікації навчання. Наприкінці 70-х років кількість україномовних шкіл зменшилася на 8,7 тис. У Криму і в Донецьку не залишилося жодної української школи. Частка українських і українсько-російських шкіл в обласних центрах зменшилася до 28%⁵⁵.

⁵⁴ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. – К., 1986. – С. 324.

⁵⁵ Кульчицький С. В. Україна в період наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 60-х – перша половина 80-х років) // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 498.

У червні 1978 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», якою розпочався новий наступ на національну школу. У травні 1979 р. в Ташкенті відбулася Все-союзна науково-практична конференція на тему «Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР». У рекомендаціях конференції, яка вивчала хід виконання цієї партійної постанови, жорстко вказувалося керівникам народної освіти: «Негайно завести всюди вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей з п'яти років життя». У старших класах загальноосвітньої школи і в ПТУ заохочувався перехід на російську мову викладання, у тому числі найбільш дієвим методом – через підвищення заробітної плати вчителям. Розгорталася перепідготовка викладачів усіх форм і типів навчальних закладів, які могли проводити навчання російською мовою.

Найбільш активно здійснювалося витіснення національної мови в школах України. У середині 80-х років у Києві в класах з українською мовою навчання перебувала лише п'ята частина учнів. У педагогічних училищах столиці близько 70% лекцій читалося російською мовою. У Київському університеті ім. Т. Шевченка національною мовою викладалося менше третини природничих і менше половини соціогуманітарних дисциплін.

У 1984 р. з'явився закон Верховної Ради СРСР «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи». Цей документ розроблявся в апаратних структурах, а потім був винесений на широке обговорення освітянської громадськості. Реформа не вносила надто великих змін у систему освіти й запроваджувалася в життя поступово.

Зокрема, було затверджено єдиний тип середньої школи з одинадцятирічним терміном навчання. Професійно-технічні училища (ПТУ) різних типів також було максимально уніфіковано. Тепер усі ПТУ давали, окрім професії, загальну середню освіту, і тому їх випускники могли вступати до вищих навчальних закладів. Запроваджувалося навчання дітей у школах, починаючи з шести років (за бажанням батьків). Восьмирічні школи були перетворені на дев'ятирічні, а всі середні школи стали одинадцятирічними.

У 1985/86 навчальному році кількість учителів у школах України становила 405 тис. осіб. Як правило, учителями працювали жінки, переважно (86%) з вищою або незакінченою вищою освітою⁵⁶.

Кількість вищих навчальних закладів зросла з 132 у 1965 р. до 146 в 1985 р. У 1972 р. Сімферопольський педінституту був перетворений на університет, а в 1985 р. університетом став Запорізький педінститут. Кількість ВНЗ була

⁵⁶ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. – С. 332.

найбільшою в Харківській області – 21, у Київській – 19, Одеській – 15, Дніпропетровській і Львівській – по 12, Донецькій – 10. Волинська, Закарпатська і Київська (без Києва) області мали лише по одному вищому навчальному закладу⁵⁷.

Розвиток літератури і мистецтва повністю контролювався партійним апаратом. Переважна більшість українських письменників прислухалися до рекомендацій відділів ЦК КПУ. Їхня творчість не витримала перевірки часом і забулася. Залишилася пам'ять про тих, хто засобами художнього слова протестував проти русифікаторської політики компартійно-радянської номенклатури. Своїми переслідуваннями режим своєрідно сприяв популяризації творчості шістдесятників.

Наступ консерваторів в Україні здійснювався поступово. А. Брежнєв і його апаратники воліли видаватися лібералами, а не консерваторами. Будучи першою особою в українській компартійно-радянській номенклатурі, П. Шелест енергійно підтримував цю лінію московських верхів і загравав з шістдесятниками.

Очікування політичних перемін, яке запанувало в суспільстві після XX з'їзду КПРС, у літературі відобразилося у своєрідній формі. На передній план виступила поезія. Молоді, але вже популярні поети М. Вінграновський, І. Драч, Л. Костенко, Б. Олійник, Д. Павличко, яких було легко звинуватити у «формалізмі» через неординарну форму їхніх творів, відчули певне полегшення. Увійшли в поезію і заявили про себе на повний голос І. Калинець, Р. Лубківський, В. Стус та ін.

Слідом за поетами почали нелегку боротьбу з канонами «соціалістичного реалізму» молоді прозаїки – Є. Гуцало, В. Дрозд, Г. Тютюнник, В. Шевчук, Ю. Щербак та ін. Вони віддавали перевагу малим формам – новелі та оповіданню.

На початку 1968 р. визнаний лідер українських літераторів Олесь Гончар віддав на суд громадськості свій новий твір – невеликий за обсягом роман «Собор». Практично одночасно роман з'явився в журналі «Вітчизна» й окремою книгою в новій серії «Романи і повісті». Григор Тютюнник відгукнувся в листі до автора так: «Дорогий Олесю Терентійовичу! Щойно прочитав “Собор”. Орлиний, соколиний роман Ви написали, роман-набат! О, як засичить ота наша ретроградська гидь, узнавши сама себе, яке невдоволення Вами висловлять... У наш час, ніби тихий, ніби благий – тільки вужине шелестіння під ногами чути... і “Собор”! Здавалося б, “все мовчить, бо благоденствує” (як же: телевізори під шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковий для всіх, як віцмундир) – і “Собор”! Здавалося б, нормалізація (як же: культу не було, були “окремі помилки”, генерали аплодують стоячи його ім'ю, названому начальством; керівничі дами, комсомолки в сорок років, переконують

⁵⁷ Там само. – С. 336.

письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо “дали прикурить”) – і раптом “Собор”. Здавалося б, усе минулося, “прошло без сучка и задоринки”: народ, від якого забрано й приховано історію його духу, як приховують від прийомної дитини, хто її батьки і куди вони поділися, – народ цей звик, “безмолвствует”, – і раптом “Собор”!»⁵⁸

О. Гончар розповідав про історичні традиції українського народу, його волелюбність і патріотизм, глибоку повагу до православної релігії і традицій та звичаїв предків. Це справді був роман-набат. Гр. Тютюнник прогнозував, що «ретроградська гидь» реагуватиме гостро, і не помилився. Хрущовська кампанія інтенсивного руйнування храмів при новому керівництві країною зійшла нанівець, але ставлення компартійно-радянської номенклатури до релігії не змінилося. **Номенклатура розраховувала на те, що за безсумнівне поліпшення матеріального становища порівняно зі сталінською добою народ буде вдячний партії і не згадуватиме про духовні цінності, які десятиліттями витруювалися з його свідомості.**

Цькування О. Гончара почалося в Дніпропетровську – місці дії роману «Собор». Перший секретар обкому О. Ватченко впізнав себе в романі й на пленумі ЦК КПУ назвав твір ідейно порочним, шкідливим, пасквільним. Одразу після пленуму ЦК Ватченко розгорнув у своїй дніпропетровській вотчині переслідування всіх, хто підтримав роман. Режисерів, учителів, журналістів, які публічно висловлювали своє позитивне ставлення до «Собору», виключали з партії і виганяли з роботи.

Зухвала у своїй безпардонності кампанія викликала загальне обурення. Близько трьох сотень представників інтелігенції молодого покоління Дніпропетровщини підписали листа, адресованого голові Ради міністрів УРСР В. Щербицькому, секретареві ЦК КПУ Ф. Овчаренкові і секретареві Спілки письменників України Д. Павличку. Лист набув суто політичного характеру з огляду на факти, які в ньому повідомлялися. Автори писали, що в майже мільйонному місті немає жодного українського дитячого садочка, жодної української школи, жодного технікуму або вищого навчального закладу з викладанням українською мовою. «Ми, творча молодь Дніпропетровська, – говорилося в листі, – вимагаємо притягти до відповідальності всіх тих, хто вчиняє бруталні україножерські кампанії – відьомські шабаші на терені української культури, хто переслідує чесних, відданих народіві людей тільки за те, що вони хочуть бути самими собою і ніким іншим, що вони хочуть виховувати своїх дітей в українських дитячих садках, школах, технікумах і вузах»⁵⁹. Щербицький не підтримав своїх земляків, а вони на це розраховували, звертаючись саме до нього, а не до П. Шелеста.

⁵⁸ Див.: Коваль В. Собор і навколо собору. – К., 1989. – С. 33–34.

⁵⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VIII. – С. 237.

Наступ консервативних сил на ниві літератури та мистецтва посилювався після чехословацьких подій 1968 р. Восени 1970 р. на пленумі правління Спілки письменників України за дорученням партапаратників виступив секретар Київської письменницької організації В. Козаченко. Він розгромив роман Р. Андріяшика «Полтва», роман В. Дрозда «Катастрофа», повість В. Маняка «Еврика», збірку повістей І. Чендея «Березневий сніг». Для кожного знаходилася своя формула звинувачення. В. Дрозд створював занадто похмуру атмосферу, твір Р. Андріяшика мав сумнівну історичну вартість, І. Чендей спотворював радянську дійсність тощо⁶⁰. Звинувачення були суб'єктивними й навіть за радянськими мірками несерйозними. Однак твори письменників з «чорного списку» залишалися в шухляді.

У 1971 р. партапарат грубо усунув О. Гончара від керівництва Спілкою. Його місце зайняв спочатку Ю. Смолич, а в 1973 р. – випробуваний партійний боєць В. Козаченко. При ньому зі Спілки були виключені О. Бердник, І. Дзюба, М. Лукаш, Б. Чичибабін та ін. Видатний російський письменник В. Некрасов, який постійно жив у Києві, змушений був виїхати за кордон. Ліну Костенко постійно «проробляли» за ідеалізацію козацької минувшини, буржуазно-об'єктивістський підхід до історії України і навіть за «художню неповноцінність» творів. У 1972 р. було розсипано набір її книги «Княжа гора». Шість років не міг потрапити до читачів геніальний роман у віршах «Маруся Чурай».

«Доба маланчукізму» закінчилася наприкінці 70-х років. У Москві вирішили послабити петлю на шії української творчої інтелігенції. У 1979 р. Козаченка на чолі Спілки письменників замінив П. Загребельний. Звувився «чорний список» письменників, яких не друкували. Спеціальною постановою президії Спілки (ніхто не бажав брати на себе індивідуальної відповідальності) було дозволено надрукувати «Марусю Чурай». Ще через рік з'явилася нова поетична збірка Л. Костенко «Неповторність». У 1981 р. побачила світ з передмовою О. Гончара книга віршів В. Симоненка «Лебеді материнства», видання якої затягнулося на десять років.

Наймасовішим видом мистецтва залишалося кіно. В Україні функціонувало понад 30 тис. кінотеатрів і пересувних кіноустановок, які щороку обслуговували до 800 млн глядачів. Деякі з фільмів ставали подією у вітчизняній культурі й залишилися у пам'яті наступних поколінь.

Найяскравіша кінокартина двох «застійних» десятиліть – це фільм «Тіні забутих предків», знятий за повістю М. Коцюбинського. Творчий колектив під керівництвом С. Параджанова у складі І. Чендея (співавтор сценарію), Ю. Ілєнка

⁶⁰ Баран Володимир. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – С. 270–272.

(оператора), М. Скорика (композитора), Г. Якутовича (художника), молодого кіноактора І. Миколайчука та інших створив шедевр на всі часи. Події під час прем'єрного показу кінострічки в київському кінотеатрі «Україна» увійшли яскравою сторінкою в історію дисидентського руху, після чого її зняли з прокату на два десятка років. С. Параджанов устиг створити ще один чудовий фільм – «Київські фрески». Потім за дисидентську діяльність його на півтора десятиліття відлучили від кіно.

Помітним явищем в українському кіномистецтві 60-х років став фільм режисера В. Денисенка «Сон» (сценарій В. Денисенка і Д. Павличка). У картині відтворювався образ молодого Тараса Шевченка, роль якого зіграв Іван Миколайчук.

Важка доля чекала надзвичайно талановиті твори в жанрі поетичного кіно, де виконавцем головних ролей і режисером був І. Миколайчук – «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон-XX». Перший з них делегати XXIV з'їзду Компартії України зустріли вороже. Тільки головний приз Московського міжнародного кінофестивалю 1971 р. забезпечив кінокартині місце в прокаті. Фільм Ю. Ілленка «Криниця для спраглих» за сценарієм І. Драча в прокат не допустили.

Компартійні функціонери майже знищили надзвичайно цікавий напрям, який міг забезпечити українським митцям гідне місце у світовому кіно. Хвиля творчого піднесення, яка принесла з собою багато чудових фільмів, поступово згасала. В. Щербинський на пленумі ЦК КПУ в травні 1974 р. із задоволенням констатував: «Певний час прийоми так званого “поетичного кіно” з їх наголосом на абстрактній символіці з різко підкресленим етнографічним орнаментом трактувались окремими кінематографістами мало не як провідні прийоми розвитку кіномистецтва на Україні. Ці погляди, можна сказати, подолано»⁶¹.

Більшу частину української кінопродукції створювала Київська кіностудія ім. О. Довженка, яка в 1978 р. відсвяткувала своє 50-річчя. Тут плідно працювали режисери Л. Биков, А. Буковський, В. Івченко, Ю. Ілленко, Т. Левчук, М. Мащенко, О. Муратов, К. Муратова, Л. Осика та ін.

З двох десятків стрічок, які щорічно випускала студія ім. О. Довженка, тільки дві-три знімалися українською мовою. Одеська кіностудія всі фільми знімала російською мовою. Фільм не вважався завершеним, поки його не затверджувала московська комісія. Для показу цій комісії українські фільми доводилося дублювати російською мовою. Російськомовні фільми не заборонялося дублювати українською мовою, але тільки після тривалої демонстрації в прокаті.

За словами режисера М. Мащенко, кіно стало чи не найбільшим в Україні поширювачем вірусу національного нігілізму. За 1976–1986 рр. українські кіностудії

⁶¹ Там само. – С. 278.

створили майже 200 художніх фільмів. Тільки 126 з них були продубльовані або зняті українською мовою. Фільми, які були закуплені за кордоном або створені в інших республіках СРСР, українською мовою взагалі не дублювалися. Продубльовані фільми випускалися у невеликій кількості копій. Тому в міських і сільських кінотеатрах панувала російська мова. У 1980 р. діючий фільмофонд України налічував 2 967 фільмів, з них тільки 235 – українською мовою⁶².

На відміну від літератури та кіно, інші форми мистецтва посідали в культурному житті громадян незначне місце. Незважаючи на це, музичне, театральне та художнє життя ретельно регулювалося ідеологічними відділами партійних комітетів. Жорсткі канони «соціалістичного реалізму» нівелювали творчий процес, але не могли його зупинити. Українське мистецтво все-таки розвивалося, час від часу спалахували яскравими зірками нові імена, стабільно працювали прославлені творчі колективи.

Рівень професійного мистецтва багато в чому залежав від його самодіяльної основи, представленої десятками і навіть сотнями тисяч аматорів-ентузіастів. Гасло «Мистецтво належить народу», на відміну від радянських політичних гасел, не було декларативним і демагогічним. Зрозуміло, що комуністичний режим використовував мистецтво в пропагандистських цілях. Організація дозвілля як у пасивній формі (сприйняття і засвоєння культурних цінностей), так і в активній (відтворення культурних цінностей на самодіяльній основі) була предметом особливої турботи компартійних, профспілкових і комсомольських органів.

Якщо у спілці композиторів нараховувалося не більше двох сотень митців, то в Музичному товаристві України кількість членів перевищувала 100 тис. осіб. Найвідомішими серед 2 тис. професійних і самодіяльних колективів були Заслужений державний хор ім. Г. Верьовки, Заслужена академічна хорова капела «Думка», Заслужений ансамбль танцю ім. П. Вірського, Київський камерний хор. У 70-х роках виникло багато нових філармонічних колективів, камерні оркестри в Рівному, Херсоні, Чернігові й інших обласних центрах, Волинський народний хор, сотні самодіяльних симфонічних і духовних оркестрів.

Ідеологічні відділи парткомів чутливо реагували на «сумнівний» репертуар творчих колективів, негайно вдаючись до оргвисновків. Етнографічний хоролий ансамбль «Гомін» під керівництвом Л. Яценка захопився відродженням колядок і купальських пісень, які демонстрували оригінальність і неповторність українського фольклору. У цьому влада побачила вияв «буржуазного націоналізму». Керівника ансамблю в 1971 р. виключили зі Спілки композиторів, а колектив розпустили.

⁶² Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – С. 205.

Вагомим внеском у скарбницю музичного мистецтва стали опери В. Губаренка, Л. Колодуба, Г. Майбороди, симфонії і кантати В. Кирейка, А. Філіпенка, А. Штогаренка. У жанрі пісенної і хорової музики плідно працювали О. Білаш, К. Домінчен, Б. Лятошинський, П. Майборода, С. Сабадаш, І. Шамо.

Кількість театрів за два десятиріччя зросла, і в середині 80-х років їх налічувалося до 90. Щороку кількість відвідувань театрів перевищувала 20 млн осіб. Однак переважна більшість міст власних театрів не мала.

Перед тим, як поставити п'єсу в репертуар, театральний колектив складав «іспит» комісії чиновників, наділених правом схвалювати або забороняти. У результаті три чверті поставлених п'єс представляли радянську драматургію і оспівували переважно «соціалістичний спосіб життя».

Здавалося, що в республіці добре поставлена пропаганда творів дореволюційної й радянської української драматургії. У 1981 р. в репертуарі театрів було 752 п'єси. На першому місці – 361 твір українських авторів (з них 273 – радянських, 88 – класичних). Друге місце (345) належало авторам з інших республік СРСР, переважно російських. Світова класика була представлена лише 46-ма п'єсами⁶³. П'єси українських авторів були представлені в репертуарі для репрезентативності, йшли вони рідко. Із семи київських театрів статус українського зберігав лише Драматичний театр ім. І. Франка.

Справді театральними зірками стали такі артисти, як В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева та ін. Популярність серед шанувальників оперного жанру мали Д. Гнатюк, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ципола.

Художники у переважній більшості створювали те, що замовлялося: портрети передовиків виробництва, панорами новобудов, сюжети з історії КПРС. Ці твори відійшли в небуття разом з державною партією. Проте інколи серед них траплялися справжні шедеври – полотно М. Божія «XX сторіччя», гравюри В. Касіяна «Ленін і народ», картини на історико-революційну тему О. Лопухова. Вони залишаються у творчому доробку українських художників як документ епохи.

У творах М. Дерегуса, В. Шаталіна, Т. Яблонської та інших оспівувалися природа і побут людей. Полотна цих майстрів відзначалися високими художніми смаками.

Скульптори-монументалісти були більш обмежені у своїх творчих можливостях, тому що реалізувалися лише ті проекти, які були в плані «монументальної пропаганди». У добу застою найінтенсивніше тиражувалися пам'ятники

⁶³ Кульчицький С. В. Україна в період наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 60-х – перша половина 80-х років) // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 508.

В. Леніну. Було споруджено більш ніж півтисячі бронзових і гранітних скульптур першого вождя.

Багатьма меморіальними спорудами столиця України збагатилася в 1982 р., коли В. Щербицький попросив археологів «науково» довести, що Києву – 1500 років. Серед них – колишній музей В. Леніна, а нині – Український дім, обеліск місту-герою Києву на площі Перемоги, пам'ятний знак на честь заснування Києва – зображення трьох братів Кия, Щека й Хорива та їхньої сестри Либеді. На схилах Дніпра, біля площі, якою закінчувався Хрещатик (пізніше їй повернули назву початку ХХ ст. – Європейська) була споруджена арка, яка мала символізувати єднання російського і українських народів. Призначаючи зустрічі біля неї, дотепники казали: «під ярмом».

КРАХ КОМУНІЗМУ

13.1

«Перебудовна» політика Кремля

Л Брежнев помер у листопаді 1982 р. у віці 76 років. Кандидатура нового керівника держави визначалася тільки тими і тільки серед тих, хто входив у політбюро ЦК КПРС. Головою держави став 68-річний Ю. Андропов. А після його смерті на чолі колективного керівництва опинився маловідомий у країні апаратник – 73-річний К. Черненко. У березні 1985 р. помер і він.

Глави європейських держав почали звикати до раптових змін у своєму розкладі роботи, щоб устигнути на поховальну церемонію в Москві. Журналісти з похмурою іронією заговорили про «гонки на катафалках». Коли 71-річний перший секретар Московського міськкому КПРС В. Гришин висунув свої претензії на верховну владу, мотивуючи їх найдовшим (15 років) стажем перебування в політбюро ЦК, він не знайшов підтримки. Синкліт старців, а слідом за ним пленум ЦК КПРС віддали перевагу наймолодшому – Михайлу Горбачову.

М. Горбачов народився у березні 1931 р. в Ставропольському краї. Він рано розпочав кар'єру партійного працівника, маючи для регіону, де народився і працював, бездоганну анкету: помічник комбайнера в МТС, диплом юрфаку МДУ ім. М. Ломоносова в 24 роки, диплом економфаку Ставропольського сільгоспінституту, одержаний уже в заочному навчанні. Повернувшись із Москви, він перебував на різних керівних посадах у Ставропольському міськкомі ВЛКСМ, потім перейшов у крайком комсомолу, а в 1966 р. став першим секретарем міськкому КПРС. Через два роки він перейшов у крайком і протягом 1970–1978 рр. очолював партійну організацію Ставропольського краю. Хронічно хворому Ю. Андропову лікарі рекомендували ставропольські курорти, де його зустрічав і оточував увагою перший секретар крайкому, як це було заведено серед компартійної номенклатури. Унаслідок впливових знайомств у Кремлі М. Горбачов став у 40 років членом ЦК КПРС, в 47 років – секретарем ЦК КПРС, відповідальним за стан сільського господарства, у 48 років – кандидатом в члени політбюро, у 49 років – членом політбюро ЦК КПРС.

За чверть століття перебування в номенклатурному середовищі М. Горбачов здобув великий досвід спілкування з подібними собі, а за п'ять років роботи у складі колективного керівництва зав'язав дружні стосунки з більшістю колег. Ю. Андропов бачив у ньому свого наступника, але після його смерті команда покійного Л. Брежнева прощтовхнула на посаду генсека канцеляриста К. Черненка. Після смерті Черненка Горбачов уже не прогавив свій шанс і домовився про підтримку з патріархом вищої компартійної номенклатури 76-річним А. Громиком¹. Той через свій вік не претендував на посаду генсека і готовий був задовольнитися менш престижною посадою номінального глави держави. Посада голови Президії Верховної Ради СРСР уже не перший раз ставала розмінною монетою під час визначення кандидатури генерального секретаря ЦК «мирними засобами».

Коли члени політбюро ЦК зібралися, щоб розглянути питання про визначення кандидатури генерального секретаря для її затвердження пленумом Центрального комітету, А. Громико раптом піднявся, не даючи іншим можливості вступити в розмову, і виголосив невелику промову з обґрунтуванням кандидатури М. Горбачова. Зберігся «Робочий запис» засідання політбюро ЦК КПРС від 11 березня 1985 р., який дає уявлення про хід передачі влади за відсутності конституційних процедур. Боротьба за владу після смерті Й. Сталіна, спроба її узурпації «антипартиійною групою», перетворення М. Хрущовим колективної диктатури в особисту і, нарешті, небезпечні, на рівні державної змови дії з усунення Хрущова навчили керівників партії і держави мистецтву домовлятися.

А. Громико продемонстрував це мистецтво в своїй промові. «Коли заглядаємо в майбутнє, – говорив він, – а я не приховую, що багатьом з нас уже важко туди заглядати, ми повинні ясно відчувати перспективу. А вона полягає в тому, що ми не маємо права допустити жодного порушення нашої єдності». На завершення промови він давав зрозуміти, чого чекають члени колективного керівництва від нового генсека: «Він володіє великими знаннями, значним досвідом, але цей досвід повинен бути помножений на наш досвід»².

Однак М. Горбачов не задовольнився повноваженнями координатора колективного керівництва, коли став генеральним секретарем ЦК КПРС. Суспільство чекало дій, і він почав діяти. Щоб сформувати команду, йому треба було, перш за все, змінити персональний склад колективного керівництва. У 1985 р. склад політбюро ЦК КПРС поповнився чотирма кандидатурами, запропонованими новим генсеком, – В. Чебриковим, М. Рижковим, Є. Лігачовим і Е. Шеварднадзе,

¹ Громько А. А. Андрей Громько: в лабиринтах Кремля. Воспоминания и размышления сына. – М., 1997. – С. 82–96.

² Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – С. 451.

в 1986 р. – Л. Зайковим, у 1987 р. – М. Слюньковим, О. Яковлевим і В. Ніконовим. На пенсію були відправлені Г. Романов, М. Тихонов, В. Гришин, Д. Кунаєв, Г. Алієв. Наприкінці 1987 р. тільки В. Щербицький, А. Громико, М. Соломенцев і В. Воротніков з числа старих, до обрання Горбачова генсеком, членів політбюро ЦК зберігали свої посади.

Якби в країні не почалися викликані реформами зміни, М. Горбачова можна було б розглядати як одноосібного диктатора, подібного М. Хрущову. Але з кожним місяцем реформ значення політбюро ЦК і самого компартійного апарату в суспільних процесах зменшувалося. Процес, названий останнім генсеком «перебудовою», привів до кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя. Врешті-решт, сам реформатор втратив здатність контролювати події. Бюрократична, керована з Кремля «перебудова» перетворилася на катаклізм, якого не змогли передбачити ані ініціатори реформ, ані друзі або вороги Радянського Союзу за кордоном.

Попередники М. Горбачова вдавали, що в країні немає нерозв'язних проблем. Останній генсек мав мужність визнати необхідність реформ і зробив спробу переконати в цьому партію і суспільство. Він розумів, що реформи мають бути радикальними, коли став генеральним секретарем ЦК, і ще більше переконався в цьому протягом першого року свого перебування при владі. «Перебудова – містке слово, – заявив він під час поїздки на Далекий Схід у липні 1986 р. – Я б поставив знак рівності між словами – перебудова і революція... Це справжня революція у всій системі відносин у суспільстві»³. Проте **реформи М. Горбачова не мали системного характеру, хоч і були радикальними. Вони радше нагадували інстинктивне реагування на конкретні кризові ситуації, які виникали.**

На посаді генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачов перебував менше семи років. Це був час величезних зрушень у всіх сферах життя – ідеологічній, політичній, економічній, соціальній, національній. Зрушення сприймалися багатьма людьми як деструктивні. Вони й справді були деструктивними в тому розумінні, що на очах розвалювався лад, створений попередниками Горбачова. Та насправді ці зміни мали конструктивний характер. Громадяни радянської наддержави вперше почали бачити тьмяне світло в кінці довгого тунелю. **Саморуйнування давно охопленого кризою комуністичного ладу створювало можливість зійти з манівців історичного процесу і повернутися на дорогу, якою йшло все людство.**

Роки «перебудови» вмістили в собі величезну кількість історичних подій – швидко деградацію і падіння диктаторських режимів у Радянському Союзі

³ Горбачев М. Перестройка неотложна, она касается всех и во всем. Сборник материалов о поездке М. С. Горбачева на Дальний Восток, 25–31 июля 1986 года. – М., 1986. – С. 36.

і країнах Центрально-Східної Європи, остаточний крах комуністичної ідеології, розпад радянської наддержави і перетворення союзних республік на суверенні, незалежні держави, припинення «холодної війни» між двома військово-політичними угрупованнями, створення нової геополітичної ситуації в Європі внаслідок появи незалежної України та інших нових держав.

Через лавиноподібний характер подій причинно-наслідкові зв'язки між ними не були осмислені належним чином ані політиками, ані науковцями. І нині, хоча доба «перебудови» вже віддаляється від сучасності, побутують різні, часом протилежні оцінки тих самих явищ, процесів, фактів. Не викликає сумніву тільки те, що роки «перебудови» мали доленосне значення для українського народу. **Бюрократична «перебудова» переросла в національну революцію – третю в історії українського народу, після революцій середини XVII ст. і початку XX ст.**

13.2

Розпад зовнішньої оболонки радянської імперії

У середині 80-х років радянська геронтократія зустрілася з багатьма викликами в житті союзних республік, у відносинах з країнами Центрально-Східної Європи і, головне, у протистоянні з країнами НАТО. Першою вимушеною відповіддю на виклики часу стало висунення М. Горбачова на вершину влади.

Оновлення радянської зовнішньої політики пов'язувалося передусім із необхідністю усунення всесильного А. Громика. Цей дипломат сталінської школи керував МЗС СРСР з 1957 р. Він очолював в партії і державі ті консервативні сили, які здійснювали на світовій арені наступальну, агресивну політику. Зокрема, він був безпосереднім ініціатором вторгнення радянських військ в Афганістан. Сутність зовнішньої політики, яку проводив Радянський Союз, була офіційно визначена керівництвом державної партії тільки на XIX конференції КПРС у 1988 р. Тоді було проголошено, що у гонитві за військово-стратегічним паритетом у минулому не завжди використовувалися можливості забезпечити безпеку держави політичними засобами. Тому СРСР втягнувся в гонку озброєнь, що позначилося на його соціально-економічному розвитку і міжнародному становищі. Зі зрозумілих причин у матеріалах конференції не зазначалося, що гонку озброєнь країна безнадійно програвала.

Усе це М. Горбачов розумів, коли прийшов до влади. Зважаючи на підтримку, яку А. Громико надав йому на березневому пленумі ЦК КПРС 1985 р., і на свої зобов'язання, які забезпечили цю підтримку, новий генсек обрав для усунення міністра надзвичайно м'яку форму. У липні 1985 р. А. Громико став головою Прези-

дії Верховної Ради СРСР. Посаду міністра закордонних справ обійняв близький до М. Горбачова Е. Шеварднадзе. Зусиллями Шеварднадзе і самого Горбачова, який брав найактивнішу участь у спілкуванні з іноземними лідерами, формувалося нове обличчя радянської зовнішньої політики.

У 1987 р. вийшла друком книга М. Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу». Перекладена багатьма мовами, вона широко пропагувалася в різних країнах. Її основне завдання полягало в популяризації нового мислення радянського керівництва серед світової політичної еліти.

«Нове мислення» проголошувало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, біблійних над марксистськими. Підкреслювалося, що три групи країн – капіталістичні, соціалістичні й ті, що розвиваються, належать нероздільному світові, в якому вже неможливо досягти переваги військовими засобами. Віджила також, переконував Горбачов, практика оцінки міжнародних подій крізь призму конфронтації між Сходом і Заходом. Ідеологія мала підпорядковуватися реальним умовам, в яких існувало міжнародне співтовариство. Щоб розв'язати глобальні проблеми людства, треба було відмовлятися від конфронтації військово-політичних блоків.

Прагматичний підтекст «нового мислення» полягав у тому, щоб забезпечити скорочення витрат на озброєння, які ставали непосильними для Радянського Союзу. Йшлося також про те, щоб отримати від Заходу кредити, призначені для щорічного імпорту десятків мільйонів тонн зерна, а також поставок сучасної техніки і впровадження новітніх технологій.

М. Горбачов успадкував від попередників кризову проблему з ракетами середньої дальності. На початку 1985 р. з ініціативи радянської сторони розпочалися переговори з президентом США Р. Рейганом, під час яких СРСР виявив готовність піти на серйозні поступки. Не розраховуючи на добру волю радянських керівників, американці погодилися витратити десятки мільярдів доларів на програму «стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ), яка мала захистити США від атаки міжконтинентальних ракет. Програма СОІ ґрунтувалася на супернових космічних технологіях і стала відомою під назвою, яку їй дали журналісти, – «зоряні війни». Р. Рейган називав СРСР «імперією зла» і вельми успішно створював єдиний антирадянський фронт країн НАТО і КНР.

Після трьох зустрічей Рейгана і Горбачова у 1985–1987 рр. було укладено угоду про знищення ядерних ракет середньої і малої дальності. СРСР зобов'язувався за три роки демонтувати і знищити весь клас таких ракет – 1752. США взяли зобов'язання ліквідувати 869 своїх ракет. Це радикальне рішення значно послабило конфронтацію на найважливішій ділянці радянсько-американських відносин.

Керівники СРСР вирішили покінчити з безперспективною війною в Афганістані. У травні 1988 р. розпочалося виведення радянських військ, що створило можливість для нормалізації радянсько-китайських відносин.

Радянський лідер підтримав дипломатичними засобами військову операцію США та інших країн проти Іраку, який спробував загарбати Кувейт. Ірак даремно розраховував на підтримку радянського партнера, у якого він купував зброю на мільярди доларів.

Найбільш серйозні зміни сталися на європейському континенті. Національно-визвольний рух охопив усі країни радянського блоку. У вересні 1989 р. новий уряд Угорщини відкрив кордон з Австрією. Тисячі громадян НДР скористалися цим «вікном», щоб через Угорщину й Австрію дістатися до ФРН. Берлінська стіна втратила своє функціональне призначення і стала реліктом епохи, яка стрімко відходила у минуле.

У жовтні 1989 р. керівник правлячої партії НДР Е. Хонеккер змушений був відмовитися від влади. 4 листопада в центрі Берліна на Александерплатц зібралося 400 тис. громадян, які вимагали свободи слова і вільних виборів. 6 листопада півмільйонна демонстрація в Лейпцигу поставила вимогу возз'єднання ФРН і НДР. Командування Групи радянських військ у Німеччині отримало наказ із Кремля не втручатися в події.

Нарешті, 9 листопада член політбюро ЦК Соціалістичної єдиної партії Німеччини Т. Шабовскі на прес-конференції, яка транслювалася по телебаченню, оголосив про те, що уряд знімає всі обмеження на перетин кордону між ФРН і НДР у районі Берліна. На запитання журналіста, коли нові правила вступають в дію, Шабовскі змушений був відповісти: «Негайно!». Ця заява пролунала о 18 годині 57 хвилин. Сотні тисяч берлінців кинулися до Стіни. Прикордонники, які не отримали жодних наказів, не зорієнтувалися в ситуації і навіть зробили спочатку спробу зупинити натовп за допомогою водометів. Але людський потік відсунув їх і змішався з зустрічним потоком – тими, хто йшов у столицю НДР із Західного Берліна. Стіна ще існувала фізично, але вона більше не розділяла берлінців⁴.

СЄПН була перейменована на Партію демократичного соціалізму (ПДС) і відмовилася від монополії на владу. Нове керівництво ПДС запропонувало створити федерацію двох німецьких держав, але не знайшло розуміння у своїх співгромадян. Набула популярності пропозиція канцлера Г. Коля про органічне об'єднання країни на підставі Конституції ФРН. У березні 1990 р. відбулися вільні вибори до Народної палати НДР, на яких найбільшого успіху досяг Християнсько-демократичний союз. Його лідер Л. де Мез'єр очолив уряд і прийняв план Г. Коля. Улітку відбулося кілька зустрічей представників США, Великої Британії, Франції, Радянського Союзу, ФРН і НДР, на яких визначалися основні засади возз'єднання німецької нації,

⁴ Кульчицький Станіслав. Берлінська стіна // Сучасність. – 2009, №11. – С. 208.

а 12 вересня 1990 р. у Москві був підписаний договір про остаточне врегулювання німецького питання. 3 жовтня 1990 р. Народна палата НДР ухвалила рішення про об'єднання східнонімецьких земель із землями ФРН. Столицею ФРН став Берлін.

Розв'язання німецького питання покклало кінець «холодній війні». В інших країнах Центрально-Східної Європи залежні від Кремля політичні режими так само були зметені народом, як тільки виявилось, що Радянський Союз не хоче або не може застосовувати для підтримки своїх сателітів «доктрину Брежнєва». Комуністичний режим румунського диктатора Н. Чаушеску, який давно дистанціювався від кремлівських патронів, зробив спробу силою придушити народні заворушення. Для диктатора та його дружини це закінчилося розстрілом.

У лютому 1990 р. військова частина Організації Варшавського Договору (ОВД) була ліквідована. У червні 1991 р. припинила існування Рада Економічної Взаємодопомоги, а в липні цього ж року – політична частина ОВД. **Ялтинська Європа перестала існувати.**

Керівники західних країн вітали історичні зміни в радянській зовнішній політиці й готові були благословляти М. Горбачова, який майже не чинив опору прагненню народів східноєвропейських країн здобути реальний суверенітет. Однак їхня позиція змінилась, коли з вимогами суверенітету виступили союзні республіки СРСР. *Розпад СРСР явно не влаштовував Захід.* Про це відверто заявили прем'єр-міністр Великої Британії М. Тетчер у 1990 р. і президент США Дж. Буш у 1991 р. під час перебування в Києві.

Позиція дуже впливового в Україні німецького керівництва була такою ж. У липні 1991 р. М. Горбачов приїхав у Київ з метою переконати керівників республіки підписати новий Союзний договір. Зупинившись у резиденції «Межигір'я», він викликав канцлера ФРН Г. Коля собі на допомогу. Ось уривок з запису їх бесіди 5 липня в цій резиденції:

«М. С. Горбачов: Після прогулянки, Гельмуте, ти збирався порозмовляти з керівниками України. Вони приїхали і чекають тебе. Скільки часу ти плануєш приділити цій бесіді?

Г. Коля. Я вважаю, хвилин 15–20. Бажав би, зокрема, донести до них нашу думку про те, наскільки важливо уникати дій, які створювали б на Заході враження того, нібито СРСР ось-ось розпадеться на конгломерат окремих республік.

М. С. Горбачов. Так, я думаю, їм буде цікаво почути від тебе таке судження якраз у той момент, коли український парламент займається обговоренням питання про підписання нового Союзного договору»⁵.

⁵ glavred.info/archive/2009/10/5/163_604-3.html. Зараз доступ до цього ресурсу закрито, проте автор зберігає копії тогочасних повідомлень.

Не менш показова бесіда відбулася у М. Горбачова в Кремлі 26 жовтня 1991 р. з федеральним міністром закордонних справ і віце-канцлером ФРН Г. Д. Геншером. Цілковитим солідаризуючись із позицією президента СРСР, Геншер заявив: «Розмовляючи минулого тижня у Києві, я говорив українським керівникам: у нас в Європейській спільноті 12 держав. А ми прагнемо створити спільну європейську державу; у нас тепер 12 валют, а ми хочемо створити єдину спільну валюту. Бачите, яка різниця: Європа прагне єднання, а ви шукаєте будь-які причини, щоб роз'єднатися. Це парадоксально і нічим не може бути виправдане»⁶. Як могли оцінити подібну аргументацію київські співбесідники Геншера, які пам'ятали Голодомор і гостро відчували небезпеку, що йшла від захопленого путчистами Кремля у серпні 1991 р.?

13.3

Інформаційна революція

Відправним пунктом останнього періоду в історії СРСР став квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС. На посаді генерального секретаря М. Горбачов тоді перебував менше місяця, і його програмна промова мала досить абстрактний характер. Проте важливою була її тональність. У ній відчувалася ледь замаскована тривога за долю партії та держави. Виступ Горбачова різко контрастував з казенним патріотизмом і оптимізмом, властивим промовам його попередників.

На цьому пленумі генеральний секретар ЦК вжив термін «перебудова», торкаючись проблем удосконалення управління господарським механізмом. Пропагандистський апарат підхопив це випадково вжите визначення і почав його використовувати як маркер, що визначав політичний курс нового керівника партії і держави. Горбачов прийняв цей термін, і під ним стали розуміти реформування всіх сторін життя, здійснюване під керівництвом КПРС.

Системна криза комуністичного ладу не була таємницею для вищого партійного керівництва. Однак воно сподівалося, що спроможне провести у дозованих розмірах чергову «революцію згори». В історії Російської імперії і Радянського Союзу такі «революції» час від часу траплялися, починаючи з петровської доби. Як правило, державі вдавалося утримувати їх у певних межах. Тому *розрахунок був на те, що перебудовний процес теж залишиться контрольованим і керованим.*

Однак успіх перебудовної політики залежав від того, наскільки її підтримає населення. Воно повинне було зрозуміти, які виклики стоять перед країною, як на них треба реагувати. Отже, цю політику належало починати з інформування.

⁶ Там само.

Першим елементом «перебудови» стала гласність. У дореволюційні часи під поняттям «гласність» розуміли інформацію, що допускалася цензурою. Радянське суспільство було набагато закритіше за дореволюційне і до «перебудови» взагалі не знало терміна «гласність». Дозвіл радянської влади прилюдно обговорювати гострі проблеми був незвичайним і незвичним, але *гласність залишалася дозованою*. ХІХ конференція КПРС у липні 1988 р. визначила таку формулу: «гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини». На першому місці, як бачимо, були інтереси держави.

У країнах Заходу, де існувала свобода слова, для терміна «гласність» виявилось неможливим підібрати змістовний еквівалент. Тому він увійшов до іноземних мов без перекладу – *glasnost*.

Радянські люди завдяки гласності дістали можливість реально оцінювати ситуацію в тих сферах життя, які з дозволу вищого партійного керівництва ставали відкритими. Гласність підірвала сліпу довіру до друкованого або мовленого слова, давала змогу виробляти судження і позбавлятися ідеологічних догм, що закладались у свідомість з дитинства.

Основним об'єктом гласності стали так звані «білі плями» в історії КПРС. **По суті, М. Горбачов відновив розпочатий М. Хрущовим процес десталінізації, але в більш радикальній формі. На вістрі гласності потрапили злочини сталінської доби, переважно щодо партії та її керівників.**

Була обмежена сваволя основного цензурного органу – Головліту. Московські суспільно-політичні журнали, на відміну від провінційних (у тому числі – українських) з осені 1986 р. почали друкувати документи, мемуари і художні твори, які викривали сталінські репресії, війну в Афганістані, економічні негаразди, номенклатурні привілеї тощо. Гострополітична журнальна та телевізійна публіцистика стала привертати увагу мільйонів людей.

Проте люди важко відмовлялися від ідеологічних догм, що перетворилися на стереотипи мислення. Кожен член суспільства, включаючи вчених-суспільствознавців, мав особисто вистраждати злам стереотипів. Не всі могли або бажали зробити це, і рівень конфліктності в суспільстві зростав.

У березні 1988 р. газета «Советская Россия» надрукувала лист лєнінградської викладачки Ніни Андрєєвої під назвою «Не можу поступитися принципами». Вона накинулася на «фальсифікаторів історії». Цей термін, що увійшов у підсвідомість, походив від назви опублікованої в 1947 р. брошури Радінформбюро, в якій «спростовувався» зміст німецького примірника пакту Ріббентропа–Молотова. Примірник потрапив до рук американців і був оприлюднений, коли почалася «холодна війна». На думку Андрєєвої, радянські фальсифікатори історії запозичили у Заходу свою антисоціалістичну концепцію «гласності» й скористалися

«перебудовою», щоб ініціювати докорінний перегляд історії КПРС. Суть листа полягала у відкритому захисті Й. Сталіна. Лист підбадьорив тих, хто не бажав «поступитися принципами» і негативно ставився до будь-яких змін. В Україні лист був передрукований багатьма місцевими газетами.

На цей час команда М. Горбачова вже поділилася на консерваторів, яких очолив Є. Лігачов, і реформаторів на чолі з О. Яковлевим. Виявилось, що публікація листа була організована секретарем ЦК КПРС Лігачовим. За його вказівкою лєнінградській викладачці була надана інтелектуальна допомога в опрацюванні тексту цього документа. За розпорядженням партійних комітетів різного рівня лектори й активісти всесоюзного товариства «Знання» почали готувати спеціальні заняття в системі партійно-політичної освіти, щоб донести до кожної радянської людини зміст думок Н. Андрєєвої.

Здавалося, що короткочасна «відлига» знову зміниться заморозками. Однак незабаром виявилось, що Лігачов організував публікацію і популяризацію листа без відома М. Горбачова і за його відсутності в країні. Повернувшись, генеральний секретар зрозумів, що його політичний курс перебуває під загрозою. Лігачов опинився в ізоляції, а в оточенні глави партії і держави різко зріс вплив закулісного провідника фундаментальних реформ Олександра Яковлева. Центральний орган ЦК КПРС газета «Правда», редакційні статті якої завжди були інструктивними для компартійно-радянського апарату, опублікувала без підпису підготовлену О. Яковлевим і В. Медведєвим статтю «Принципи перебудови: революційне мислення в дії», присвячену критиці листа Н. Андрєєвої. У пресі відновилася анти-стаїнська кампанія. Проте ініційована консерваторами короткочасна перерва в цій кампанії засвідчила, що суспільство ще не прокинулося з політичної летаргії.

Боротьба між консерваторами і реформаторами точилася переважно в Москві. Україна в перші роки «перебудови» залишалася під цілковитим контролем консервативних сил, очолюваних В. Щєрбицьким. Повторюючи день у день ритуальні перебудовні гасла, Щєрбицький чинив опір радикальним змінам. Республіка була, як її охрестили журналісти, справжнім «заповідником застою». Тільки у вересні 1989 р., коли М. Горбачов санкціонував зміну влади у Києві, пульс політичного життя в Україні різко прискорився.

Консерватори в українській глибинці прагнули обмежити гласність, і це їм вдавалося. У московському журналі «Огонек», який на прохання Горбачова очолив український письменник В. Коротич, у липні 1988 р. був надрукований лист розгніваного читача з України. Відштовхуючись від роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита», який тоді був надрукований і одразу став культовим, читач стверджував: «Уся ця гласність зосереджена десь там у вас у Москві. Для Києва це вже друга гласність. Для Черкас – третя, дуже вже скромна. А для Миргорода, Сміли

та Конотопа залишається вже лише крихітка. Але ж “не буває осетрини другої свіжості”. Якщо є Гласність – 1, Гласність – 2 і т. д., це означає, що гласності, на жаль, немає взагалі, а є лише видимість»⁷.

Зауваження точно передавало специфіку *радянської гласності як проміжного етапу від несвободи до свободи слова*. Проте дописувач помилявся. Журнал «Огонек» та інші радикальні видання розповсюджувалися у Конотопі та Миргороді. Ранкові черги в кіосках за пресою в українських містах стали тоді звичним явищем.

Для державних порядків, які давно вже цементувалися не терором, а силою звички, навіть уривок вільного слова, фрагмент вільної думки, окрема телевізійна програма (найбільшу популярність завоювала у 1987 р. нова молодіжна програма Всесоюзного телебачення «Взгляд») були небезпечними. Пробуджуючи думку, вони руйнували підвалини комуністичного ладу, який тримався на демагогії. **Кількість людей, які вбачали гармонію між державою та суспільством, зменшувалася, комуністична ідеологія втрачала авторитет. Суспільство стрімко політизувалося, одночасно поляризуючись.**

Людей, які не бажали змін у суспільному житті, драгували виплескувані на поверхню інтелектуального життя шокуючі факти. Не бажачи розставатися зі стереотипами, зведеними в ранг принципів, вони відштовхували тих, хто став мислити по-іншому. Їм здавалося підозрілим, коли публічні політики, авторитетні письменники й талановиті журналісти, до яких прислухалося суспільство, починали стверджувати протилежне тому, що казали вчора. Тим часом **під впливом інформаційної революції свідомість українських інтелектуалів зазнавала кардинальних змін.**

Ознайомившись з архівними матеріалами про голод 1932–1933 рр., підготовленими до друку в Інституті історії партії при ЦК Компартії України, Л. Кравчук перетворився з ортодоксального на суверен-комуніста, сповненого рішучості позбавитися залежності від Москви. Пояснюючи свою трансформацію, він пізніше сказав журналісту: «Ви знаєте, тільки нежива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів: усе, що робилося, була суцільна брехня. І партія цю брехню утверджувала, обмежуючи в інформованості навіть тих людей, які повинні були “за службовим обов’язком” знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: якби я знав усе це в 1958 році, я ні за що до цієї партії не вступив би. Ось що я коротко можу сказати про перелом у своїй свідомості»⁸.

У заяві про вихід з партії, написаній у березні 1990 р., Д. Павличко писав: «Чи не знав я про це тоді, коли вступав до партії? Не знав ні про голод 1932–1933 рр., ні

⁷ Лубенский А. Слово читателя // Огонек. – 1988, № 28. – С. 5.

⁸ Див.: Чемерис В. Президент. – К., 1994. – С. 119.

про масштаби ГУЛАГу, ні про Биківню, ні про Дем'янів лаз, не знав про безліч злочинів, заподіяних українському народові та іншим народам під керівництвом партії. Та поволі приходило те знання. Воно заперечувало мою віру і руйнувало мою ж таки творчість, в якій я намагався підносити партію, ідеалістично приписуючи їй те, до чого прагнув як комуніст»⁹. Б. Олійник в інтерв'ю 1993 р. вказував, оглядаючись на недавнє минуле: «Погляди можуть змінюватися в міру надходження нової інформації з того чи іншого питання, на основі якої й формується погляд. Скажімо, я, як, між іншим, дев'яносто дев'ять відсотків моїх співвітчизників, не знав про жорстокості Леніна щодо релігії та релігійних діячів, яких буквально ставили до стінки. Ці документи були закриті. Коли б знав, то, напевне, написав би свої вірші про Леніна в дещо іншому ракурсі»¹⁰.

Інформаційну революцію, яка змінювала світогляд вихованої радянською владою інтелігенції, слід вважати фундаментом тих динамічних процесів, які в кінцевому підсумку перетворювали задуману М. Горбачовим «революцію згори» на «революцію знизу».

Серед «білих плям» в історії державної партії та радянського суспільства громадян України найбільше вражала інформація про Голодомор 1932–1933 рр. Українська діаспора використовувала кожну його річницю для того, щоб правда про сталінський злочин ставала надбанням широкої громадськості в усьому світі. Особливо багато в Північній Америці було зроблено в 50-ту річницю. В цей час уже існував при Університеті провінції Альберта в Едмонтоні (Канада) Інститут українознавчих студій, а в Гарвардському університеті (США) – Український дослідний інститут. За вивчення голоду 1932–1933 рр. в Україні взялися дипломовані фахівці.

Коли журналісти зверталися до українських дипломатів в ООН із запитаннями на тему голоду, ті або ухилялися від відповіді, або заперечували наявність голоду, про який знала майже кожна українська сім'я, але згадувати про нього було неможливо, не наражаючись на звинувачення в антирадянській пропаганді. Урешті-решт дипломати змушені були звернутися за інструкціями: що робити з проблемою п'ятдесятирічної давності? Політбюро ЦК КПУ доручило вивчити це питання секретарю ЦК з ідеології і голові КДБ при Раді міністрів УРСР. 11 лютого 1983 р. вони звернулися до В. Щербицького з доповідною запискою, суть якої була відбита в її назві: «Про пропагандистські та контрпропагандистські заходи щодо протидії розв'язаній реакційними центрами української емі-

⁹ Див.: Бойко Олександр. Україна у 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – С. 45.

¹⁰ Там само.

грації антирадянській кампанії у зв'язку з продовольчими труднощами на Україні, що мали місце на початку 30-х рр.»¹¹.

Глава організації «Американці в обороні прав людини в Україні» І. Ольшанівський вивчив архіви комісії Конгресу США з Голокосту і запропонував створити ідентичну комісію з розслідування українського голоду. У листопаді 1983 р. відповідний законопроект було внесено в Конгрес, але Палата представників поставилася до нього пасивно. «Навіщо витрачати гроші американських платників податків на те, що сталося десь 50 років тому?» – питали конгресмени. Чиновники з Державного департаменту підтримували їх, не бажаючи зайвий раз «гнівити Москву». Тоді по всіх штатах, де проживали українці, була організована акція під назвою «Коріння трави». До конгресменів і президента США Р. Рейгана пішли десятками тисяч індивідуальні й колективні петиції. *Ані раніше, ані пізніше такої велетенської за масштабами акції американські українці не влаштовували.*

Унаслідок цієї кампанії проходження законопроекту в сенатській комісії не наразилося на перепони. У вересні 1984 р. Сенат прийняв його одногосно. Проте Палата представників так і не подала законопроект, який лобювали українські організації. Становище порятував сенатор Б. Бредлі. Скориставшись своїм правом вносити поправки в бюджет, він в останній день роботи 98-ї сесії Конгресу «причепив» витрати на діяльність тимчасової комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні до Фінансової резолюції. Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася, бо законопроект уже був схвалений Сенатом, а часу на дискусію не залишалось: уряд повинен був мати бюджет. Р. Рейган без затримки підписав Фінансову резолюцію і в Конгресі США народилася комісія, покликана, як вказувалося в законі, «здійснити вивчення українського голоду 1932–1933 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення у ньому ролі Рад»¹². Виконавчим директором комісії Конгресу став викладач Гарвардського університету, один із небагатьох у США фахівців з історії України радянського періоду Дж. Мейс.

У відповідь ЦК Компартії України створив власну комісію, до складу якої увійшли фахівці відповідного профілю. Ця комісія мала своїм завданням викрити «фальсифікації» американських політиків і вчених стосовно українського голоду, спрямовані, як думали в політбюро ЦК, на те, щоб зіпсувати святкування урочистих дат – 70-річчя більшовицької революції (7 листопада 1987 р.)

¹¹ Кульчицький Станіслав. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К., 2008. – С. 33.

¹² Там само. – С. 35.

і 70-річчя проголошення радянської влади в Україні (25 грудня 1987 р.). Утворення київської «антикомісії» на противагу комісії американського Конгресу з розрахунком на успіх у її роботі свідчило, що керівники КПУ мали надзвичайно приблизне уявлення про те, що відбувалося в радянській Україні на початку 30-х років.

Тим часом КПРС уже почала втрачати контроль над процесом «перебудови». *Сталінське цензурне табу на згадування голоду, яке трималося п'ять з половиною десятиліть, почало слабнути.* У московській і київській пресі промайнули перші глухі згадки про трагедію 1933 року. М. Горбачов у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю більшовицького революції, жодним словом не торкнувся забороненої теми. Історія суцільної колективізації сільського господарства в його доповіді викладалася за сталінською схемою. Виступаючи в Києві з доповіддю, присвяченою 70-річчю проголошення радянської влади в Україні, В. Щербицький не наважився наслідувати приклад патрона. Тема голоду була надто болючою для України. Тому в його доповіді з'явився неовілейний абзац про трагедію, спричинену нібито неврожаєм. У цей час американська комісія почала друкувати перші результати своєї дослідницької роботи, в яких розкривалися жахливі картини Голодомору.

Офіційне визнання голоду дало можливість українським ученим, письменникам і журналістам звертатися до широкої громадськості з розповідями про цю «білу пляму» в недавній історії України. У виступі на XIX Всесоюзній партконференції (липень 1988 р.) Борис Олійник згадав про всім відомий Великий терор 1937 р., але неочікувано для присутніх завершив цю тему так: «А оскільки в нашій республіці гоніння почалися задовго до 1937-го, треба з'ясувати ще й причини голоду 1933-го, який позбавив життя мільйони українців, назвати поіменно тих, з чиєї вини сталася ця трагедія»¹³.

У листопаді 1988 р. засновник руху зелених в Україні, письменник Юрій Щербак дав інтерв'ю популярному московському тижневику «Собеседник», у якому багато уваги приділив темі замовчуваного голоду. Він не сумнівався, що голод 1933 р. був таким самим методом тероризування незгодних з колгоспним рабством селян, як і розкуркулювання. Разом із тим він першим висловив припущення, що репресивна сталінська політика в Україні мала й іншу мету: попередити небезпеку розгортання національно-визвольного руху. Селянство завжди було носієм національних традицій, твердив він, і штучний голод саме тому став ударом, спрямованим проти нього¹⁴.

Головним здобутком радянської доби, яка вже стрімко відходила в минуле, стала в проблематиці Голодомору книга, що з'явилася у вересні 1990 р. під грифом

.....
¹³ Известия (Москва), 1988, 2 июля.

¹⁴ Михайлов Константин. Царь-голод: уроки правды // Собеседник. – 1988, № 49. – С. 12.

Інституту історії партії при ЦК Компартії України, – «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». У січні 1990 р. навколо рукопису цього збірника документів з архівів Москви і Києва розгорнулася боротьба на найвищому в республіці щаблі – в політбюро ЦК КПУ. Політбюро на пропозицію першого секретаря ЦК В. Івашка після кількох годин обговорень прийняло рішення опублікувати документи вибухової сили. Існувало щонайменше дві причини для такого сенсаційного рішення. По-перше, щоб утриматися на гребені революційної хвилі, керівники республіканської партійної організації повинні були засудити сталінську спадщину. По-друге, комісія Конгресу США вже закінчила роботу й опублікувала свій заключний звіт обсягом у 524 сторінки. Цей том був надрукований у Вашингтоні й надісланий радянським посольством у ЦК КПУ у вересні 1988 р.

У жовтні 1988 р. В. Щербицький лицемірно заявив, що вивчення «білих плям» історії провадиться неенергійно. Щоб контролювати процес, який уже не можна було зупинити, ЦК КПУ створив координаційну комісію з розробки «Програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.». Комісії було запропоновано виділити курс історії УРСР у середній і вищій школах у самостійну навчальну дисципліну, збільшити кількість шкіл з поглибленим вивченням історії, організувати підготовку в провідних університетах фахівців з історії України, розробити та видати нові підручники, хрестоматії та книги з вітчизняної історії. В умовах кризи центрального керівництва периферійні ланки державної партії почали звертати пильну увагу на національні проблеми в такій важливій для ідеології галузі, як вітчизняна історія. **Уперше вітчизняною історією була офіційно названа не історія СРСР (тобто Росії), а історія України.**

Комісія розробила план видання джерел з історії України, який перевищував за масштабами все, що було зроблено за радянський час (87 назв, включаючи багатомні праці). Було вирішено перевидати найоперативнішим репринтним способом визначні пам'ятки української історіографії XIX – початку XX ст. (47 назв). Передбачалося перевидати всі основні праці М. Грушевського, в тому числі десяти томну «Історію України-Руси», видати 20-томник творів Д. Яворницького, історичні праці М. Драгоманова, тритомник спогадів В. Винниченка «Відродження нації» тощо. Під час розробки програми деякі твори ще перебували «під арештом» у спецховищах наукових бібліотек¹⁵.

¹⁵ Кульчицький С. В. «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.» як історіографічне явище // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Харків, 1995. – С. 138–142.

Апаратні працівники ЦК КПУ не втручалися, як це було раніше, в роботу комісії. У липні 1990 р. політбюро ЦК, яке вже очолював В. Івашко, затвердило величезну програму видань без будь-яких змін. Програма такою мірою відповідала потребам часу, що виконувалася навіть після того, як перестала бути директивним документом. Деякі праці друкувалися майже одночасно в різних видавництвах. Наприклад «Історія русів» з'явилася не тільки у репринтному виданні, а й у чудовому перекладі українською мовою І. Драча.

13.4

Крах командної економіки

Одним із перших гасел перебудовної доби було «прискорення». Йшлося про прискорення темпів економічного зростання. У самому звучанні терміна «прискорення» відчувався оптимізм. Мовляв, розвиваємося в цілому задовільно, але треба пришвидшити темпи.

Розробка економічної програми «прискорення» почалася ще при Ю. Андропові у 1983 р., коли в ЦК КПРС розглядалися пропозиції Держплану СРСР про перспективи розвитку економіки на період до 2000 р. Тоді ж народився й термін «прискорення». Прискорення темпів було потрібне, як підкреслювалося, щоб наздогнати США за рівнем промислового виробництва¹⁶.

Для прискорення темпів пропонувалося активно запроваджувати у виробництво сучасну техніку й високопродуктивні технології. У червні 1985 р. ЦК КПРС скликав у Москві Всесоюзну нараду з питань науково-технічного прогресу. На цей грандіозний організаційний захід було витрачено мільйони рублів і сотні годин праці керівників різних рівнів, але рекомендації не вийшли за межі побажань на зразок «більше, краще, активніше». Організатори й учасники наради були переконані в тому, що всі проблеми можна розв'язати, апелюючи до активності й старанності відповідальних осіб.

Після наради відбувся пленум ЦК Компартії України, присвячений заходам з прискорення науково-технічного прогресу. Його рішення дублювали рекомендації Всесоюзної наради. У листопаді 1985 р. в Києві організували Всесоюзний семінар з вивчення досвіду роботи, яка провадилася в галузі ресурсозбереження. Підприємства і галузі, що відставали від середнього рівня, зазнавали «конструктивної принципової критики». Трудові колективи, які мали кращі від середніх показники, привертали до себе загальну увагу. Жод-

¹⁶ Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – С. 455.

них зіставлень цих «маяків» з показниками зарубіжних підприємств, які працювали в умовах вільного ринку, ніхто не збирався робити. Чотири десятиліття практично безперервної науково-технічної революції у передових країнах світу зробили в них виробництво незіставним з радянським. «Маяки», як правило, використовували імпордне устаткування. Проте купована техніка завжди була для країни-покупця, на яку перетворювався Радянський Союз, технікою вчорашнього дня.

Гласність, яка почала торувати собі дорогу і в економічному житті, несла з собою інформацію, що змушувала замислитись навіть нетямущих: а чи має командна економіка властивості живого організму, чи здатна вона пристосуватися до реальної дійсності? Проте найбільш вражаючі дані про економічне становище України не ставали надбанням засобів масової інформації. *Суспільство не мало уявлення про справжні масштаби економічної кризи.*

У жовтні 1986 р. на засіданні політбюро ЦК КПУ було оголошено, що за вісім місяців міністерства та відомства республіки видали 666 тис. письмових розпоряджень, постанов та інших директив. І це був тільки додаток до тієї паперової зливи, яка йшла з Москви. «Товариші, це вже межа, це ж фабрика з видання декретів, – збентежено волав В. Щербицький, коментуючи цю цифру¹⁷.

Проте партійні комітети не збиралися відмовлятися від владних прерогатив у сфері управління виробництвом. Про переведення економіки на ринкові засади не йшлося. Засади реформування економічного життя не виходили за межі звичних уявлень про вдосконалення управління підприємствами. «Прискорювачі» не скористалися навіть скромним теоретичним потенціалом проваленої косигінської реформи, не кажучи вже про досвід ленінського непу. Працівникам апарату здавалося, що справу можна заладати за допомогою організаційних заходів.

Не дивно, що криза дедалі глибше охоплювала господарський організм велетенської наддержави. Попри всі старання статистиків, економічні показники дедалі погіршувалися. Розмови про прискорення темпів економічного розвитку в 1987 р. припинилися.

Через рік після оголошення «перебудовної» політики, 26 квітня 1986 р., в Україні, неподалік від Києва сталася найбільша в історії людства техногенна катастрофа. Два вибухи на енергоблоку №4 Чорнобильської АЕС наблизили крах радянської економіки. Тяжкі наслідки катастрофи не подолані й досі. Вони впливатимуть на екологічний стан України впродовж життя кількох наступних поколінь.

¹⁷ Див.: Кульчицький С. В. Шлях України до незалежності // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 521.

Постановою «Про план будівництва і введення в дію атомних електростанцій на 1966–1975 рр.» (вересень 1966 р.) Рада міністрів СРСР передбачила спорудження в Чорнобильському районі Київської області АЕС у складі двох реакторів-мільйонників. Перший з них почав працювати у серпні 1977 р., другий – у листопаді 1978 р. Третій і четвертий енергоблоки такої ж потужності вступили в дію відповідно у 1981 і 1983 рр. Після цього Чорнобильська АЕС зрівнялася за потужністю з найбільшими в світі АЕС «Боже» (Франція) і «Фукусіма» (Японія).

Про шкідливість радіоактивних викидів радянське населення було попереджене лише на дев'ятий день після катастрофи. Раніше лунали заспокійливі заяви. Горбачов натиснув на В. Щербицького, щоб першотравневу демонстрацію в столиці України було проведено як масову, хоча рівень радіації у місті загрозливо зростав.

Від Чорнобильської катастрофи постраждали майже 5 млн осіб, було забруднено радіонуклідами до 5 тис. населених пунктів Росії, Білорусії і України. Зокрема, в Україні було забруднено 2 293 населених пункти 74 районів, де проживало 2,6 млн осіб. Загальна площа забруднення в УРСР дорівнювала майже 54 тис. кв. км. Люди, які опинилися в зоні впливу руйнівних наслідків аварії, і досі переживають особисту трагедію. Стан їхнього здоров'я дедалі погіршується. Десятки тисяч людей передчасно пішли з життя. Тягар на економіку, пов'язаний із ліквідацією наслідків аварії, як підрахували експерти, становитиме для України до 2015 р. 179 млрд доларів США¹⁸.

Керівництво СРСР усіляко намагалося применшити наслідки катастрофи. У повідомленні оперативної групи політбюро ЦК КПРС від 4 червня 1986 р. заперечувалися оцінки катастрофи офіційними особами і пресою Заходу, «які заявляють про нібито істотну економічну та матеріальну шкоду, заподіяну за рахунок поширення невеликої кількості радіоактивних речовин». Фактично ж ця «невелика кількість радіоактивних речовин» лише за вмістом цезію-137 дорівнювала трьом сотням атомних бомб, еквівалентних скинутій на Хіросіму. Під впливом радіоактивного йоду, поки він знаходився в повітрі, щитовидні залози мільйонів людей зазнали незворотних змін. А в чорнобильській хмарі був і стронцій, вплив якого на здоров'я відчуватиме не одне покоління людей¹⁹.

Досить-таки швидко апокаліптичні наслідки катастрофи, яку М. Горбачов обережно називав аварією, стали відомі громадянам України. Уперше так гостро вони відчували небезпеку прийняття за межами своєї республіки доленосних для них по-

¹⁸ 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. Національна доповідь. – К., 2006. – С. 6, 117, 119.

¹⁹ Литвин Володимир. Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991). – С. 156–157.

літичних, економічних та екологічних рішень. **Чорнобиль відіграв роль каталізатора суспільно-політичних процесів, які привели до розуміння необхідності здобуття незалежності України.**

У компартійно-радянському керівництві постійно точилася боротьба консервативних сил з реформаторськими. Кожна зі сторін, представлених у політбюро ЦК КПРС, по-різному уявляла собі шлях «прискорення». Час від часу здійснювалися суперечливі кампанії, які мали демонструвати суспільству динамізм нового керівництва.

М. Горбачов у квітні 1985 р. підготував засідання політбюро ЦК з порядком денним «Про боротьбу з пияцтвом і алкоголізмом». Коли представник Держплану СРСР зробив спробу вказати, що внаслідок обмеження продажу спиртних напоїв держава втратить 5 млрд рублів, генсек роздратовано заперечив: «В комунізм на горілці хочеш в'їхати!»²⁰

Алкоголізм справді був серйозною економічною і соціальною проблемою. Він негативно позначався на якісних показниках виробництва, призводив до моральної і фізичної деградації сотень тисяч людей. Однак боротьба з цим соціальним лихом засобами «кавалерійської атаки» не принесла відчутних результатів. В Україні за другу половину 1985 р. кількість торговельних точок, які реалізували спиртні напої, зменшилася удвічі. Більш ніж мільйон осіб, винних у порушенні антиалкогольного законодавства, зазнали адміністративних стягнень. Міліція вилучила в населення 418 тис. самогонних пристроїв. Переслідувалися продаж та вживання не тільки горілки, але й вина та пива. Запададіві партпаратники організували вирубку виноградників на Закарпатті та в Криму. Вирубувалися плантації винограду навіть унікальних сортів.

Ужиті заходи не дали бажаних результатів. Поширилося самогонваріння. Цукор – основна сировина для вироблення якісного самогону в домашніх умовах – перетворився в Україні на гостродефіцитний продукт. Зросло вживання сурогатів, наркотиків і токсичних речовин, що спричинило смерть багатьох тисяч людей. Унаслідок утворення бюджетних лакун фінансування соціально важливих статей почало скорочуватися. У народній пам'яті антиалкогольна кампанія залишилася яскравим прикладом некомпетентності органів влади.

Через рік після її початку, у травні 1986 р. ЦК КПРС вирішив посилити боротьбу з нетрудовими доходами. Тіньова економіка, яка існувала навіть у сталінські часи, набувала все більших масштабів, що було одним із наслідків народногосподарської кризи. Зусилля силових структур, правоохоронних органів і партійних організацій спрямовувалися на викорінення того, що було наслідком приватної

²⁰ Горбачов М. С. Жизнь и реформы. Кн. 1. – М., 1995. – С. 39.

ініціативи і цинічно кваліфікувалося як «нетрудовий дохід». Спеціальні комісії обмірювали будинки, споруджені на дачних ділянках, домагаючись, щоб їхня площа не перевищувала встановлених нормативів. Переслідувалися люди, які прагнули щось заробити, пропонуючи послуги у сфері побуту. Штрафували бабусь, які продавали у переходах квіти або свіжу городину. Так комуністична держава відстоювала монопольне право на забезпечення населення усім необхідним, хоча сама з постачанням справлялася вкрай незадовільно. Привид ринкових відносин відлякував консервативну частину партійно-радянського апарату.

Через півроку, у листопаді 1986 р. під тиском реформаторів було прийнято закон «Про індивідуальну трудову діяльність». Людям, які об'єднувалися у кооперативи, дозволялася підприємницька діяльність в основному у сфері послуг і громадського харчування. Новий закон пробудив ініціативу багатьох підприємливих людей.

Кооперативи, як їх розумів сам законодавець, були лише маскуванням приватника. Межі легального приватного сектора охоплювали виробництво трьох десятків видів товарів і послуг. Доходи тих, хто бажав мати свій бізнес, обкладалися 65-відсотковим податком, але це не ставало на перешкоді. Кооперативи відкривалися, як правило, без звертання до банківських кредиторів. По-перше, сама система кредитування була нерозвиненою. По-друге, і це більш істотно, в межах приватного сектора, що народжувався, «відмивалися» капітали тіньової економіки. Та врешті-решт, кооперативи почали створюватися і в сфері банківської діяльності.

Наприкінці 80-х років в українських кооперативах працювало вже близько 700 тис. осіб, які щорічно виробляли товари або надавали послуги на загальну суму майже 5 млрд рублів. Дві третини кооперативного обороту спрямовувалися на обслуговування потреб населення, одна третина – державних підприємств. Майже 60% кооперативів працювали у сфері громадського харчування²¹. *Кооперативний сектор формувався в системі командної економіки, проте діяв за законами ринку.* Для радянських людей це була своєрідна школа вільного підприємництва.

Реформатори з оточення М. Горбачова не прагнули приватизувати державні підприємства і не зазіхали на комуністичну доктрину. Вони підійшли до реформування економіки з іншого боку – через надання підприємствам ширших прав господарювання.

Червневий пленум ЦК КПРС (1987 р.) спробував удихнути життя в командну економіку. Проголошена ним політика реформ надавала державним підпри-

²¹ Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. – К., 2000. – С. 19.

емствам можливість самостійних дій. Навіть формулювання порядку денного цього пленуму ЦК – «Про докорінну перебудову управління економікою» – замикало проблему на управлінні при збереженні наявних виробничих відносин. Вважалося, що основна ідея реформування полягає у поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам певної свободи. Ступінь свободи визначався трьома горбачовськими «с»: самостійність, самоуправління, самофінансування.

Отже, теоретичне підґрунтя економічної реформи 1987 р. не виходило за межі командної економіки і комуністичної доктрини. Реформа спиралася на результати експериментів локального значення, які роками проводилися в різних регіонах.

Особлива увага приділялась експериментіві у Сумському машинобудівному об'єднанні ім. М. Фрунзе. В основу його було покладено принцип *самофінансування*. Підприємство могло самостійно розпоряджатися прибутком після виплати державі обов'язкових платежів.

30 червня 1987 р. Верховна Рада СРСР затвердила закон «Про державне підприємство», в якому набули розвитку ідеї проголошеної червневим пленумом ЦК КПРС реформи. Незабаром були прийняті партійно-урядові постанови про перебудову планування, матеріально-технічного постачання і ціноутворення. Підприємства дістали змогу самостійно планувати виробничу діяльність у запланованих межах. Вони здобули право укладати контракти зі своїми постачальниками і споживачами, встановлювати прямі, без посередництва Держплану, зв'язки з іншими підприємствами. У деяких галузях їм навіть дозволялося вступати у прямий контакт з іноземними фірмами. Отже, вперше порушувався принцип монополії зовнішньої торгівлі, який В. Ленін завзято відстоював, коли створював планову економіку.

Перебудова управління економікою в Україні набула значного розмаху. Було скасовано 103 республіканські органи управління, ліквідовано 14 міністерств і відомств. Дедалі ширше впроваджувалися орендні відносини і кооперативні форми виробництва. Розгорнулася робота зі створення асоціацій, концернів, малих підприємств та інших небачених раніше організаційних структур. Почали діяти спільні з іноземними фірмами підприємства. У 1988 р. в Україні їх було 8, у 1989 р. – 75, а в 1990 р. – 156. На орендний підряд у 1989 р. перейшли 130 підприємств промисловості, 68 будівельних організацій, 41 підприємство роздрібно-торгівлі, 35 – громадського харчування, 39 – побутового обслуговування²².

Виявилось, однак, що в межах окремих підприємств реформа управління не діє. Підприємства справді стали більш самостійними, але почали ухилятися від

²² Там само. – С. 20–21.

виробництва тієї продукції, яка була не вигідною. Натомість нарощувалося виробництво вигідної, але непотрібної споживачам продукції. Отже, реформа поглибила процеси розбалансування економіки.

Одночасно з промисловістю була зроблена спроба вдосконалити функціонування колгоспно-радгоспної системи. Після XXVII з'їзду КПРС (лютий 1986 р.) і в розвиток його рішень була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про подальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни». Однак «подальше вдосконалення» полягало лише в тому, що наскрізь забюрократизована конструкція державного управління сільським господарством доповнювалась ще однією надбудовою. Це був Держагропром СРСР з підвідомчими установами до районного рівня. Вважалося, що система агропромів контролюватиме виробництво сільськогосподарської продукції від її вирощування в полі до зберігання і переробки на промислових підприємствах. Жорсткий контроль за колгоспами і радгоспами не дав, однак, бажаних результатів. Продовольча проблема дедалі більше загострювалась.

Враховуючи досвід поширення кооперативів, реформатори спробували відкрити шлях приватному підприємництву і в сільському господарстві. У березні 1988 р. було прийняте нове положення про колгоспи, яке допускало можливість існування орендних відносин. Колгоспним сім'ям надавалося право брати землю в оренду на тривалий термін (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією на свій розсуд. Однак серед колгоспників знайшлися лише одиниці, які зважилися на самостійне господарювання в умовах відсутності малогабаритної сільськогосподарської техніки і тієї інфраструктури, за допомогою якої можна було надавати вирощеній продукції товарного вигляду і реалізувати її. Місцева адміністрація та керівники колгоспів і радгоспів сприймали появу орендарів-фермерів як виклик своїй безконтрольній владі на селі. Тому вони всіляко гальмували поширення орендних відносин. Переважна більшість селян теж негативно поставилася до самостійного господарювання і підтримала своє керівництво у гальмуванні фермерського руху.

Зосереджуючи у загальносоюзному бюджеті лівову частку доходів з усіх регіонів, центр розподіляв їх на свій розсуд. Першочергова увага до розвитку добувної промисловості Сибіру і Далекого Сходу призводила до падіння частки України в загальносоюзних капіталовкладеннях (з 18 до 10% за 1970–1989 рр.)²³. Постійний дефіцит коштів на нове будівництво і реконструкцію прискорював моральне і фізичне старіння промислового потенціалу України.

²³ Там само. – С. 25.

Загальносоюзні капіталовкладення в українську економіку після 1987 р. скорочувалися уже не тільки у відносинах, а й в абсолютних величинах. Під впливом економічної кризи в загальносоюзному бюджеті утворився величезний дефіцит. У 1988 р. він вимірювався майже сотнею мільярдів рублів, що становило десяту частину валового національного продукту. Брак коштів відчувався навіть у галузях, які працювали на ВПК. Радянський уряд змушений був звернутися до друкарського верстата. У середньому за 1981–1985 рр. в обіг випускали 3,6 млрд рублів щороку. У 1987 р. було випущено 5,9 млрд рублів, в 1988 р. – 11,8 млрд, в 1989 – 18,3 млрд рублів. За оцінкою Держбанку СРСР, зайві гроші в обігу становили на початок 1990 р. 47 млрд рублів²⁴. Секретар ЦК КПРС В. Медведєв так описував становище, що склалося: «Програма економічних реформ 1987 року фактично виявилася похованою, про неї згадували все менше. Головне ж був випущений з рук контроль за наявною грошовою масою, за грошовими доходами населення, відбувся найсильніший поштовх до розкручування інфляційної спіралі, зупинити яку далі ставало все важче»²⁵.

Улітку 1989 р., коли виявилось, що реформа стала каталізатором економічної кризи, уряд М. Рижкова почав шукати інші шляхи. Було створено комісію на чолі з академіком Л. Абалкіним, яка **вперше зробила спробу позбутися комуністичного господарського механізму і висунула ідеї роздержавлення економіки, плюралізму форм власності, переходу до вільного ринку.**

У травні 1990 р. Рада міністрів СРСР опублікувала програму комісії Л. Абалкіна, що передбачала поступовий перехід до ринкових відносин. Програма розглядалася Верховною Радою СРСР, але не була затверджена, оскільки спричиняла істотне підвищення роздрібних цін. Уряд М. Рижкова припинив реформаторські дії і почав розробляти випробуваними методами п'ятирічний план на 1991–1995 рр.

Поряд з комісією Л. Абалкіна виникла альтернативна комісія під керівництвом академіка С. Шаталіна. Вона готувала більш радикальну програму переходу до ринку з усталеним строком – 500 днів. Тривалий час програма обговорювалася в парламенті, але М. Горбачов не наважився підтримати її.

В умовах стрімкого знецінення рубля надзвичайно поширився натуральний, так званий бартерний обмін. Підприємства відмовлялися одержувати за свою продукцію рублі, які стали зневажливо називатися «дерев'яними». Свою продукцію вони направляли передусім за адресами виробників сировини, матеріалів, комплектуючих, енергоносіїв, щоб розплатитися з боргами. Державний план утратив значення директивного документа. Порушувалися й укладені самими

²⁴ Гайдар Егор. Гибель империи. Уроки для современной России. – М., 2006. – С. 243.

²⁵ Медведєв В. В команде Горбачева. Взгляд изнутри. – М., 1994. – С. 103.

ж підприємствами контракти. Влада в регіонах, де розміщувалися підприємства, погоджувалася на виконання зобов'язань за планами і контрактами тільки після задоволення потреб регіону. Наддержаву, яка вже розколювалася по периметру кордонів союзних республік, охопив *господарський параліч*. З осені 1990 р. в Україні було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з відривними купонами.

Знецінення рубля призвело до істотного падіння реальної заробітної плати, стипендій і пенсій. У цій ситуації ЦК КПРС потурбувався про своїх співробітників: з жовтня 1989 р. було ухвалено рішення підвищити заробітну плату штатним працівникам партійного апарату на 50–100 %. У таких самих пропорціях зросла заробітна плата працівників радянських, комсомольських і профспілкових органів, працівників міністерств та відомств. Цей захід спричинив загальне обурення в суспільстві й подальше падіння авторитету влади.

Криза командної економіки особливо болюче позначилася на галузях, які обслуговували потреби населення. Зокрема, почала розпадатися система охорони здоров'я. На початку 90-х років Україна була забезпечена медикаментами і медичною апаратурою лише на третину потреб.

Розпад управління виробництвом і занепад галузей економіки зумовили нагальну потребу прийняття Верховною Радою УРСР закону «Про економічну самостійність» від 3 серпня 1990 р. Цей документ проголошував самостійність України у визначенні економічного статусу і стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання та управління суспільним виробництвом.

13.5

Поява неформальних організацій

Роки «перебудови» відзначалися все більшим зростанням політичної активності суспільства. Вона виявлялася в діяльності так званих неформальних груп і об'єднань. Неформальними їх назвали на відміну від формальних, які створювалися до «перебудови» під контролем парткомів і підрозділів КДБ.

Створювані партією громадські організації завжди були важливою складовою частиною політичної структури суспільства і брали активну участь у суспільно-політичному житті. Вони виконували роль «передавального паса» від населення до влади, тобто будувалися за принципом «демократичного централізму». У середині 80-х років в Україні функціонували десятки тисяч первинних осередків суспільно-політичного, фізкультурно-оздоровчого, природничо-піз-

навального та інших напрямів, які охоплювали понад 1,5 млн осіб – від піонерів до пенсіонерів²⁶.

Ідеологи партії разом з чекістами ретельно оберігали ці організації від проникнення «екстремістських елементів». З особливим упередженням вони поставилися до неформальних організацій, які почали виникати в роки «перебудови» без узгодження з владою. Такі організації не були протизаконними, оскільки громадяни за всіма радянськими конституціями мали право на створення об'єднань, союзів і спілок. Утім, ця конституційна норма (як і багато інших) до лібералізації режиму не діяла.

Ініціатива у створенні перших неформальних організацій належала колишнім політв'язням і неув'язненим владою дисидентам та шістдесятникам. У серпні 1987 р. вони разом зі студентською молоддю створили у Києві Український культурологічний клуб (УКК). Проблеми, що обговорювалися на зборах УКК, не виходили за межі історії і культури, але членів цієї організації цікавили «білі плями» радянської історії. Через це вони неминуче ставали в опозицію радянській владі.

У жовтні 1987 р. у Львові заявило про своє існування Товариство Лева. Воно об'єднувало творчу молодь, студентів, робітників, навіть деяких комсомольських лідерів. Тоді ж члени міжнародного Пен-клубу І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світаличний та інші створили Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції.

Реакцією на катастрофічні наслідки Чорнобильської катастрофи стало утворення в грудні 1987 р. екологічної асоціації «Зелений світ». Фундаторами об'єднання були Спілка письменників і Спілка кінематографістів України. Шефство над новою громадською організацією взяв Український комітет захисту миру на чолі з О. Гончаром. У березні 1988 р. на республіканському екологічному семінарі в київському Будинку кіно головою «Зеленого світу» обрали письменника Юрія Щербака.

На основі Української Гельсінської групи (УГГ) сформувалася у березні 1988 р. організація республіканського масштабу – Українська Гельсінська спілка (УГС). Її лідером став Л. Лук'яненко, звільнений тільки в грудні того ж року.

У 1987 р. відновилося видання журналу «Український вісник», який нелегально виходив у Львові до арешту в 1972 р. його редактора В. Чорновола, який знову очолив журнал. Тепер це було перше в Україні легальне незалежне громадсько-політичне видання, що приділяло велику увагу публікації історичних документів, які раніше приховувалися. «Український вісник» висвітлював також боротьбу з режимом в'язнів сумління (деякі з них ще перебували в таборах), друкував твори

²⁶ Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. – С. 40.

письменників, які раніше не могли пробитися до читача через цензуру. Після оформлення УГС журнал «Український вісник» став її офіційним друкованим органом.

Українські письменники особливо гостро сприймали принижений стан національної мови – «мовний Чорнобиль». На ІХ з'їзді письменників у червні 1986 р. в присутності В. Щербицького (який свою промову виголошував вишуканою українською мовою) вони стали на захист своєї мови. Перший секретар правління Спілки Павло Загребельний пов'язав мову з проблемою національної гідності українського суспільства. «У чому ж найперше виявляється національна гідність? – запитував він, і відповідав: – З погляду письменницького – в національному характері, змальованому художнім словом. Тому ми не можемо лишитися байдужими до того, як ведеться ділове листування, якою мовою видається технічна, наукова, суспільно-політична література, яка мова в дошкільних дитячих закладах, у школах, вузах, в піонерських і комсомольських організаціях, скільки театрів уже стали двомовними»²⁷.

Після з'їзду у Спільці письменників була створена комісія зв'язку з навчальними закладами. Одним із перших практичних заходів цієї комісії став лист, адресований Президії Верховної Ради УРСР з приводу актуальних проблем шкільної політики. У листі, написаному Ю. Мушкетиком, Б. Олійником і Д. Павличком, йшлося про статтю 26 Закону УРСР про народну освіту, де вже 27 років існувало положення про право батьків «вибирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання». Письменники заявляли: «Не бажанням батьків, а державним підходом, в основі якого лежить турбота про всебічний розвиток культури всіх націй і народностей, має визначатися кількість навчальних закладів з тією чи іншою мовою викладання, в залежності від національного складу населення даної території»²⁸.

Голова Президії Верховної Ради В. Шевченко не відреагувала на цей лист. Але в інтерв'ю журналісту «Радянської освіти» вона повідомила, що зверталася з листом до Президії Верховної Ради СРСР і запропонувала викласти ст. 20 «Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» в такій редакції: «Вивчення національної мови у школах з російською мовою навчання, а також порядок і умови звільнення від її вивчення визначаються законодавством союзних республік». Міністерство юстиції СРСР, куди надійшов лист, подало такий висновок: «На нашу думку, необхідно зберегти діючі демократичні принципи: свободу вибору мови навчання, право батьків або осіб, які їх замінюють, обрати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання»²⁹.

²⁷ Літературна Україна, 1986, 12 червня.

²⁸ Там само. – 1987, 9 липня.

²⁹ Радянська освіта. – 1988, 9 грудня.

Невдоволення громадськості становищем української мови змусило політбюро ЦК Компартії України розглянути у липні 1987 р. питання «Про посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення». Було визнано, що громадськість правомірно порушує проблему національно-культурного характеру, звертає увагу на звуження сфери застосування української мови, низький рівень мовної культури багатьох теле- та радіопередач, газет і журналів. Водночас висловлювалося застереження щодо вимог «оголосити українську мову державною та відмовитися у школах республіки від принципу вільного вибору мови навчання»³⁰.

До розгляду цього питання політбюро ЦК КПУ повернулося у грудні 1988 р. Цього разу було визнано, що відсутні належні умови для оволодіння українською мовою всіма громадянами, які мешкають у республіці, не набуло пріоритетного значення цілісне вивчення української культури. Політбюро ЦК схвалило план розширення сфери функціонування української мови і підтримало пропозицію письменників про створення товариства шанувальників рідної мови.

27 грудня 1988 р. у Києві відбулася організаційна нарада осередків Товариства рідної мови, які вже діяли у Львові, Дніпропетровську, Полтаві, Рівному, Чернігові, Харкові та клубу шанувальників української мови при Спілці письменників України. Нарада обрала організаційний комітет, який скликав 11 лютого 1989 р. в Києві в Республіканському будинку кінематографістів установчу конференцію Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ). Його очолив поет і громадський діяч Дмитро Павличко.

Створене товариство визначило своїм першочерговим завданням домогтися від Верховної Ради УРСР позитивного розв'язання питання про державний статус української мови та забезпечення його реалізації. «Мова – це народ, – наголошувалося у затвердженому конференцією статуті товариства. – Народ, який втрачає свою мову, перестає існувати. Мова – показник інтелектуального та духовного життя кожного народу й кожної людини. Усі досягнення науки й мистецтва знаходять своє вираження в слові»³¹.

Наскільки далеко зайшов процес русифікації, свідчили статистичні показники 1988 р., оприлюднені під час установчої конференції ТУМу. Книги, видані в Україні українською мовою, становили лише 18% за назвами і 3% за накладами. У вищих навчальних закладах українською мовою читалося не більше 5% лекцій. На 1988/89 навчальний рік не залишилося жодної школи з викладанням усіх

³⁰ Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. – С. 29–30.

³¹ Там само. – С. 30.

предметів українською мовою в Донецьку, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Чернігові. У школах республіки українською мовою навчалося менше половини загальної кількості учнів³².

Під тиском громадськості у жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР». Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, які мешкали на території України, і створено умови для розширення сфери функціонування української мови як мови корінного населення. Відповідно до закону впродовж п'яти років українська мова мала замінити російську в державних установах. Проте реальний механізм контролю за виконанням закону не передбачався. Не враховувався також опір його запровадженню. Значні матеріальні витрати на впровадження української мови у діловодство не були передбачені в державному бюджеті. Тому закон в основному залишився на папері.

Громадськість, яка надавала особливого значення «білим плямам» у радянській історії, вирішила створити спеціалізовану організацію. У березні 1989 р. в Києві відбулася Всеукраїнська установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». Конференція звернулася до партійних і радянських установ, прокуратури, КДБ і МВС з проханням надати місцевим осередкам товариства потрібну допомогу. В інших рішеннях йшлося про ліквідацію топонімів з прізвиськами людей, які зганьбили себе причетністю до масових репресій, та поновлення історичних назв. Була висунута пропозиція розпочати розслідування дій учасників масових репресій в Україні 20–80-х років, у зв'язку з чим резолюція вимагала розкриття архівів репресивно-каральних установ та відомств. Верховній Раді УРСР було запропоновано визнати незаконними сфабриковані судові процеси (СВУ та ін.), скасувати вироки, винесені особам, котрих засудили у післясталінський період, припинити використання центрів психіатрії для політичних цілей, повернути, за бажанням рідних і друзів, останки в'язнів сумніння, загиблих у місцях позбавлення волі, зокрема правозахисників В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого. Схвально були зустрінуті громадськістю і такі пропозиції, як увічнення пам'яті мільйонів жертв голоду 1932–1933 рр., жертв масових розстрілів у Биківні під Києвом та в інших місцях, повернення репресованим або їхнім родинам конфіскованого майна. Резолюції конференції «Меморіалу» були підтримані учасниками багатотисячного мітингу, який відбувся у Києві 5 березня 1989 р. під гаслом «Ніхто не забутий, ніщо не забуте».

З ініціативи В'ячеслава Чорновола Всеукраїнське товариство «Меморіал» розробило план якнайшвидшого заповнення «білих плям» в українській історії.

³² Там само. – С. 30–31.

Однією з перших важливих акцій у реалізації цього плану було розголошення документів про жертви сталінського терору на околиці Києва, у лісі неподалік села Биківня, що їх влада намагалася приховати. З ініціативи київської та львівської організацій «Меморіалу» почався перегляд офіційної оцінки важливих історичних подій, зокрема, ролі Центральної Ради, Української галицької армії, ОУН і УПА у боротьбі за національне визволення, місця і ролі українських політичних діячів, у тому числі й Івана Мазепи та Михайла Грушевського.

Від осені 1988 р. «перебудовний» процес почав вислизати з рук його керівників. У Львові, Києві, Вінниці і Хмельницькому пройшли перші масові мітинги неформальних об'єднань.

Центром політичної активності в Україні, безперечно, був Львів. Із зрозумілих причин русифікація мало торкнулася Західної України. Населення її особливо боляче сприймало обмеження сфери дії української мови. 13 червня 1988 р. після заборони місцевою владою проведення установчих зборів Товариства української мови ім. Т. Шевченка львів'яни розпочали численні акції протесту. Вони протестували проти закриття шкіл з українською мовою навчання, витіснення рідної мови зі сфери державного управління, судочинства, книговидання, засобів масової інформації. На площі перед Львівським університетом регулярно проводилися мітинги, учасники яких вимагали скасування привілеїв для компартійно-радянської номенклатури, звільнення політичних в'язнів, розширення прав союзних республік тощо. На ці мітинги під пам'ятником І. Франкові збиралися від 20 до 50 тис. осіб.

Перший масовий мітинг у Києві відбувся 13 листопада 1989 р. біля республіканського стадіону. Його організаторами стали «Зелений світ», клуб «Спадщина», студентське товариство «Громада». На мітингу гостро порушувалося питання про відповідальність конкретних посадових осіб, починаючи від першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького і голови Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко за приховування руйнівного впливу Чорнобильської катастрофи на здоров'я людей і невжиття оперативних заходів після вибуху четвертого енергоблоку. У зверненні до громадян України учасники мітингу зазначали: «Особливе занепокоєння викликає будівництво атомних електростанцій, розміщення шкідливих виробництв в густо населених районах. Рівень забрудненості повітря, води, ґрунтів у багатьох районах сягає критичної межі, а в деяких значно її перевищує. Апарат влади не репрезентує інтересів народу України й потурає безглуздому споживацькому використанню земних багатств. Засоби масової інформації часто дають необ'єктивні екологічні дані. Під грифом секретності перебуває інформація про цілий ряд фактів, що згубно діють на все живе. Ще й досі нам нав'язують міф про безальтернативність атомної енергетики й до

дванадцяти діючих ще хочуть нав'язати двадцять два реактори»³³. Конкретизуючи свої вимоги, мітинг вимагав припинити будівництво Чигиринської та Кримської атомних електростанцій і експлуатацію Чорнобильської АЕС, провести позавідомчу експертизу на діючих АЕС для визначення відповідності їхньої безпеки міжнародним нормам.

Правоохоронні органи не мали юридичного права на придушення мітингової демократії, адже Конституції СРСР і УРСР декларували свободу зібрань. Раніше демонстраціям та мітингам можна було перешкодити, звинувачуючи організаторів у контрреволюції або антирадянській діяльності. Після лібералізації режиму для припинення небажаної влади політичної активності стала потрібною певна законодавча база. У серпні 1988 р. за вказівкою політбюро ЦК КПУ Президія Верховної Ради УРСР видала указ «Про відповідальність за порушення встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій». Указ передбачав санкції – від попередження до штрафування на різні суми, адміністративного арешту на різні строки, позбавлення волі на строк до шести місяців, виправних робіт до одного року. Проте санкції вже не могли зупинити наростаючої хвилі мітингової активності. До травня 1989 р. відбулося 72 несанкціонованих мітинги, в основному у Львові, Києві, містах Криму.

Невдалі спроби команди М. Горбачова подолати економічну кризу без переходу до ринкових відносин спричинили істотне погіршення рівня життя населення. Важелі влади вислизали з рук компартійно-радянської номенклатури, суспільство вставало з колін і починало пред'являти свій рахунок державі.

Улітку 1989 р. вугледобувні регіони СРСР уперше за багато десятиліть охопила хвиля страйків. Зокрема, припинили роботу майже півмільйона шахтарів у Донецькому і Львівсько-Волинському басейнах. Шахтарі вимагали поліпшення умов праці та підвищення заробітної плати.

У Донбасі використовувалися застарілі й зношені засоби виробництва. Внаслідок використання недосконалої техніки продуктивність праці була низькою, а запиленість повітря в забоях перевищувала нормативну в 20–100 разів. Проте неумови праці були головною причиною незадоволення шахтарів. Під час опитування робітників об'єднання «Донецьквугілля» 86% з них назвали найвагомішою причиною страйку дефіцит продовольчих і промислових товарів, а 79% – низьку заробітну плату³⁴.

³³ Див.: Камінський Анатоль. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. – Мюнхен, 1990. – С. 434.

³⁴ Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. – С. 43.

Шахтарі Донбасу не висували політичних вимог, задовольняючись економічними і соціальними. Посланці УГС та інших неформальних організацій безуспішно намагалися наштовхнути їх на створення незалежних профспілок на зразок польської «Солідарності». Проте після відновлення роботи страйкові комітети Донбасу не було розпущено. Вони контролювали виконання заходів, які власті зобов'язалися здійснити в галузі матеріального постачання і поліпшення умов праці та життя в шахтарських селищах.

13.6

Народження Народного руху

Якщо робітнича опозиція владі концентрувалася на соціально-економічних питаннях, то інтелектуальна – на ідеологічних, екологічних і національних. Поступово на перший план виходила велика палітра національних проблем. Це виявилось неочікуваним для реформаторів, які були переконані, що національне питання в СРСР розв'язане повністю й остаточно. М. Горбачов неодноразово виявляв дивну некомпетентність у цій сфері. Під час першого офіційного візиту до Києва у червні 1985 р. він кілька разів назвав Радянський Союз Росією. Перебуваючи в Харкові, називав це місто російським. У своєму родоводі знаходив українські корені, із задоволенням про це розповідав і був переконаний, що український народ невіддільний від російського.

У жовтні 1988 р. на екологічному семінарі, що відбувався у Спілці письменників, письменник Ф. Бурлачук запропонував створити Народний фронт України. Якраз тоді у Вільнюсі відбувався установчий з'їзд, який скликала ініціативна група Литовського руху на підтримку перебудови «Саюдіс». Ідея Бурлачука не була підтримана, але трохи пізніше безпартійні літератори П. Мовчан і В. Терен домовилися з деякими науковцями Інституту літератури АН УРСР обговорити питання про створення народного фронту, подібного фронтам у республіках Балтії. Під тиском секретаря ЦК КПУ Ю. Єльченка письменники відмовилися створювати «фронт», але відстояли ідею організації, здатної підтримати здійснювану партією лібералізацію політичного життя. За аналогією з національно-визвольним рухом була запропонована назва – Народний рух. На звітно-виборчих партійних зборах Київської організації Спілки письменників була створена ініціативна група сприяння перебудові у складі І. Драча (голова), В. Маняка, О. Мусієнка, Ю. Мушкетика, Б. Олійника, П. Осадчука, Д. Павличка, В. Рогози, М. Слабошпицького, С. Тельнюка і В. Терена. Пленум правління СПУ доручив їй розробку проекту програми Народного руху України за перебудову і вирішив організувати подібні групи в областях.

Не пізніше 28 січня 1989 р. (документ не датований) проект програми Народного руху України був готовий. У ній масова організація визначалася як *нова форма блоку комуністів і безпартійних*, як рух за дальше соціалістичне оновлення в усіх сферах державного, громадського й господарського життя в УРСР, нарешті, як загальнонаціональний вияв схвалення і підтримки революційної перебудови, що відбувається в СРСР. За цією звичною риторикою, однак, приховувалися ідеї, абсолютно незвичні для комуністичної держави. Рух ставив перед собою мету сприяти перетворенню Української РСР у правову державу, де суб'єктом і об'єктом права є народ і де благо людини, вільний розвиток особистості є головною засадою розвитку суспільства. Сформульована таким чином мета теж лише повторювала перебудовну лексику М. Горбачова. Диявол ховався в деталях: *Рух брав на себе не тільки підтримку «перебудови», а й контроль за тим, щоб усе відбувалося не на словах, а на ділі*. Одне із завдань проекту програми формулювалося так: «Створювати умови для переходу від народовладдя на словах до реального повновладдя народу на Україні; домагатися розмежування і роздільного функціонування та взаємоконтролю законодавчої, виконавчої, судової влади; домагатися справжнього суверенітету України, як і інших республік СРСР; всі землі, води, повітря, корисні копалини, енергоресурси, всі підприємства, шляхи, комунікації України є народною власністю і користуватися ними загальносоюзні чи республіканські відомства можуть тільки з дозволу уряду республіки». Щоб виконати таке завдання, потрібний був реально діючий механізм. Письменники вважали, що його можна буде створити, якщо Рух братиме участь у виборчій кампанії, висуваючи своїх кандидатів у депутати, а також запропонували для нього такі функції: «Систематично організовує опити громадської думки і публікує результати, вносить пропозиції про референдуми і допомагає їх проводити; за необхідності вдається до конституційних засобів демократичного впливу на органи влади шляхом відкритих зборів, звернень, колективних листів та петицій, маніфестацій, мітингів, пікетів і т. ін.»³⁵.

31 січня 1989 р. в Будинку кіно зібралася майже половина київських письменників, які схвалили цей проект. Інша половина письменницької організації висловила проти утворення Руху. У листі-доносі на ім'я В. Щербницького забутий ще при житті поет Д. Бакуменко рекомендував: «Хоч нині й рік змії, але таку змію необхідно нищити негайно, доки вона не виповзла з яйця»³⁶.

В. Щербницький доручив «розібратися» з письменниками завідувачу ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчуку. Як це доручення виконувалося, Л. Кравчук ви-

³⁵ Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали. – К., 2009. – С. 23–25.

³⁶ Див.: Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – С. 71–72.

клав в «аналітичному матеріалі», розісланому 27 лютого 1989 р. членам і кандидатам у члени політбюро ЦК КПУ та першим секретарям обкомів партії. Ініціативна група письменників була запрошена в ЦК КПУ, і Л. Кравчук почав тиснути на неї, щоб вона відмовилася від свого наміру. Однак письменники не піддалися тиску і заявили, що виконують доручення пленуму Спілки – розробити й опублікувати установчі документи Народного руху України. «За цих умов, – зробив висновок Л. Кравчук, – виникла політична необхідність з метою відкритого викриття намірів ініціаторів створення НРУ опублікувати проект програми Руху в органі СПУ «Літературна Україна»»³⁷.

16 лютого газета «Літературна Україна» опублікувала проект програми НРУ. Однак запланована В. Щербицьким і Л. Кравчуком викривально-засуджувальна акція з участю громадських організацій і трудових колективів втратила наступальність через втручання М. Горбачова. Перебуваючи в Україні, він погодився зустрітися з І. Драчем і Д. Павличком. Ідею створення широкої організації на підтримку перебудовної політики генеральний секретар ЦК КПРС не засудив, тільки наголосив на потребі зберегти єдність трьох слов'янських народів. Отже, він не побачив у діях письменників політичної небезпеки. Звітуючи 3 березня на політбюро ЦК КПРС про поїздку, він зазначав, що в Україні дуже сильні інтернаціоналістські прихильності, і глашатаям «самостійності» доводиться їздити за вірусом у Прибалтику³⁸.

В «аналітичних матеріалах» Л. Кравчук так сформулював головну небезпеку організації, основні риси якої вимальовувалися в опублікованому проекті: «Замість конструктивної роботи з перебудови всіх сфер життя радянського суспільства автори проекту втягують нас на в'язкий ґрунт перманентних дискусій. Основним в центрі документа є ставлення до КПРС. Будемо відверті, винесений на обговорення проект являє собою маніфест політичних вимог, і тому його слід сприймати не як програму дій громадської добровільної організації, а як документ альтернативної КПРС політичної структури»³⁹.

Цей висновок базувався на аналізі конкретних пунктів проекту програми НРУ. Зокрема, Л. Кравчук побачив у проекті нове поняття «народна власність», яке розходилося з наявним в конституції поняттям «загальнонародна (державна) власність». Ця новація, як слушно він вказував, узгоджувалася з поняттям «економічний суверенітет республіки». Ідея суверенітету, підкреслив він, у контексті

³⁷ Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали. – С. 49.

³⁸ Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. – М., 2007. – С. 99.

³⁹ Провісники свободи, державності і демократії. – С. 49.

інших вимог Руху «стає базовою для можливих істотних змін в політичному і державному ладі СРСР». Зокрема, в контексті з «народною власністю» ця ідея прослідковувалася як «лінія, спрямована на демонтаж єдиного народногосподарського комплексу»⁴⁰.

У проекті програми Руху, як і слід було чекати, містилася давно відстоювана письменниками вимога переглянути практику вільного вибору батьками мови навчання в школі. Л. Кравчук відкидав цю вимогу як таку, що суперечила Конституціям СРСР і УРСР, а також міжнародним пактам з економічних, соціальних, культурних і політичних прав. Цікаво, чи існувала взагалі країна, де діти не вивчали б ту мову, на якій розмовляло її населення? Міжнародні пакти в аргументації Л. Кравчука явно були недоречні.

Окремо Л. Кравчук зупинявся на вимозі проекту програми Руху про необхідність публічного перегляду справ громадян УРСР, несправедливо засуджених у період «застою» за сфабрикованими політичними або релігійними звинуваченнями. Зрозуміло, однак, що дисидентів засуджували не за такими звинуваченнями, а за Карним кодексом УРСР. Яким був цей кодекс, можна бачити з висновку Л. Кравчука щодо цього пункту: «Якщо в проекті йде мова про громадян, які свідомо чинили такі особливо небезпечні державні злочини, як антирадянська агітація і пропаганда; участь в антирадянських організаціях або злочини проти порядку управління; поширення явно неправдивих вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад; посягають на особу і права громадян під приводом виконання релігійних обрядів, то про жодну реабілітацію щодо них мови не може бути»⁴¹.

Викривально-засуджувальна акція почалася за заздалегідь опрацьованим планом. Уже наступного дня після публікації проекту програми НРУ в газеті В. Щербицький офіційно звернувся в ЦК КПРС з листом «Про протидію негативним тенденціям у роботі самодіяльних громадських об'єднань в Україні». У ньому стверджувалося, що громадяни республіки засуджують «політичний екстремізм та національний егоїзм», і підкреслювалося, що будь-який рух, будь-яке самодіяльне об'єднання повинне діяти в рамках існуючих політичних структур. «Однак, – зазначав Щербицький, – нечисленна група членів Спілки письменників України займає неконструктивну позицію»⁴².

Одразу після публікації проекту партійні комітети всіх рівнів розгорнули кампанію засудження ініціативної групи письменників. Накладу «Літератур-

⁴⁰ Там само. – С. 50.

⁴¹ Там само. – С. 51.

⁴² Там само. – С. 47.

ної України» з публікацією проекту програми не вистачало на всіх мобілізованих парткомами, але передруковувати цей документ ніхто не збирався. Тому мав слушність редактор газети «Вечерня Одесса» Б. Дерев'янка, коли зауважив в одній радіопередачі: «Тепер на цей статут і на Рух, якого ще немає, навалилася така потуга пропагандистська... І що прикро – таврують, засуджують, відкидають люди, які самі статут цей не читали. Ну як це можна узгодити з демократичними принципами?»⁴³

У згаданому вище листі В. Щербицького в ЦК КПРС повідомлялося, що провадиться індивідуальна робота з лідерами екстремістських об'єднань. Справді, з усіма ініціаторами утворення НРУ така робота проводилася. У середині квітня 1989 р. в Комітет партійного контролю при ЦК КПУ був запрошений один з ініціаторів створення НРУ, секретар партійної організації Інституту літератури АН УРСР В. Брюховецький. Йому сказали, що створення опозиційної щодо КПРС системи – Народного руху України несумісне з перебуванням у партії. На це він слушно відповів, що точка зору ЦК КПУ щодо Руху йому невідома, тому що не існує офіційних рішень з цього питання, зокрема, рішень пленуму ЦК, і він знає тільки позицію окремих посадових осіб⁴⁴. Справді, В. Щербицький понадіявся на здатність партійно-радянської номенклатури організувати, залежно від потреби, всенародний «одобрямс» або засудження, але не наважився офіційно, рішенням пленуму ЦК КПУ затаврувати організацію, створювану на підтримку перебудовного курсу М. Горбачова. Загрозу, яка йшла від неформальної організації, партпаратники відчували нутром, але признаватися у цьому не наважувалися.

Тим часом обговорення проекту програми органічно перейшло в розбудову структур НРУ на місцях. У Львові в квітні 1989 р. діяло вже 50 осередків і йшла підготовка до створення обласної організації. Осередки НРУ з'явилися в Дніпропетровській, Полтавській, Житомирській, Вінницькій, Івано-Франківській областях і в Києві.

1 липня 1989 р. в Києві відбулася установча конференція НРУ, на якій були присутні близько 700 осіб, у тому числі 450 – з ухвальним голосом. Серед гостей були присутні й виступили представники Народного фронту Латвії і «Саюдісу», лідери УГС Є. Сверстюк і В. Чорновіл. «Виступаючі, – повідомляв Л. Кравчук, – проголошували безвідповідальні лозунги, вдавались до політичного підбурювання, штучно протиставляли Рух і КПРС, буквально шельмували партійну організацію республіки»⁴⁵.

⁴³ Там само. – С. 55.

⁴⁴ Там само. – С. 56.

⁴⁵ Там само. – С. 64.

Ідеологічний відділ ЦК КПУ запропонував присутнім на конференції першим секретарям райкомів партії зробити політичну заяву від імені партійного активу міста і області, в якій дати оцінку подібним виступам, а також звернути увагу президії (В. Брюховецький, І. Драч, Д. Павличко, М. Попович) на те, що вона не реагує на антирадянські виступи. Однак, як з гіркотою признався Л. Кравчук, «вони визнали таку акцію недоцільною, мотивуючи тим, що це ускладнить ситуацію і закриє двері для конструктивного співробітництва з Радою Руху»⁴⁶.

8–10 вересня 1989 р. в Києві пройшов установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. На ньому було представлено 1109 делегатів від 1247 первинних осередків. 85% делегатів були українцями, п'ята частина мала партійні квитки, семеро з десяти – вищу освіту. Близько половини делегатів представляли західні, більше третини – центральні регіони республіки. Кількість членів Руху зі східних і південних областей була мізерною. Робітничий клас майже не брав участі у творенні нової організації.

Делегати з'їзду по-різному формулювали відповідь на основне запитання: в якій формі має проявитися реальний суверенітет України? Однак відмінність у поглядах, яку відзначив В. Чорновіл, не мала, на його думку, істотного значення на початковому етапі діяльності. «Від того, – вказував він, – що Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною, демократичною державою, а Драч і Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому Союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що волюють тільки лібералізації партії, до якої вони належать, – ще не підстава до роз'єднання. Якраз Народний рух і покликаний об'єднати всіх, кому болять доля України, для конкретних щоденних справ»⁴⁷.

У доповіді С. Головатого був сформульований важливий теоретичний висновок: **неформальні, тобто незалежні від КПРС утворення у вигляді клубів, самодіяльних об'єднань та масових рухів слід розглядати як паростки майбутнього громадянського суспільства.** Доповідач розумів, що народ, якому повернули право вибору своїх керівників, не зможе їх контролювати (на що й сподівалися реформатори Кремля), тому що він неорганізований. Упродовж трьох поколінь цей народ жив у суспільстві вертикальних зв'язків. Органи державної безпеки слідували, застосовуючи масовий або індивідуальний терор (включно із профілактикою, тобто залякуванням), щоб між людьми не виникали горизонтальні зв'язки, бо тоді вони могли б організуватися проти влади.

⁴⁶ Там само. – С. 65.

⁴⁷ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – К., 2000. – С. 282.

Аналізуючи поточний момент, С. Головатий робив висновок, який здався йому беззаперечним: створення громадянського суспільства є чи не найпершочерговішим завданням революційної перебудови⁴⁸. Адаже він і його колеги творили Народний рух – найбільш яскраве уособлення громадянського суспільства. Ніхто тоді не міг збагнути, що будувати можна тільки штучне суспільство – комуністичне. Натомість густа мережа економічно не залежних від держави організацій, яка становила на Заході фундамент демократичних суспільств, була продуктом тривалого еволюційного розвитку. Вона структурувала населення і тим самим перетворювала його в народ – реального суверена, здатного не тільки обрати запропоновані кандидатури політичних діячів, але й повсякденно контролювати їхню діяльність.

На установчому з'їзді були обрані керівні органи НРУ. Головою Руху став І. Драч, його заступником – С. Конев, головою ради представників – В. Яворівський, головою секретаріату – М. Горинь.

Організатори Руху свідомо уникали лінії на його національну виключність, властиву, зокрема, литовському «Саюдису». В офіційних документах установчий з'їзд висловився на підтримку кримських татар, повернення яких на батьківщину гальмувалося компартійно-радянським апаратом, гостро засудив антисемітизм і звернувся до всіх росіян, які мешкали в республіці, з проханням підтримати справедливі гасла національного характеру.

28 вересня 1989 р. у «Літературній Україні» була надрукована програма НРУ, прийнята установчим з'їздом. Вона не містила вимог негайного здобуття незалежності України й орієнтувала на підтримку тих реформаторських сил у КПРС, які розпочали перебудовну політику. Компартійно-радянському керівництву було важко боротися зі зростаючим впливом на маси з боку конкурентної, але конституційної політичної сили.

Розгортаючи роботу в масах, Народний рух апелював передусім до «білих плям» радянської історії. Найбільш вагомою виявилася акція «Українська хвиля», організована на відзначення річниці воз'єднання двох українських народних республік 22 січня 1919 р.

За рік до того УГС звернулася до київських властей із проханням дозволити мітинг на Софійській площі в Києві, де 70 років тому був проголошений Акт злуки УНР і ЗУНР. Шевченківський райвиконком не дав згоди: мовляв, УГС не є зареєстрованою громадською організацією. Ювілейні урочистості довелось влаштувати з мізерною кількістю учасників. Та минув лише рік, і 71-ша річниця Акта злуки була відзначена з грандіозним розмахом. У неділю 21 січня 1990 р.

.....
⁴⁸ Там само. – С. 74.

Рух спромігся вивести на автомобільну трасу Київ–Житомир–Рівне–Тернопіль–Львів–Івано-Франківськ сотні тисяч людей (за явно применшеними даними МВС УРСР – 450 тис.). У зазначений момент вони взялися за руки й утворили живий ланцюг, який символізував єдність українців Заходу і Сходу. У рамках акції «Українська хвиля» у шести областях відбулося 30 мітингів. Найбільш багатолюдні мітинги мали місце у Львові (20 тис. осіб), Тернополі (20 тис.), Києві (16 тис. осіб)⁴⁹.

У радянських підручниках Акт злуки замовчувався. Датою возз'єднання українських земель вважалося 17 вересня 1939 р. Але керівництво УРСР не наважилося вступити в полеміку з Рухом з приводу Акта злуки. Секретар ЦК КПУ Л. Кравчук примирливо зауважив: «Від того, що спробу об'єднання народу очолив буржуазний уряд, або ж Директорія, це прагнення не стало темнішим або світлішим. Воно залишилося прагненням українського народу до єдності»⁵⁰.

На сесії Верховної ради НРУ в Хусті у березні 1990 р. обговорювалося питання про програмно-політичне майбутнє організації. Д. Павличко виступив за перетворення НРУ в партію. Більшість інших лідерів Руху (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Яворівський та ін.) не погодилася з ним і вирішила, що для новоутворюваних політичних партій Рух має залишитися «даховою організацією». На сесії в Хусті Д. Павличко й І. Драч заявили про свій вихід з КПРС з наміром створити демократичну партію.

На час відкриття других Всеукраїнських зборів Народного руху (жовтень 1990 р.) чисельність його членів вже сягала 633 тис. Понад 5 млн осіб були прихильниками цієї організації. Делегатами зборів були члени 44 громадських і політичних організацій. Збори обговорили і прийняли зміни та доповнення до програми, в яких усі компромісні моменти були узгоджені. Причинами системної кризи радянського ладу в програмі визнавалися насильницьке впровадження тоталітарного соціалізму, узурпація комуністичним апаратом влади рад, вихолощення суверенітету республік, упровадження імперської політики денационалізації народів.

Всеукраїнські збори НРУ продемонстрували посилення конфронтації між Рухом і Компартією України. У виступах делегатів зауважувалося, що Рух спрямує всі зусилля на заборону КПУ і націоналізацію її майна.

⁴⁹ Провісники свободи, державності і демократії. – С. 161–163.

⁵⁰ Радянська Україна (Київ). – 1990, 19 січня.

13.7

Політичне структурування суспільства

Беручи курс на перебудову, М. Горбачов спирався на ту політичну силу, яку очолював. Йому здавалося, що партію можна оздоровити кадровими переміщеннями і демократизацією внутрішньопартійного життя. Під його тиском січневий пленум (1987 р.) ЦК КПРС висловився за обрання делегатів на партійні з'їзди і конференції із застосуванням альтернативних кандидатур та обранням поміж них одного делегата таємним голосуванням. За п'ять років, з 1985 по 1989, генсек увів до політбюро ЦК КПРС 12 нових діячів, тобто повністю оновив цей керівний орган. За цей же час склад Центрального комітету був оновлений на 85%. Для порівняння слід зазначити, що в ході сталінських чисток 1934–1939 рр. склад ЦК оновився на 77%⁵¹. Однак **політичний режим, установлений В. Ленінім у 1917 р., ще залишався недоторканим.**

Чому провалювалися всі спроби підвищити економічну ефективність виробництва – хрущовські раднаргоспи, косигінська система планування й економічного стимулювання, андроповсько-горбачовський курс на прискорення темпів економічного розвитку і, нарешті, реформа 1987 р.? У ситуації краху, що наближався, М. Горбачову довелося зробити наголос не на безнадійних спробах трансформувати економічну платформу, насильно створену у свій час під політичний режим, а навпаки – на пристосуванні режиму під нову економічну ситуацію, яка сформувалася у світовій економіці після Другої світової війни. Генеральний секретар ЦК КПРС уперше з 1917 р. наважився торкнутися важелів влади. На його думку, в ході перебудови мала відбутися демократизація суспільно-політичного ладу. **Йшлося про те, щоб залишити за Комуністичною партією «керівну і спрямовуючу» роль у суспільстві, але позбавити її директивних функцій і зосередити всю повноту влади в радах.** Здійснення реформи такого масштабу вимагало компетенції з'їзду або конференції, повноваження ЦК КПРС були недостатніми. Попередня партійна конференція відбулася в лютому 1941 р., тобто майже за півстоліття до ХІХ.

На обговорення ХІХ конференції, яка працювала в червні–липні 1988 р., виносилося питання про «повноваддя Рад». **«Керівна і спрямовуюча» роль партії мала реалізовуватися шляхом обрання партійних функціонерів до рад та їхньої подальшої роботи у виконавчих комітетах цих рад.** Тобто у кожній

⁵¹ Кульчицький С. В. Шлях України до незалежності // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 555.

ланці управління партапарат ставився під контроль не тільки ланки, яка стояла над ним згідно з принципом «демократичного централізму», а й виборців. Реформатори сподівалися у такий спосіб покінчити з відносинами особистої відданості, що існували між функціонерами різних ланок і перетворювали апаратну частину партії на замкнену бюрократичну організацію, позбавлену можливостей самовдосконалення і коренів у суспільстві. **Розрахунок був на те, що КПРС як монопольна політична сила витримає випробування вільними виборами, збагатиться новими керівними працівниками, висунутими населенням, і посилить свій вплив на суспільство.**

М. Горбачову на XIX партконференції вдалося переконати функціонерів вищої партійної ланки в доцільності реформи. Адже членство в радах – від районної ради для функціонерів райкомів партії до Верховної Ради СРСР – для перших осіб обласної ланки партапарату завжди було обов'язковим додатком до партійної посади. З якого крісла здійснювати керівництво – це питання здавалося дурторядним.

Після затвердження конституційної реформи позачерговою XII сесією Верховної Ради СРСР (листопад–грудень 1988 р.) країна опинилася у новій політичній реальності, хоча цього не усвідомлювали ні функціонери апаратних структур, ні виборці. **Народу повернули узурповане після більшовицького перевороту 1917 р. право наділяти владою своїх керівників.** Обсяг повноважень радянських органів кардинально змінився, тому що вони позбулися опікування з боку парткомів. Вищим законодавчим органом ставав, як і до запровадження Конституції СРСР 1936 р. та Конституції УРСР 1937 р., З'їзд народних депутатів. Але тепер цей орган влади формувався на вільних виборах і не мав над собою партійного патрона, який усе вирішував. Аби члени ЦК КПРС і депутати Верховної Ради СРСР погодилися на реформу, Горбачов запропонував специфічну виборчу процедуру: дві третини депутатів (1500) обиралися на прямих виборах із довільним числом кандидатів на одне депутатське місце, а одна третина (750) висувалася офіційно зареєстрованими організаціями: КПРС, комсомолом, профспілками, науковими товариствами, творчими спілками тощо. Усі ці організації включно з партією будувалися на засадах «демократичного централізму», тобто перебували під контролем партійного керівництва.

У березні 1989 р. відбулися перші з 1917 р. вільні вибори в органи влади. На всіх попередніх виборах висувався один кандидат від «блоку комуністів та безпартійних», якого ретельно відбирали в партійних комітетах. Селекціонери у відділах парткомів, які відповідали за виборчу кампанію, формували кандидатський, тобто й депутатський склад за партійною, соціальною, національною і демографічною ознаками. Це були вибори без вибору. Тепер же, згідно із законом «Про вибори народних депутатів», прийнятим Верховною Радою СРСР

у розвиток конституційної реформи, вирішальне слово у визначенні депутатів надавалося виборцям.

Багатьох функціонерів, які обіймали високі посади, виборці провалили. Серед них були секретар ЦК КПУ, перші секретарі Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського і Чернігівського обкомів партії, голова Київського міськвиконкому, командувачі Чорноморського флоту і Південної групи військ. У виборчих округах, де на одне депутатське місце висувалося декілька кандидатів, партфункціонери не завжди випереджали суперника, хоч той і не мав корпоративної підтримки владних структур.

У 175 територіальних і національно-територіальних округах України було висунуто 650 кандидатів у народні депутати: у 58 округах (одна третина) – по одному, в 108 – по два, в 6 – по три, у двох – по п'ять і в одному – семеро. Народними депутатами на територіальних округах було обрано 118 осіб, на національно-територіальних – 26. З урахуванням депутатів, які обиралися від громадських організацій, депутатський корпус від України нараховував 231 особу. 87,8% з них були комуністами. Частка робітників у депутатському корпусі порівняно з попередніми виборами зменшилася з 34 до 16%, тоді як частка інтелігенції зросла з 7 до 20 відсотків. Депутатами стали деякі активісти Руху, журналісти, викладачі вищих навчальних закладів, письменники⁵².

Вибори 1989 р. створили *дворівневу парламентську систему* у вигляді З'їзду народних депутатів СРСР і сформованої з його складу таємним голосуванням постійно діючої Верховної Ради СРСР. Залізна дисципліна у партії та профспілках дала можливість пройти в депутати тим апаратникам, які прагнули позбутися випадковостей під час балотування у виборчих округах. Головою Верховної Ради СРСР став М. Горбачов.

Майже всі депутати від профспілок і переважна більшість депутатів від громадських організацій були комуністами, які не підтримували радикальних реформ. Багато депутатів, обраних прямим голосуванням у виборчих округах, також вважалися консерваторами. Здавалося б, партапарат нічого не втратив і нічим не поступився. У партійних структурах, аж до політбюро ЦК КПРС, і в радянських структурах, аж до Верховної Ради СРСР, були ті самі люди. Не існувало, як правило, персональної конкуренції між партійними і радянськими владними структурами, оскільки секретарі партійних комітетів ставали головами рад або виконкомів рад.

Проте конституційна реформа розірвала ту зв'язку між парткомами і виконкомами рад, яка перетворювала владу в незалежну від виборців

.....
⁵² Там само. – С. 554.

політичну силу, що нависала над суспільством. Уперше після 1917 р. КПРС набула рис політичної партії, тобто перестала бути державною структурою. Вона ще зберігала зовнішні ознаки диктаторської влади, але тільки за інерцією. Найбільш далекоглядні партійні функціонери вже поспішали здобути високі посади в радянській вертикалі влади.

По суті, здійснена М. Горбачовим з подачі О. Яковлева конституційна реформа стала своєрідною «революцією згори», яка перетворила радянський політичний режим з диктаторського на демократичний. Але ніхто з членів ЦК КПРС і депутатів Верховної Ради СРСР, які провели цю реформу, не уявляв собі, що вони позбавляють партію диктатури, на якій трималася зовнішня і внутрішня радянська імперія. Усі вони були стурбовані тільки тим, щоб не втратити персональну владу. Одні були переконані, що в умовах монопольного становища КПРС в суспільно-політичному житті вибори в радянські органи влади матимуть очікувані результати. Ті, хто не бажав зустрітися з виборцями віч-на-віч, задовольнилися виборчою процедурою, яка дозволяла їм уникнути такої зустрічі.

Нерозуміння суті конституційної реформи в рік її прийняття чітко простежується у зауваженнях Л. Кравчука на відозву НРУ до громадян УРСР, в якій для обґрунтування тези про вирішальну роль народних мас у перебудовному процесі використовувалася риторика М. Горбачова (січень 1989 р.). Реформа у відозві характеризувалася так: «Реформа політичної системи радянського суспільства – справа кожного громадянина. Якщо політична система залишиться непорушною, без змін, – зазначив на ХІХ партконференції М. Горбачов, – то ми не впораємося із завданнями перебудови. Але сама собою ця система не зміниться, її повинні зламати ми, рядові громадяни нашої великої країни. Саме для цього об'єднуються мільйони людей в різних республіках у народні фронти, інші громадські угруповання»⁵³. Цю тезу Л. Кравчук прокоментував так: «Замість реформи політичної системи, передбаченої рішенням ХІХ Всесоюзної конференції КПРС і запровадженої законами, прийнятими на позачерговій ХІІ сесії Верховної Ради СРСР, пропонується її злам, знищення, здійснювані безпосередньо громадянами. Це або словесна еквілібристика, або заклик до застосування сили»⁵⁴. Отже, головний ідеолог КПУ не зрозумів, що злам політичної системи здійснив сам законодавець наданням громадянам права формувати персональний склад органів влади. Застосування сили було непотрібне в рамках політичної системи, залежної від виборців.

Ситуація в Україні, а також у республіках Балтії і Закавказзя, де особливо стрімко розвивався національно-визвольний рух, після виборів народних депутатів СРСР

⁵³ Провісники свободи, державності і демократії. – С. 19.

⁵⁴ Там само. – С. 41.

у 1989 р. зазнала швидкої й невідвортної радикалізації. Користуючись послабленням центральної влади, національно-демократичні сили розгорнули кампанію проти відступів від демократичної виборчої процедури, на які погодилися реформатори з оточення М. Горбачова, щоб провести конституційну реформу. Основний акцент кампанії спрямовувався проти закону, що допускав обрання однієї третини депутатів поза виборчими округами. В Україні цю кампанію очолили Рух та демократично настроєні народні депутати СРСР від республіки, об'єднані в Республіканський депутатський клуб. Восени 1989 р. було внесено важливі поправки до закону про вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Зокрема, прийнятий у республіці закон обходив утворення за загальносоюзним прикладом монстра представницької влади у вигляді З'їзду народних депутатів. Передбачалися прямі й рівні вибори до Верховної Ради УРСР з висунанням будь-якої кількості кандидатів у депутати на одне місце, з повною свободою обговорення виборчих програм, які пропонувалися кандидатами, з можливістю реального контролю з боку громадськості за підрахунком голосів.

У листопаді 1989 р. для проведення виборчої кампанії сформувався Демократичний блок. До нього увійшли 43 громадські організації та групи (осередки НРУ, «Меморіал», УГС, «зелені» та ін.). У виборчому маніфесті були проголошені такі гасла, як досягнення реального політичного та економічного суверенітету України, створення багатопартійної системи, рівноправність усіх форм власності, розробка нової конституції, реальна свобода віросповідання.

4 березня 1990 р. відбулися перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Вони відзначалися активністю: на виборчі дільниці з'явилися 85% тих, хто був занесений до виборчих списків. Бюлетені містили по одній кандидатурі лише у чотирьох округах з 450⁵⁵.

Вибори засвідчили, що компартійно-радянський апарат контролював ситуацію. Демократичний блок зазнав поразки. Номенклатура перемогла в усіх областях, за винятком Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської. У цих трьох областях за кандидатів Демократичного блоку віддали свої голоси 85% виборців, і комуністичні депутати опинилися в опозиції. Тут уперше виник такий дивний феномен, як *антикомуністична радянська влада*.

У всіх областях виборці забалотували багатьох представників консервативної частини партапарату. З'явилося чимало нових політичних діячів, у тому числі комуністів, які підтримували реформи. В українському парламенті дві третини з 450 депутатських міст здобули представники партійного і радянського апарату, керівники промислових підприємств, голови колгоспів, тобто люди, які мали реальну владу в своїх виборчих округах.

⁵⁵ Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. – С. 62.

На початку 90-х років з'явилися перші політичні партії, альтернативні Компартії України. Зокрема, Українська національна партія (УНП) була утворена у Львові ще в жовтні 1989 р. Але вона навіть на початок 1991 р. налічувала лише півтори сотні членів. У квітні 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд Української республіканської партії (УРП), а у Львові – Української християнсько-демократичної партії (УХДП). УРП охопила відразу майже всі області України, тому що спиралася на осередки і кадри УГС. На першому з'їзді УРП були присутні делегати від 28 філій і 219 осередків, які об'єднували 2300 членів партії. На початок 1991 р. чисельність УРП збільшилася до 7646 членів і кандидатів, серед них були представлені 10 народних депутатів Верховної Ради України. Головною метою партії було визначено створення Української самостійної держави. У національному питанні проголошувалась рівність громадян незалежно від походження і національності. Наголошувалося на праві кримських татар на організоване повернення в Україну. УХДП теж пов'язувала питання державності з досягненням політичної незалежності. Наголошувалося також на необхідності відновлення національної символіки і наданні українській мові статусу державної.

Ліберально-демократична течія була представлена Демократичною партією України, Соціал-демократичною партією України, Партією демократичного відродження України, Партією зелених України.

У червні 1990 р. відбулася установча конференція Ліберально-демократичної партії в Київському університеті ім. Т. Шевченка. У вересні в Терезові була утворена Демократична партія України (ДемПУ), а в Києві – Партія зелених України. У грудні 1990 р. створилася Партія демократичного відродження України. Це була партія народних депутатів: кожний п'ятий член мав мандат ради різного рівня.

Стихійно створювана багатопартійна система була специфічною. На початок 1991 р. всі партії, крім Комуністичної (їх було 13), мали сукупну чисельність у 30 тис. осіб, натомість КПУ – 2964 тис.⁵⁶ Процес реформування КПУ в умовах гострої суспільно-політичної кризи не розпочинався, і активно діяти в нових умовах вона не могла. Майже всі комуністи виявилися пасивними спостерігачами подій, що розгорталися на їхніх очах.

За таких умов відбувався ХХVIII з'їзд Компартії України, який проходив у два етапи (червень і грудень 1990 р.). Делегати з'їзду підтримали ідею розширення самостійності КПУ, політичну лінію ЦК на утвердження державного суверенітету республіки у складі СРСР і прискорення перебудовних процесів у суспільному житті. В усякому разі, так проголошувалося в резолюціях з'їзду. Ніхто не зміг би пояснити, однак, як розуміти вираз «розширення самостійності», адже вона або

⁵⁶ Там само. – С. 49, 55.

є, або її нема. Пустопорожнім було й словосполучення «розширення державного суверенітету у складі СРСР».

На другому етапі з'їзду обговорювався новий статут КПУ. Як і раніше, у статуті закріплювалася ідейна й організаційна єдність Компартії України в межах КПРС. З'їзд поставив завдання перетворити партію на справжнього політичного лідера, не конкретизуючи того, що стояло за цими словами. Майбутнє КПУ в багатопартійній системі теж окреслювалося дзвінками, але позбавленими змісту словами: ліва партія соціалістичного вибору, що бореться за соціальну рівність, є виразником інтересів народу і захищає демократичні права трудящих. Різкої критики на з'їзді зазнала діяльність нової радянської адміністрації в західних областях, а також новостворених демократичних партій і груп. Водночас декларувалося бажання керівництва перетворити КПУ на партію громадянської злагоди.

Під час підготовки ХХVІІІ з'їзду КПРС комуністи з демократичними поглядами запропонували альтернативний проект платформи партії. Так була започаткована нова течія в КПРС – Демплатформа. Її представники проголошували пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, спростовували принцип «демократичного централізму», відстоювали свободу фракцій, обґрунтовували територіальний принцип побудови партії з широкими горизонтальними структурами замість виробничо-територіальних. Іншими словами, вони вимагали задекларувати перехід від «партії нового типу», яка була державною структурою, до звичайної політичної партії. Нічого неочікуваного або незвичайного в таких вимогах не було, адже конституційна реформа вже позбавила КПРС статусу державної партії. Однак, як виявилось, компартійний апарат не бажав визнавати тієї реальності, що склалася.

В Україні до Демплатформи приєдналися партклуби Харкова, Києва та інших міст. Серед прихильників цієї течії була значна частина народних депутатів. Організаційно всі вони оформилися у лютому 1990 р. на регіональній зустрічі представників партклубів Харкова. Було запропоновано проект «Об'єднавчої демократичної платформи до ХХVІІІ з'їзду КПРС (Демократична платформа Компартії України)». Проект містив низку пропозицій, прийняття яких висувалося як умова збереження єдності партійних лав: відмова від монополії однієї ідеології в партії і від комунізму як мети КПРС, перетворення КПУ на партію парламентського типу і визнання права на створення фракцій.

Після поразки Демплатформи на ХХVІІІ з'їзді Компартії України (її представників навіть не включили до списку для голосування під час виборів Центрального комітету) в липні 1990 р. відбулася спільна нарада координаційної ради партклубів України, депутатської групи Верховної Ради УРСР «Демократична платформа Компартії України» та окремих делегатів ХХVІІІ з'їзду КПУ і ХХVІІІ з'їзду КПРС.

На ній було оголошено про створення організаційного комітету з підготовки і проведення установчого з'їзду нової партії – Партії демократичного відродження України (ПДВУ).

13.8

Держава і церква

Залізні обійми, в яких держава-комуна тримала церкву, в добу «перебудови» значно послабилися. Державні чиновники толерантніше почали ставитися до релігійного життя. Конституційна норма щодо свободи совісті перетворювалася з декларації на реальність.

У середині 80-х років майже всі церковні громади, що існували легально, представляли Російську православну церкву (РПЦ). Радянська влада завжди переслідувала РПЦ як найвпливовішу в країні конфесію. Водночас вона надавала їй ієрархам можливість легально діяти під гласним (з боку рад у справах релігії при урядах союзних республік) і негласним (з боку КДБ) контролем. В Україні РПЦ мала особливо розвинену мережу громад – удвічі більшу (близько 4 тис.), ніж у Росії. Майже половина православних церков знаходилася в західних областях, де рівень релігійності населення був особливо високим. Парафії цього регіону дісталися РПЦ у спадок після заборони в 1946 р. греко-католицької церкви.

Піднесення національно-визвольного руху в роки перебудови яскраво виявилось у релігійній сфері. Передусім розпочався рух за легалізацію Української греко-католицької церкви (в партійних документах її називали, як правило Українською католицькою церквою). Церква складалася з двох гілок – УКЦ за кордоном і «катакомбної» УГКЦ в СРСР.

Улітку 1987 р. УГКЦ оголосила про вихід з підпілля й утворила Комітет захисту, який розпочав петиційну кампанію. Під її впливом громадськість почала звертатися до радянського уряду з вимогою зареєструвати церкву. Громадськість підтримали народні депутати СРСР С. Аверинцев, Р. Братунь, О. Гончар, А. Сахаров та ін., а також редакції таких багатотиражних журналів і газет, як «Огонек», «Аргументы и факты», «Московские новости», «Новое время».

У квітні 1988 р. патріарх Пімен зустрівся з М. Горбачовим. Генсек поставив перед патріархом РПЦ завдання нейтралізувати уніатів певними поступками. Внаслідок цього було розукрупнено Львівсько-Тернопільську єпархію РПЦ, у Черкаській, Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях зареєстровано понад 1100 нових православних громад, збільшено випуск церковної літератури українською мовою. Але ці напівзаходи не зняли питання про визнання УГКЦ.

У травні 1989 р. боротьба за легалізацію УГКЦ набула відкритої форми. Шестеро єпископів і священників забороненої церкви розпочали голодування у центрі Москви на знак протесту проти небажання властей розмовляти з ними. До них приєдналися священники і віруючі в західних областях України. Питання про легалізацію УГКЦ було поставлене у Верховній Раді СРСР депутатами Р. Братунем, О. Гончаром і Б. Єльциним. Після цього голова УГКЦ кардинал М. Любачівський звернувся до пастви із закликом провести акцію на захист релігійної свободи. Близько 150 тис. віруючих відгукнулися і взяли участь у церковних службах по всій Західній Україні. Акція наочно показала дійсні масштаби впливу УГКЦ.

У червні 1989 р. проблемою визнання УГКЦ зайнялися Рада у справах релігії при Раді міністрів УРСР і відділ зарубіжних зв'язків ЦК КПУ. У доповідній записці Ради зазначалося, що в західних областях перебувають четверо греко-католицьких єпископів, 269 священників і 489 ченців, які мають «під своїм впливом» віруючих щонайменше у 200 містах, селищах і селах. Там же зазначалося також, що під впливом греко-католицького духовенства перебувало, зокрема, на Закарпатті близько 20 тис. віруючих, на Івано-Франківщині – 15 тис. Даних по Львівщині та Тернопільщині у Ради не було, хоча в записці наголошувалося, що ці області є основною базою УГКЦ. Вираз «під своїм впливом», який вживався у записці неодноразово, не зовсім відповідав фактичному стану. Навіть перебуваючи в підпіллі, УГКЦ функціонувала як конфесія – вона мала власні нелегальні парафії, а не тільки вплив на населення.

У записці відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ вказувалося, що законних підстав для відмови у реєстрації громад УГКЦ не існує, а тому подальше затягування з вирішенням питання про легалізацію небажане, оскільки воно призводить до підриву авторитету КПУ і радянської влади. Проте реакція керівництва КПУ на цю рекомендацію власних апаратників була негативною. Секретар ЦК Ю. Єльченко в резолюції на документ написав: «Визнати на даному етапі недоцільним»⁵⁷.

17 вересня 1989 р. Львів відзначав 50-ту річницю введення радянських військ на територію Західної України за пактом Ріббентропа–Молотова. Ця дата розглядалася як початок возз'єднання Західної України з УРСР. Як і в попередні ювілеї, була організована демонстрація, в якій взяли участь 150 тис. мешканців міста і гостей. Проте демонстранти не звертали уваги на офіційні гасла і висунули свої, серед яких була домінуючою вимога легалізації УГКЦ. Коли стало сутеніти, львів'яни вимкнули світло у своїх квартирах, а на підвіконнях виставили палаючі свічки на згадку про сотні тисяч громадян, репресованих радянською владою

⁵⁷ Бойко Олександр. Україна у 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – С. 109.

в 1939–1941 рр. Коментуючи перебіг святкування 50-річчя «визвольного походу» Червоної армії, аналітики радіостанції «Свобода» прогнозували: «Після цих подій питання легалізації української католицької церкви, по суті, вирішене фактично, залишилося його лише формально оформити»⁵⁸.

1 жовтня 1989 р. на демонстрації і мітингу греко-католиків у Івано-Франківську були схвалені тексти телеграм Папі Римському Івану Павлу II і генеральному секретареві ЦК КПРС М. Горбачову напередодні їх зустрічі у Ватикані (вона планувалася на 1 грудня). У телеграмах містилося прохання прискорити процес легалізації УГКЦ. Протягом жовтня і листопада аналогічні багатотисячні демонстрації греко-католиків відбувалися у багатьох містах західних областей. У Львові та ряді інших міст вони самочинно відкрили 12 недіючих культових споруд і захопили 26 храмів, переданих у сталінські часи РПЦ. Іван Павло II, відповідаючи на запитання журналіста, 5 жовтня висловився недвозначно: «Без легалізації української католицької церкви процес демократизації в СРСР не можна вважати завершеним»⁵⁹.

28 листопада 1989 р. Рада у справах релігій при Раді міністрів УРСР опублікувала заяву, в якій зазначалося, що католики східного обряду можуть утворювати свої релігійні громади і реєструвати їх у встановленому порядку. Дозвіл на реєстрацію громад створював сприятливу атмосферу для зустрічі М. Горбачова у Ватикані, але не розв'язував проблем у їх повному обсязі. Греко-католики вимагали визнання своєї церкви як самостійної організації. Крім того, 7 грудня глава греко-католиків кардинал М. Любачівський торкнувся проблеми повернення конфіскованої радянською владою церковної власності.

Ватиканська делегація, що відвідала Москву в січні 1990 р., не спромоглася переконати керівників РПЦ відновити права греко-католиків. Патріарх Пімен відмовився визнати неканонічність Львівського собору 1946 р. і передати греко-католикам відібрані в них храми. Тоді 23 січня у Львові відбувся Собор УГКЦ, який проголосив рішення псевдособору 1946 р. недійсними, легалізував свою церкву і висунув перед світською владою вимогу цілковитої реабілітації УГКЦ, повернення всіх храмів і церковного майна включно з архівом і бібліотекою митрополита А. Шептицького.

Домовленість між М. Горбачовим і верховним главою УГКЦ Іваном Павлом II про розв'язання назрілих проблем, а також нова політична ситуація, що виникла в західних областях внаслідок перемоги Демократичного блоку на виборах у Вер-

⁵⁸ Там само. – С. 110.

⁵⁹ Бойко О. Д., Литвин В. М. «Нове мислення» // Політична історія України. XX століття. – Т. 6. – С. 370.

ховну Раду УРСР, сприяли реалізації вимог УГКЦ, зокрема передачі греко-католикам пам'ятки історії світового значення – Львівського собору Св. Юра. У березні 1991 р. з еміграції повернувся Мирослав Любачівський.

Боротьба УГКЦ за легалізацію стала прикладом для духовенства і вірних іншої забороненої радянською владою конфесії – Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). У лютому 1989 р. утворився ініціативний комітет, що поставив за мету легалізацію УАПЦ. Йому не вдалося надати цій справі характеру народного руху, подібного до руху за легалізацію УГКЦ. Він діяв в основному серед кліру і вірних РПЦ.

Ініціативний комітет порушив перед законодавчими органами СРСР та УРСР питання про відновлення УАПЦ, реєстрацію релігійних громад цієї конфесії й водночас звернувся до Вселенського православного патріарха Димитрія, УАПЦ за кордоном, православного церковного світу, міжнародних християнських кіл і людей доброї волі в усьому світі з проханням підтримати їхні законні вимоги. Однак через опір не тільки духовних владик РПЦ, а й світської влади справа з відновленням УАПЦ гальмувалася. Керівник ініціативного комітету отець Б. Михайлечко у виступі на установчому з'їзді Товариства української мови ім. Т. Шевченка зазначив: «Наше становище не змінилося. Існує ганебна реєстрація, як злочинців, релігійних спрямовувань різних груп людей ... Хочу звернути увагу на те, що замість проводити екуменістичну працю в світі, Російська православна церква воює з Українською католицькою церквою, з Українською автокефальною православною церквою, яка перебуває в підпіллі»⁶⁰.

Відродження УАПЦ ознаменувалося першим серйозним церковним конфліктом. У східних і південних областях церковні ієрархи залишалися вірними московському патріарху та синоду, адже традиція підпорядкування Москві нараховувала сотні років. Однак у західних областях комітет знайшов сприятливий ґрунт для своєї агітації. У серпні 1989 р. священник і віруючі церкви Св. Св. Петра і Павла у Львові відмовилися від підпорядкування РПЦ і стали першою автокефальною громадою в Україні. Проте українське населення західних областей було греко-католицьким, УАПЦ тут не мала історичних коренів. Враховуючи це, компартійні комітети й органи державної безпеки надавали УАПЦ підтримку, відродження УГКЦ здавалося їм більш загрозливим. На решті території республіки, навпаки, УАПЦ переслідувалася, а підтримка надавалася РПЦ. Головною причиною конфлікту стало право власності на церковні споруди, передані у західних областях після 1946 р. Російській православній церкві.

⁶⁰ Див.: Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. – С. 38.

За чинним законодавством храми перебували у державній власності, що давало змогу компартійно-радянським органам розпалювати суперечки між громадами УГКЦ і УАПЦ.

У вересні 1989 р. першоієрарх УАПЦ у США митрополит Мстислав видав архіпастирське послання, у якому призначив протоієрея Б. Михайлечка своїм «духовним відпоручником та адміністратором в Україні». 20 жовтня у Львові на зібранні священників УАПЦ та їхніх прихильників – релігійних діячів з РПЦ було проголошене відродження в Україні Української автокефальної православної церкви. У листопаді УАПЦ очолив єпископ Іоанн, котрий перед тим вийшов з РПЦ.

Боротьба за легалізацію УАПЦ теж була складовою частиною процесу українського національного відродження. Завдяки підтримці суспільства рух за легалізацію УАПЦ постійно ширився. Якщо в листопаді 1989 р. в Україні діяло 30 парафій УАПЦ, то в січні 1990 р. – понад 200⁶¹.

Враховуючи політичну і релігійну ситуацію, архієрейський собор РПЦ, який зібрався в Москві наприкінці січня 1990 р., пішов на певні поступки православним ієрархам України. Єпархії, громади і монастирі на території УРСР були виділені в окрему адміністративну одиницю – екзархат. Екзархат набув самостійності в управлінні й почав іменуватися Українською православною церквою (УПЦ). Однак московський патріарх і синод не надали УПЦ внутрішнього самоврядування і залишили за собою можливість втручатися у розв'язання будь-яких питань церковного життя.

У червні 1990 р. відбувся всеукраїнський собор, який проголосив відродження УАПЦ і обрав патріархом автокефальної церкви митрополита Мстислава (в миру – Степана Скрипника). Він народився у 1898 р. в Полтаві, його мати Маріанна була рідною сестрою Симона Петлюри. Воював в Армії УНР, у 1930 р. закінчив Варшавську школу політичних наук і впродовж дев'яти років працював послом сейму Другої Річпосполитої. У 1944 р. емігрував спочатку в Німеччину, а потім – у США, де очолив УАПЦ в екзилі.

На початку 1991 р. в Україні було зареєстровано 10 810 релігійних громад, які належали 27 різним релігійним об'єднанням. Найбільше громад було в розпорядженні УПЦ МП (5031), УГКЦ (2001), Союзу євангельських християн-баптистів (1127) і УАПЦ (939)⁶².

⁶¹ Там само. – С. 39.

⁶² Там само. – С. 40.

13.9 Суверенізація УРСР

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР нового скликання вперше почала працювати в постійному режимі – як парламент. Перша сесія тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше, коли Верховна Рада була декоративним псевдопарламентом, який штампував підготовлені її апаратом тексти законів, перед тим схвалених у секретаріаті КПУ. В ході роботи сформувалися два блоки депутатів – парламентська більшість і опозиція. Сесія Верховної Ради транслялася по радіо і телебаченню, і полеміка між депутатами безпосередньо впливала на настрої суспільства. А процеси, що відбувалися в суспільстві, своєю чергою, впливали на діяльність Верховної Ради.

Робота Верховної Ради УРСР розпочалася за умов гострого протистояння політичних сил. Організаційну підготовку першої сесії провадив апарат попереднього скликання Верховної Ради, внаслідок чого більшість пропозицій про персональний склад таких керівних органів, як робоча президія і мандатна комісія, були спрямовані на забезпечення панівного становища партапаратного блоку. На посаду голови Верховної Ради прогнозовано був обраний перший секретар ЦК КПУ В. Івашко. Посади заступників голови обійняли І. Плющ і В. Гриньов. Представники Демблоку пропонували І. Юхновського на посаду заступника голови парламенту, вважаючи, що опозиційна меншість має бути представлена в його керівних органах. Однак компартійно-радянська більшість депутатів не була налаштована на співробітництво.

Опозиція була названа Народною радою. Головою її став І. Юхновський, заступниками – Л. Лук'яненко, Д. Павличко, О. Ємець і В. Філенко. До Народної ради увійшли 125 депутатів, які представляли депутатські групи 21 області і Києва. Найбільше депутатів в опозицію дали Львівська (24), Івано-Франківська (11) і Тернопільська (8) області.

Березневі вибори 1990 р. засвідчили не тільки перемогу Компартії України, але й втрату нею монополії на владу. Змінився й сам характер радянської влади. Влада в Україні, як і раніше, зосереджувалася в руках першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка, проте його позиції в системі влади забезпечувалися тим, що він став головою Верховної Ради.

Законодавчі органи союзних республік і Союзу після конституційної реформи стали осередками вищої влади. Як і раніше, влада залишалася функціонально неподільною, незважаючи на наявність окремо існуючих виконавських,

законодавчих і судових органів, які існували в класичній моделі радянської влади 1917–1989 рр. Це означало, що у влади залишався присмак диктатури. Український парламент зразка 1990 р. мало нагадував парламенти демократичних країн. Проте він уже не був схожим на Верховну Раду попереднього скликання.

Слід говорити лише про присмак диктатури, а не про диктатуру в повному обсязі. Диктаторські функції у спадок від партії здобув парламент у цілому, і тому вони розчинялися серед 450 депутатів. Крім того, – що було найважливішим, – відносини залежності між ланками тієї системи влади, яку уособлював парламент, були прямими, тобто демократичними. За парламентом стояв народ, який мав право позбавити повноважень будь-якого народного депутата на наступних вільних виборах. За керівництвом парламенту стояли народні депутати, які могли змінити його в будь-яку мить. У дореформеній КПРС функція диктатури з'являлася завдяки її організаційній побудові на засадах «демократичного централізму». У комуністичній системі влади той, хто стояв вище в ієрархічній драбині, визначав персональний склад і посадову поведінку членів нижчої ланки.

Очолювана О. Морозом компартійно-радянська номенклатура кількісно переважала, але не панувала в парламенті. Делегати від НРУ і члени КПРС, обрані за списками Демократичного блоку, вміло використовували методи парламентської боротьби, щоб пропагувати свої цілі і нав'язувати їх політичному супротивникові, який перебував у стані паніки, бо «революція згори» на очах перетворювалася на «революцію знизу». Перипетії парламентської боротьби оперативно висвітлювалися засобами масової інформації. Парламентські дебати транслялися у прямому ефірі. Всі громадяни мали змогу оцінювати те, що відбувалося на політичній авансцені.

Номенклатура трималася у Верховній Раді згуртовано, додержуючись тієї жорсткої дисципліни, в якій була вихована. Проте вона не мала стратегічної лінії і пристосовувалася до швидкоплинних змін у вируючому суспільстві, аби зберегти владу. О. Мороз уникав прямої конфронтації з опозицією. За згодою більшості лідери опозиції взяли під свій контроль сім парламентських комісій – прав людини, культури і духовного відродження, зовнішніх справ, чорнобильську, науки та освіти, економічної реформи (всього було створено 23 комісії).

Диктат КПРС над суспільством залишався зовні непорушним, але тільки тому, що партійні функціонери звикли керувати, а радянські чиновники – бути керованими. Комуністична ідеологія, яка завжди була важливою підпорою диктатури, справляла все менший вплив на суспільство. Межі гласності розширилися, люди почали захлинатися під зливою сенсаційної інформації про злочини сталінської, а згодом і ленінської доби, про реальне становище в своїй країні порівняно з країнами, які вони звикли називати капіталістичними.

Хоч не відразу і не без боротьби, але М. Горбачов змушений був відмовитися на позачерговому третьому З'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 р. від зафіксованого в шостій статті Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі. Упродовж 1990 р. 251 тис. осіб залишили лави Компартії України, тоді як вступили до неї тільки 11,4 тис. осіб⁶³. Позбувшись державного статусу, партія ставала непотрібною.

Для В. Івашка посада голови парламенту виявилася фізично несумісною з посадою першого секретаря ЦК КПУ. «У ЦК я, – розповідав він пізніше, – як правило, приходив з розпухлою головою лише годині о шостій вечора після найвиснажливіших дебатів у парламенті. Довго так продовжуватися не могло, і я прийняв рішення звернутися до з'їзду комуністів з проханням звільнити мене від посади першого секретаря»⁶⁴. У червні 1990 р. XXVIII з'їзд Компартії України задовольнив прохання В. Івашка. Першим секретарем ЦК було обрано Станіслава Гуценка.

Найбільш далекоглядні представники компартійно-радянської номенклатури почали розуміти, що треба шукати іншу, ніж КПРС, опору для особистої кар'єри. Л. Кравчук, який знайшов таку опору, в 1993 р. признався: «Коли відбулися перші вільні вибори в республіці і партфункціонери зазнали на них поразки, я зрозумів, що система похитнулася»⁶⁵. Але стартові позиції для карколомної політичної кар'єри він здобував у рамках попередньої системи влади: в 1988 р. став завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ, в 1989 р. був обраний на посаду секретаря ЦК з ідеологічних питань, а в червні 1990 р. здобув пости члена політбюро і другого секретаря ЦК Компартії України.

Для згаданої вище заяви Л. Кравчук мав усі підстави, хоча вибори 1989–1990 рр. не призвели до поразки партфункціонерів як корпорації. Він сам і багато його товаришів по партії вже зрозуміли, що конституційною реформою вони позбавили себе здатності контролювати суспільство. Можливо, що ця реформа попередила черговий «бунт бессмысленный и беспощадный» (за О. Пушкіним), подібний до того, який знищив самодержавний режим у 1917 р. Знати цього нам не дано, сталося те, що сталося.

Конституційною реформою М. Горбачов і його команда реформаторів довели, що готові йти на далекосяжні поступки, аби зберегти за собою політичну владу. Проте в галузі міжнаціональних відносин вони не були готові до поступок. **Ідеал національно-державного устрою втілювався для Горбачова**

⁶³ Литвин Володимир. Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991). – К., 2005. – С. 203.

⁶⁴ Див.: Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. – С. 65.

⁶⁵ Там само.

в афоризмі «сильний центр – сильні республіки». Явно не йшлося про перетворення Радянського Союзу на справжню федерацію, тобто на державу, де регіони мали б чітко окреслені конституційні повноваження, не підвладні центру. Радянські конституції, в тому числі чинний Основний закон 1977 р., демагогічно стверджували, що СРСР є федерацією. Проте вони не залишали суб'єктам федерації реальних прав, здійснюваних суверенно, без звертання за дозволом до центральних відомств. Притиснутий до стіни, це визнав і Горбачов. Виступаючи в Литві у січні 1990 р., він сказав: «Треба дати можливість кожному народу реалізувати свій потенціал, у всій повноті наповнити федерацію новим, реальним змістом»⁶⁶.

Уперте небажання центру поступитися часткою влади викликало протест у регіональних ланках компартійно-радянського керівництва. Дбайливо випечена московським центром, периферійна номенклатура всім своїм єством відчувала принизливість становища, коли її «надіяли» владою в політбюро ЦК КПРС. Прагнення регіональних політичних еліт до суверенітету особливо виявлялося в республіках Балтії, Закавказзя і в Україні. У цих регіонах катализатором катастрофічних для наддержави відцентрових тенденцій став національно-визвольний рух.

У березні 1990 р. запровадженням «під себе» посади Президента СРСР, чужої для радянської політичної системи, М. Горбачов зменшив небезпечно хитання влади між двома центрами – партійним і радянським. Однак вибори народних депутатів у союзних республіках породили одразу 15 нових центрів влади радянських органів, і один з них – безпосередньо в Москві. На чолі Верховної Ради РРФСР став безкомпромісний суперник М. Горбачова – Б. Єльцин.

Парадоксально, але прагнення до суверенізації найбільш яскраво проявилось не в національних республіках (за винятком Грузії і республік Балтії), а в Російській Федерації. Становище Росії в Радянському Союзі завжди залишалося двозначним. Росія була державоутворюючою республікою, і загальносоюзний центр відстоював передусім її інтереси. У неофіційній «табелі про ранги» росіяни були титульною нацією в масштабі всього Союзу, а не тільки Російської Федерації. Це означало, що вони не ставали національною меншиною в будь-якій союзній або автономній республіці. Розглядаючи у свій час росіян як національну меншину в Україні, М. Скрипник наразився на звинувачення в націонал-ухильництві і навіть націоналізмі. Радянський Союз на Заході часто називали Росією, і ніхто не виступав зі спростуваннями. Проте Росія формально була політично ущемленою, бо Кремль не міг собі дозволити існування двох центрів влади – і союзної, і російської.

.....
⁶⁶ Союз можно было сохранить. – С. 119.

З проголошенням «перебудови» Росія висунулася в авангард демократичного руху. У боротьбі з горбачовською «агресивно-слухняною більшістю» на всесоюзних з'їздах народних депутатів оформився блок керованих А. Сахаровим демократичних сил і номенклатурних працівників другого ешелону на чолі з Б. Єльциним. Горбачов і його команда зі зростаючим занепокоєнням спостерігали за активізацією політичного життя Росії. Голова Ради міністрів СРСР М. Рижков на засіданні політбюро ЦК КПРС 9 листопада 1989 р. зауважив: «Треба боятися не Прибалтики, а Росії і України. Тхне загальним розвалом»⁶⁷.

Б. Єльцин не відмовився від можливості скористатися закладеними в Конституції СРСР і конституціях союзних республік нормами, щоб усунути від влади союзний компартійно-радянський центр і в такий спосіб ліквідувати двовладдя, що виникло в Москві після березневих виборів 1990 р. З іншого боку, компартійно-радянська номенклатура в національних союзних республіках перестала розраховувати на підтримку Москви, де точилася боротьба між Горбачовим та Єльциним. Частина її стала розуміти, що вже залежить не стільки від Кремля, хто б у ньому не сидів, скільки від власних виборців. Тому **в середовищі номенклатурних працівників України почали множитися суверен-комуністи. Вони розглядали діячів Народного руху та інших опозиційних депутатів Верховної Ради не як противників, а як ситуативних союзників у справі суверенізації республіки.**

Як тільки Верховні Ради нового складу зібралися на свою першу сесію, Грузія, Литва та Естонія прийняли парламентські акти про державний суверенітет, щоб убезпечити себе від посягань загальносоюзного центру. Прийнята 11 березня 1990 р. декларація литовського парламенту мала назву «Про відновлення незалежності Литовської держави». Парламентарі мали рацію: країни Балтії були включені до складу СРСР на підставі злочинного пакту Ріббентропа–Молотова, наявність якого визнав і засудив у грудні 1989 р. Другий з'їзд народних депутатів СРСР. Та завдяки посередництву Ф. Міттерана і Г. Коля парламент Литви оголосив тимчасовий мораторій на Декларацію про незалежність. Франція і Німеччина переживали, мабуть, не менш М. Горбачова за долю Радянського Союзу. Ще б пак: розпадалася країна з найбільшим у світі ракетно-ядерним потенціалом. У чії руки він міг потрапити?

Що треба було робити раніше – трансформувати комуністичну систему, яка вже кілька десятиліть перебувала в стані гниття, чи добиватися політичного суверенітету негайно? 10 вересня 1989 р. установчий з'їзд НРУ в резолюції «Про економічну самостійність Української РСР» по доповіді В. Черняка висунув вимогу поєднати досягнення Україною економічного і політичного

.....
⁶⁷ Там само. – С. 99.

суверенітету. З'їзд проголосив: «Ми відкидаємо союзні марнотратні відомства, але не хочемо замість них своїх київських адміністративно-бюрократичних корпорацій»⁶⁸.

Та події випереджали. Країна рад розпадалася швидше, ніж існуючий у ній соціально-економічний лад. 12 червня 1990 р. З'їзд народних депутатів РРФСР ухвалив Декларацію про державний суверенітет Росії. За два тижні до цієї історичної події Б. Єльцин виклав на прес-конференції своє розуміння російського суверенітету: «Грунтуючись на Декларації про суверенітет, яка буде прийнята, на необхідних законах, Росія буде самостійна у всьому, і рішення її повинні бути вище союзних»⁶⁹. Зрозуміло, що мова не йшла про негайний вихід зі складу СРСР. Однак ст. 7 Декларації засвідчувала намір Б. Єльцина йти до кінця у протистоянні з союзним центром: «РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановленому Союзним договором і заснованому на ньому законодавстві»⁷⁰.

Коли Верховні Ради Естонії, Латвії і Литви, маючи підтримку Центральних комітетів своїх компартій, приймали свої декларації, Верховна Рада УРСР виступала з їх засудженням, вважаючи, що це завдає шкоди інтересам СРСР як соціалістичної федерації, не сприяє єдності і згуртованості радянських народів. Відповідним чином реагували парламенти й інших союзних республік, не кажучи вже про загальносоюзний центр. Але крок Росії відкрив «парад суверенітетів», як іронічно назвали цей процес ті, хто намагався зберегти Радянський Союз. 20 червня декларацію про суверенітет прийняв Узбекистан, 23 червня – Молдова. Черга була за Україною.

28 червня Верховна Рада УРСР почала розгляд питання про державний суверенітет. Через кілька днів у Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС, і група з 63 народних депутатів УРСР, які були його делегатами, виїхала до столиці СРСР. 5 липня від імені парламентської опозиції В. Чорновіл запропонував негайно відкликати їх для участі у розгляді найбільш доленосного для України питання. Пропозиція була природною, її змушена була схвалити більшість членів парламенту. Уперше опозиція і більшість голосували солідарно.

Підкоряючись цьому рішенням, делегати з'їзду КПРС повернулися до Києва. Однак голова Верховної Ради В. Івашко оголосив 11 липня сенсаційну заяву, в якій повідомляв про бажання піти у відставку, тому що він балотувався

⁶⁸ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – С. 282.

⁶⁹ Советская Россия (Москва), 1990. – 31 мая.

⁷⁰ История России XX века // Под ред. А. О. Чубарьяна. – М., 2003. – С. 342.

на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Ця посада видалася йому вагомішою, ніж посада лідера українського парламенту. М. Горбачов запровадив її, щоб розвантажити себе від партійних справ, які вже втрачали значення державних. Йому було важливо зосередитися на виконанні обов'язків Президента СРСР.

Політичне капітулянтство В. Івашка шокувало українське суспільство, деморалізувало комуністичну більшість у парламенті й полегшило опозиції прийняття радикального за змістом документа, який утверджував суверенітет України. Враховуючи історичне значення документа, депутати багато разів зважували кожне формулювання, кожне слово Декларації про державний суверенітет. За їхніми дбатами по телебаченню стежила вся республіка. Остаточний текст Декларації був схвалений майже всіма депутатами – проти висловилися четверо, один утримався. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР поіменним голосуванням прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

Державний суверенітет України визначався як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Від імені народу України могла виступати лише Верховна Рада. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканною.

У частині документа, де характеризувалася економічна самостійність України, підкреслювався намір створити власні банки, зокрема, зовнішньоекономічний, а також цінову, фінансову, митну і податкову системи. Україна мала самостійно формувати державний бюджет, а за необхідності – запровадити власну грошову одиницю.

Проголошувався намір держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Усім національностям, які мешкали на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

У Декларації вказувалося, що Україна має право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, самостійно визначатиме порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір України стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховна Рада України розглянула заяву свого голови і задовольнила його прохання про відставку. По-стало питання про вибори нового голови парламенту. Політична і психологічна

ситуація, в яку потрапила КПУ після відставки В. Івашка, не дала змоги першому секретареві ЦК С. Гуренку взяти участь у балотуванні. За цих умов більшість депутатів, яка представляла інтереси номенклатури, віддала перевагу публічному політику Л. Кравчуку.

Серед 27 претендентів на посаду голови Верховної Ради реальні шанси мав тільки Л. Кравчук. Він і був обраний 18 липня голосами 239 депутатів. Після цього компартійно-радянську більшість українського парламенту стали називати «групою 239». Офіційна назва цієї більшості – «За суверенну радянську Україну» – зникла з пам'яті журналістів.

Компартійно-радянська номенклатура в Україні, як і в інших національних республіках, поділилася на прибічників Кремля (ортодоксальних комуністів) і суверен-комуністів. У «групі 239» лідером суверен-комуністів був Л. Кравчук.

«Група 239» проголосувала за Декларацію про державний суверенітет майже в повному складі. Комуністи не бажали відставати від інших республік, коли з'явилася нагода збільшити свої повноваження. Але в переважній більшості членів цієї групи не було бажання розвалити наддержаву, де вони народилися і зробили успішну кар'єру. Надалі комуністична більшість у Верховній Раді заблокувала зусилля Народного руху та інших опозиційних сил втілювати в життя революційні положення Декларації. Тільки під тиском громадськості Верховна Рада спромоглася 10 жовтня 1990 р. ухвалити рішення про повернення в Україну для продовження служби солдатів Радянської армії, призваних з території республіки.

13.10

Утвердження незалежності України

У зв'язку з прийняттям декларацій про державний суверенітет союзних республік *Союзний договір 1922 р. втратив правову основу*. Тому команда М. Горбачова розробила і розіслала в союзні республіки проект нового договору. Цей документ визнавав республіки суверенними державами, які мали всю повноту влади на своїй території, але проголошував верховенство законів Союзу над республіканськими.

Другий Всеукраїнський з'їзд НРУ звернувся у жовтні 1990 р. до української громадськості із закликом відмовитися від Союзного договору і вимагати від Верховної Ради встановлення двосторонніх договорів між суверенними державами, в першу чергу – сусідами України Росією, Польщею, Білоруссю, Румунією, Чехословаччиною, Молдовою, Угорщиною. «Відмова від Союзного договору – не

обхідна умова перетворення України в суб'єкт міжнародного права», – йшлося у відповідній резолюції з'їзду⁷¹.

Блискавичний візит Б. Єльцина у Київ 19 листопада 1990 р., який ознаменувався підписанням українсько-російської угоди, істотно підвищив особистий авторитет Л. Кравчука, посилив вплив суверен-комуністів і послабив позиції ортодоксів, що гуртувалися навколо С. Гуценка. До кінця 1990 р. Л. Кравчук уклав двосторонні угоди з республіками Балтії, Білоруссю, Узбекистаном і Казахстаном.

Небажання Верховної Ради УРСР здійснювати задекларовані революційні перетворення викликало протести в суспільстві. На початку жовтня 1990 р. в Києві розпочалося голодування студентів, які висунули політичні гасла. Верховна Рада, яка зібралася на другу сесію, змушена була розглянути студентські вимоги. Однак реального результату, як виявилось, студенти досягли тільки в одному пункті своїх вимог – кадровому. Голова уряду В. Масол був звільнений, на вільне місце призначили його першого заступника – В. Фокіна.

Друга сесія Верховної Ради 23 жовтня 1990 р. прийняла закон «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного закону) Української РСР». Ним скасовувалася ст. 6 про керівну роль Комуністичної партії в житті суспільства, закріплювалися основи діяльності політичних партій в Україні. Заборонялося створення таких угруповань, що ставлять за мету зміну конституційного ладу шляхом насильства, порушення територіальної цілісності держави, розпалювання релігійної і національної ворожнечі (ст. 7). Велике значення для утвердження суверенітету України мала зміна ст. 71, що проголосила верховенство законів республіки на території України, а також ст. 120, згідно з якою на території республіки вимагалось обов'язкове виконання постанов і розпоряджень Ради міністрів УРСР. Зміцненню впливу республіканської влади також мали сприяти зміни в ст. 149, за якими найвищий судовий контроль міг здійснювати лише Верховний Суд Української РСР. Важливим кроком у зміцненні структур державної влади на місцях стало прийняття закону «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування». Сільські, районні, міські та обласні ради здобули самостійність при розв'язанні питань місцевого значення.

Протистояння між «групою 239» і Народною радою заблокувало прийняття необхідних законодавчих актів і навіть постанов про символіку відроджуваної національної державності. У тих випадках, коли нове законодавство все ж таки ставало чинним, його саботували контрольовані КПУ виконавські структури влади. Спільну мову народні обранці знаходили тільки в питаннях, пов'язаних з державним статусом республіки. Коли ж треба було переходити від декларативних

⁷¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. IX. – К., 2001. – С. 161.

заяв до діла, *Компартія України як складова і невід'ємна частина КПРС виступала як дисциплінований провідник волі союзних структур влади*. Питання про її організаціїне відокремлення від КПРС, яке дедалі частіше ставили рядові члени партії, апарат вважав єретичним. Однак таким воно не здавалося тим, хто бажав наповнення Декларації про державний суверенітет реальним змістом. Тому Компартія України швидко втрачала підтримку населення. Співвідношення сил у парламенті перестало відображати співвідношення політичних сил у суспільстві.

Втрачаючи владу, М. Горбачов почав звільнятися від реформаторів і оперся на консерваторів, які наполягали на зміні політичного курсу. Голова Ради міністрів СРСР М. Рижков публічно оголосив, що «перебудова» провалилася. На Четвертому з'їзді народних депутатів, який відкрився 17 листопада 1990 р., було ухвалено рішення про проведення всесоюзного референдуму в питанні збереження СРСР. Це питання Верховна Рада СРСР винесла на референдум у такому підступному формулюванні: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»

Організатори референдуму розраховували, що більшість громадян висловиться за збереження країни, в якій вони жили все своє життя. Заспокійливі словосполучення «оновлена федерація», «повною мірою», «суверенні республіки» не мали правового наповнення і тільки заколисували громадян. Водночас позитивна відповідь на таке запитання зводила до нуля значення прийнятих республіканськими парламентами декларацій про державний суверенітет. Розуміючи небезпеку, республіки Балтії, Вірменія, Грузія і Молдова відмовилися брати участь в референдумі, що мав відбутися 17 березня 1991 р.

4 лютого 1991 р. керівництво Народного руху і парламентської Народної ради влаштували прес-конференцію, на якій обговорювалося питання про участь України в референдумі. М. Горинь і Д. Павличко висловилися за те, щоб замінити всесоюзний референдум на республіканський, у якому визначити ставлення населення до утворення незалежної України. Л. Лук'яненко відзначив правову недосконалість всесоюзного референдуму: центр звертався до населення через голови верховних органів республік. Тож він запропонував провести одночасно два референдуми: за бюлетенями М. Горбачова і Народного руху.

Блок рухівців і суверен-комуністів у Верховній Раді виявився досить плідним. Рухівці вели перед в ідеологічному обґрунтуванні державотворчого процесу, тоді як суверен-комуністи взяли на себе прагматику: переконували ортодоксів і визначали найбільш безпечну формулу референдуму. Небезпеку заміни всесоюзного референдуму республіканським вони зрозуміли одразу, і ця пропозиція навіть не

обговорювалася. У результаті багатогодинних дискусій в українському парламенті сформувалися дві точки зору. Президія Верховної Ради висунула ідею помістити в одному бюлетені два запитання, щоб з'ясувати не лише майбутнє Радянського Союзу, але й право України брати участь у його реформуванні. Комуністична більшість схилилася до підтримки формули М. Горбачова, хоча деякі депутати з її середовища висловлювали серйозні застереження. Зокрема, голова комісії з питань законодавства і законності О. Коцюба вважав неправомірним із правової точки зору привласнення центром прав, що належали республікам.

Підсумовуючи дискусію, Л. Кравчук указав: «Верховна Рада СРСР повинна була порадитися з Україною та іншими республіками. Вона цього не зробила. Є їхнє право, є наше право... Ми не можемо далі перебувати у стані послушниці, заплющуючи очі на те, що порушуються наші права і з нами не хочуть до кінця рахуватися. Нехай Верховна Рада СРСР знає, що є Верховна рада УРСР, яка має право говорити від імені українського народу, від народу України»⁷². Відштовхуючись від цієї тези, Кравчук одночасно врахував неправомірність включення однією з республік (в даному разі – Україною) додаткових запитань у бюлетень, запропонований Верховною Радою СРСР. У результаті визріла пропозиція провести одночасно із загальносоюзним референдумом республіканське опитування населення за такою формулою: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

17 березня 1991 р. громадяни України дали позитивну відповідь на обидва запитання переважною більшістю голосів. Та референдум не зупинив процес дезінтеграції СРСР. Більш-менш однорідна комуністична більшість у Верховній Раді розкололася, суверен-комуністи заручилися підтримкою народу. Тепер вони разом з Народною радою утворювали *парламентську більшість у питанні про незалежність*.

За таких умов депутати прийняли життєво необхідну «Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» і відповідні закони (лютий 1991 р.). Принципове значення мала заява Верховної Ради «Про загострення соціально-економічної ситуації в Україні» (травень 1991 р.). У ній оголошувався намір інтенсифікувати роботу в напрямі забезпечення суверенітету і проведення незалежної економічної політики (запровадження індексації доходів населення, переведення під юрисдикцію України об'єктів союзної власності, що

⁷² Див.: Кульчицький С. В. Народження Народного руху України // Український історичний журнал. – 2010, № 1. – С.18.

розташовувалися в межах республіки, поступове впровадження паралельної грошової одиниці).

Почалася робота в галузі підготовки проекту нової Конституції України, яка мала юридично закріпити положення Декларації про державний суверенітет. Робота над проектом здійснювалася в рамках Конституційної комісії та спеціальної робочої групи народних депутатів. До розробки проекту були підключені провідні науковці. З ініціативи Президії Верховної Ради, Ради міністрів і АН УРСР була проведена науково-практична конференція на тему «Концепція і принципи нової Конституції Української РСР». У її роботі взяли участь близько 500 вчених, народних депутатів, працівників державного апарату. Конференція розглянула шість основних концепцій, підготовлених робочою групою Конституційної комісії, ЦК КПУ, Інститутом держави і права АН УРСР та ін. Підкреслювалося, що науковість розробки концепції нової Конституції повинна забезпечуватися ретельною розробкою її висхідних позицій, а саме: примат інтересів особи, суверенність республіки, верховенство права України, її Конституції і конституційних законів, реальне народовладдя, економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, послідовне втілення в життя принципу поділу влади.

Саме з таких позицій на третій сесії Верховної Ради виступав Л. Кравчук, коли доповідав про діяльність Конституційної комісії. Згідно з проектом, держава мусила в першу чергу турбуватися про права людини, про її матеріальні і духовні потреби. Гарантом соціальної спрямованості політики держави мало стати народовладдя у формі представницької демократії. Наголошувалося на необхідності закріплення ідеї народного суверенітету, сутність якого полягала в тому, що народ має бути єдиним джерелом державної влади. Особливо підкреслювалося, що вперше в Конституції буде закріплено принцип реального розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Обговорюючи шляхи реконструкції політичної влади, учасники дискусій дійшли висновку, що ключовою в цій справі є посада президента України. У радянській системі влади він був чужорідний. У тандемі «партія – ради» за часів В. Леніна персональним носієм вищої влади був голова уряду, а пізніше – генеральний секретар ЦК партії. За наявності цих посад керівний орган радянської вертикалі міг бути тільки колективним. Після реформи радянської вертикалі влади 1936 р. такими органами стали Президія Верховної Ради СРСР і президії Верховних рад союзних республік. Голови президій були лише координаторами колективного органу, хоча формально вважалися найвищими посадовими особами не тільки в радянській вертикалі влади, але й в державній владі як такій. Тепер треба було замінити Президію Верховної Ради персоналізованою посадою.

Коли владний потенціал останнього в історії КПРС генерального секретаря ЦК зійшов нанівець, М. Горбачов подбав про заснування посади Президента СРСР. У березні 1990 р. він став президентом, але припустився фундаментальної помилки, прагнучи дістати високі повноваження в найпростіший спосіб – через вибори на З'їзді народних депутатів СРСР. Б. Єльцин мав більше часу на роздуми і провів через всеросійське опитування під час Всесоюзного референдуму про долю СРСР рішення про заснування посади Президента Російської Федерації, який мав обиратися всім населенням республіки. У червні 1991 р. він виборов цей пост у відкритій і гострій боротьбі на загальних виборах. Це давало йому велику перевагу у відносинах з Верховною Радою РРФСР. Усенародне обрання мало вирішальне значення в умовах конституційної невизначеності президентських повноважень за фактичного переходу державної влади від партії до рад. Приймаючи через три тижні після президентських виборів у Росії ідентичний закон про заснування посади президента України, голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук теж наполіг на прямих виборах. 3 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла закони «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР» і «Про вибори Президента Української РСР». Вибори Президента України призначалися на 1 грудня 1991 р.

За цими законами передбачалося створення в Україні владних структур у формі *змішаної парламентсько-президентської республіки*. Нові статті чинної Конституції 1978 р. надавали значні повноваження Президентові республіки. Він мав виступати гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, очолювати систему органів державного управління, вживати необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності, державної та громадської безпеки, представляти Україну в міждержавних і міжнародних відносинах. За Президентом закріплювалося право представляти Верховній Раді кандидатури для призначення на всі провідні посади в галузі державного управління. Укази Президента, видані в межах його повноважень, ставали обов'язковими для виконання.

Прийняті у липні 1991 р. закони про Президента України були великим досягненням у державотворчому процесі. Треба зважити, що вони розроблялися і приймалися в умовах, коли ні суспільство, ні правлячі кола чітко не усвідомлювали, заради чого запроваджується інститут президентства та якими мусять бути оптимальні параметри його функціонування.

Однак практика «латання» радянської конституції заради запровадження президентського поста виявилася не зовсім вдалою. Додаткова стаття 114-1 Конституції УРСР 1978 р. проголошувала, що «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України». Але в статті 2 вказувалося, що «влада

в Українській РСР належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів». Отже, ця стаття робила Президента України «підконтрольним і підзвітним» Верховній Раді. Подібні суперечності ставали ґрунтом для перманентного протистояння між главою держави і парламентом у перші роки існування незалежної України.

Третя сесія Верховної Ради України збіглася в часі з підготовкою в Москві проекту Союзного договору. 23 квітня 1991 р. в урядовій резиденції Ново-Огарьово відбулася зустріч М. Горбачова з лідерами дев'яти союзних республік (крім республік Балтії, Молдови, Вірменії і Грузії). Їхня спільна заява закликала відновити конституційний порядок і дотримання союзних законів. Головним завданням визнавалася підготовка нового Союзного договору з урахуванням результатів Всеукраїнського референдуму 17 березня. Зустріч стала можливою у зв'язку з відмовою Горбачова від протистояння з Єльциним.

Підготовлений у Москві проект Союзного договору у Верховній Раді України зустріли без ентузіазму. Більшість депутатів, які брали участь в обговоренні, підкреслювали, що його зміст у принципових положеннях розходиться з прийнятою парламентом і схваленою під час Всеукраїнського опитування 17 березня Декларацією про державний суверенітет. Проект зазнав критики у питаннях розподілу сфер впливу республіки і центру, проблем власності, союзних податків, принципів організації та діяльності союзних органів. Тому спеціальною постановою Верховної Ради було прийнято рішення повернутись до розгляду проекту договору після 1 вересня 1991 р. Кабінет міністрів УРСР та Академія наук УРСР мали підготувати економічні розрахунки і правові висновки щодо входження України до Союзу Суверенних Держав.

Останній варіант проекту Союзного договору був розглянутий у Ново-Огарьово 23 липня. Підписання договору передбачалося у вересні або жовтні на З'їзді народних депутатів СРСР за участю делегацій союзних республік. На темних зустрічах М. Горбачова з Б. Єльциним і Н. Назарбаєвим наприкінці липня було вирішено, що Росія і Казахстан підпишуть договір раніше – 20 серпня, щоб поставити решту республік перед фактом. Президенту СРСР довелось погодитися з вимогою Б. Єльцина включити в Договір таку формулу оподаткування, яка б залишала в розпорядженні російського уряду лівову частку бюджетних доходів, утворюваних на її території. Не менш важливим було те, що всі підприємства союзного підпорядкування на території Росії переходили під юрисдикцію російського уряду. Про досягнення домовленостей з Росією, Казахстаном і Узбекистаном М. Горбачов повідомив по телебаченню 2 серпня, після чого поїхав відпочивати в Крим.

У ніч на 19 серпня 1991 р. найближчі співробітники Президента СРСР, які обіймали головні посади у союзних структурах, ізолювали М. Горбачова в його кримській резиденції та зробили спробу взяти всю повноту влади в свої руки. Вони не мали позитивної програми і прагнули лише одного: зупинити процес демократизації в усіх ланках суспільного життя, повернутися до становища, яке існувало до 1985 р. Проте наступ неосталіністів наштовхнувся на опір народу, який підтримував Б. Єльцина. Президент Росії тимчасово узяв на себе функції союзного президента. Одночасно виявилось небажання армії, КДБ і МВС брати участь у розпалюваній путчистами громадянській війні. На третій день організатори перевороту визнали свою поразку.

Головні події в Україні відбувалися в Києві. Вранці 19 серпня командувач Сухопутних військ СРСР генерал В. Варенніков у супроводі С. Гуренка і місцевих генералів прибув до голови Верховної Ради УРСР і попередив його, що спроби невиконання наказів путчистського органу влади – Державного комітету з надзвичайного стану (російська аббревіатура – ГКЧП) – призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану. Не контролюючи розміщені в Україні Збройні сили СРСР, Л. Кравчук зайняв обережну позицію. Виступаючи по телебаченню, він сказав: «Наша позиція – це позиція виваженості і ще раз виваженості. Це захист конституційних норм, захист законів. Все, що йде всупереч цій позиції, яку схвалив народ, є для нас неприйнятним. Ми маємо відстояти закони, захистити демократію, утвердити в суспільстві законний порядок, захистити інтереси людей. Ми маємо діяти так, щоб не пролилася кров»⁷³.

Публічний виступ голови парламенту був поміркований, на відміну від розмови з В. Варенніковим, яка проводилася на підвищених тонах з обох сторін. Під час цієї розмови С. Гуренко не сказав жодного слова, але вже сама його присутність у почті повноважного посланця ГКЧП була красномовною. Командувачі Київського, Прикарпатського й Одеського військових округів підпорядковувалися Вареннікову по службі. Тому обережність у спілкуванні із заколотниками була єдиною зброєю українських політиків, які гостро відчували свою безпорадність перед загальносоюзними силовими структурами, розміщеними на території України.

Увечері 19 серпня було скликане засідання Президії Верховної Ради УРСР. Кворуму у відпускний період не вдалося зібрати, й очікувані громадянами рішення не були б легітимними. Кількагодинне обговорення ситуації виявилось безрезультатним.

ЦК КПУ, під впливом якого до початку путчу залишалася переважна частина депутатів Верховної Ради, 19 серпня зберігав мовчання. Але напередодні

.....
⁷³ Хроніка опору. Збірка матеріалів. – К., 1991. – С. 103.

секретаріат ЦК надіслав керівникам обласних і міських комітетів партії шифрограму, в якій містилися рекомендації про дії в ситуації, яка повинна була скластися. Ішлося про беззастережну підтримку центру⁷⁴.

Демократична опозиція 19 серпня організувала мітинги протесту в Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі, Харкові, Чернігові і Києві. Львівська обласна рада закликала населення до масових актів громадянської непокорі. Б. Горинь на засіданні ради Львівської обласної організації УРП вимовив пророчі слова: «Україна може скористатися ситуацією і стати незалежною»⁷⁵.

20 серпня окреслився успіх Б. Єльцина у протистоянні заколотникам та їхня нездатність діяти рішуче. Президія Верховної Ради України, яка вранці зібралася вже в повному складі, знову не виробила узгоджених рішень. Але Л. Кравчук у виступі по телебаченню назвав зміну влади в СРСР антиконституційною і заявив, що республіка буде відстоювати свій суверенітет. У телефонній розмові зі спілником заколотників, головою Верховної Ради СРСР А. Лук'яновим він попередив, що скликається надзвичайна сесія українського парламенту, яка не визнає влади ГКЧП⁷⁶.

Увечері 20 серпня нарешті була оприлюднена заява Президії Верховної Ради, в якій дія постанов ГКЧП на території України не визнавалася. Однак контрольовані Компартією України облвиконкоми (Дніпропетровський, Житомирський, Одеський, Миколаївський та ін.) і Кримська АРСР визнали ГКЧП, причому не під тиском, оскільки надзвичайного стану в Україні не було запроваджено, а з ідейних переконань.

23 серпня, тобто після провалу путчу, політбюро ЦК Компартії України опублікувало документ, у якому зробило марну спробу «відмитися». У ньому засуджувалася «авантюрна спроба антидержавного перевороту», критикувався ЦК КПРС, який «своєчасно не дав оцінки цим подіям, не інформував про їх суть партійні комітети на місцях». Уранці того ж самого дня в опечатаному приміщенні Львівського обкому КПУ було вилучено документи протилежного змісту. Вони незаперечно свідчили про те, що дійсним натхненником і організатором путчу був партапарат.

24 серпня в Києві відкрилася позачергова сесія парламенту. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л. Кравчук, із співдоповідями – народні депутати О. Мороз та І. Юхновський. Кравчук запропонував найближчим часом визначити і створити всі структури суверенітету та механізм з його практичної реалізації.

⁷⁴ Там само. – С.167, 168.

⁷⁵ Бойко Олександр. Україна у 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – С. 253.

⁷⁶ Там само. – С. 255.

Драматичні події показали повну незахищеність республіки як від зовнішніх, так і від внутрішніх зазіхань. Тому голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України, Національну гвардію, прийняти закон про статус військ, розмічених на території республіки, розв'язати питання про департизацію правоохоронних органів. На розгляд сесії були запропоновані заходи щодо забезпечення економічного суверенітету України.

Виступаючи від імені Народної ради, І. Юхновський запропонував проголосити акт, у якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити наступним проведенням референдуму в республіці. Народна рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії України.

Увечері цього історичного дня Л. Кравчук виніс на голосування проект Акта проголошення незалежності України:

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Конституційною більшістю голосів – 346 народних депутатів «за», 4 – «проти», при незначній групі тих, хто утримався, Акт проголошення незалежності України було схвалено. Референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України призначався на 1 грудня 1991 р., одночасно з виборами Президента України.

Ініціатива України, здійснена під безпосереднім впливом путчу, який загрожував поверненням до комуністичної диктатури, втратою національного суверенітету і масовими репресіями, створила принципово нову ситуацію в питанні про Союзний договір. Стало зрозумілим, що «новоогарьовський процес» не пішов, компромісний проект договору безнадійно застарів і Радянський Союз існувати не здатен.

Верховна Рада України прийняла також постанову про політичну обстановку і нагальні дії щодо створення умов для попередження нових спроб військового

перевороту. Визнавалося необхідним створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного Суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

Президія Верховної Ради 26 серпня видала указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень партійних комітетів для того, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради комісія довела участь партапарату в підготовці та здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу на території України. Цим закінчилася насичена історичними подіями остання серпнева декада 1991 р.

Заборона КПРС, як і заява компартійної групи депутатів Верховної Ради про саморозпуск, не означали, що комуністи зникли з політичного життя. У вересні 1991 р. оргкомітет, до якого ввійшли колишні члени КПУ на чолі з О. Морозом, заявив про підготовку до створення *нової лівоцентристської партії*. 26 жовтня в Києві відбувся установчий з'їзд Соціалістичної партії України (СПУ). Під час його роботи було заявлено, що новостворена партія має 60 тис. співчуваючих, здебільшого колишніх рядових комуністів. О. Мороз особливо підкреслював, що СПУ не є правонаступницею КПУ. Метою створюваної партії проголошувалася боротьба за соціальний захист трудящих. Діяльність СПУ мала ґрунтуватися на ідеях «очищеного марксизму-ленізму».

Заколот 19–21 серпня 1991 р. прискорив проголошення Україною незалежності, а відчайдушна спроба керівників союзної держави зупинити розпад СРСР була приречена на невдачу від початку. **Точкою неповернення до попередньої ситуації стала конституційна реформа 1988 р., тому що саме вона започаткувала переростання «революції згори» у «революцію знизу».**

Пуповина, яка з'єднувала українських комуністів із загальносоюзним центром, була обрізана виборами до Верховної Ради УРСР 1990 р., що відбувалися на підставі доленосних рішень 1988 р. Співвідношення між ортодоксами і суверен-комуністами в «групі 239» постійно змінювалося впродовж 1990–1991 рр. на користь останніх. *Серпневі події 1991 р. настільки вплинули на народних депутатів, що керівництво парламенту, яке складалося переважно з комуністів, заборонило діяльність КПУ.*

Народжена влітку 1991 р. незалежна Україна повинна була визначити свої історичні корені. Політичні сили, які виборювали у загальносоюзного центру самостійність Російської Федерації, орієнтувалися на винищені більшовиками

дореволюційні цінності. Характер незалежної України був підказаний парламентською опозицією. Коли 24 серпня депутати зібралися на надзвичайну сесію, представники від громадськості внесли у приміщення парламенту величезний синьо-жовтий стяг як символ розриву з московським центром. А 4 вересня Верховна Рада ухвалила постанову про підняття над її будинком синьо-жовтого національного прапора.

1 грудня 1991 р. залишиться назавжди вкарбованим в історію українського народу. Цього дня відбулися референдум щодо незалежності та вибори Президента України.

Право брати участь у референдумі і виборах мали 37 885,6 тис. громадян, прізвища яких виборчі комісії внесли до списків для таємного голосування. У бюлетень з референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою 24 серпня, і запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?»

У голосуванні взяло участь 31 891,7 тис. громадян, тобто 84,2 % загальної кількості включених до списків. Із них на запитання бюлетеня відповіли «Так, підтверджую» 28 804,1 тис. громадян, або 90,3%. Позитивну відповідь дало населення всіх областей України незалежно від їхнього національного складу. Отже, за незалежність проголосували не тільки українці, а й представники інших народів, для яких батьківщиною є українська земля.

У голосуванні на виборах Президента України взяли участь 31 892,4 тис. осіб. До виборчого бюлетеня були включені шість кандидатів – В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл та І. Юхновський. За Л. Кравчука висловилися 19 643,6 тис. громадян з тих, хто взяв участь у голосуванні, тобто 61,8%. Отже, голову Верховної Ради підтримали більше половини українських виборців.

Підтвердження Акта проголошення незалежності України на референдумі більшістю населення республіки створило якісно нову ситуацію в усьому Радянському Союзі. Через тиждень після українського референдуму Президент Росії Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук і голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич зібралися під Мінськом у Біловезькій пущі і заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. 8 грудня 1991 р. було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої могли приєднатися як члени колишнього Союзу РСР, так і інші країни, які поділяли принципи цієї угоди.

21 грудня на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. За цих умов М. Горбачову не залишилося нічого іншого, як оголосити про припинення виконання ним функцій Президента СРСР у зв'язку зі зникненням самої держави.

Наприкінці 1991 р. закінчилася епоха, що тривала майже сім з половиною десятиліть. Зійшла в минуле радянська форма державності, яка насправді була фіктивною і намертво прив'язувала Україну до комуністичної наддержави.

Народилася нова, демократична Україна.

ПІСЛЯМОВА

У післямові, як і в передмові, перед автором постає спокуса поєднати наукові узагальнення з суб'єктивними враженнями від епохи, в якій він народився і прожив основну частину життя. Можливо, висновки, що з'являються в результаті такого поєднання, не кожному припадуть до душі. Однак ті, хто з ними не згодний, мають можливість звернути увагу на той «сухий залишок», який називають *науковим знанням*.

Хочу ще раз звернути увагу читача на підхід, який проходить крізь усю книгу: комуністичне будівництво вивчається не тільки як сума *доконаних* фактів, але й у вигляді *нездійснених* уявлень про комунізм. Історики, як правило, не цікавляться тим, що не відбулося. Але ж комунізм у чистому вигляді не був побудований у жодній країні. Маю на увазі не омріяне суспільство з молочними ріками й кисільними берегами, а той соціально-економічний лад, у якому приватна власність на засоби виробництва переходить під виглядом загальнонародної власності в руки політичних олігархів. Звідси випливає найважливіший висновок: **за пару десятиліть радянські вожді створили безкласове суспільство, але їм не вдалося зосередити в своїх руках усю приватну власність на засоби виробництва. У Радянському Союзі залишилися товарно-грошові відносини і рештки вільного ринку. Це означало, що радянський комунізм виявився насправді синтезом утопічного комунізму, описаного в «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса, зі своєрідним державним капіталізмом.**

Не менш важливим підходом автора є те, що комунізм розглядається як *поєднання суспільно-політичної системи з соціально-економічним ладом*. Система і лад, на мое переконання, становили органічну єдність, але існували самостійно. Суспільно-політична система (за термінологією В. Леніна, «державо-комуна») виникла першою і створила «під себе» економічний фундамент. У КНР і В'єтнамі вона вижила після краху соціально-економічного ладу, але в Радянському Союзі загинула. Країна розпалася, і колишні союзні республіки здобули суверенне право формувати власні органи влади. Проте привид комунізму все ще залишається з нами. Він матеріалізується у підприємствах-монстрах індустріальної доби, які за технічним рівнем і технологічними параметрами істотно відстають від сучасної, вже постіндустріальної епохи. Він присутній у головах людей, що відчують ностальгію за патерналістською державою-комуною, яка задовольняла їхні мінімальні потреби, хоча й не допускала відступу від установленої лінії поведінки і способу мислення.

Притаманна СРСР суспільно-політична система розглядається в історіографії як цілісна структура. Мабуть, це прояв реліктового впливу комуністичної епохи. Вожді більшовиків завжди прагнули сховатися за спину народу і позиціонували себе як слуг народу. Засновник партії і держави цілком розраховано називав створену ним владу радянською, тобто владою рад. Лише двічі у письмовій спадщині В. Леніна ця влада була названа відповідно до її суті – держава-комуна. У цій книзі, натомість, комуністична суспільно-політична система розглядається як симбіоз двох принципово відмінних різновидів влади – диктатури вождів РСДРП(б)-РКП(б)-ВКП(б)-КПРС і управлінської влади радянських органів.

Поєднання незалежної від народного волевиявлення диктатури вождів більшовизму з владою, яка формувалася позірно на демократичних засадах і втягувала в свою орбіту сотні тисяч представників народних низів, було винаходом виключно Леніна і не мало нічого спільного з марксизмом. Таке поєднання привело до далекосяжних наслідків. Диктатура вождів наскрізь прошила народну товщу вертикальними зв'язками і знищила всі горизонтальні зв'язки між людьми, на основі яких формується незалежне від держави громадянське суспільство. Цілковита вертикалізація зв'язків поставила не тільки суспільство, але й державу в залежність від купки політичних олігархів. Горизонтальні зв'язки між людьми зберігалися тільки у вигляді сімейних осередків і просякнутих армією сексотів релігійних громад.

Слова й справи більшовиків далекі не завжди узгоджувалися між собою, але визначення радянської влади як робітничо-селянської відповідало дійсності. Проте В. Ленін реалізував на практиці таку систему народної влади, яка робила громадян недієздатними.

Створену Леніним систему влади добудовував уже Сталін. Диктатура компартійних вождів набула в його добу цілковитої довершеності. Запроектована Леніним як колективна, вона перетворилася на одноособову, що надало їй додаткової сили. Сталін це розумів і намагався прищепити свою впевненість верхам партії. На нараді керівників південних областей Європейської частини СРСР, що відбулася в Кремлі 20 травня 1933 р., він констатував: «Ми – найбільш авторитетна влада, яка коли-небудь була в світі. Якщо захочемо, то будь-яке наше рішення, навіть найбільш дурне («самое глупое» – так в оригіналі. – С. К.) зможемо провести (Сміх). Так, найбільш дурне рішення можемо провести, якщо захочемо: настільки ми авторитетна влада, настільки ми сильні в сенсі авторитету»¹.

¹ Російський державний архів суспільно-політичної історії. – Ф. 558. – Оп. 11. – Спр. 1117. – Арк. 28–29.

Ясна річ, що під словом «авторитет» генсек розумів здатність держави-комуни робити з суспільством усе, що заманеться її керівникам за допомогою пропаганди, виховання і терору. Не слід забувати, що з такою промовою Сталін звертався до компартійно-радянських керівників України, Північного Кавказу і Нижнього Поволжя, де лютували в цей час влаштовані ним голодомори. Держава-комуна справді спромоглася побудувати лад, який максимальною мірою наближався до описаного К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії».

Радянська держава зайшла в суспільство, стала його кісткою і керувала ним зсередини. **Оскільки структури державосуспільства будувалися на засадах «демократичного централізму», олігархічна за своєю природою радянська влада могла перетворюватися на одноосібну владу верховного вождя. Тобто в убивчу залежність від вождя потрапляло не тільки суспільство, а й сама держава.**

Обґрунтовуючи концепт громадянського суспільства, політична наука виділила два типи держав, які сформувалися після відмирання середньовічних монархій, – демократичні й тоталітарні. Прийнято вважати, що комуністичні держави становлять різновид тоталітарних – подібних до нацистської Німеччини або фашистської Італії. Поширена тепер на Заході ревізія концепту тоталітаризму полягає тільки в тому, що будь-яка держава в принципі не може контролювати, як кажуть ревізіоністи, всі прояви суспільного життя. Не хотів би вступати в дискусію з цього приводу, але якщо залишити за державами фашистського типу таку назву, то комуністичні держави слід вивести за рамки концепту тоталітаризму. **Комуністичний устрій не можна порівнювати ні з демократичним, ні з фашистським, бо він заперечує саму основу, на якій тримається людська цивілізація з часів її народження – приватну власність на засоби виробництва.**

Автор цієї книги дивився на феномен комунізму крізь «стереоскопічні окуляри». Це дозволило не тільки відділити суспільно-політичну систему, тобто радянську владу (або державу-комуна), від соціально-економічного ладу, але й визначити, яким чином обидві складові комунізму впливали одна на одну.

Не підлягає сумніву, що держава-комуна застосувала диктатуру, щоб будувати комунізм, тобто скасовувати власність громадян на засоби виробництва. Поза сумнівом є й те, що відчуження власності у приватних осіб знаменувало собою не появу загальнонародної власності, як проголошував «Маніфест Комуністичної партії», а зосередження приватної власності на вершині піраміди влади.

Радянська влада справді була «авторитетною» для суспільства. Про те, як здобувався цей «авторитет», свідчив досвід десятків мільйонів громадян, звинувачених в антирадянській діяльності. Тобто ця влада могла не тільки контролювати суспільство, але й перетворювати його за лекалами комуністичної доктрини.

Можна сперечатися, чи був контроль держав фашистського типу над своїми суспільствами тотальним. Проте щодо комуністичних держав такі дискусії, здається мені, недоречні. Для позначення стовідсоткового ступеня контролю можна придумати іншу назву, якщо звичне визначення «тоталітарна держава» залишити за державами фашистського типу. Краще, однак, обійтися назвою, яка належить В. Леніну, – держава-комуна, комуністична держава.

Називаючи створену за перші два десятиліття перетворень країну комуністичною, слід констатувати відносність понять верхів і низів. Ми звикли вбачати у верхах мільйонні суспільні верстви, а в багатонаціональних державах визначати пануючі й пригноблені нації. Але в ленінсько-сталінській державі-комуні верхи у вигляді купки олігархів панували і над суспільством, і над державою. Разом з тим у державі-комуні повинна була існувати своєрідна, суто комуністична демократія. Мільйони громадян, які були об'єднані у створені партією структури (або перетворені за принципом «демократичного централізму»), наділялися державними або квазідержавними функціями. Замість ліквідованих приватних власників або менеджерів вони повинні були контролювати виробництво матеріальних благ. Ідентифікація радянської людини як господаря країни була елементом ідеології, але вона спиралася на реальну дійсність. Тимчасом у Кремлі сидів верховний вождь, якого вожді другого ешелону поза очі фамільярно називали Хазяїном. Радянське суспільство сталінської доби було схоже на дитячий садок, у якому усміхнена няня могла поплескати по щічці одну дитину, погладити по голівці іншу і скрутити шию третій – не порушуючи при цьому тиші та спокою.

Хоча ця книга ґрунтується переважно на українському матеріалі, «науковий» комунізм аналізується в ній від його систематизованих першопочатків, викладених у «Маніфесті Комуністичної партії». Як не дивно, але й досі існує плутанина з уживанням споріднених термінів «комунізм» і «соціалізм» (щодо останнього, то йдеться про комуносоціалізм, а не його немарксистські різновиди). Тому в післямові доцільно звести докупи викладені в різних розділах книги думки про зміни, що відбулися в змісті споріднених термінів.

Керуючись власними міркуваннями, основоположники марксизму обрали для позначення «світлого майбутнього» термін «комунізм». Однак марксистки не погодилися з ними і назвалися соціал-демократами, тобто прихильниками такого соціалізму, який мусить виникнути не революційним, а еволюційним шляхом. У ситуації, що склалася в Західній Європі через чверть століття після «Маніфесту Комуністичної партії», К. Маркс виклав концепт комунізму у вигляді двофазної конструкції з соціалізмом як першою фазою. Важливо зазначити, що К. Маркс, а слідом за ним і всі його послідовники, включаючи В. Леніна і Й. Сталіна, не розрізняли соціалізм і комунізм за ознакою *виробництва* матеріальних благ. Встановлення (за Марксом)

або побудова (за Леніним) соціалізму пов'язувалися з переходом до виробництва, яке було позбавлене товарно-грошових відносин і ринку. Натомість за ознакою *розподілу* матеріальних благ соціалізм якісно відрізнявся від комунізму: у першій фазі блага повинні були розподілятися за працею, а в другій – за потребами.

Вожді більшовиків узяли на озброєння революційний марксизм епохи «Маніфесту Комуністичної партії», а після завоювання влади почали втілювати в життя комуністичну доктрину, суть якої полягала в знищенні приватної власності на засоби виробництва. Термін «комунізм» у розумінні розподілу матеріальних благ за потребами вони потрактували як привабливу для народних мас ідеологему. Перспектива такого розподілу аж ніяк не відсувалася у невизначену далечінь. Вожді партії від В. Леніна до М. Хрущова запевняли, що існуюче за їхнього життя покоління побачить повний комунізм.

Проте і Ленін, і Сталін здійснювали програму примусових соціально-економічних перетворень, метою яких була експропріація приватної власності. Тому комунізм не можна ідентифікувати за його пропагандистським іміджем «світлого майбутнього». Перетворення двох перших десятиліть радянської влади, здійснювані штурмовими методами, *потрібно називати комуністичними*.

Ці перетворення відбувалися під гаслами побудови соціалізму і мали кінцевою метою ліквідацію товарно-грошових відносин та ринку. Однак здійснювані заходи призводили в кінцевому підсумку до колапсу промисловості й голоду, особливо в сільській місцевості. Зустрівшись із такими неочікуваними наслідками, В. Ленін у 1921 р. капітулював перед ринком, а в 1923 р. став закликати партію змінити свій погляд на соціалізм. Й. Сталін, зустрівшись у 1932–1933 рр. з такими ж наслідками, таки змусив партію змінити уявлення про соціалізм. У промисловості й особливо в сільському господарстві були залишені елементи ринку (на селі – навіть вільного ринку із встановленням цін за законом попиту і пропозиції). Перетворення товарообороту між містом і селом на продуктообмін він непомітно відніс до другої фази комунізму. Це створило можливість оголосити перемогу соціалізму вже в середині 30-х років.

Госпрозрахунок у «командних висотах» економіки і визнання права власності колгоспів, колгоспників та одноосібників на вироблену продукцію означали вимушену відмову Кремля від реалізації комуністичної доктрини в повному обсязі. Це означало, що *радянський соціально-економічний лад став симбіозом доктринального комунізму і державного капіталізму*. Останній не був схожим на державний капіталізм у ринковій економіці. Радянські підприємства на госпрозрахунку зіставляли доходи і витрати так само, як підприємства в ринковій економіці, але це зіставлення базувалося на цінах, визначеними державними інститутами, а не економічним законом попиту і пропозиції. Селяни могли реалізувати свою продукцію на

вільному ринку, тобто за законом попиту і пропозиції. Проте оподаткуванням колгоспів і присадибної ділянки колгоспників держава визначала, яким має бути обсяг продукції, що залишається у розпорядженні селян і використовується ними для власного споживання або на продаж.

Розширюючи в національному доході частку нагромадження (особливо – непродуктивного нагромадження у вигляді військового бюджету), вожді турбувалися все-таки, щоб населення відчуло перші ознаки «світлого майбутнього» уже в ході комуністичного будівництва. Тому люди могли користуватися безкоштовною освітою і охороною здоров'я, житлом, яке надавалося безплатно, платили символічну ціну за комунально-житлові послуги й енергоносії. Заробітну плату, яку в країнах ринкової економіки працівники отримували у грошовому вимірі, в СРСР було поділено на дві частини: грошовий фонд, який розподілявся індивідуально, і суспільні фонди споживання. За відсутності конкуренції якість послуг, здійснених за рахунок суспільних фондів споживання, була, як правило, невисокою. Більш істотним наслідком поділу на дві частини фонду споживання в національному доході було те, що грошей, які видавалися на руки, ледь-ледь вистачало на життя. Це позначалося на продуктивності праці. Люди говорили: «Уряд робить вигляд, що він нам платить, а ми робимо вигляд, що працюємо».

Ще раз наголошую: сформульовані тут висновки можуть видатися спірними. Але вони включаються в науковий обіг і стають полем для дискусій. Дискусії потрібні, бо нам і досі не вдалося визначити, наскільки спотвореним був той світ, у якому ми перебували впродовж трьох поколінь. Стороннім спостерігачам теж непросто розібратися в закономірностях радянського комунізму. Мартін Малія, який присвятив життя його вивченню і досяг вагомих результатів, скаржився: «Ми завжди сприймаємо світ крізь призму власних аналітичних понять і категорій, але у випадку самоізолюваного Радянського Союзу вивчення ускладнилося, бо ми бачили його швидше за все невиразно, неначебно крізь шибку»². Коли ж авторитетні зарубіжні вчені дають загальну, не деталізовану оцінку радянській дійсності, вони вважають цю дійсність відхиленням від норми. Вивчаючи втілення в життя комуністичної доктрини в СРСР, Ален Безансон занотував: «Шар за шаром вибудовується підроблений світ, який мусить замінити справжній»³. Той же М. Малія вторив йому: «Спроби втілити утопію в життя закінчуються не просто невдачею, щоб потім розтанути в імлі; згідно із законом несподіваних наслідків, вони призводять до жахливої надприродної реальності – до сюрреальності»⁴.

² Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – С. 10–11.

³ Безансон Ален. Лихо століття. – К., 2007. – С. 45.

⁴ Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – С. 22.

Зроблені в цій книзі висновки мають стати в нагоді при аналізі *пострадянської* дійсності. Почну з констатації того, що соціально-економічний лад, який у радянські часи називали «розвинутим соціалізмом», перетворився після хаотичної приватизації на капіталізм епохи первинного нагромадження, до того ж у найбільш небезпечній для суспільства олігархічній формі. Псевдосоціалістичний сегмент цього ладу, який за рахунок ополовинення фонду заробітної плати обслуговував потреби працівників в освіті, охороні здоров'я, житлі й житлово-господарських послугах, продовжує функціонувати вже без ідеологічного обґрунтування, але в деградованому вигляді. Розмови про його пристосування до ринкової економіки залишаються лише розмовами, оскільки держава не знає, як це зробити.

Радянське суспільство зберігало потенціал внутрішнього опору, який змушував вождів держави-комуни поводитися з ним у повоєнні десятиліття більш обережно, ніж це робив Сталін. Кампанія десталінізації, яку здійснював М. Хрущов, була поверховою, але чекати чогось більшого від учня і вірного послідовника Сталіна не доводилося. Із звинуваченнями на адресу Л. Брежнєва у поверненні до сталінізму важко погодитися, бо цей партійний вождь змушений був повернутися до колективізму в управлінні державою. Кампанія десталінізації, яку М. Горбачов проводив у рамках своєї політики «перебудови», зруйнувала органічний зв'язок між партією і радами, внаслідок чого спалахнула неочікувана для всіх радянських людей революція розпаду. Виявилось, що «соціалізм з людським обличчям» був таким же історичним міфом, як і «світле майбутнє» у вигляді комуністичного розподілу матеріальних благ за потребами.

На відміну від соціально-економічного ладу, який розвалився, суспільно-політична система комунізму пройшла складну еволюцію. Конституційна реформа М. Горбачова відірвала партійний апарат від радянських органів влади і ліквідувала диктатуру партійних вождів, яка забезпечувала цілісність зовнішнього (країни Центрально-Східної Європи) і внутрішнього (союзні республіки) сегментів комуністичної імперії. Ще до розпаду СРСР основна частина партійної номенклатури перейшла в радянські органи влади і без істотних кадрових утрат увійшла в державний апарат незалежної України. Суспільство звільнилося від міцних обіймів держави й здобуло право формувати законодавчі органи влади та обирати президента країни. Ще в умовах «перебудови» в ньому виникли перші незалежні від держави горизонтальні структури – так звані «неформальні об'єднання», серед яких найбільш впливовим став Народний рух України.

Ліквідація диктатури КПРС-КДБ перетворила зосереджену на вершині владної піраміди власність на засоби виробництва у не розподілену між конкретними особами власність державного апарату. Розподіл її у формі приватизації зайняв ряд років, упродовж яких у суспільстві відбувався активний процес *класоутворення*.

На позір приватизація відбувалася в демократичних формах, але звичайні громадяни спромоглися приватизувати лише квартири, в яких проживали.

Прийнятий у 1988 р. закон про кооперативну діяльність фактично відновлював приватне підприємництво і легалізував приватну власність. У законі містився малопомітний пункт, який дозволяв створювати кооперативи, що займалися фінансуванням або кредитуванням. На базі таких кооперативів у 1989 р. народилися комерційні банки, які зайнялися скуповуванням ваучерів і перетворенням об'єктів державної власності на приватні. Американський журналіст Девід Хоффман, який очолював московське бюро газети «Вашингтон пост» у ці роки, свідчить, що за фігурами таких фінансистів, як Борис Березовський, Володимир Гусинський, Олександр Смоленський, Михайло Ходорковський та ін., приховувалася незрима «рука влади»⁵.

Приватизація показала, наскільки безпорадно виглядало суспільство в економічному й політичному відношеннях після краху комунізму. Як і раніше, воно цілком залежало від держави. Але держава ослабла, тому що втратила характер централізованої структури, керованої волею купки вождів. Олігархи з диктаторською владою поступилися місцем економічним олігархам, які заповнили суспільно-політичну систему власними кишеньковими партіями, щоб контролювати законодавчі, виконавчі й судові органи влади. За цих умов розвиток середнього класу, який є матеріальним фундаментом громадянського суспільства, відбувається уповільненими темпами – під пресом олігархічного капіталу. Політична структуризація суспільства теж проходить уповільнено, нерідко з регресом, який може продемонструвати трагічна доля Народного руху. Мабуть, єдиним вагомим позитивом у неочікуваній революції розпаду, на яку перетворилася «перебудова», став вихід країн пострадянського простору з глухого кута. Після цього українське суспільство зазнало немало невдач і розчарувань, але воно вже залишалося на второваному шляху, яким іде все людство, тобто в *реальному* світі. Галаслива кампанія сучасних комуністів про необхідність повернути країну народу не зіштовхне всіх нас у Спотворений світ.

Крах комунізму зробив можливими трансформацію командної економіки в ринкову і рух суспільства від диктатури до демократії. Як і решта моїх колег, я в кількох книгах 90-х років з ентузіазмом повторював ці думки. З часом ентузіазм випарувався і з'явилося розуміння того, що посткомуністичні суспільно-політичні процеси здобули, без сумніву, бажаний вектор, але не розвиватимуться автоматично. Коли посткомуністичне суспільство успадкувало як кістяк від комунізму самі тільки державні структури, то нема нічого дивного в тому, що колишня ком-

⁵ Хоффман Девід. Олигархи. Богатство и власть в новой России. – М., 2010. – 816 с.

партійно-радянська номенклатура підгребла під себе як економіку, так і політичний устрій незалежної республіки.

Минуло два десятиріччя після краху комунізму. В Україні регулярно відбуваються вибори у вищий законодавчий орган – Верховну Раду. Серед 450 народних депутатів майже не залишилося колишніх номенклатурників. Хто ж вони, ті люди, яких народ обирає в парламент?

5 квітня 2012 р. в Українському домі (Київ) відбувся національний круглий стіл «Місія інтелігенції та вільних людей України», на якому літературознавець Володимир Панченко виступив з проектом звернення до політичних партій, які готувалися до осінніх виборів у парламент. Ось його текст: «Упродовж багатьох років мільйони громадян України є свідками потворної політичної практики, поширеної серед представників законодавчого органу держави. Народні депутати, які мали б демонструвати суспільству повагу до Конституції, законів та елементарних норм моралі, своїми діями насправді дискредитують право й мораль. Голосування чужими картками, “перебігання” із фракції у фракцію, гендлювання загальнодержавними інтересами на користь приватним, прогулювання засідань, невиконання прямих обов’язків депутата – усе це не може не деморалізувати суспільство, компрометуючи й сам інститут парламентаризму в Україні»⁶. Та проект так і залишився проектом, який автор опублікував у газеті «День». Мабуть, ніхто з учасників круглого столу не зміг би заперечити сказаного. Але ніхто не повірив, що цей струс повітря допоможе народним депутатам усвідомити свій обов’язок перед народом.

Інститут соціології НАН України впродовж багатьох років здійснює моніторинг, який дозволяє знати, що думають громадяни. На запитання «Який рівень Вашої довіри Верховній Раді?» було запропоновано кілька варіантів відповіді. Відповіді (подано не всі варіанти) розподілялися таким чином (у відсотках)⁷:

	1994	2008	2012
Не довіряю (зовсім або переважно)	51,2	58,9	71,2
Важко сказати, довіряю чи ні	35,2	28,7	21,4
Ціком або переважно довіряю	9,7	12,2	7,3

Незадоволення діями народних депутатів має тенденцію до загострення, набуваючи іноді надзвичайно виразних форм. У квітні 2012 р., коли помер член парламентської фракції Народної партії Ігор Головченко, спікер В. Литвин

⁶ День (Київ). – 2012. – 13–14 квітня.

⁷ Українське суспільство 1992–2012. Соціологічний моніторинг. – К., 2012. – С. 559.

в узгоджувальній раді запропонував депутатам переглянути інтернет-форуми, на яких обговорювалася гідна жалю передчасна смерть, і додав: «Радості більшої, ніж з цього приводу, я не бачив. Радив би кожному з вас, усім депутатам, почитати і зробити відповідні висновки. Яке ми суспільство, і що ми з вами, поважні колеги, зробили, аби там писали щось на кшталт “А коли всі інші поздихають?”»⁸. Можна зробити поправку на відому нестриманість виразів серед користувачів Інтернет-мережі та на емоції спікера, який знав, що депутат із його фракції нічим не завинив перед народом. Але Інтернет більшою мірою, ніж засоби масової інформації, відбиває суспільні настрої.

В. Панченко досить ясно показав, чим завинив парламент перед українським народом. Проте парламент є дзеркалом суспільства, якщо його депутати обираються на вільних виборах. А українські вибори, незважаючи на всі технології, включно з адміністративним ресурсом, залишаються в основному демократичними. Отже, треба здивуватися до суспільства. Чому воно обирає таких депутатів, які після отримання мандата не звертають уваги на виборців?

У нас ведуться розмови про громадянське суспільство, яке виникає внаслідок розвитку горизонтальних зв'язків між людьми, про необхідність діалогу між громадянами і законодавчими та виконавчими органами влади. А чи розвивається насправді громадянське суспільство в Україні?

Формальною, але досить надійною ознакою наявності громадянського суспільства в демократичній країні є діяльність організацій за фахом, творчих спілок, церковних громад, клубів, партій і рухів. Скільки нас об'єднується в такі організації? На запитання соціологів негативну відповідь «не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів» дали в 1994 р. 82,2% опитаних, в 2002 р. – 83,9%, в 2012 р. – 85,9%⁹. Вражаючі цифри і ще більш вражаюча динаміка! Навіть досить висока релігійність населення не знайшла відбиття у кількості церковних громад. Організаційні структури повинні спиратися на економічну базу. Де ж її взяти, якщо життєвий рівень населення не дозволяє мати кошти на функціонування таких структур? Політичні партії називаються кишеньковими через те, що вони фінансуються не за рахунок членських внесків, а з кишені олігархів. Отже, минуле залишається з нами не тільки як стереотипи мислення, але й у вигляді неподоланої вертикалізації соціальних верств, які матеріально залежать від держави (бюджетники) або від олігархічного капіталу (робітники). Профспілки не здатні порятувати становище, бо залишаються практично такими ж «передавальними пасами» від верхів до низів, якими були в радянські часи.

⁸ www.puls.kiev.ua. 9 квітня 2012 р.

⁹ Українське суспільство 1992–2012. Соціологічний моніторинг. – С. 535.

На додаток, посткомуністичну Україну вразила іржа корупції. Той, хто має певну владу або наділений функціями контролю, бажає збагатитися або хоча б поліпшити свій матеріальний стан за рахунок усіх інших – від бізнесменів до пенсіонерів. Держава недоплачує своїм функціонерам, і тому вони таким способом надолужують втрачене. А яким може бути контроль з боку громадянського суспільства, якщо воно тільки народжується?

Цілковита економічна залежність виборців від держави або роботодавців пояснює поведінку народних депутатів усіх скликань і політичних напрямків, які кидають виборців напризволяще. У кращому разі депутати-мажоритарники турбуються про свій виборчий округ, тобто знову-таки про себе.

Чого слід чекати, якщо нема діалогу між владою та виборцями? Моніторинг Інституту соціології відповідає на це настільки переконливо, що короткі таблиці, які наводяться нижче, не потребують коментування. Ось варіанти відповідей на три запитання соціологів (у відсотках)¹⁰:

1. Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?

	1998 р.	2008 р.	2012 р.
благополучна	0,9	1,3	1,9
спокійна	8,2	8,3	15,2
напружена	50,3	64,9	58,4
критична	33,9	18,6	17,2
важко сказати	6,6	61,9	7,2

2. Люди висловлюють різні думки щодо життя (як свого особистого, так і життя суспільства). Чи згодні Ви з думкою, що зараз так хитко, і може відбутися все, що завгодно:

	1992 р.	2000 р.	2008 р.	2012 р.
згоден	84,8	80,9	79,9	80,5
не згоден	9,4	10,3	12,5	10,2
не знаю	5,5	8,5	7,4	9,1
не відповіли	0,3	0,3	0,1	0,2

3. Що краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи виходити на вулицю з протестом?

¹⁰ Там само. – С. 541, 548, 549.

	1994 р.	2008 р.	2012 р.
потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир і спокій	43,8	37,0	32,1
потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	22,7	40,8	44,2
важко сказати	31,0	21,9	23,4
не відповіли	2,4	0,3	0,3

Відповіді на ці запитання мають різну динаміку, але рівень незадоволення станом справ завжди високий. Простежується приховане очікування соціальної бурі, і це може бути небезпечним за відсутності діалогу між державою і суспільством. Громадян, які пройшли кризу Помаранчеву революцію, не треба вважати беззахисними. Власне, вони самі так не вважають, відповідаючи на поставлене соціологами запитання: чи вистачає у вас упевненості в своїх силах? Ось варіанти відповіді (у відсотках)¹¹:

	1996 р.	2000 р.	2008 р.	2012 р.
вистачає	30,5	29,5	40,4	34,1
не вистачає	34,4	34,7	29,7	34,6
важко сказати	31,4	32,9	26,5	29,0
не цікавить	3,7	2,5	3,1	2,1
не відповіли	–	0,4	0,4	0,3

Коли вже зайшла мова про Помаранчеву революцію, то слід зупинитися на її уроках. Спочатку до влади прийшла одна політична сила, в наступній президентській каденції – інша, і тому об'єктивної оцінки того, що відбулося, у літературі годі шукати.

Найпершим уроком подій, пов'язаних із президентськими виборами 2004 р., який добре засвоїли верхи суспільства, стало розуміння того, що придушити соціальний вибух велетенського масштабу силою – не вийде. Президенту України Л. Кучмі тоді популярно роз'яснили, що саме станеться з нажитими непосильною працею заощадженнями олігархів у світових банках, якщо громадяни на Майдані Незалежності будуть розігнані. Тому політичні сили, які представляють верхи суспільства, прагнуть перед виборами зменшити соціальну напругу хоча б за допомогою таких специфічних починів, як «юліна тисяча» або «вітіна тисяча». Набагато серйозніше та й небезпечніше виглядає прагнення керівництва країни підвищувати в критичні періоди (наприклад,

¹¹ Там само. – С. 586.

перед парламентськими виборами 2012 р.) заробітну плату більшою мірою, ніж зростає продуктивність праці. Не вина, а біда посткомуністичного суспільства полягає в тому, що залишається актуальним вислів: «Уряд робить вигляд, що він нам платить, а ми робимо вигляд, що працюємо». Одного бажання краще працювати в умовах вільної економіки не досить. Уміння працювати в конкурентному середовищі й здатність покладатися на власні сили, а не на патерналістську руку держави, формуються впродовж десятиліть. Окрім того, технічна база національної економіки мало змінилася з радянських часів, а тому не може забезпечити зростання продуктивності праці. Нарешті, внаслідок корумпованості влади іноземні інвестиції з їх сучасними технологіями не можуть достатньою мірою укоренитися в країні. Розв'язуючи для себе поточні політичні завдання, але не вміючи ефективно упоратись із завданнями економічними, уряд затягує Україну в боргову яму.

Другим уроком Помаранчевої революції, який слабо засвоїли вже не верхи, а низи суспільства, є розчарування в її наслідках. Революційні маси, які здобули для В. Ющенка найвищий пост у державі, стали в очах останнього «маленькими українцями». Натомість людина посередніх здібностей почала сприймати себе як Месію. В політиці таке трапляється часто, і це не варто сприймати як трагедію. Варто покладатися на самих себе, а не чекати знову новоявленого Месію. Тим часом на твердження соціологів «Деякі сильні керівники можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії» опитувані дали такі відповіді (у відсотках)¹²:

	1992 р.	2000 р.	2008 р.	2012 р.
згоден	52,3	58,7	62,4	61,2
не згоден	30,3	21,4	20,8	20,6
не знаю	16,9	19,8	16,7	17,8
не відповіли	0,6	0,1	0,1	0,4

Третім уроком цієї революції став розкол політичних сил і виборців, що їх підтримували, практично навпіл. Розкол має регіональний характер, що підтверджується п'ятьма турами голосування на президентських виборах 2004 і 2010 рр. Це закономірність, породжена об'єктивним станом українського суспільства. Якщо визначити, хто засвоїв цей урок, то можна однозначно твердити: верхи суспільства, організовані в конкуруючі між собою політичні сили. Нічого доброго з такого засвоєння не виходить ані для верхів у цілому, ані для верхів з низами, тобто для української суверенної державності. Щоб ця теза стала зрозумілою, потрібно зупинитися на висновках, які випливають з найважливішого в цій книзі напрямку дослідження.

¹² Там само. – С. 505.

Як уже зазначалося, проблема радянського комунізму проаналізована в книзі у кількох розрізах:

- комунізм як доктрина і як реалізована утопія;
- держава-комуна як синтез диктатури компартійних вождів з управлінською владою рад;
- радянська суспільно-політична система як синтез держави-комуни і суспільства (державосупільство);
- радянський комунізм як суспільно-політична система і соціально-економічний лад.

Перший з перелічених розрізів є теоретичним. Три інші вивчені або на загальносоюзному матеріалі, оскільки Україна була вкраплена в Радянський Союз, мов комаха в брилу бурштину, або безпосередньо на українському матеріалі. Залишається узагальнити висновки, що випливають із дослідження національної політики Кремля і міжнародних відносин.

Порівняння нашої країни з комахою у брилі бурштину – це не стільки літературний образ, скільки прикра реальність. На жаль, цю реальність недооцінюють ті, хто щиро прагне добра і щастя своїй Батьківщині. Інститут соціології НАН України показав, як виглядала самоідентифікація українських громадян упродовж двох десятиліть незалежності. На запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?» опитувані обирали такі варіанти відповіді (у відсотках)¹³:

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>1992 р.</i>	<i>2008 р.</i>	<i>2012 р.</i>
громадянами України	45,6	51,7	48,4
мешканцями району або регіону, в якому живе	30,8	33,8	37,4
громадянами колишнього Радянського Союзу	12,7	9,0	8,4
громадянами Європи або світу	10,2	2,1	3,6
представниками свого етносу, нації	–	2,6	1,8
інше	–	0,6	0,3
не відповіли	0,6	0,1	0,1

Слід зупинитися на виразі «перш за все». Людина може бути патріотом України, але думати в першу чергу про свою малу батьківщину. І все ж, фактом залишається те, що менше половини людей з українським паспортом вважають себе перш за все громадянами України. Кількавідсоткове збільшення таких людей за 20 років не дуже налаштовує на оптимізм.

¹³ Там само. – С. 582.

Більше третини українських громадян мають регіональну ідентичність. Можна втішатися тим, що певна (звичайно ж – невизначена) кількість таких людей поважає українську національну державність і настроєна патріотично. Але залишається констатувати, що навколишня дійсність за роки незалежності не переконала їх у тому, що вони живуть в Україні. Навпаки, питома вага людей з регіональною ідентичністю зросла.

Невелика кількість українських громадян усе ще живе в Радянському Союзі. Як правило, це люди старшого віку, і скорочення їх відносної кількості обумовлене зрозумілою причиною. Громадянами Європи або світу вважають себе, мабуть, деякі представники молодшого покоління, які почувують себе комфортно в нашій Україні і, треба визнати, мають для цього підстави.

В опитуванні 1992 р. не було останнього варіанта відповіді. Хтось обрав би саме його, якби він був. Але в опитуваннях 2008 р. і 2012 р. такий варіант є, і представниками своєї нації визнали себе менше 2–3% громадян. Прихильників етнічного націоналізму в нас більше, проте переважна їх частина вважає себе, перш за все, громадянами України. Показово, що серед українців і росіян, які разом становлять понад 95% населення, етнічному походженню надає першорядну вагу порівняно незначна кількість людей.

Якщо цю таблицю накласти на результати п'ятиразового голосування у президентських виборах 2004 і 2010 рр., то визначиться територіальний розподіл громадян за їхньою самоідентифікацією. Виявляється, що жителі західних і центральних областей мають в основному українську, а жителі південних і східних областей – регіональну свідомість. У всіх областях, за винятком Автономної Республіки Крим, переважну більшість населення становлять етнічні українці. Отже, відмінність в ідентифікації визначена не етнічним походженням, а історичною долею відповідних територій.

У 2004 р. Інститут соціології НАН України поставив запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?» серед трьох лінгвоетнічних груп українського і російського населення. Показникам не вистачає, на жаль, динаміки (в наступні роки вони не розраховувалися), але ці дані цікаві навіть у розрізі одного року (у відсотках)¹⁴:

Варіанти відповідей	україномовні українці	російськомовні українці	росіяни
громадянами України	49,4	39,9	33,2
мешканцями району або регіону, в якому живе	40,1	31,8	36,5
громадянами колишнього Радянського Союзу	5,3	16,6	22,4
громадянами Європи або світу	2,1	6,3	3,2
представниками свого етносу, нації	3,3	2,6	2,6

¹⁴ Литвин Володимир. Історія України. – К., 2011. – С. 729.

Таблиця дає багато інформації для роздумів. Не такими вже патріотами України виглядають україномовні українці. Мотиви такої відповіді очевидні: люди плувають державу з країною, це трапляється часто. Як тепер висловлюються, олігархічна держава їх «дістала». Регіоналізм властивий для україномовних українців у таких самих пропорціях, як і для росіян. Серед старшого покоління росіян найбільший відсоток тих, хто ностальгує за Радянським Союзом. І, нарешті, кількість тих, хто вважає себе представником власного етносу, серед росіян навіть менша, ніж серед україномовних українців.

Конфлікт інтересів на ґрунті мови народився одночасно з народженням незалежної України, яка проголосила українську мову державною. Але в політично загостреній формі він проявився тільки під час електоральних битв другого десятиліття незалежності. Населення україномовних областей тепер іде на вибори під гаслами збереження за українською мовою виключного статусу державної, тоді як виборці в російськомовних областях вимагають надати російській мові статус другої державної, щоб мати можливість використовувати рідну мову не тільки у повсякденному житті, але й в офіційному спілкуванні.

У першому десятилітті незалежності проблема вживання або невживання мов на регіональному рівні мало кого турбувала. Важко уявити собі картину, щоб урядовець, не знаючи української мови, почав вимагати письмову довідку державною мовою від громадянина, який теж її не знав. Діяв принцип: «Уряд разом з нами робить вигляд, що розмовляє українською мовою». Згадаймо українську мову родоначальника податкової системи незалежної України М. Азарова, яка стала предметом кепкувань і анекдотів, але не більше.

Аж раптом усе змінилося. Не уявляючи, які економічні досягнення приписати собі, бо час ішов, а їх не було, політики у гонитві за голосами розгорнули «мовну війну»: одні почали захищати російську мову, інші – українську. В обох випадках заклик до захисту мови впав на сприятливий ґрунт. Україномовні українці згадали русифікацію часів Л. Брежнєва, яка здійснювалася форсованими темпами, щоб попередити перетворення росіян у Радянському Союзі на національну меншину. Російськомовні українці та росіяни не згадували, звичайно ж, українізації 20-х років, здійснюваної сталінським поплічником в Україні Л. Кагановичем, бо те покоління вже пішло з життя. Але українізація освітньої системи в незалежній Україні драгувала їх не менше, ніж україномовних українців – русифікація брежнєвських часів.

Щоб зрозуміти, наскільки точним був розрахунок політиків на підтримку електорату, треба знову звернутися до результатів моніторингу Інституту соціології НАН України. На запитання «Якою мовою (мовами) Ви

переважно спілкуєтеся у Вашій сім'ї (вдома)?» одержували такі відповіді (у відсотках)¹⁵:

Варіанти відповіді	1992 р.	2000 р.	2008 р.	2012 р.
переважно українською	36,8	39,1	42,0	42,9
переважно російською	29,0	36,0	36,8	35,4
і українською, і російською	32,0	24,8	19,9	20,9
іншою	2,0	0,2	0,8	0,3
не відповіли	0,2	-	0,4	0,4

Частка людей, які спілкуються в сім'ях переважно російською мовою, зростає. Цілоком ясно, що зростання відбулося за рахунок зменшення тих, хто перебував у перехідному стані (спілкування в сім'ях і українською, і російською мовою). За рахунок людей перехідного стану збільшилася й частка тих, хто розмовляє в сім'ях переважно українською мовою.

З відповідей на цю анкету соціологів можна зрозуміти, чому мовна ситуація першого десятиліття незалежності не була обтяжливою для суспільства. Той, хто не знав української мови, спілкувався російською, і його розуміли. Той, хто не знав російської мови (таких у третьому поколінні радянських громадян практично не було), міг спілкуватися українською, і його всі розуміли. «Мовна війна» розгорілася тільки тоді, коли виборці були спровоковані політиками, які почали репетувати, що їхні мови пригнічуються. Після цього політики обох таборів гарантовано проходили в парламент голосами відповідних носіїв мови і вже там знаходили собі інші сюжети для дискусій. Чи замислювалися вони, що «мовна війна» підриває українську суверенну державність? Суверенність країни, у якій тільки половина населення вважає себе перш за все її громадянами, мусить бути під знаком питання.

Щоб поставити крапку в цьому важливому сюжеті, треба визнати, що українська мова у незалежній Україні справді пригнічена. І пояснюється це зовсім не тим, що до влади поперемінно приходять різні президентські команди, а якраз тепер при владі команда, в якій прем'єр-міністром працює все той же М. Азаров. У діячів будь-якого політичного кольору, що брали владу за ці два десятиліття років у неймовірно складній ситуації «виповзання» зі Спотвореного світу, не було продуманих і довготривалих програм з будь-яких питань – мови, освіти, житлово-комунального господарства тощо. Тим часом міжнаціональні відносини, за всієї толерантності українського населення, завжди були і залишаються

¹⁵ Українське суспільство 1992–2012. Соціологічний моніторинг. – С. 579.

легкозаймистою сумішшю. Вразливе становище української мови обумовлене багатьма чинниками, які потрібно враховувати. Мабуть, найголовніший з них той, що лінія на русифікацію має потужну економічну підтримку (у тому числі з боку урядових кіл Російської Федерації), а лінія на українізацію може здійснюватися тільки бюрократичними засобами. У часи Л. Кагановича і М. Скрипника бюрократично-силовий підхід до українізації спрацьовував, а в умовах демократії він позбавлений ефективності. Важливо те, що команда В. Януковича розуміє головне: українська мова мусить залишатися єдиною державною мовою, бо тільки це хоча б формально гарантує подальше існування незалежної держави, в якій вона працює і хоче працювати далі.

Щоб не піддаватися провокаціям політиків на «мовному фронті», треба знати спадщину, яка дісталася незалежній Україні від радянського минулого. Це важка спадщина, яка обтяжує свідомість наших громадян. Мова йде не тільки про людей старшого віку, які й досі мимохіть називають гривні рублями або вважають себе громадянами неіснуючої вже держави. Перед тим, як розглянути висновки, що випливають з проаналізованої у цій книзі проблематики, треба згадати кілька загальновідомих фактів із дореволюційного минулого. Маючи велику життєву силу, українці від XVII ст. подвоїли в Російській імперії територію свого суцільного розселення, на якій вони кількісно переважали представників інших народів. В Австрійській імперії вони не могли колонізувати вільні землі й під тиском аграрного перенаселення почали утворювати з кінця XIX ст. свої діаспори в обох Америках. Рядок з національного гімну цілком точно вказував межі розселення українців у Європі: «від Сяну до Дону».

Коли українським хліборобам не вистачало орної землі на батьківщині, вони віддавали перевагу не переселенню до міст, а колонізації вільних земель, здійснюваній разом з російськими селянами. Тому на всій території суцільного розселення (корінних і колонізованих земель) українці були сусідами росіян. У Росії вони не могли вважатися іноходцями хоча б тому, що Рюриковичі вели свій рід від великих князів Київської Русі. Проте вони не вважалися, подібно іноходцям, окремим від росіян народом. Етнографічні, як вважалося, відмінності, не турбували царських чиновників. Коли ж у межах перерізаного державним кордоном українського етнографічного масиву розпочався процес націотворення, то самодержавство оголосило війну національній інтелігенції. Проте інтелігенція виконала свою історичну місію і згуртувала народ. Після падіння обох імперій українці утворили народні республіки і зробили спробу об'єднати їх в єдину соборну державу. У вогні визвольних змагань українська нація остаточно сформувалася.

Повторимо тепер у стислій формі зроблені в книзі висновки, що випливали з дослідження національної політики Кремля і міжнародних відносин у Ра-

дянському Союзі. Необхідно усвідомити, як позначається комуністична спадщина на міжнародних відносинах у незалежній Україні. Толерантність українців і досить ефективна національна політика українських урядів за роки незалежності забезпечили відсутність міжетнічних конфліктів великого масштабу. Проте одна лише конфліктна ситуація з двомовністю, що особливо загострилася в ході парламентських виборів 2012 р., актуалізує проблему негативного впливу комуністичної спадщини.

Доцільно розпочати з ремарки Алена Безансона: «Мабуть, жодна нація (окрім білорусів) не зазнала за комунізму настільки глибокої руйнації, як українська»¹⁶. Ремарка є простою констатацією факту, і треба дякувати французькому науковцю, що він це визнає, на відміну від переважної більшості його колег, які займаються проблемами радянського комунізму. Але ми знаємо, що інтернаціональна команда більшовицьких вождів фізично знищувала людей, які були інтелектуальною окрасою кожної нації, деформувала свідомість тих, кого залишала при житті в кожній республіці і політикою патерналізму виховувала напіввробську залежність від себе в кожній людині, незалежно від її соціального становища та високої або низької посади в державі. За цих умов національність людей, яких знищували або перевиховували, не мала значення для більшовицьких вождів. Проте в них була продумана національна політика, орієнтована на сприяння створенню держави-комуні. Виходячи з констатації цього факту, спробуємо зрозуміти логіку дій кремлівських керівників щодо українців і України.

У політиці Кремля треба виокремлювати доктринальні і персональні пріоритети. Наприклад, політика форсованої українізації 20-х років, яка охопила не тільки владні структури з метою їх укорінення, але й усі сфери культурного будівництва, проводилася тандемом Л. Кагановича і М. Скрипника з метою здобути підтримку українського суспільства для Сталіна в його боротьбі за владу в політбюро ЦК ВКП(б). Це – персональний пріоритет. Натомість ленінська ідея надати багатонаціональній державі-комуні вигляду союзу рівноправних республік була продиктована прагненням усунути перешкоди для реалізації комуністичної програми РКП(б) 1919 р. Ідея союзу національних республік почала визрівати у засновника партії після третього вторгнення російських військ в Україну і знайшла своє первинне втілення у прийнятій у грудні 1919 р. резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». Створений через три роки Радянський Союз формально забезпечив кожній республіці рівні з Росією права аж до права виходу з федерації. Коли політики або журналісти на черговому відзначенні Дня незалежності стверджують, що суверенна державність упала на голову українців просто

¹⁶ Безансон Ален. Лихо століття. – С. 110.

з неба, то їм треба відповісти: УРСР скористалася статтею про вихід із федерації, яка була запроваджена до Конституції СРСР з метою подолати могутній національно-визвольний рух, що розгортався в Україні.

Слід назвати головний принцип національної політики Кремля, який проіснував, на відміну від кампанії коренізації, до краху Радянського Союзу. Термін, яким позначається цей принцип, присутній у вітчизняній та світовій історіографії: *політизація етнічності*. Але він не пов'язується в літературі належним чином з будовою СРСР. Тимчасом принципи політизації етнічності й «демократичного централізму» були двома стовпами, на яких тримався Спотворений світ радянського комунізму. Свідченням нерозуміння цих двох принципів у будові Радянського Союзу була багаторічна дискусія щодо природи українського Голодомору. Одні вчені, а вслід за ними політики і журналісти, твердили, що Й. Сталін обрав своєю жертвою етнічних українців, а інші заявляли, що жертвами вождя були селяни, і кожна сторона знаходила на підтвердження свої версії достатню кількість аргументів.

Ключовими поняттями в радянській системі національних відносин були конструкти «титульна нація» і «національна меншина». Титульною вважалася національна громада, представники якої становили більшість у відповідній ланці політико-адміністративного й адміністративно-територіального устрою. Ланки адміністративного устрою мали різну вагу й, відповідно, таку саму вагу мали титульні нації або етноси. Народи Радянського Союзу були рівними у своїй приниженості перед можновладцями Кремля, але між собою ділилися на різні категорії. Позакатегорійним народом були росіяни як представники державоутворюючої нації. Усі ті, які в національних підрозділах політико-адміністративного устрою не належали до титульної нації, вважалися нацменшинами. Представники титульної нації республік, округів і районів поза їх межами (наприклад, українці в РСФРР) теж були нацменшинами.

Представникам титульної нації було дароване право порядкувати в межах своїх регіонів, але на засадах «демократичного централізму», а також розвивати свою культуру, але тільки за формою національну, а за змістом – суто комуністичну. В Україні, яка за населенням і економічним потенціалом переважала всі інші національні республіки, разом узяті, Кремль призначав на ключовий пост у ленінсько-сталінські часи кого завгодно, тільки не українця. На ключові посади в органах державної безпеки призначалися, як правило, росіяни або ізольовані від корінного населення євреї чи латиші. Коли деякі сучасні політики роблять спроби звинуватити євреїв в організації репресій проти українського народу, складається враження, що вони й досі танцюють під дудку диктатора, якого немає серед живих уже 60 років.

Улаштований Сталіним Голодомор був спрямований проти титульної нації в Україні і проти другої України на Північному Кавказі, яка бажала возз'єднатися з УСРР. Зрозуміло, що під сталінський «сокрушительний удар» потрапили представники всіх інших народів на цих територіях. У той же час етнічних українців у Москві чи Ленінграді ніхто не чіпав. У Нижньому Поволжі вони теж гинули разом з росіянами і німцями, тому що показовий голодомор був влаштований і в цьому регіоні товарного землеробства.

Кожна радянська людина була включена в систему вертикальних суспільних зв'язків і виключена з системи горизонтальних зв'язків. Так само кожна нація, не виключаючи росіян у РСФРР, була розтягнута по вертикалі двома стовпами, на яких тримався Радянський Союз. Це означало, що ані в рамках союзних республік, ані в кордонах всієї багатонаціональної держави не могла сформуватися політична нація, тобто національний відповідник соціального поняття «громадянське суспільство». Політизація етнічності пересувала вже сформовані нації, передусім росіян та українців, у попередній стан етносів.

Звичайно, вплив держави-комуни на ментальність народів навіть у другому і третьому поколіннях був обмежений. Кремлівським можновладцям удалося створити залізобетонні конструкції державосупільства і сховати за ними душу українського народу. Проте, як і катакомбна церква, душа існувала.

Використання принципу політизації етнічності в будові багатонаціональної держави вимагало обов'язкової фіксації національності в офіційних документах – свідоцтвах про народження, паспортах, анкетах, якими регулювалася службова кар'єра людини. У пострадянській Україні вже не існує обов'язкової фіксації національності, під якою розуміється етнічне походження. У внутрішньому паспорті графа «національність» відсутня, а в закордонному вона означає зовсім інше: громадянство.

Українці, за даними соціологів, мають державну або регіональну свідомість, але не висувають на передній план самих себе, любих. Тим часом деякі представники національної інтелігенції в розпалі «мовної війни» висунули небезпечне поняття – «якість нації». *Це та сама політизація етнічності, тільки вже в умовах незалежної України.*

Погоджуюся з тим, що якість наших працівників, якщо визначати її не за кваліфікацією або досвідом роботи, а за ментальністю, істотно поступається якості їхніх колег у країнах вільного ринку. Це пояснюється аж ніяк не національними особливостями. У Німеччині й досі залишається істотна різниця між «оссі» (населенням колишньої НДР) і «вессі». Погоджуюся також із тим, що якість національної інтелігенції поступається якості інтелектуалів на Заході. Якщо націю впродовж чверті століття били по голові, тобто по інтелігенції, якщо після цього

третину століття поспіль забирали з України в Москву на високі посади найбільш розумних і талановитих, то як має виглядати сучасна національна інтелігенція?

Розколювання громадян України за мовною, національною, регіональною чи будь-якою іншою ознакою загрожує не тільки суверенній державності. Воно небезпечне для самого існування українців як окремого народу з більш ніж тисячолітньою історією і величезним творчим вкладом у світову цивілізацію. Чим викликаний такий песимістичний висновок?

У лютому 2012 р. на українському телебаченні показався один з нових лідерів російської опозиції Олексій Навальний. Він сказав немало добрих і щирих слів на адресу українського народу. Але сказав і таке: «Я наполовину українець, наполовину росіянин. У мене більша частина родичів живе в Україні. Мабуть, я більше українець за своїм корінням і генетикою». А потім перейшов до узагальнень: «Так вийшло історично – фактично ми один і той самий народ»¹⁷.

Справа, звичайно, не в Навальному, це тільки приклад, який позначив існуючу проблему. Російські історики, починаючи з Василя Татищева (1686–1750), Миколи Карамзіна (1766–1826) і Сергія Соловйова (1820–1879) розглядали великоросів, малоросів і білорусів як етнографічні відгалуження одного народу. Створена Рюриковичами перша східноєвропейська імперія в їхніх працях непомітно переростала в Російську імперію тих же Рюриковичів. Коли з Російської імперії постала радянська, її засновники були змушені визнати українців і білорусів окремими націями, але в школах України викладалася та сама історія Росії під виглядом історії СРСР. Не дивно, що за останніми соціологічними дослідженнями понад 40 відсотків громадян Російської Федерації вважають українців і росіян єдиним народом. Хіба їх можна звинувачувати за це? На гаслі «народності», поряд з гаслами православності та самодержавності, тримався ідеологічний фундамент до-революційної Росії. А в радянські часи література, мистецтво і пропаганда були наскрізь просочені тезою про спільні риси в портреті трьох народів-братів – росіян, українців і білорусів, яка знаходила підтвердження у безлічі фактів повсякденного життя. Інша річ, що подібними переконаннями й надалі користуватимуться ті політичні діячі Російської Федерації, які прагнуть поглинути Україну етнічно, економічно і політично. **Щоб захиститися, Україна мусить бути більш успішною, ніж Росія. А це можливо тільки тоді, коли ми подолаємо комуністичний вплив усюди, де він залишив свій руйнівний слід.**

Цей історичний виклик однаковою мірою актуальний для Росії та України. Але Росія ще довго може залишатися нерезформованою, бо її ресурсний потенціал до-

¹⁷ Див.: Грабовський Сергій. Олексій Навальний як дзеркало російської революції // День. – 2012. – 14 лютого.

зволяє виживати в існуючому стані. Це означає, що в ній і надалі зберігатимуться залежність суспільства від держави, корумпованість політичних і судових інститутів, непрозорість економічної діяльності. Вона все більше відставатиме від технічного рівня і життєвих стандартів, властивих провідним країнам світу.

Відсутність адекватного російському ресурсного потенціалу в Україні – це теж виклик, але він може стимулювати економічний і соціальний розвиток у потрібному напрямі. Та чи відповідь на цей виклик своїми діями українська еліта? Чи згуртується навколо неї суспільство, долаючи в собі успадковані від недавнього минулого звички й передсуду? Наступні десятиліття повинні показати, на що здатні українці. Майбутнє України – в наших руках.

Завершуючи свою працю, хочу зупинитися на ще одній проблемі – неоднорідності історичної пам'яті населення різних регіонів України. Ця неоднорідність пов'язана з комуністичним минулим і виступає в українському середовищі більш яскраво, ніж у громадян Російської Федерації. Проте вододіл визначається не національними особливостями двох народів, а строком перебування радянських людей у ленінсько-сталінській державі-комуні. Масові репресії, якими супроводжувалося створення комуністичного ладу, перекреслили життя першого покоління радянських людей. У сучасному поколінні пам'ять про репресії стерлася, тим більше, що передача негативної інформації від покоління батьків до покоління дітей прирівнювалася радянською владою до карного злочину. Але в західних областях України супроводжувана масовими репресіями радянська припала на повоєнне покоління, яке виховало своїх дітей у ненависті до окупаційної влади. Цим пояснюється разюча відмінність в історичній пам'яті населення різних регіонів України. Тим більше, що примусова радянська західних областей здійснювалася значною мірою тими людьми, яких Кремль посилав з території східних областей. Зрозуміло, що криваві події першого повоєнного десятиліття в західних областях України неможливо розглядати як громадянську війну. По суті, повторилася ситуація Першої світової війни, коли мобілізовані в царську й цісарську армії українці змушені були воювати один проти одного. Проблема ОУН-УПА й досі по-різному оцінюється в різних регіонах України.

Тепер у доросле життя вступає покоління, яке народилося вже у незалежній Україні. Йому належатиме основна роль у подоланні комуністичної спадщини й перетворенні України в одну з найбільш розвинутих європейських держав.

Вересень 2012 р.

Упродовж року разом з редактором Юлією Олійник я готував рукопис цієї книги до друку. Коли надійшла черга до післямови, скористався черговим випуском моніторингу Інституту соціології НАН України, щоб оновити дані. Потім, однак, задумався, чи не виглядає аж надто песимістично оцінка сучасного становища українського суспільства? Чи здатне воно подолати в собі органічні вади, прищеплені комунізмом трьом поколінням громадян?

Думаю, що здатне. Куди ж подітися цьому багатостраждальному суспільству? Якою є альтернатива виходу зі Спотвореного світу? Мабуть, тільки одна – *європейський вибір*. Це словосполучення затерли до дірок політики і політологи різного забарвлення й калібру. Але мало хто задумується над тим, що воно аж ніяк не означає розриву зв'язків зі своїми східними сусідами. Словосполучення «європейський вибір» спрямоване проти імперських амбіцій Кремля, а не проти Москви і Росії. Його популярність ґрунтується на усвідомленому чи навіть неусвідомленому прагненні українських громадян стати економічно, політично і культурно ближчими до тих народів, які не перехворіли комунізмом.

Дивитися в майбутнє з оптимізмом допомагає тест на популярність Компартії України. Електоральна підтримка партії, яка готова повернути народу країну, зґвалтовану ленінсько-сталінською державою-комуною, становить лише кілька відсотків, хоча число тих, кому близькі радянські часи, явно перевищує половину населення. Усе-таки маємо тепер імунітет до комунізму.

Ми повинні протистояти багатьом викликам, але у переддень вікової річниці більшовицького перевороту можна твердити, що червоний виклик не входить до їх числа. І все ж, треба знати, що з нами відбувалося, щоб вичавлювати з себе останні рештки Спотвореного світу.

Жовтень 2013 р.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абакумов 112
 Абалкін, Л. 305
 Аверинцев, С. 328
 Аджубей, О. 193
 Азаров, М. 368–369
 Александров, О. 97
 Алексеев, Ю. М. 302, 307, 309, 312, 325, 331, 335
 Алієв, Г. 285
 фон Альверден 56
 Амін, Х. 226
 Амосов, М. 208
 Андерс, В. 82
 Андреєва, Н. 291–292
 Андреєв, А. 91–92, 113, 136
 Андріяшик, Р. 278
 Андропов, Ю. 168, 226, 235–236, 242, 251, 283–284, 298
 Антоненко-Давидович, Б. 210
 Антонеску, І. 51
 Антонов, О. 92
 Антонов-Овсієнко, В. 160
 Апанович, О. 193
 Арістов, О. (Аристов) 156, 158–159, 167
 Армстронг, Дж. 247
 Астахов, Г. 26
 Ататюрк, К. 143
 Афанасьєв, Ю. Н. 26
- Баас 32
 Багмут, І. 210
 Бажан, М. 96–97, 204, 208
 Бакуменко, Д. 314
 Бандера, С. 17–18, 61, 63–65, 76, 127, 195–196
 Баран, В. 115–117, 135–136, 146–147, 178, 180, 185, 195, 198–199, 203, 253, 255, 269, 278, 280
 Бегма, В. 77
 Безансон, А. 358, 371
 Беляєв, М. 167
 Бенеш, Е. 20, 90
- Бердник, О. 251, 278
 Березовський, Б. 360
 Березовський, М. 210
 Берія, Л. 78, 91, 112–114, 127, 133–139, 144, 155, 157, 159, 163, 167
 Бесеску, Т. 23
 Бескид, А. 18
 Биков, Л. 279
 Бикова, Т. Б. 143
 Биск 33
 Білас, І. 146
 Білаш, О. 211, 281
 Білик, П. 34
 Білодід, І. 204–205
 Білодід, Ю. 48
 Білокур, К. 211
 фон Бісмарк, О. 38
 Бобинський, С. 210
 Божій, М. 211, 281
 Бойко, О. 294, 314, 329–330, 348
 Болдижар, М. 20
 Бонапарт, Н. 43
 Бондар, А. 204
 Бонне, Ж. 22
 Борман, М. 51
 Бортнянський, Д. 210
 Брайчевський, М. 193, 249–250
 Бранденбергер, Д. 94
 Брандт, В. 225
 Братунь, Р. 328–329
 фон Браухіч, В. 38, 63
 Бредлі, Б. 295
 Брежнев, Л. 163, 166, 168, 171, 213–218, 221, 225–240, 242–243, 247, 254, 260, 266, 283–284, 289, 359, 368
 Бродій, А. 19–20
 Бродський, О. 149
 Брюховецький, В. 317–318
 Будионний, С. 92

- Буковський, А. 279
Будгаков, М. 292
Будганін, М. 91–92, 112–114, 134, 138, 157–158, 163–167
Бурлацький, Ф. 215
Бурлачук, Ф. 313
Буцко, О. В. 110
Бучма, А. 152, 211
Буш, Дж. 289
Быстрова, И. В. 170, 256
- Вайцеккер, Е. 26
Валюх, П. (Судоплатов) 18, 126, 146
Варенніков, В. 347
Василевський, О. 42, 92, 134
Ватутін, М. 42, 67, 70
Ватченко, О. 277
Вегеш, М. 20–21
Ведель, А. 210
Верг, Н. 42, 192
Верьовка, Г. 280
Ветров, І. Г. 79–80
Винниченко В. 142, 297
Вишинський, А. 129
Віднянський, С. В. 19
Вільгельм II, 38
Вінграновський, М. 209–210, 276
Вінс, П. 251
Власов, А. 49, 103
Власюк, П. 77
Вовсі, М. 131
Вовчок-Блакигна, М. 58
Вознесенський, М. 91–92, 112–113
Волковинський В. М. 12
Волкогонов, Д. 48, 112, 226
Волошин, Авг. 18–22, 91
Вороний, М. 210
Воронов, Г. 217, 235–236
Воротніков, В. 385
Ворошилов, К. 41, 91–92, 113–114, 134, 141, 145, 153, 157–159, 164–166, 168, 182, 200
- Габсбурги 6
Гавен, Ю. 143
Гагарін, Ю. 170
Гайдай, З. 152
- Гайдар, Е. 305
Гайовий, А. 160
Галан, Я. 146
Гальдер, Ф. 38–39
Гальчак, С. 53–54
Гарріман, А. 95, 100, 102
Гаско, М. 210
Гейко, О. 251
Гель, І. 193, 244, 250
Геншер, Г. Д. 290
Герасименко, В. 102
Герасимчук, М. С. 181
Герета, І. 244
Герінг, Г. 54
Гжибовський, В. 27
Гжицький, В. 210
Гімmlер, Г. 51, 53, 70
Гітлер, А. 19, 21–22, 24–29, 31, 33, 35, 37–40, 42, 44–45, 51–52, 54, 69, 92–93
Глушков, В. 207, 271
Глуценко, М. 152
Гмиря, Б. 152
Гнатюк, Д. 281
Гогун, А. 57–58
Годованець, М. 210
Головатий, С. 318–319
Головченко, І. 361
Гомулка, В. 168, 244
Гонта, І. 96
Гончар, О. 152, 209, 247, 276–278, 307, 328–328
Гопкінс, Г. 85
Горбачов, М. С. 155, 221, 236, 283–287, 289–292, 294, 296, 300–302, 305, 312–315, 317, 321–325, 328, 330, 335–337, 339–340, 342–343, 345–347, 351, 359
Горинь, Б. 244, 348
Горинь, М. 193, 244, 319, 342
Горська, А. 193, 211
Готвальд, К. 119
Грабовський, С. 374
Грабський, С. 14
Гречко А. 236
Гречуха, М. 139
Григоренко, П. 251
Гриздубова, В. 58
Гриневич, В. А. 93, 96–97, 99–102

- Гринь, М. 244
 Гриньов, В. 333, 351
 Гриньох, І. 195
 Грицак, Я. 6
 Грицюк, В. 39
 Грицина, Б. 196
 Гришин, В. 217, 235, 283, 285
 Грінченко, Б. 245
 Громико, А. 86, 101, 171, 226, 235–236, 284–286
 Грушевський, М. 142, 152, 297, 311
 Губаренко, В. 281
 Гудеріан, Г. 43, 46–47, 60
 Гуренко, С. 335, 340–341, 347
 Гуржій, І. 250
 Гусак, Г. 223
 Гусинський, В. 360
 Гуцало, Є. 209, 276
- Даденков, Ю. 239
 Дальський, В. 281
 Даниленко, В. М. 174, 183, 187, 190, 269, 280
 Даніель, Ю. 244
 Данькевич, К. 211
 Дашкевич, К. 152
 Дейвіс, Н. 186
 Демичев, П. 240
 Денисенко, В. 279
 Денисенко, П. І. 79–80
 Дерев'янкін, Т. І. 115, 117–118
 Дерев'янка, Б. 317
 Дерегус, М. 152, 211, 281
 Дзюба, І. 193, 210, 244–248, 250, 278
 Димитров, Г. 28, 30–31
 Дмовський, Р. 14
 Добровольський, В. 211, 281
 Довженко, О. 96–99, 104, 208, 279
 Долинська, Б. 131
 Домінчен, К. 281
 Донцов, Д. 13
 Досвітній, О. 210
 Драгоманов, М. 33, 297
 Драч, Іван 193–194, 209–210, 249, 276, 279, 298, 313, 315, 318–320
 Дрозд, В. 276, 278
 Дубина, К. 272
 Дубчек, О. 223
- Ель-Регістан, Г. 97
 Енгельс, Ф. 353, 355
 Епik, Г. 210
 Еренбург, І. 154, 194
- Єльцин, Б. 329, 336–338, 341, 345–348, 351
 Єльченко, Ю. 313, 329
 Ємець, О. 333
 Єременко, А. 67
- Жданов, А. 28–29, 92, 112–113, 119, 131, 152
 Жемчужина, П. 130
 Жуков, Г. 92, 104, 134–135, 138, 165–167, 212
 Жуковський, Г. 211
 Жулинський, М. 248
- Забіла, Н. 210
 Загребельний, П. 278, 308
 Зайков, Л. 285
 Зайцев, Ю. 245
 Заливаха, П. 244
 Заставний, Ф. Д. 6
 Засядько, О. 202
 Заукель, Ф. 53–54
 Захаров, М. В. 41
 Зашкільняк, Л. 11
 Зваричевська, М. 244
 Зверев, О. 116
 Зеленин, І. Е. 122, 184
 Зісельс, Й. 251
- Іван Павло II 330
 Іванишин, В. 244
 Іванов, Л. 58
 Івашенко, Д. 244
 Івашко, В. 297–298, 333, 335, 338–340
 Івченко, В. 279
 Ігнатов, М. 167
 Іден, Е. 84–86
 Ілленко, Ю. 278–279
 Ільошин, І. І. 75
 Іржавська, А. 104
 Ірчан, М. 210
- Йодль, А. 38–39

- Каганович, Л. 91–92, 112–114, 120, 134, 136, 138, 151–152, 156, 158–160, 163, 165–167, 200, 249, 368, 370–371
- Кадар, Я. 168
- Калинець, І. 209, 276, 307
- Калінін, М. 92–93, 95, 97, 112
- Кальченко, Н. 139, 160, 165, 214
- Камінський, Ан. 312
- Камю, А. 193
- Канаріс, Ф.-В. 63–64
- Кандиба, І. 196, 251
- Канушевський, В. 246
- Карамзін, М. 374
- Караулов, А. 215
- Кармаюк, У. 96
- Карпов, Г. 145, 198
- Касян, В. 211, 281
- Кастро, Ф. 171
- Касьянов, Г. В. 161, 192, 194, 196, 244, 247, 250
- Катков, М. 140
- Катуков, М. 71
- Катюла, П. А. 180
- Кафка, Ф. 193
- Кеннеді, Дж. 170–171
- Кентій, А. 57–58, 60, 62, 65, 73, 75, 77, 125–126, 195
- Керзон, Дж. 83
- Кирейко, В. 281
- Кириленко, А. 214, 217, 235–236, 239
- Кирилюк, Є. 152
- Кириченко, О. 123, 139, 160, 162, 165, 167, 214
- Киричук, Ю. 127
- Кім Ір Сен 137
- Кіров, С. 161
- Клебанов, Д. 152
- Клейст 43
- Клименко, В. 160
- Климишин, М. 18
- Климів, І. 18
- Климпуш, Д. 21
- Клоков, В. І. 68
- Клячківський, Д. (Клим Савур, Охрім) 72–73, 75–76
- Коваленко І. 53
- Коваль, В. С. 118, 189, 191, 277
- Коваль, І. 196
- Коваль, М. В. 43, 46, 53–56, 58–59, 72, 96, 105–106
- Ковальчук Л. 126
- Ковінька, О. 210
- Ковпак, Л. В. 268
- Ковпак, С. 58, 61, 76
- Кожукало, І. А. 120
- Козаченко, В. 278
- Козій 32
- Козлов, Ф. 166, 214, 216
- Козловський, І. 23, 81–82, 87
- Кокочин, А. А. 36
- Колодуб, Л. 281
- Коль, Г. 288–289, 337
- Кондратенко, О. 131
- Кондратюк, М. 281
- Кондуфор, Ю. Ю. 272
- Конев, І. 70, 166
- Конев, С. 319
- Коновалець, Є. 17–18, 195
- Кононенко, О. 141
- Коньков, В. 60
- Копнін, П. 272
- Корецький, В. 151
- Корнійчук, О. 83, 95, 101, 139
- Король, В. Ю. 50
- Корольов, С. 169
- Коротич, В. 209, 292
- Коротченко, Д. 57, 119–120, 139–140, 148, 160, 165
- Кос-Анатольський, А. 211
- Косигін, О. (Косыгин) 112–113, 171, 216, 218–219, 231, 235–236, 240, 252–254
- Косик, В. 48–49, 51, 53, 63–65, 72, 103, 106–107
- Косинка, Г. 210
- Косів, М. 193, 244
- Косіор, С. (Коссиор) 160
- Костельник, Г. 146
- Костенко, В. 96
- Костенко, Л. 193–194, 209–210, 249, 276, 278
- Костоусов, А. 174
- Котигоренко, В. 263
- Котовський, Г. 9
- Коцюба, О. 343
- Коцюбинський, М. 278
- Кошарний, І. Я. 147–148

- Кошарський, Г. 126
Кравченко, Б. 204
Кравчук, А. 293, 314–318, 320, 324, 335, 340–341, 343–345, 347–351
Кравчук, Р. 127
Красівський, З. 251
Кривонос, М. 96
Кривошеев, Г. 103–104
Крикун, М. 11
Крилов, М. 33
Крілик Й. (Васильків) 15
Кріпс, С. 37
Крушельницький, М. 211
Кубійович, В. 6, 151
Кузнецов, М. 92
Кук, В. (Коваль, Леміш) 127
Куліш, М. 193, 210
Кулондар, Р. 22
Кульчицький, Ст. 5, 8, 12–13, 22–23, 35, 93, 113, 129, 139, 161, 181, 184, 203, 235, 258, 261, 263–264, 267, 271, 273–274, 281, 288, 295, 297, 299, 302, 307, 309, 312, 321, 325, 331, 335, 343
Кунаєв, А. 235, 285
Курас, І. Ф. 60
Курчатов, І. 149
Кусенко, О. 281
Кутузов, М. 97
Куусінен, О. 141, 167
Кучер, В. І. 52, 59
Кучма, А. 364
- Лаас, Н. О. 259, 262
Лавров, Ю. 211
Лебедева, Н. С. 26, 27, 28
Лебедев, С. 148
Лебедев-Кумач, В. 37
Лебідь, М. 18, 76, 195
Левикін, В. 48–49
Левицький, Д. 13–14
Левчук, Т. 279
Лейпунський, О. 149
Ленін (Ульянов), Володимир Ілліч 9, 108, 111, 133, 136, 154, 156–158, 200, 227–228, 238, 246, 266, 273, 282, 294, 303, 321, 344, 353–354, 356–357
- Лещенко, А. О. 90
Лисенко, О. Є. 77, 79–80, 93, 104–105, 128, 150
Лисенко, Т. 184
Лисяк-Рудницький, І. 144–145
Литвин, В. М. 44, 47, 50, 59, 60, 67, 103, 104, 118, 121, 123, 126, 190, 193, 202, 239, 300, 330, 335, 361
Литвин, Ю. 251–252, 310
Литвиненко-Вольгемут, М. 152
Литвинов, М. 22, 25, 27
Литвинчук, І. 127
Ліberman, О. 178–179, 252
Лігачов, Є. 284, 292
Лісовий, В. 249
Ллойд Джордж, Д. 12, 21
Лобко, В. 205
Логвин, М. 193
Лозицький, В. 60, 139
Лопухов, О. 281
Лось, Ф. 205
Лубенський, А. 293
Лубківський, Р. 209, 276
Лукаш, М. 193, 278
Лук'яненко, А. 196–197, 251, 307, 318, 320, 333, 342, 351
Лук'янов, А. 348
Любачівський, М. 329–331
Любченко, А. 33
Людкевич, Ст. 211
Лялін, П. 140
Лятошинський, Б. 152, 281
- Мазепа, І. 311
Мазуров 217
Майборода, Г. 211, 281
Майборода, П. 211, 281
Майський, І. 21, 45
Макарчук, С. 6
Маланчук, В. 243
Маленков, Г. 91, 112–114, 122, 132–138, 145, 157–158, 160, 162–167, 200
Маликов, С. 61
Малинкович, В. 251
Малиновський, Р. 71, 167, 171
Малія (Маля), М. 358
Малін, В. 156, 216

- Манштейн, Е. 67, 70
 Мануїльський, Д. 101, 110
 Маняк, В. 278, 313
 Мао Цзедун 137, 169
 Маринович, М. 251
 Маркс, К. 157, 246, 353, 355–356
 Марченко, В. 250, 252
 Маршалл, Дж. 109
 Масарик, Т. 18
 Маслов, С. 152
 Масол, В. 341
 Масютко, М. 244
 Матвієйко, М. 127
 Матла, З. 195
 Магусевич, М. 251
 Матчак, М. 16
 Мащенко, М. 279
 Медведєв, В. 292, 305
 де Мез'єр, А. 288
 Мейс, Дж. 295
 Мейгус, Ю. 152, 211
 Мельник, А. 17, 61, 63, 195
 Мельник, Я. 61
 Мельников, Л. 131
 Менкуш, Я. 244
 Мерецков, К. 41–42
 Меркулов, В. 78
 Мехліс, Л. 24–25, 93
 Мешко, О. 251
 Микитенко, І. 210
 Миколайчик, С. 83, 87–89
 Миколайчук, І. 279
 Михайлечко, Б. 331–332
 Михалаков, С. 97, 130
 Мікоян, А. 91–92, 113–114, 132, 134, 156, 158–160, 165, 168, 171, 213–214, 216, 218, 228, 235–236
 Мірошниченко, Є. 281
 Мітринга, І. 65
 Мітгеран, Ф. 3
 Міхоеас, С. 131
 Мовчан, П. 313
 Молотов, В. 25–27, 29–30, 32, 37, 43, 66, 85–86, 91–92, 112–114, 130, 132, 134, 138, 145, 156–160, 163, 165–167, 187, 190, 200
 Моргун, П. 244
 Мороз, В. 244, 250
 Мороз, О. 334, 348, 350
 Мстислав, митрополит 332
 Мудрий, В. 15
 Муковський, І. Т. 105
 Мураделі, В. 153, 210
 Муранія, М. 197
 Муратов, О. 279
 Муратова, К. 279
 Мусієнко, О. 313
 Мухітдінов, Н. 167
 Мушинка, М. 346, 248
 Мушкетик, Ю. 308, 313
 Навальний, О. 374
 Надь, І. 168
 Назарбаєв, Н. 346
 Назаренко, І. 139
 Наумов, М. 61
 Нахманович, В. 52
 Некрасов, В. 152, 194, 278
 Немец, Ф. 90
 Немятий, В. Н. 55
 Невєжин, В. 41
 Недеєлін, М. 170
 Нікітченко, В. 248
 Нікольський, В. М. 158
 Ніконов, В. 285
 Ніксон, Р. 225–226
 Новіков, В. 202
 Новохатько, Л. М. 174, 183, 187, 190
 Овсієнко, В. 251
 Овчаренко, Ф. 277
 Озерний, М. 244
 Олександр Невський 93
 Олексій, патріарх 197
 Олесь, О. 210
 Олійник, Б. 209, 276, 294, 296, 308, 313
 Олійник, Ю. 376
 Ольжич, О. 65
 Ольшанівський, І. 295
 Орлов, Ю. 251
 Осадчий, М. 244, 307
 Осадчук, П. 313
 Осика, Л. 279

- Осьмак, К. 74
Охримович, В. 12–13
- Павелич, А. 66
Павленко, Ю. 271
Павлячко, Д. 209, 276–277, 279, 293, 308–309, 313, 35, 318, 320, 333, 342
Паліїв, Д. 13
Палій, С. 96
Палладін, О. 148, 207
Панченко, В. 361–362
Панченко, П. П. 123
Параджанов, С. 245, 278–279
Пасічний, П. 127
Пасічник, М. 149
Пастернак, Б. 194
Пастушенко, Т. 48–49, 53–54
Патон, Б. 207, 270
Патон, Є. 149–150
Паторжинський, І. 152
Пельше, А. 235
Первомайський, А. 209
Первухін, М. 114, 134, 157–158, 163, 165–166
Перегійняк, І. 72
Передельський, Л. О. 180
Пережест, І. 104
Пережест, О. 55, 104
Першин, П. 151
Петлюра С. 332
Петриненко, Д. 281
Петров, І. 71
Петрушевич, Є. 10–11
Підгірський, С. 13
Підгорний, М. 139, 160, 165, 167, 169, 195, 210, 214–216, 218, 231, 233, 235–236, 239
Піласудський, Ю. 14, 17, 30, 83
Пімен, патріарх 328, 330
Піхоя, Р. Г. 137, 158, 164, 212, 218–219, 224, 226, 228, 284, 298
Плющ, І. 333
Плющ, А. 250–251
Покрас, Данило 37
Покрас, Дмитро 37
Полянський, Д. 214, 217–218, 235–236
Пономаренко, П. 57, 74, 159
Пономарьов 171
- Попов Г. 113
Попович, М. 318
Поскрьобишев, О. 114
Поспелов, П. 136, 157–159
Праздніков 33
Примаченко, М. 211
Прокопович, Ф. 272
Прокоф'єв, О. 153
Пронюк, Є. 244, 249–250
Пушкін, О. 335
П'ясти 81
- Раковський, Х. 12, 183
Рашидов, Ш. 141
Ребет, Л. 17, 195
Ревуцький, Л. 211
Рейган, Р. 227, 287, 295
Ремарк, Е. М. 193
Ремесло, В. 271
Рибалко, П. 69
Рижков, М. 284, 305, 337, 342
Рильський, М. 33, 95, 152, 193, 204, 208, 210, 273
фон Ріббентроп, Й. 26, 28, 30, 64
Різун, Вол. (Суворов, Вікт.) 40
Ровинський, Н. Н. 116
Роговцева, А. 281
Рогоза, В. 313
Розенберг, А. 54, 56, 64
Рокосовський, К. 67, 69, 168
Романов, Г. 235, 285
Романов, М. 211
Романчук, Ю. 12
Романюк, В. 251
Ромер, Т. 83
Ромжа, Т. 146
Ротмістров, М. 33
Руда, С. 271
Руденко, М. 209, 251, 307
Руденко Р. 251
Руднев, С. 76
Рузвельт, Ф. Д. 45–46, 81–82, 84–85, 87–90, 99–101
Рюриковичі 370, 374
Рябов, Г. Е. 256

- Сабадаш, С. 281
 Сабуров, М. 114, 134, 157, 159, 163, 165–166
 Сабуров, О. 58, 61
 Саврич, К. (Максимович) 15
 Сагайдачний, П. 96
 Сандлер, О. 211
 Санцевич, А. 250
 Сахаров, А. 251, 328, 337
 Сверстюк, Є. 193–194, 244, 250, 307, 317
 Свігличний, І. 192–194, 197, 244, 249–250, 307
 Семикіна, А. 211
 Семичастний, В. 215–216
 Сенченко, І. 152
 Сергієнко, В. 57
 Сердюк, З. 144
 Середа 32
 Сєнін, І. 139
 Сєров, І. 137, 165
 Симоненко, В. 193, 209, 278
 Синельников, К. 149
 Синиця, М. 162
 Синявський, А. 244
 Сікорський, В. 12, 45, 82–83
 Сірко, Іван 96
 Скаба, А. 210, 250, 272
 Сковорода, Г. 272
 Скорик, М. 279
 Скоропадський, П. 142–143
 Скрипник, М. 8–9, 336, 370–371
 Скрипник, Маріанна 332
 Скрипник, Ст. – див. Мстислав, митр.
 Слабошницький, М. 313
 Слинько, І. І. 59
 Сліпий, Й. 146, 198
 Слюньков, М. 285
 Слюсаренко, А. Г. 118, 121, 302, 307, 309, 312, 325, 331, 335
 Смоленський, О. 360
 Смолич, Ю. 193, 278
 Сокульський, І. 251
 Соловійов С. 374
 Солов'яненко, А. 281
 Соломенцев, М. 285
 Сосницький, С. 140
 Сосюра, В. 153, 208, 241
 Сталін, Й. (Джугашвілі) 3, 9, 24–25, 27–33, 35–40, 43–44, 48, 50, 66, 74, 77, 82–88, 90–95, 97–102, 104, 108, 111–114, 119–120, 122, 124, 129–138, 143–146, 151–156, 160, 162–164, 167–168, 173, 180, 192, 200, 202–203, 212, 228–231, 238, 261, 284, 292, 354–357, 359, 371–373
 Стахів, В. 195
 Сташинський, Б. 195
 Стельмах, М. 152, 193, 208
 Степаняк, М. 72
 Стеф'юк, М. 281
 Стецько, Я. 18, 64–65, 195
 Стороженко, В. 127
 Строката-Караванська, Н. 251
 Строкач, Т. 57–58, 77, 125
 Стус, В. 209–210, 250, 252, 276, 310
 Суворов, Вік. – див. Різун, Володимир
 Суворов, О. 97
 Судоплатов – див. Валюх П.
 Суцькевич, С. 143
 Суслов, М. 139, 157, 160, 165, 171, 217, 231–232, 235–236, 240, 243, 247
 Сухомлинський, В. 206
 Сціборський, М. 17
 Табурянський, А. 351
 Танюк, Лесь 193
 Тарасенко, В. 129
 Тарасов, М. 140
 Татіщев, В. 374
 Тельнюк, С. 313
 Терен, В. 313
 Тетчер, М. 289
 Тимошенко, С. 41, 92
 Тисо, Й. 66
 Титов, В. 160
 Титов, Г. 170
 Тихий, О. 251–252, 310
 Тихонов, В. 233
 Тихонов, М. 202, 236, 239, 285
 Тичина, П. 95–96, 208, 238
 Толбухін, Ф. 71
 Трет'яков, О. 132
 Тронько, П. 204, 272
 Трохименко, К. 211
 Трумен, Г. 109
 Тулуб, З. 153, 210

- Туряниця, І. 90
 Тухачевський, М. 82
 Тютюнник, Г. 209, 276–277

 Ужвій, Н. 152, 211
 Успенський, О.
 Устинов, Д. Ф. 226, 235–236, 256

 Фальківський, Д. 210
 Фармер, К. 195
 Федоров, І. 58
 Федоров, О., 58, 61
 Федоров, О. (Федоров А.) 141
 Федун, П. (Петро Полтава) 127
 Філенко, В. 333
 Філіпенко, А. 211, 281
 Філяр В. 76
 Фокін, В. 341
 Франко, І. 273, 281, 311
 Францевич, І. 150
 Фрідерічі 59
 Фрунзе, М. 9
 Фурцева, К. 166

 Хабло, О. 58
 Хачатурян, А. 97
 Хемінгуей, Е. 193
 Хилак, Ф. М. 180
 Хіра, О. 197
 Хмельницький, Б. 92, 97–98, 249
 Ходорковський, М. 360
 Хоннекер, Е. 288
 Хоткевич, Г. 210
 Хоффман, Д. 360
 Хохлов, К. 211
 Храмов, Ю. 271
 Хрущов, М. (Хрущев, Н. С.) 59, 76–77, 87, 90,
 92, 96–97, 99, 101, 112–114, 119–126, 129,
 132–139, 144–146, 150, 152–171, 173, 175–
 178, 181, 183–188, 191–194, 197–203, 212–
 221, 228–231, 233–235, 238–239, 242, 252,
 257–258, 269, 270, 273, 284–285, 291, 357, 359

 Цегляр, Я. 211
 Центарський, О. 127
 Ципола, Г. 281

 Чаушеску, Н. 289
 Чебриков, В. 284
 Чемберлен, Н. 25
 Чемерис, В. 293
 Чендей, І. 209, 278
 Черевченко, В. М. 180
 Черненко, К. 235, 283–284
 Черняк, В. 337
 Черняхівський, І. 69
 Черчилль, В. (Черчилль, У.) 37, 44–46, 81–82,
 84–90, 99, 109
 Чиж, Я. 16
 Чичибабін, Б. 248
 Чорновіл, В. 244–245, 248–251, 307, 310, 317–
 318, 320, 338, 351
 Чубар'ян, О. 40–41, 338
 Чубатий, М. 244
 Чумак, В. 210

 Шабовські, Т. 288
 Шамо, І. 211, 281
 Шаповал, С. 247
 Шаповал, Ю. 247
 Шапошніков, Б. 92
 Шаталін, В. 281
 Шаталін, С. 305
 Шверник, М. 132, 134, 141, 167, 235–236
 Шеварнадзе, Е. 284, 287
 Шевелєв, А. 272
 Шевченко, Валентина 308, 311
 Шевченко, Л. А. 147
 Шевченко, М. 53–54
 Шевченко, Т. Г. 172, 211, 245, 279
 Шевченко, Ф. 243
 Шевчук, В. 209, 276
 Шеєр П. 55
 Шелєпін, О. 195, 215–217, 229, 236, 240
 Шелест, П. 185, 214–217, 223–224, 233–236,
 239–244, 247–248, 259–260, 276–277
 Шепілов, Д. 138, 165
 Шептицький, А. 146, 330
 Ширер, У. 25, 29, 37
 Шитов, І. 73
 Шкаровский, М. В. 199
 Шовкуненко, О. 152, 211
 Шостакович, Д. 97

- Штогаренко, А. 211, 281
фон дер Шуленбург, Ф. 25–26, 29–31, 37, 39
Шумський, Ю. 152, 211
Шумук, Д. 251
Шухевич, Р. (Тарас Чупринка) 17–18, 72, 74, 76, 126, 196
Шухевич, Ю. 251
Шушкевич, С. 351
- Щербак, Ю. 276, 296
Щербаков, О. 131, 307
Щербицький, В. 214, 235–236, 239, 242–243, 247, 279, 282, 285, 292, 294, 296–297, 299–300, 308, 311, 314–317
- Юра, Г. 152, 211
Юхновський, І. 333, 348–349, 351
Ющенко, В. 365
- Яблонська, Т. 152, 211, 281
Яворівський, В. 318–320
Яворницький, Д. 297
Ягеллони 81
Яковлев, О. 285, 292, 324
Якутович, Г. 279
Янгель, М. 170, 207
Яновський, Ю. 152
Ярославський, О. 43
Ярузельський, В. 225
Ященко, А. 280
- Filar, Wladyslaw 76
Torzecki, R. 32

Наукове видання

Станіслав Кульчицький

**Червоний виклик.
Історія комунізму в Україні
від його народження до загибелі**

Книга 3

Редактор: Юлія Олійник

Коректор: Ірина Давидко

Верстка та дизайн: Микола Койдан

Підписано до друку 08.11.2013. Формат 60х90/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Арно Про
Умовн. друк. арк. 31,44. Облік.-видавн. арк. 23,56
Замовлення № 13-294.

ТОВ «Темпора»

01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4

Тел./факс: (044) 234-46-40

www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2406 від 13.01.2006

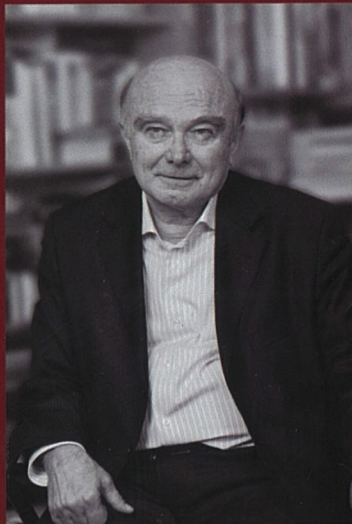
Віддруковано в ТОВ «Друкарня “Бізнесполіграф”»

02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8

Тел./факс: (044) 503-00-45

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2715 від 07.12.2006

Станіслав Кульчицький народився в Одесі (1937), закінчив історичний факультет Одеського університету ім. Мечнікова (1959). У 1960–1971 рр. працював в Інституті економіки АН УРСР. Від 1972 р. працює в Інституті історії України НАН України. Кандидат економічних наук (1963), доктор історичних наук (1976), професор (1988), лауреат Державної премії України (2001). У науковому доробку має понад дві тисячі друкованих праць з історії України XIX–XX ст. (монографії, розділи в колективних працях, підручники і посібники для вищої та середньої школи довідкові видання, статті тощо). Наукова школа – 29 кандидатів і 24 доктори наук.

Станіслав Кульчицький
ЧЕРВОНИЙ ВИКЛИК
Книга 3

TEMP
PORA

Станіслав Кульчицький
ЧЕРВОНИЙ ВИКЛИК
Книга 3

ISBN 978-617-569-166-3

9 786175 691663 >